

151. évfolyam (2017) | 4. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
151. évfolyam 2017. 4. szám

Szerkesztőbizottság:

Voitech Dangel, Robert John Weston Evans, Fodor Pál, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Kövér György, Orosz István,
Pál Judit, Pálffy Géza, Rainer M. János, Romsics Ignác, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Olvasószerkesztő:
Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Molnár Péter</i> : A magyar jobbágyság eredete Kézai Simon szerint: az értelmezés lehetőségei és zsákutcai II. rész	713
<i>Hármori Péter</i> : Szegénysorsok a Kalocsai Érsekséghez benyújtott segélykérelmek tükrében (1920–1944)	743

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kádár Tamás</i> : Saul herceg, Bors ispán és Iván úr. Megjegyzések, észrevételek a II. István király uralkodása vége körüli trónutódlási küzdelmek történetéhez	787
<i>Eöry Gabriella</i> : A kaszinók elterjedése Magyarországon	809
<i>Szalai Miklós</i> : A nemzeti liberalizmustól a keresztény újkonzervativizmusig: Asbóth János gondolkodói pályájához	843
<i>Hamerli Petra</i> : Magyar–olasz együttműködés a horvát szeparatisták támogatásában 1927–1934.....	879
<i>Gaucsik István</i> : A <i>Hangya</i> a malomkövek között. Az 1930-as párizsi csehszlovák–magyar szövetkezeti egyezmény és a hozzá vezető út.....	905

KRÓNIKA

<i>Papp Csilla</i> : Erdélyi történetek – történetek Erdélyről. Erdélyi Történelemtudományi Doktorandusz Konferencia. Nagyvárad, 2017. május 12–13.....	919
--	-----

IN MEMORIAM

Sz. Jónás Ilona (1929–2017) (<i>Klanczay Gábor</i>)	923
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

Gerhard Wolf – Norbert H. Ott (szerk.): Handbuch Chroniken des Mittelalters (<i>Veszprémy László</i>).....	927
Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba – Pálffy Géza: Coronatio Hungarica in Nummis. A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai (1508–1916) (<i>Soltész Márton</i>).....	929
Hermann Róbert (szerk.): Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919 (<i>Kincses Katalin</i>).....	932
Gábori Kovács József: A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái 1844–1847 (<i>Mezei Milán</i>)	935
Püski Levente – Kerepeszki Róbert (szerk.): A „Nagy Háború” és emlékezete (<i>Végh Loretta Vivien</i>).....	938
Karsai László: Szálasi Ferenc. Politikai életrajz (<i>Paksy Zoltán</i>)	941
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	945

Molnár Péter

A MAGYAR JOBBÁGYOK EREDETE KÉZAI SIMON SZERINT: AZ ÉRTELMEZÉS LEHETŐSÉGEI ÉS ZSÁKUTCÁI II.

Újabb utak és tévutak a téma hazai kutatásában (2–3. rész)

2.) Érdemes tehát tovább bővítenünk a Kézai teóriájának „francia szálára” felfűzhető források sorát: ezt tette Veszprémy László Paul Freedman munkái alapján elindulva. Szűcs Jenőtől eltérően ő tartózkodott a közvetlen filológiai kapcsolat feltételezésétől, amikor akadémiai doktori értekezésében így írt: „A Nagy Károly-mondakörre s a nagy népszerűségnek örvendő Pseudo-Turpin krónikára visszavezethető francia és katalán példák, a francia helyi szokásjogba való bekerülése (*Coutumes de Bauvaisis* [sic]) megfelelő magyarázattal szolgálhat a felfogás gyökereire nézve.”¹ Mint azt láthattuk, Beaumanoir több szempontból sem szolgálhat magyarázattal Kézai felfogásának gyökereire nézve, ám az Henri Lemaître által említett *chanson de geste*-ek mellett feltűnő katalán példák, illetve – főleg – a Pseudo-Turpinus (*Historia Karoli Magni et Rotholandi*) bevonása a kérdés kutatásába érdemlegesen tágítja annak szemhatárát. A katalán példákkal azonban – legalábbis Kézai eszmei forrásvidékeit feltárandó – nem jutunk messzire. Paul Freedman több szöveghelyet is felhozott arra, hogy a szolgaság eredetére Nagy Károly személyéhez kapcsolva adott magyarázat milyen helyi változatban terjedt el a késő középkori Katalóniában: eszerint a frank uralkodó a szaracén fennhatóság alatt élő keresztényektől kért segítséget ibériai hadjárata során, ám közülük számosan e felszólításnak nem tettek eleget, sőt egyesek kifejezetten a szaracénok soraiban harcolva estek fogságba. Károly az ő magatartásukat büntette e történet szerint örökletes szolgasággal. Az e változatot kidolgozó vagy átörökítő szövegek közül a legkorábbi, egy névtelen glossza, egy 15. századi kódexben olvasható, mégpedig az 1283. évi nevezetes zaragozai *corts* határozatai, illetve III. (vagy II.) Péter király (1276–1285) törvényei után, a 14. századi Bertram Ceva – ezt a történetet szintén említő – műve előtt. Mindezek alapján Freedman ezt a névtelen glosszát a 14. század elejére datálta, ami persze feltételezi, hogy a 15. századi

¹ *Veszprémy László*: Árpád-kori történeti elbeszélő forrásaink (11–13. század) nyugat-európai kapcsolatai. MTA doktori értekezés. Bp. 2007. 215–216. A szerző e mellé helyezi Gerics József a Szűcs Jenő-féle „francia szál” Kézaira gyakorolt hatását kizáró „gaiusi” megoldását, végül jelzi Györffy György alább (a 3. részben) elemzendő elképzelését is. Uo. 216. Ezek a magyarázatok azonban nem lehetnek egyszerűen érvényesek.

kódex összeállítója következetes időrendet alkalmazott, és helyesen rakta sorba az általa lemásol(tat)ot szövegeket.² Így túl merésznek tűnik e teória 13. század közepi katalóniai jelenlétére következtetni, amire e „katalán szál” Kézaira gyakorolt hatásához szükség lenne.

Paul Freedman a történet katalán változatának egyik lehetséges forrásaként jelöli meg a Pszeudo-Turpinust, ám – mint azt maga is megjegyzi – a katonai szolgálat alól kibúvók örökös szolgaságra vetésének története ebben a műben nem olvasható, hanem éppen az ellenkezője: a szaracén Agolant király által csatára kihívott Nagy Károly a hispániai hadjáratára indulása előtt az örökletes szabadság ígéretével csábította seregébe a szolgákat.³ Az amerikai kutató azonban ugyanott említi azt a művet is, amelyben – a ránk maradt források közül – elsőként esik szó arról, hogy Nagy Károly – nem éppen Hispániába, hanem a Szentföld felszabadítására készülve – úgy rendelkezett: aki hadba szólító *edictum*ának nem tesz eleget, az ő maga, miként később fiai is a szolgák mintájára (vagy a szolgaság jeleként) évente négy aranypénzt kötelesek fizetni.⁴ A néhány példányban fennmaradt mű teljes címe: *Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgrani detulerit qualiterque Karolus Calvus hec ad Sanctum Dyonisium [sic] retulerit*; vagyis itt arról esik szó, hogy a Szentföld

² Paul Freedman: Catalan Lawyers and the Origins of Serfdom. *Mediaeval Studies* 48. (1986) 304–308. Vö. *Uő*: Cowardice, Heroism and the Legendary Origins of Catalonia. Past and Present 121. (November 1988) 7–8.; *Uő*: Images of the Medieval Peasants. (Figurae. Reading Medieval Culture.) Stanford 1999. 114–118. (A szerző később már felhasználta Szűcs Jenő nagy Kézai-tanulmányának rövidített angol változatát és Henri Lemaître írását, valamint a szolgaság kialakulásának a Nagy Károly-legendakörből független angliai magyarázatait is. *Uő*: Cowardice i. m. 11–12. és 28–29.; *Uő*: Image i. m. 110–114. és 118–130.)

³ Historia Karoli Magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin. Szerk. C. Meredith-Jones. Paris 1936. 120. 3–11. sor (a párizsi Bibliothèque nationale de France ms. nouv. acq. lat. 13774 szövegváltozata) és 121. 3–12. sor (a Santiago de Compostela-i nevezetes *Codex Calixtinus* szövegváltozata). A művet kiadója 1116 és 1145 közé, legvalószínűbben az 1120-as évekre datálta. *Uo.* 74. Vö. Freedman, P.: Catalan Lawyers i. m. 306.

⁴ Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgrani detulerit qualiterque Karolus Calvus hec ad Sanctum Dyonisium [sic] retulerit. In: Gerhard Rauschen: Die Legende Karls des Grossen im 11. und 12. Jahrhundert. (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 7.) Leipzig 1890. 108. 17–25. sor. Quo audito benignissimus dux unaque rex et imperator illico per totam Francorum regionem edici citissime imperat, quo omnes, qui ad sese defendendum arma possent ferre tam senes quam iuvenes, pariter secum pugnaturi in paganos versus orientales plagas inevitabiliter ire satagant. Alioquin quicumque huius edicti mandata non perageret, ipse in vita sua et filii eius similiter ex regis decreto quattuor nummos de capite quasi servi solverent. Vö. Freedman, P.: Catalan Lawyers i. m. 308. 77. jegyz. A mű másik változatának vonatkozó részletét lásd Ferdinand Castets: Iter Hierosolymitanum ou Voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople. Texte latin d'après le ms. de Montpellier. *Revue des langues romanes* 36. (1892) 446.: Quo audito, ilico benignissimus imperator per totam Francorum regionem citissime edici iubet, quod omnes quicumque possent arma perferre, tam senes quam iuvenes secum ire inevitabiliter satagerent pugnaturi contra paganos versus orientales plagas; alioquin quicumque huius edicti iussa non perageret, ipse in vita sua et filii eius similiter ex regis decreto quattuor nummos de capite quasi servi persolverent.

megsegítése után Konstantinápolyon át hazatérő Nagy Károly hogyan jutott a passióereklyék birtokába, majd ezeket unokája, Kopasz Károly miként vitette át Saint-Denis-be. A szöveg – nyilván az utóbbi ereklyék hitelességét bizonyítandó – ebben a kolostorban készülhetett, valamikor a 11. század vége felé.⁵ Bár a Pszeudo-Turpinustól eltérően e mű megalkotásának a célja elég jól kirajzolódik, a két szöveget összeköti a legendás Nagy Károly hagyomány kiaknázása, illetve kibővítése, valamint – paradox módon – az a tény, hogy mintha a hadba vonulás kapcsán egymással feleselnének. Mint azt az imént láttuk, a *Descriptio* szerint a Nagy Károly hadba hívó *edictum*át figyelmen kívül hagyókat az uralkodó örökletes szolgálattal fenyegette, míg a Pszeudo-Turpinus arról ír, hogy Károly épenséggel a leszármazókra is érvényes felszabadítás reményével toborozta egyik ibériai hadjáratának résztvevőit szolgálai közül.⁶ A *Descriptio*ban a büntetéssel sújtottak évi négy aranyat fizetnek a szolgálak mintájára (vagy szolgáláguk jeleként), a Pszeudo-Turpinusban azonban ugyanez a summa teljesen más összefüggésben áll a szabad jogállapottal: az összeget Saint-Denis építkezéseinek javára önként megfizető szolgálak így szabaddá válnak.⁷ A Saint-Denis-nek fizetendő évi négy arany összegű adó a mű összes szövegváltozatában szerepel, ám a szolgálak felszabadítása csak a *Codex Calixtinus* (és másolatai) imént idézett szöveghelyén olvasható.⁸ A két összeg egyezése nehezen magyarázható a véletlennel; így a hadba vonulás és a személyes státus összefüggéséből levont gyökeresen ellentétes következtetések is egymással vitatkozhatnak: a későbbi szöveg, vagyis a Pszeudo-Turpinus mintha „kegyesebbé” kívánta volna tenni Nagy Károly a *Descriptio*ból kirajzolódó „szigorúan igazságos” képét. A korábbi szöveg, vagyis a *Descriptio* logikáját ezen a ponton meglehetősen összezavarta a Pszeudo-Turpinus „kegyesebb” Károly-ábrázolása. Az előbbiben ugyanis összefüggének a büntetés, a szolgálág és az adófizetés. Minthogy a Pszeudo-Turpinusban az önkéntes hadba vonulást jutalom kíséri, ezért az adófizetés más kontextusban tűnik fel: a Saint-Denis-nek Károly által adott elképesztő kiváltságok (az egész *Francia* a kolostor *praediuma*, a közösség beleegyezése nélkül nem történhet koronázás és püspökszentelés a birodalomban, a kolostor szabadon fellebbezhet a Kúriához) sorába illesztve, olyan módon, hogy a függés jeléből válna így a szabadság biztosító. Az utóbbi megoldásban rejlő ellentmondást próbálhatta feloldani a latin nyelvű saint-denis-i krónikás hagyományt a 14–15. század fordulóján tovább élő Michel Pintoin (vagy

⁵ A mű tartalmáról, kéziratáról, datálásáról és rendeltetéséről lásd *Molnár Péter*: Nagy Károly Keleten. Egy legenda keletkezési mechanizmusai. Budapesti Könyvszemle 28. (2016) 156–163.

⁶ Lásd 3–4. jegyz.

⁷ Lásd 4. jegyz. és *Historia Karoli Magni* i. m. 219. 8–12. sor.

⁸ Uo. 218. 9–11. sor: a párizsi Bibliothèque nationale de France ms. nouv. acq. lat. 13774 szövegváltozata.

Pintouin), aki szerint a kolostor javára az említett éves összeg fizetését vállalók utódait – egyfajta „kondicionális szabadság” (vagyis végső soron függő állapot) jeleként – Károly „Szent Dénes szabadjainak” rendelte nevezni.⁹ Elizabeth Brown a *Descriptio* hatásával magyarázza a Pszeudo-Turpinusból a *Grandes Chroniques de France*-ba már jóval korábban átemelt szövegnek ezt a megváltoztatását, hiszen a *Codex Calixtinus* családjának megoldásától eltérően a szolgák a 14–15. század fordulóján kidolgozott változatban éppenséggel nem lesznek szabadok. (A hadba vonulás megtagadókról azonban – akiket Elizabeth Brown itt óvatlanul megemlít – a saint-denis-i szerzetesnél nem esik szó.)¹⁰

Ha a *Descriptio* ágas-bogas 12–13. századi hatástörténetének csak arra a szálára szorítkozunk, mely említi a hadba vonulók örökletes szolgaságra vetését, akkor először is a legkorábban Nagy Károly 1165-ös kanonizációja táján (ám meglehet, hogy csak az 1170-es évek folyamán) írt *Vita Karoli Magni* (teljes címe: *De sanctitate meritorum et gloria miraculorum beati Karoli magni ad honorem nominis Dei*) kell megemlítenünk. E mű 12–13. századi példányai Észak-Franciaországból, valamint Aachenből és annak tágabb környékéről (Köln, Andernach) maradtak fenn, ám e térségből hatása a 13. század elejére eljutott Elzászba is, mint azt az *Annales Marbacenses* tanúsítja.¹¹ A *Descriptio* a 11–12. század fordulójától szárbá szökő latin hagyománya mindezzel együtt is jelentősen elmaradt a legendás Nagy Károly-képet meghatározó Pszeudo-Turpinus mintegy százhetven teljes kéziratos példányától (a különböző nyelveken készült fordításokkal együtt közel háromszáz teljes példány), és számos nyelven kimutatható jelentős közvetett hatásától.¹²

A beauvais-i egyházmegyében fekvő froidmont-i ciszterci kolostor szerzetese – korábban jeles *trouvère* –, Helinandus óriási terjedelmű történeti kompilációja, a 13. század első évtizedeiben összeállított *Chronicon* a szöveg helyi terjedése

⁹ Elizabeth A. R. Brown: Saint-Denis and the Turpin Legend. In: The Codex Calixtinus and the Shrine of St. James. Szerk. John Williams – Alison Stones. (Jacobus-Studien 3.) Tübingen 1992. 81. (a mű első változatának egyik kéziratából idézi a Saint-Denis kiváltságairól szóló részt – Elizabeth Brown ebben a tanulmányában az említett krónikás azonosítása előtti megjelölését használja: *le Religieux de Saint-Denis*).

¹⁰ Uo. 66.

¹¹ A Rauschen által kiadott *Vita Karoli Magni*-ban (II. 7.) a hadba vonulásból magukat kivonókról írt szöveg helyét a *Descriptio* ugyanezen kötetben kiadott változatát idézi. In: Rauschen, G.: Die Legende i. m. 51. 4–11. sor. Vö. 4. jegyz. A legendás Nagy Károly-hagyományt ezt követően idézendő műveiről lásd Molnár P.: Nagy Károly Keleten i. m. 169–175. Az *Annales Marbacenses* rövidítve veszi át a *Vita Karoli Magni* II. és III. könyvét (vagyis a *Descriptio*- és a Pszeudo-Turpinus-kivonatokat); a hadba vonulásból magukat kivonók örökletes szolgaságra vetéséről írva ez a rövidítés minimális: *Annales Marbacenses qui dicuntur. Cronica Hohenburgensis cum continuatione et additamentis Neuburgensibus*. Szerk. Hermann Bloch. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH recusi 9.). Hannover–Leipzig 1907. 13. 13–19. sor.

¹² Marianne Ailes: Pseudo-Turpin Chronicle. In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Leiden–Boston 2010. 1454–1455.

sámára újabb utat nyitott meg.¹³ A froidmont-i szerzetes – a Birodalom nyugati határterületein kialakult történetírói hagyomány jó ismerője – a *Vita* alapján illesztette be művébe a *Descriptio* rezüméjét, benne a számunkra fontos passzussal.¹⁴ A mű eddigi ismertségének korlátait jól jelzi, ahogy a kompilátor rácsodálkozik a néhai császár szentföldi hadjáratának történetére.¹⁵ A nagyobb történeti kompilációk összeállítói közül ez a ciszterci szerzetes integrálta elsőként művébe a legendás Nagy Károly-hagyomány szövegeit: a *Descriptio* rezüméjét az annál jóval fontosabb Pszeudo-Turpinusból vett idézetek fogják közre. (Mint rövidesen kiderül: ez a tényező más esetekben is hozzájárult ahhoz, hogy a *Descriptio* története szélesebb körben ismertté váljon.)

Helinandus *Chronicon*ját – úgy tűnik – igen kevesek olvasták, ám köztük volt a domonkos rend legfontosabb kompilátora, a prédikátor testvérek számára az 1230-as évektől az 1250-es évek végéig folyamatosan bővített *Speculum majus*ában a tudás legteljesebb tárházát összeállítani kívánó Beauvais-i Vince, akit különösen szoros szálak fűztek a ciszterci rendhez. Enciklopédikus vállalkozásának a történelmi ismereteket összegző része, a *Speculum historiale* forrásai között kezdettől kitüntetett szerepet kaptak a ciszterci eredetű, illetve az utóbbi rendben használatos történeti kompilációk, közöttük is mindenekelőtt Helinandusé. Pályája legtermékenyebb éveit pedig – Szent Lajos király támogatásával, egyben a ciszterci rend a koldulórendi tudományosság által inspirált intellektuális reformjának keretében – a royaumont-i ciszterci kolostor *lectoraként* töltötte, ahol a másik rendből kikerült szerzetestársai jelentősen segítették adatgyűjtését.¹⁶ Messze megelőzve a *Speculum majus* többi részének sikerét, a *Speculum historiale* eddig összesített mintegy kétszázhusz fennmaradt példánya közvetlenül, egyéb munkákon keresztül pedig közvetve már a 13. század második felétől a történeti ismeretek egyik legismertebb forrásává vált a nyugati kereszténység területén (e téren csak Martinus Polonus múlta felül, bár az ő munkája jóval sommásabb volt), és

¹³ Gillette Tyl-Labory: Hélinand de Froidmont. In: Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age. Szerk. Robert Bossuat – Louis Pichard – Guy Raynaud de Lage (– Geneviève Hasenohr – Michel Zink). (Encyclopédies d'aujourd'hui.) Paris 1992. 666–668. (Egy 1964-ben megjelent lexikon nagyrészt újraírt változatáról van szó, a régi szerkesztők nevét csak kegyeletből tették a főhelyre.)

¹⁴ PL 212., 844B-C: [...] mox rex edictum proposuit, ut omnes, qui possent arma ferre, irent secum contra paganos; et qui non irent, ipse et filius ejus servus quatuor nummorum esset. (A nummorum helyett a *Patrologia Latina* idézett passzusában olvasható annorum nyilván sajtóhiba, mint azt a *Descriptio* többi, az összeget említő változatai mellett Beauvais-i Vince Helinandus szövegét szinte szó szerint követő szöveghelye is világossá teszi: lásd 18. jegyz.). Vö. 4. jegyz.

¹⁵ PL 212., 846C.

¹⁶ A kompiláció összeállításának folyamatáról, valamint Beauvais-i Vince és a ciszterciek kapcsolatáról lásd mindenekelőtt Monique Paulmier-Foucart (– Marie-Christine Duchenne): Vincent de Beauvais et le Grand Miroir du monde. (Témoins de notre histoire.) Turnhout 2004. 10–14., 17–19. és 40–42.

ezt a helyzetét lényegében a 16. század elejéig megőrizte.¹⁷ Beauvais-i Vince nem ismerte a hadba vonulásból magukat kivonók Nagy Károlyhoz fűzött örökletes büntetésének eredeti forrásait; Helinandustól vette át a *Descriptio* rezüméjét, benne ezzel a történettel.¹⁸ (A rezümét a Pszeudo-Turpinus rövidített változata követi. Ez a sorrend – mint rövidesen látni fogjuk – a 13. század elején, a Pszeudo-Turpinus egyik fordításának szöveghagyományában alakult ki.¹⁹)

A *Descriptio* 13. század elején elvégzett rövidített francia átültetése szintén azért vált jelentőssé, mert a mű ezen az úton is csatlakozhatott a Pszeudo-Turpinus hagyományának újabb ágához, azzal együtt pedig a Nagy Károly-legendakör terjedésének „főáramába”.²⁰ A Roland-történet és a pszeudo-turpinusi hagyomány meghatározó súlyát mutatja, hogy a fordító, Beauvais-i Péter szükségesnek tartotta jelezni: Károly „tengerentúli” útjára a hispániai hadjárat előtt került sor. Ez a klerikus – Helinandushoz hasonlóan – azzal indokolta munkáját, hogy Nagy Károlynak erről az útról sokan egyáltalán nem tudnak.²¹ Ez a helyzet a csak szűkebb pátriájában ismert fordító munkája nyomán önmagában alig változott volna meg; az így keletkezett francia szöveg mindössze öt kódexben maradt fenn.²² A 13. század elején ugyanakkor a Pszeudo-Turpinusból is készült legalább hat észak-francia átültetés, melyek közül a legnagyobb hatásúhoz, az 1206-ban befejezett úgynevezett Johannes-féle fordításhoz előbb társították Beauvais-i Péter *Descriptio*-átültetését, majd annak rezüméjét – benne a hadba vonulás alól magukat kivonókat sújtó büntetésről írt szöveghellyel – beépítették a „Johannes” előszavába.²³ *Descriptio* és Pszeudo-Turpinus összetartozása és sorrendje ennek a viszonylag elterjedt kéziratoshagyománynak az eredményeként rögzülhetett, és

¹⁷ Uo. 77. és 105–114.

¹⁸ *Vincenti Burgundi* [sic]... Bibliotheca Mundi seu Speculum Maior [sic]. Duaci 1624. IV.: Speculum historiale (XXIV. 4–5.) 963–964. A Helinandus latin szövegét (lásd 14. jegyz.) szinte szó szerint követő megjegyzés (XXIV. 4.) (uo.): [...] mox Rex edictum proposuit, ut omnes qui possent arma ferre, irent secum contra paganos, et qui non irent, ipse et filij eorum servi quatuor nummorum essent.

¹⁹ Uo. (XXIV. 6–22.) 964–970.

²⁰ A *Descriptio* – a 12. század vége előtt túlbecsült – hatástörténetéről lásd *Molnár P.*: Nagy Károly Keleten i. m. 155–156. és 163–169.

²¹ *Ronald L. Walpole*: Charlemagne's Journey to the East. The French Translation of the Legend by Pierre de Beauvais. University of California Publications in Semitic Philology 11. (1951) 445. (Prol. 3–4. sor).

²² Uo. 446. (c. 3. 30–33. sor): Quant li roys oï ce, il fist par toute France crier que tout cil qui porroient armes porter et avec lui n'iroient, devroient .iiii. deniers de lor chief a tos jors mais, et il et lor ligniee, celle qui ert presente et a venir. A kiadó e szöveghely párhuzamaként a *Descriptio* Castets által kiadott montpellier-i változatát adta meg. Uo. 446. 4. jegyz. Mivel Beauvais-i Péter fordítása rövidítve adja vissza a latint, így az annak két változata közti különbségek eltűnnek a francia átültetésben. (A két latin változatot lásd 4. jegyz.)

²³ The Old French Translation of the Pseudo-Turpin Chronicle. Kritikai kiadás. Szerk. Ronald L. Walpole. Los Angeles–London 1976. 132. (c. 3. 10–12. sor): Lors manda par tote France et comenda qu'il s'apareillassent d'aler en ost après lui, et qui n'i iroit, il seroit sers, et il et si oi, a toz jorz. A fordítás dátuma: uo. 130. (Prol. 7–9. sor).

ez befolyásolhatta azt a módot is, ahogy Beauvais-i Vince – számára már nem volt meglepő Nagy Károly „tengerentúli” vállalkozásának meséje – beépítette saját kompilációjába a *Descriptio* Helinandus-féle rezüméjét. (A *Descriptio* története az ismeretlen szerző által írt *Vita Karoli Magni*-ban is megelőzte a Pseudo-Turpinus tartalmának kivonatait, ám Beauvais-i Vince közvetlen forrása, Helinandus esetében nem ez a helyzet.) Végül pedig ebben a sorrendben követik egymást a *Descriptio* és a Pseudo-Turpinus fordításai a frank/francia történelmet egyszerű „nemzeti” és monarchista szellemben kanonizáló, észak-francia dialektusban összeállított *Grandes Chroniques de France*-ban is. Ennek a két évszázadon keresztül vezetett krónikafolyamnak a legkorábbi, a frank régmúlttól 1223-ig tartó részét még Szent Lajos királytól kapott megbízása alapján kezdte összeállítani Primatus saint-denis-i szerzetes, aki azonban a kész szöveget 1274-ben már csak III. Fülöpnek tudta átadni (címe ekkor még: *Roman aux rois*). Noha a fordító-kompilátor ismerhette a „Johannes” eléggé elterjedt szövegét, a *Descriptió*t latin eredetiből fordította le, ezzel pedig a francia múlt hivatalos elbeszélésébe a hadba vonulásból magukat kivonókat örökletes szolgasággal sújtó büntetés a korábbi francia fordításokban, valamint Helinandusnál és Beauvais-i Vincénél olvasható-nál részletesebb története került be.²⁴

Röviden összefoglalva a történet keletkezésének Kézai Simon korát megelőző korszakaiból levonható tanulságokat: a 13. század harmadik negyedére ez a tétel a Francia Királyság északi és középső részén, valamint a Birodalom Középső- és az Alsó-Rajna-vidéki területein eléggé ismert lehetett. Hogyan illeszkedik az imént bemutatott források sorába az Henri Lemaître és Szűcs Jenő által e kérdésben felhasznált néhány szöveg? A *Gui de Bourgogne* ugyan korántsem alapozta meg a szolgaság kialakulásának ezt a magyarázatát; annyiban azonban érdekes, amennyiben nem sokkal azután – a 13. század első harmadának vége felé – készült, amikor a *Descriptio*-ban leírt tézis szélesebb körben ismertebbé kezdett válni a Nagy Károly-legendakör legnagyobb hatású szövege, a Pseudo-Turpinus oldalvizein evezve. Philippe de Beaumanoir már egy szinte közismert nézetet integrált a hatalom kialakulásának sztoikus eredetű elképzelésébe (a *Coutumes de Beauvaisis* összeállításakor a „Johannes” eléggé, Beauvais-i Vince kompilációjá pedig általánosan ismert volt a műveltebb észak-francia közönség köreiből; a

²⁴ Les Grandes Chroniques de France. III. Szerk. Jules Viard. Paris 1923. (c. 5.) 169–170.: Tantost fist crier par tout le royaume de France que tuit cil qui armes porroient porter, et viell et jone, s'apareillasent d'aler ovec lui es parties d'Orient contre les Sarrazins. Après ce, commanda que tuit cil qui à ce commandement ne vorroient obeir, rendissent toz jors mais, il et lor hoir, iiii deniers de lor chiés par non de servage. A kiadó itt – akárcsak a *Descriptio*-fordítás kezdetétől folyamatosan – a Rauschen által kiadott változatot adja meg a fordítás alapjaként: uo. 160. 1. jegyz. és 170. 1. jegyz. Vö. 4., 14., 18., 22., 23. jegyz.

királyi szolgálatban álló jogász-hivatalnok hozzájuthatott Primatus szintéziséhez is). A *Renart le Contrefait* szerzője pedig az általánosan elterjedt gondolat parodizálásával, illetve (Provins-ellenes) adaptálásával szórakoztatta magát (nincs jele, hogy bárkire is hatást gyakorolt volna).

A Veszprémy László által a kérdés hazai vizsgálatába bevont 14. századi katalán példának a legkorábbika is több mint két évszázaddal az után keletkezett, hogy a *Description*ban tudomásunk szerint először leírták – Nagy Károly fiktív szentföldi hadjáratához kapcsolva – a hadba vonulásból magukat kivonók örökletes szolgaságra vetésének tézisé, és közel egy évszázaddal azt követően, hogy ez a gondolat szélesebb körben ismertté vált az észak-francia területeken. A „francia és katalán példák” kiemelése Beaumanir előtt alaptalan, és még a 14. századra vonatkoztatva is e hagyomány katalóniai ágának indokolatlan felülértékelését sugallja.²⁵ A 14. századra ugyanis – Beauvais-i Vince nyomán – már a távoli Izlandra is eljutott a *Description*nak az a rezüméje, mely a *Karlmagnús saga* bővebb változatába beemelve tartalmazza a szolgaság eredetének ezt a magyarázatát.²⁶

A szóban forgó elmélet a Szűcs Jenő által elképzeltnél szélesebb körű 13. század közepi-végi ismertségét látva persze felmerül a kérdés, hogy Kézai Simonnak valóban el kellett-e jutnia a mai Franciaország északkeleti részeire ahhoz, hogy ezekkel a gondolatokkal megismerkedjen. Egy ilyen utazás lehetősége azért merült fel, mert Simon mester – Attila első nyugati hadjáratának útvonalát összeállítva – figyelemre méltó tájékozottságról tett tanúbizonyságot ezen a tájon (c. 11.): *A loco autem illo [scil. Basilea] [Ethele] egressus obsedit Argentinam civitatem [...] Amoto autem de loco illo suo exercitu Luxovium, Bizantium, Chalon, Masticoniam, Lingonensem et Lugdulum Burgundiae destruxit civitates (majd descendens [...] iuxta Rodanum vezet tovább a hun sereget a szerző által tévesen Katalóniába helyezett Catalaunum felé).*²⁷ A felsorolt városokat Eckhardt Sándor azonosította, egyben kommentárt is fűzött e szöveghelyhez: „Ebben az elsorolásban [sic] pontos geográfiai sorrendben következnek egymásután [sic] a városok: Luxeuil, Besançon, Chalon-sur-Saône, Mâcon, Langres és Lyon.”²⁸ Lyon közismert latin nevének (*Lugdunum*) Kézainál olvasható alakja (*Lugdulum*) tollhiba eredménye

²⁵ Lásd 1. jegyz. és a főszöveg vonatkozó részét.

²⁶ *Karlmagnús saga*. The saga of Charlemagne and His Heroes. Ford., bev. Constance B. Hieatt. III. (Mediaeval Sources in Translation 25.) Toronto 1980. 331–332. (X. rész c. 2.: a hadba vonulásból magukat kivonók örökletes szolgaságra vetése). (Ónorvég nyelvtudás híján fordultam a szöveg angol fordításához.)

²⁷ SRH I. 153. 4. és 9–11. sor. A Rhône-parti út: uo. 153. 11–12. sor. Az idézett szövegben helyes latin névén (*Argentina*) szereplő Strassburg német nevéhez (Kézainál: *Strozbur[c]*) egyéni etimológiai magyarázatot fűz („fal nélküli város” – Attila parancsára). Uo. 153. 4–9. sor.

²⁸ *Eckhardt Sándor*: A pannóniai hún [sic.] történet keletkezése. Századok 61–62. (1927–1928) 623. A város azonosítását Domanovszky Sándor is átvette Kézai Simon *gestájának* kritikai kiadásában. Lásd SRH I. 153. 30–31. sor, 4. jegyz.

lehet, ám a franciául szereplő Chalon kivételével a többi – latin – városnév a magyar klerikus által használt formában is megtalálható (egyik esetben kis eltéréssel) az Eckhardt Sándor által megjelölt francia városok középkori latin névváltozatainak sorában: Luxeuil = *Luxovium*, *Luxoiium*, *Lussovium*; Besançon = *Bezantio*, *Bizontium*, *Bisumium*, *Bizantia*, *Vesuntio*, *Visontio*; Mâcon = *Matisco*; Langres = *Andemantunum*, *Lingones*, *Lingonae*, *Lingonum civitas / urbs*.²⁹ A 14. századi krónikakompozíció (c. 11.) egyébként csak Lyon esetében javította sikeresen Kézait (bár a Simon mester által helyesen Lyon nevéhez kapcsolt Burgundiát „önállósította”), egyéb változtatásai [aláhúзва] csak arról tanúskodnak, hogy kompilátoruk Kézainál kevésbé volt járatos a két Burgundia település neveiben: *Amoto igitur suo exercitu de Argentina Luxonium, Bizanciam, Chalon, Masticio, Ligonem, Burgundiam et Lugdunum destrui fecit civitates usque terram*.³⁰

Mindebből – és különösen Chalon a latin szövegben szereplő francia nevéből – Eckhardt arra következtetett, hogy „Kézai vagy maga utazott ezen a tájon, vagy egy francia ember szájából hallotta ezeket a neveket.”³¹ Szűcs Jenő nagy Kézai-tanulmányában először arra hívta fel a figyelmet, hogy a francia nevek Kézainál, nem pedig a 14. századi krónikakompozíció szövegében szerepelnek helyes (latin, illetve Chalon esetén francia) alakban, majd megjegyezte, hogy a Luxeuiltől Lyonig tartó útvonalhoz csatlakozik a „Pannóniából” oda vezető Rajna-völgyi vonulás földrajzilag pontos leírása (Kézai szövege itt is pontosabb földrajzi névalakokat használ, mint a „bővebb krónikák”).³² Ez utóbbi tényből azt a következtetést vonta le, hogy ezeknek az útvonalaknak az eredete (a hazai kutatásban Kézai kapcsán addig említett) „írott forrásokból [...] nem vezethető le”.³³ Végül az Óbudától Lyonig így összeállított útvonalhoz társította a Kézai által az egyik magyar „kalandozó” hadjáratban említett *Ragusiumot*, melyet ő *Raconigivel* (*Raconisium*), a mai Cuneóval azonosított.³⁴ „Amikor tehát Kézai e jelentéktelen, elrejtett városkán vezette át a magyar kalandozókat Itáliába, éspedig a Rhône

²⁹ Orbis Latinus, oder Verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen. Szerk. Johann Georg Theodor Graesse (– Friedrich Benedict). 2. kiadás. Berlin 1909. 192. (Luxeuil), 44., 47–48. és 325. (Besançon), 202. (Mâcon), 16. (Langres).

³⁰ SRH I. 264. 19–22. sor. A *Burgundiam et Lugdunum* szövegromlásra Domanovszky Sándor nyomán Szűcs Jenő is felhívta a figyelmet. Lásd *Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai*. In: *Uő: Nemzet és történelem. Tanulmányok*. (Társadalomtudományi Könyvtár) Bp. 1974. 515. 15. jegyz. Mivel az itt tárgyalandó témával Szűcs Jenő két olyan korábbi írásában is foglalkozott, melyek bekerültek a szerző e gyűjteményes kötetébe, így – a könnyebb összevethetőség kedvéért – az itt hivatkozott tanulmányt is onnan idézzük (kivéve azokat a részeit, melyek csak a Századokban 1973-ban megjelent változatban olvashatók).

³¹ *Eckhardt S.: A pannóniai i. m. 623. Vö. I. fejezet és uo. 28. jegyz. (I. közlemény)*

³² *Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 420–422.; uo. 515–517. (15. és 18., 19. jegyz.)*

³³ Uo. 421.

³⁴ Uo. 423.

felől, akkor mintegy önkéntelenül nemcsak azt árulja el, hogy maga is járt ezen az úton, éspedig szükségképpen Lyonból (*Lugdunum*) kiindulva, hanem azt is, hogy ő volt az, aki a hun történetben Attilát odáig, azaz Luxeuil-től Lyonig – a franciául leírt *Chalon* (Chalon-sur-Saône) érintésével – ugyancsak egy maga által megtejt útvonalon vezette a Catalaunumból félreértett Katalónia felé!” – zárja vonatkozó sorait.³⁵ A szerző ezt követően arra is felhívja a figyelmet, hogy Kézai Simon egyéb magyar „kalandozó” hadjáratok történetéről írva is bizonyítja, pontosan ismeri a Rajna völgyében nyugatra vezető útvonalakat, valamint azt, hogy annak főbb állomásai (Konstanz, Bázél, Mainz) a folyó mely partján találhatók.³⁶

A *Ragusium* = Raconigi azonosítás melletti érv azonban hibás. Szűcs Jenő ezt a települést a Lyont Milánóval összekötő déli útra helyezte, mely „Chambéryn át, az Alpokat Raconigi közelében áthágva vezetett tovább Susa–Torino–Milánó irányában, a forrásainkban [vagyis a mind Kézainál, mind a 14. századi krónikakompozícióban] is megnevezett *planum Lombardiae* felé.”³⁷ Amennyiben azonban Raconigi valóban a mai Cuneóval azonos, akkor ez a város egyáltalán nem a Szűcs Jenő által jelzett útvonalon fekszik, hanem azon, amely Torinóból (vagy akár Genovából) a Larche-i (avagy Maddalena-)hágón át vezet a Rhône felé, melyet – ha Lyonba tartunk – Valence-nál ér el. A Szűcs Jenő által megjelölt, a Mont-Cenis-hágón át vezető útvonalon található *Ragusiumot* Veszprémy László újabban Bourgoinnal azonosította, egyben arra is rámutatott, hogy ezt a hágót már Anonymus beillesztette egy „kalandozó” hadjárat elbeszélésébe. Mint a szerző írja, Anonymus francia helyismerete Kézaiénál jóval felületesebb lehetett, ám az utóbbi – Horváth Jánost követve – Szűcs Jenő szerint „kijegyzetelte” az előbbit, tehát a magyar sereg ottani átvonulásának ötletét – ha nem is a földrajzi részleteket – Simon mester elődjétől is meríthette.³⁸

Ráadásul komoly gond akad a két Burgundián át Lyonba vezető – Szűcs Jenő szerint Kézai által személyesen bejárt – útvonal egyik, már korábban Eckhardt Sándor által azonosított pontjával is. Az ott szereplő *Lingonensis* valóban csak is Langres lehet, de ez a város nem – ahogy Kézai írja – *Masticonia* (Mâcon) és *Lugdulum* (Lyon) között, hanem a műben szereplő Luxeuil(-les-Bains)-tól légvonalba mintegy hetven-nyolcvan kilométerre nyugatra, Champagne déli sarkában található. Nincs szó tehát az Eckhardt Sándor által vélt „pontos geográfiai sorrend”-ről, mint ahogyan Szűcs Jenő is tévesen tüntette fel térképvázlatában a

³⁵ Uo. 423–424.

³⁶ Uo. 424. és 518. 32. jegyz.

³⁷ Uo. 423. Vö. 517. 26. jegyz.: „Ezek a kereskedelmi útvonalak fel vannak tüntetve minden részletesebb, az útviszonyokat is ábrázoló történeti atlaszban.”

³⁸ Veszprémy László: Megjegyzések az Anonymus-Gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről. A Senones-kérdés. Magyar Nyelv 94. (1998) 167–168.

Saône-völgyi útvonal Mâcon és Lyon közti szakaszán Langres-ot.³⁹ *Luxovium*ból (Luxueil) a Saône-parti Chalonba vagy Besançonon (*Bizantia*), vagy Langres-on keresztül lehet eljutni, de e két utóbbi várost nem érdemes egyaránt felfűzni erre az útvonalra. Máshogy fogalmazva: Strassburgból Chalon-sur-Saône-ig vagy Langres-on, vagy pedig Besançonon át vezet az út; Luxeuil e két útvonal mindegyikére felfűzhető, de mindkettőn kisebb kitérőt igényel. Az első hiba után az emberben felmerül a kérdés, hogy a magyar *gesta*írónál is franciául szereplő *Chalon* tényleg Chalon-sur-Saône-nal vagy a „valódi” Catalaunummal, azaz a Langres-ral azonos régióban fekvő Châlons-en-Champagne-nyal (1998-ig: Châlons-sur-Marne) lehet azonos? Ez a város a műben említett Strassburg vonalától kissé északabbra, az utóbbi várostól több mint kétszáz kilométerre nyugatra helyezkedik el, és nincs messze attól a Reimstől, melyen keresztül vezet hazafelé Simon mester Attila király első nyugati hadjáratát (c. 13.).⁴⁰ A Szűcs Jenő által rekonstruált útvonalról törölni kell tehát Langres-ot és esetleg Chalont; így a mai franciaországi szakaszon – a szerző szerint Simon mester itt „szedte fel” a szolgaságot a hadba vonulásból magukat kivonók büntetésével magyarázó elméletet – már csak a Mâcon-Lyon (legfeljebb a Chalon-Lyon) útvonal marad összefüggő. A Kézai által említett egyéb települések (Strassburg, Mainz, Reims, Langres, Luxeuil és Besançon – esetleg még Châlons-en-Champagne) nem fűzhetők fel egyetlen logikus útvonalra; szórta helyezkednek el a térségben. (Kézai Attila seregének hazatérésekor [c. 13.] Köln városát is említi, de ez nyilván Szent Orsolya közismert legendája miatt követelt magának helyet az útvonalon – a történetre maga a szerző is utal.)⁴¹ A Reimsből *Francián* – vagyis Île-de-France-on – és Flandrián át Kölnbe vezető útvonal ugyanakkor – bár nem a legrövidebb, de – valós ismereteket tükröz.⁴²

A Simon mester által Langres kapcsán ejtett hibát könnyű megmagyarázni, ha a krónikás egy írott itineráriumot használt fel (tévedhet a forrás vagy a másoló is), de nehéz elképzelni, ha azt feltételezzük: a szerző valóban járt arrafelé. Látva ezt a helyzetet nemcsak megkérdőjelezhetjük, hanem el is kell vetnünk azt az elképzelést, mely szerint a magyar *gesta*író személyesen fordult volna meg ezen a tájékon.

Ha nem a két Burgundián átutazva, akkor hol férhetett hozzá Simon mester a jelen írás alapjául szolgáló elmélethez? (Kézai Simon régóta ismert egyik forrása,

³⁹ A térképvázlat csak a nagy Kézai-tanulmány elsőként megjelent változatában szerepel. *Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai. Századok 107. (1973) 580.*

⁴⁰ SRH I. 155. 16–18. sor.

⁴¹ SRH I. 155. 19–21. sor.

⁴² SRH I. 155. 18–19. sor.

Viterbói Gottfried *Pantheonja* is említi Nagy Károly jeruzsálemi és konstantinápolyi útját, de a *Descriptió*tól lényegesen eltérő változatban, és arról sem esik benne szó, hogy e hadjárat kapcsán bármi gondot okozott volna a sereg verbuválása.)⁴³ Hazáján kívül járva találkozhatott az utóbbit ismerő észak-francia vagy középső- és alsó-Rajna-vidéki *scholaris*okkal mindenekelőtt azon az észak-itáliai egyetemen, ahol jogi tudása legjavát megszerezte. Beauvais-i Vince enciklopédikus vállalkozásával pedig könyv formájában is megismerkedhetett ugyanott, az abból merített eszméket pedig az 1270-es évek közepén-végén már az imént említett franciákon és németeken kívül más egyetemi kollégái is megoszthatták vele – már amennyiben Kézai külföldön jutott hozzá francia eredetű, bár addigra szélesebb körben ismertté vált teóriájához.

3.) Szűcs Jenő csak nagy Kézai-tanulmányának elsőként megjelent változatában foglalkozott Alberik troisfontaines-i ciszterci szerzetes furcsa magyar adatokban bővelkedő krónikájának avval a megjegyzésével, amelyben a hét vezért a magyar történeti hagyományban olykor szintén „hétmagyarnak” nevezett „gyászmagyarokkal” keverő krónikás szerint a Lech-mezei vereség után hazatérő „hét magyar” (akiknek egyike utóbb király lett) szolgásra vetették mindazokat, akik korábban nem voltak hajlandók elkísérni őket balul végződött hadjáratukra; így váltak az előbbieket a korabeli magyarországi nemesek, míg az utóbbiak az ottani szolgák őseivé.⁴⁴ Mint az ismeretes, Anonymus rendszeresen „hétmagyarnak” (is) nevezi a hét vezért, míg a 14. századi krónikakompozíció egy ízben (c. 36.) a „gyászmagyarokra” alkalmazza ezt a címet, bár azonnal megkülönbözteti őket az utóbbi helyen szintén említett hét vezértől.⁴⁵ Alberik egyébként 1232-ben kezdte meg krónikája összeállítását, amelyen még 1251–52 táján is dolgoznia kellett (tehát nem halhatott meg 1241-ben, amikor az általa megörökített események sora

⁴³ Gotifredi Viterbiensis Pantheon. Szerk. Georg Waitz. In: MGH Scriptores [in folio] XXII. Szerk. Georg Heinrich Pertz. Hannoverae 1872. 219. 34–36. sor; uo. 222. 19–36. sor; uo. 223. 10–24. sor.

⁴⁴ Chronica Albrici monachi Trium Fontium a monacho monasterii Hoiensis interpolata. Szerk. Paul Scheffer-Boichorst. In: MGH Scriptores [in folio] XXIII. Szerk. Georg Heinrich Pertz. Hannoverae 1874. 767. 7–11. sor. (ad annum 957): Et de illis septem Ungaris, qui remanserunt, unus ex eis factus est rex. Hii venientes in terram suam totum populum, qui non exierat cum eis ad bellum, in servitutem redegerunt; qui autem de istis septem nati sunt, ipsi sunt modo viri nobiles in terra Ungarie, quamvis eorum nobilitas magne servitutis subiaceat. Vö. Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. (lásd 39. jegyz.) 586–589. Ez a rész – a főszövegből egyedül – kimaradt a gyűjteményes kötetbe került változatból (nem számítom ide a főszövegből a lábjegyzetbe „levitt” idézeteket, hivatkozásokat, illetve megjegyzéseket, a „Függelék”-et és a mellékleteket). Felvethető, hogy a szerző esetleg azért hagyta ki ezt a pár oldalt, mert már nem osztotta az abban foglalt álláspontot. Györffy György (lásd 59. jegyz.) 1993-ban az erről az „Albericus-kérdésről” Szűcs Jenővel folytatott „baráti eszmecserejét” említi, ez azonban arra utal, hogy az utóbbi szerző ebben az ügyben fenntartotta véleményét, amit Györffy György vitatott.

⁴⁵ SRH I. 294. 2–6. sor.

hirtelen félbeszakad), mert művében a közelmúltban azonosították egy akkori-ban írt szöveg részleteit.⁴⁶

Szűcs Jenő ennek nyomán felteszi a kérdést: „vajon a hadiszolgálat megtagadásának és a szolgaság eredetének összekapcsolása, ahogyan itt igen határozottan jelentkezik, maga is nem jóval korábbi magyarországi elképzelést tükröz-e, amelyet Albericus a korai magyar *gesta* szövegéből őrzött meg?”⁴⁷ Szerzőnk a champagne-i ciszterci kompilátor szöveghelyének értelmezését Hóman Bálint szövegkritikai megjegyzésének felidézésével kezdi: az utóbbi szerint Alberik ezt az adatát nem az „*ösgesta*ból” vette, hanem azok „Albericusnak, illetőleg a krónika tőle használt 1233. évi másolatának sajátjai”.⁴⁸ E dátum mögött az az elképzelés húzódik meg, mely szerint Pecorari Jakab bíboros, pápai legátus, egykor troisfontaines-i apát volt, és az ő 1232–34-es magyarországi küldetése kapcsolatban állt egyrészt az utóbbi francia apátság második hazai „leányának”, Bélakútnak (vagyis Péterváradnak), másrészt az első *filia*, Szentgotthárd „leányának”, Pornónak egyaránt 1233–34-re tehető megalapításával.⁴⁹ Alberik szintén troisfontaines-i szerzetes informátora ekkor kereshette fel Magyarországot, ahol egy új krónikaváltozatból megismerhette a kompilátorral utóbb megosztott sajátos magyar történeti adatokat.⁵⁰ Maga Hóman Bálint Alberik párhuzamaként csak a „Pannóniában” talált népek szolgaságra vetéséről szóló krónikahelyeket adta meg, Kézai a jelen munka tárgyát képező passzusát nem.⁵¹ Szűcs Jenő ezt azzal magyarázta, hogy elődje csak az „*ösgesta*” szövegpárhuzamait kereste Alberiknál.⁵² Latzkovits László igen távoli párhuzamot hozott fel, amikor Alberiknak ezt a szöveghelyét Freisingi Ottó a magyar király nagyurak feletti despotikus hatalmáról írt megjegyzéséből (*Gesta Friderici imperatoris* I. c. 32.) eredeztette.⁵³

A hét vezér és a „gyászmagyarok” „Albericus francia informátora” általi összekeverésének hatásmechanizmusát vizsgálva ezután Szűcs Jenő elkülönítette a Magyarországon megfordult francia ciszterci szerzetes által olvasott vagy halott magyar krónikás hagyományban az előbbiekre vonatkozó adatokat: egyikük

⁴⁶ *Régis Rech*: Albericus of Troisfontaines. In: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle* i. m. 23.

⁴⁷ Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. (lásd 39. jegyz.) 587.

⁴⁸ Hóman Bálint: A Szent László-kori *Gesta Ungarorum* XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925. 25. Vö. Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. (lásd 39. jegyz.) 587.

⁴⁹ Almási Tibor: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 5. (1993) 1–2. sz. 130. és 138–140.; Ferenc L. Hervay: *Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) Roma 1984. 133., 154.

⁵⁰ A 48. jegyzetben idézett helyen Hóman Bálint, és őt követve Szűcs Jenő is azt írja, hogy Alberik francia informátora Magyarországon elolvasott történeti feljegyzésekből indult ki. A kérdésről lásd 93. jegyz.

⁵¹ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 24.

⁵² Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. (lásd 39. jegyz.) 588., 63. jegyz.

⁵³ Latzkovits László: Alberik világháztörténeti krónikájának magyar adatai. Forrástanulmány. Szeged 1934. 90–91.

király lett; alávetették a „Pannóniában” találtakat; leszármazóik számítanak „igazi” nemeseknek a korabeli Magyarországon.⁵⁴ Arra is felhívja a figyelmet, hogy a 13. században – de még „a XIII. sz. utolsó harmadában bekövetkezett átdolgozások előtt” – három olyan szerző is akadt, akik vélhetően a korábbi *gesta* szövege nyomán írtak arról, hogy a honfoglaló magyarok, illetve előkelőik a későbbi Magyarország területén találtakat szolgaságra vetették.⁵⁵ Joggal írja, hogy „Anonymusnál [...] az egész művön végigvonuló vezérmotívum”, ahogy a meghódított területek népei a *septem principales persone*, illetve az alacsonyabb rangú előkelők (*nobiles, primores, ductores*) szolgálai lesznek.⁵⁶ Riccardus 1237 elején megírt jelentésében a *septem duces*, míg Spalatói Tamás az 1260-as évek közepén befejezett *Historia Salonitanā*-jában (c. 14.) a hunok, avagy magyarok egész népe veti szolgaságra a későbbi Magyarországon talált népeket.⁵⁷ (Szűcs Jenő egyébként elfogadta Györffy György álláspontját, aki az V. István-kori *gesta* szerzőjének Ákos mestert tartotta.) A meghódítottak szolgasága vetésének tételére szerinte „a francia interpretátor tollán” vetült rá a „gyázmagyarok” büntetése: „[...] a magyar hagyomány epikai elemeinek sajátos egybemosódása egy francia krónikás tollán már 1233 táján, analogikus módon, a francia földön ismerős aszociációt váltja ki; mindez független a teória későbbi magyarországi ’adaptációjától’, a kapcsolat krónikaproblémánkkal merőben véletlenszerű, sokkal inkább a teória franciaországi elterjedéséhez nyújt érdekes adalékot.”⁵⁸

Györffy György, aki 1948-ban még – Domanovszky Sándor nyomán – abból indult ki, hogy a hun történet már az V. István-kori *gesta*-ban megvolt, 1993-ra Horváth János, Mályusz Elemér és Szűcs Jenő hatására elfogadta, hogy „a hun-történet mai formájában Kézai Simon műve”, ám annak bizonyos részleteit szerinte IV. László „hű klerikusa” közvetlen elődjének, Ákos mesternek a művéből merítette.⁵⁹ Ez utóbbi részletek közé sorolta – döntően Alberik idézett szöveghelye alapján – a hadba vonulás alól magukat kivonók örökletes szolgaságra vetését mint a szolgaság eredetének egyik magyarázatát is.⁶⁰ (Álláspontját alátámasztandó a szerző Alberik mellett Ákos mester római és kánonjogi műveltségének bizonyítékait is elősorolja, ám ennek nem tulajdonítok jelentőséget, ugyanis Szűcs

⁵⁴ Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. (lásd 39. jegyz.) 587–588. (a három adat: 587.)

⁵⁵ Uo. 588.

⁵⁶ Uo. 63. jegyz.

⁵⁷ SRH II. 535 7–9. sor. *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archdeacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split.* Latin text by Olga Perić. Edited, translated and annotated by Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol and James Ross Sweeney. (Central European Medieval Texts 4.) Bp. 2006. 62.

⁵⁸ Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. (lásd 39. jegyz.) 588.

⁵⁹ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 188–193. (a szó szerint idézett szavak: 189.).

⁶⁰ Uo. 190.

Jenő sehol nem állította, hogy Kézai Simon jogi képzése részeként sajátította volna el a szóban forgó elméletet, ráadásul – mint láttuk – azt nem jogászok ötlötték ki, és nem is csak ők éltek vele.) Nézete szerint tehát Alberik – vagy francia informátora – nem „otthonról ismert” elképzelést oktrojált rá a magyar krónikás hagyomány összekevert elemeire, hanem e tézis már korukban megjelent a magyar történeti felfogásban, vagy akár írott formában is valamely krónikaváltozatban. Györffy György figyelmen kívül hagyva azt a három példát, mellyel Szűcs Jenő bizonyította, hogy a meghódítottak szolgaságra vetésének gondolata – vélhetően az „*ösgesta*” nyomán – korábbi, a magyar krónikás hagyományból kiinduló 13. századi szerzőknél is jelen volt, Kézai sajátjának gondolta a hadifoglyok szolgaságra vetésének Simon mester művének végén fontos szerepet kapó elképzelését, ám – mint írja – „nem hihető számomra, hogy ugyanaz a szerző, ugyanarról a kérdésről, ugyanabba a műbe két eltérő álláspontot vezessen be [...]”, ezért a hadba vonlásból magukat kivonók örökletes szolgaságra vetésének gondolatát „Ákos mester művéből való átvételnek” tartotta.⁶¹

Csak hogy Kézai Simon nem ugyanazon kérdésről alakított ki két eltérő álláspontot, amikor a hazai szolgaság kettős eredetéről írt! Mint azt Szűcs Jenő nagy Kézai-tanulmányának talán legidőtállóbb gondolatmenetében meggyőzően kifejtette, a nemesség és a jobbágság esetében Simon mester számára egyaránt fontos volt a *pura Hungaria* és az „idegen eredetűek” elkülönítése; ez pedig historizáló gondolkodásában logikusan vonta maga után a szolgaság – és egyébként a nemesség – eredetének kettős magyarázatát. *Gestájának* elméleti szempontból lényegi eleméről van itt szó, amelyet IV. László „hű klerikusa” már műve úgynevezett második prologusának végén (c. 6.) felvázolt, kulcsot adva egyben a *gesta* szerkesztésének értelmezéséhez: így követi a lineáris „hun-magyar történet” két könyvét a harmadik, az *advena* nemzetségekről szóló könyv (c. 76-94.), illetve a meghódítottakból kialakult szolgálónépek eredetének szentelt *tractatus* (c. 95-99.).⁶² Ez valóban Kézai Simon egyedi elképzelése volt, melynek szerkezeti „lenyomata” – számos egyéb bizonyíték mellett – tanúskodik arról, hogy ő volt a hun történet szerzője (amit Györffy Györgynek oly nehezére esett elfogadnia).⁶³

Györffy György érvelése tehát nem tűnik megalapozottnak, ám felvetése – már Szűcs Jenő számára is problémát jelentő – érdemi kérdésre mutatott rá. Az *advena* nemzetségek eredetével Györffy György egyébként nem foglalkozott

⁶¹ Uo. 189–190. Itt (189. 32. jegyz.) hivatkozik Gerics József Szűcs Jenő által is követett értelmezésére (ez – mint láttuk – valójában már Horváth Jánosnál feltűnt), mely szerint a hadifoglyok szolgaságra vetésének tézisért Kézai a római jogból merítette. Lásd 1. fejezet (I. közlemény).

⁶² SRH I. 146. 30–35. sor, 187. 21. sor. – 192. 19. sor, valamint 192. 20. sor – 194. 14. sor.

⁶³ Szűcs J.: Társadalomelmélet i. m. 470–480., 538–541., 160–176. jegyz., valamint a gondolatmenet lényege az „Összefoglalás”-ban. Uo. 503–506.

külön; a róluk szóló részt – Domanovszky Sándor nyomán – „függeléknek” nevezte, elejtett megjegyzései alapján pedig e rész szerzőjének Ákos mestert tartotta.⁶⁴ Ezen a területen a hun történetet Györffy Györggyel ellentétben – számos filológiai és tartalmi érv alapján – Kézainak tulajdonító Horváth János is követte vitapartnere szóhasználatát, a szolgálónépekről írt „függelék” ugyanakkor Simon mester művének tartotta.⁶⁵ Újabban – számunkra nem túl meggyőző módon – Veszprémy László kívánta összeegyeztetni Györffy György e felvetését Szűcs Jenő megoldásával. A szerző szerint „nem zárható ki”, hogy „a Lech-mezei vereséghez kapcsolódó elbeszélésben említett hétmagyar kapcsán jutott [Kézai] eszébe a francia elmélet”.⁶⁶ Ez az elképzelés azonban egymást kizáró elméleteket próbál meg egyetlen – nem túl valószínű – hipotézisben közös nevezőre hozni. Kézai a korábbi *gestá(k)*-ban nyilván olvasta a „gyázmagyarok” történetét, ám saját művében nem említette azok szomorú sorsát. Csákó Judit – Alberik furcsa magyarországi adatainak rendszeres áttekintése során – körületekintően vetette össze Szűcs Jenő és Györffy György imént ismertetett érveit, ám végül tartózkodott attól, hogy vitájukban állást foglaljon.⁶⁷

Szűcs Jenő gondolatához visszatérve: ha a francia ciszterci vetítette rá a számára otthonról ismert elképzelést a champagne-i kolostoráig zavarosan eljutó magyar adatokra, akkor hol is várhatjuk, hogy Alberik jelezze: ismeri a hadi szolgálat alóli kibújást szolgálásra vetéssel büntető felfogást? Nyilván leginkább Nagy Károly történetének elbeszélésénél. Alberik elég jól ismeri a *Descriptiót*, annak a Pszeudo-Turpinus idézetek közé vegyített részleteiből kirajzolódik a szöveg cselekményének lényege; a ciszterci kompilátor forrásaként mindegyik esetben Bazoches-i Guidót jelöli meg – az utóbbi keresztnéve mögött ennek az 1203-ban elhunyt châlons-i kanonoknak a *Chronosgraphiája* húzódik meg.⁶⁸ A *Descriptio* a számunkra fontos elméletet alátámasztó adatát azonban Alberik nem használta, mégpedig azért, mert az Guido kompilációjában sem szerepel.⁶⁹ A troisfontaines-i

⁶⁴ Györffy Gy.: Krónikáink i. m. 166–167., 172.

⁶⁵ Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 341., 343., 374–380. Lásd a tanulmány bevezetését (I. közlemény).

⁶⁶ Veszprémy L.: Árpád-kori i. m. 216.

⁶⁷ Csákó Judit: A középkori magyar történeti hagyomány mesés elemei Albericus Trium Fontium krónikájának tükrében. Fons 19. (2012) 450–454.

⁶⁸ Chronica Albrici i. m. (*ad annum* 802) 721. 5–36. sor; (*ad annum* 803) 722. 8–37. és 40–49. sor); (*ad annum* 871) 740. 22–27. sor.

⁶⁹ Bazoches-i Guidóról lásd *Françoise Gasparri*: Gui de Bazoches. In: Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age i. m. 582–583.; *Cristian Bratu*: Gui of Bazoches. In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle i. m. 741. A *Chronosgraphiá*nak mindmáig nincs teljes nyomtatott kiadása (csak a saját koráról összeállított rész jelent meg). A mű négy fennmaradt példánya közül magam az online hozzáférhető következő, a szerző nevét nem említő, de teljes kéziratot használtam: Párizs, Bibliothèque nationale de France ms. lat. 4998 (XIV), f. 35ra–64vb (*Liber apologie contra maledicos vel cronosgraphie, id est excerpta vel abbreviationes diuersarum hystoriarum*). A mű polemikus első három könyve és egy földrajzi

ciszterci ugyanakkor ismerte a *Gui de Bourgogne*-t is, de a hadba vonulás alól kibúvókat sújtó Nagy Károly-i büntetés történetét onnan sem vette át – vagy nem vette észre ezt a részletet, vagy nem tartotta azt fontosnak.⁷⁰ Ha pedig Nagy Károly történetét elbeszélve nem jutott eszébe ez az elmélet, akkor miért gondolt volna rá a magyarok kapcsán? Nyilván magyar információinak forrásából eredt ez a – nála tévesen a „hétmagyarhoz” kapcsolva feltűnő – történet is.

Györffy György felvetésének nyomán és Anonymusra tekintettel Veszprémy László úgy fogalmazott: „[...] a magyarországi jogi gondolkodás [evvel] a problémával már a 13. század első évtizedeiben foglalkozott, s a francia eredetű nézetek recepciójára már akkor sor került.”⁷¹ György János a Dares Phrygius álnév alatt megírt *Excidium Trojae*, a pszeudo-kalliszthenészi Alexandrosz-életrajz egyik latin nyelvű átdolgozása, a *Historia de praeliis Alexandri Magni*, valamint – mivel Észak-Franciaország és a Brit-sziget akkoriban egy „kulturterületet” alkotott – Malmesburyi Vilmos Fest Sándor által Anonymus forrásai közé sorolt *Gesta regum Anglorum*-át vizsgálta.⁷² Utóbb Horváth János kétségbe vonta, hogy Anonymus iskolázottsága egészen pontosan Orléans-hoz lenne köthető.⁷³ Ugyanő egyben tévesnek tartotta Fest Sándor és György János álláspontját, akik szerint Anonymus bizonyos stilisztikai sajátosságait Malmesburyi Vilmostól tanulta volna el, és így azt is vitatja, hogy a 12. századi angol krónikás művét a névtelen jegyző forrásaként kellene számon tartanunk.⁷⁴ György János azonban meggyőzően érvelt amellett, hogy a két másik szöveget – közülük is különösen a Dares Phrygius neve alatt fennmaradtat – leginkább a kor észak-francia iskoláiban lehetett megismerni.⁷⁵ Horváth János azonban „megvilágítandónak” tartotta, hogy a névtelen jegyző, akit „olvasmányai és [...] baráti köre is Franciaország területéhez kapcsolnak” miért követte művében annak az *ars dictaminis* műfajnak a szabályait, melynek összes 1180 táját megelőzően készült kézikönyvét Itáliában írták, köztük Hugo Bononiensisnek azt a *Rationes dictandi prosaice* című tankönyvét is,

bevezető után kezdődik a történeti kompiláció (f. 41^b): *Incipit liber quintus qui dicitur Cronosgraphia diuersarum hystoriarum*. A *Descriptio* összefoglalása a IX. könyvben: f. 56^{ra-b} (a keletre induló sereg toborzása: f. 56^a), (<http://www.gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10723143m>, letöltés 2017. febr. 16.).

⁷⁰ André Moisan: Aubri de Trois-Fontaines à l'écoute des chanteurs de geste. In: Essor et fortune de la Chanson de geste dans l'Europe et l'Orient latin. Actes du IXe Congrès International de la Société Rencesvals pour l'Étude des Épopées Romanes, Padoue–Venise, 29 août – 4 septembre 1982. Szerk. Alberto Limentani et al. Modena 1984. 952., 959.

⁷¹ Veszprémy L.: Árpád-kori i. m. 216.

⁷² A korábbi szakirodalomból elsősorban lásd György János: P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarorságtudomány 1. (1942) 8–25. A György János által tárgyalt és egyéb szövegek Anonymusra gyakorolt hatásáról újabban lásd Thoroczkay Gábor: Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai. Historiográfiai áttekintés. Turul 72. (1999) 108–111.; Veszprémy L.: Árpád-kori i. m. 131–134.

⁷³ Horváth J.: Árpád-kori i. m. 196–197. 3. jegyz.

⁷⁴ Uo. 196., 205.

⁷⁵ György J.: P. mester i. m. 12., 17., 20–22.

mely „a kétségtelen szövegszerű érintkezésen kívül az egész [anonymusi] mű jellegét is meghatározza”.⁷⁶ A névtelen jegyzőnél tehát találkozhatunk francia iskolázottságra utaló adatokkal, a vizsgált elmélettel azonban nem, mint ahogy eddig más francia eredetű elméleti sajátosságot sem sikerült nála kimutatni.

Nem szabad közben azt sem elfelejtenünk, hogy a Pszeudo-Turpinus és a *Descriptio* adatai szélesebb körben csak a 13. század első két évtizedétől váltak ismertté a Francia Királyságban; azoknak tehát valamivel később kellett feltűnniük Magyarországon vagyis Anonymus művének a szakmai közvélemény nagy többsége által 1200 körülre datált megírása után.⁷⁷ Deér József ugyan pályája végén felfedezni vélte a *Vita Karoli Magni* Anonymusra gyakorolt szövegszerű hatásának több nyomát, ám az általa felhozott „párhuzamos szöveghelyek” aligha támasztják alá ezt a feltevést, és egyébként sem érintik a jelen keretek között tárgyalt elméletet.⁷⁸ Ismerve Anonymus arisztokratizmusát, neki egyébként kapóra jöhetett volna egy olyan elgondolás, mely szerint – ha ésszerű magvára vezetjük vissza Alberik idézett megjegyzését – a hét vezér vetette szolgaságra az általuk elrendelt hadjárat(ok)on teljesítendő katonai szolgálatot megtagadó magyarokat.⁷⁹ A Névtelen Jegyző nyilván azért nem élt ezzel az elképzeléssel, mert nem ismerte azt.

A krónikakompozíció V. István-kori átdolgozója – akit Györffy Györgyöt követve azonosíthatunk Ákos mesterrel – a hazai arisztokrácia egy, az Anonymus által magasztaltnál szélesebb csoportjának nézeteit hangoztatta, melynek nevében kétségbe vonta a hét vezér honfoglaló szerepének számára túlzottnak tűnő kiemelését a korábbi történeti művekben, illetve feltételezett régi hőseinkben (cc. 35–36).⁸⁰ Ákos mester tehát nem félt szóvá tenni a neki nem tetsző ideákat, mivel pedig a vizsgált elmélet Alberik által torzan visszaadott – de rekonstruálható

⁷⁶ Horváth J.: Árpád-kori i. m. 208–209. (Az utolsó szó szerinti idézet: uo. 202. 14. jegyz. Hugo tankönyvének Anonymusra gyakorolt hatásáról részletesen lásd 197–208.) Vö. 125. jegyz.

⁷⁷ Az álláspont legfontosabb kifejtésére lásd Györffy György: *Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége*. In: *Uő: Anonymus. Rejtély[,] avagy történeti forrás?* (Hermész Könyvek) Bp. 1988. 28–52. (A tanulmány eredetileg 1970-ben jelent meg.)

⁷⁸ Josef Deér: *Aachen und die Herrschersitze der Arpaden*. In: *Uő: Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze*. Szerk. Peter Classen. (Vorträge und Forschungen 21.) Sigmaringen 1977. 408–414. (A tanulmány eredetileg 1971-ben jelent meg.) A Deér József által e tézis alátámasztására felsorakoztatott szöveghelyeket, illetve azok értékelését lásd a III. Függelékben.

⁷⁹ Anonymus arisztokratikus világgépéről lásd mindenekelőtt Györffy György: *Anonymus társadalmi szemlélete*. In: *Uő: Anonymus. Rejtély i. m.* 53–65. (A tanulmány eredetileg 1984-ben jelent meg.)

⁸⁰ SRH I. 292. 13. sor – 294. 15. sor. Ákos mester arisztokratizmusára futó megjegyzést tett már Györffy Gy.: *Krónikáink i. m.* 167. Ákos mester sajátos – elődeitől eltérő – arisztokratizmusának legfontosabb tárgyalásai azonban Horváth J.: Árpád-kori i. m. 345–349.; *Mályusz Elemér*: *Az V. István-kori gesta*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) Bp. 1971. 53–62., különösen 54–55.

– változata nyilván ellentétes volt elképzeléseivel, feltehetően nem találkozott vele, különben bírálatában azt is megemlítette volna.

A felsorolt 13. századi történeti művek mellett azonban Kristó Gyula olykor egy mással is ellentétes felvetései nyomán már közel fél évszázada kísért egy „II. András-kori” krónikaváltozat tézise is. Csákó Judit a közelmúltban megjelent tanulmányában a korábbinál jóval pontosabban határolta körül a 14. századi krónikakompozíciónak azokat a részleteit, melyek esetleg a korábbi krónikát 1213 után folytató-átdolgozó szerző munkásságához köthetőek.⁸¹ A szerző gondosan különíti el a Kristó Gyula által felvetett két datálási lehetőséget, és cáfolta közülük a korábbit, vagyis a krónika 1200 körüli átszerkesztésének lehetőségét.⁸² Korábban Körmendi Tamás meggyőzően érvelt amellett, hogy Gizella királyné negatív ábrázolása a krónikás Gertrúdról alkotott lesújtó – ám az adott korban leírhatatlan – véleményének az első magyar királyné személyére rávetített kifejezése.⁸³ Csákó Judit erre az eredményre építve az átdolgozás *terminus a quo*-ját 1213-ban, Gertrúd királyné meggyilkolásának évében adja meg.⁸⁴ Mint arról az Osztrák Rímes Krónika vonatkozó magyar adatai tanúskodnak, az átdolgozás Imre király és a későbbi II. András viszályát az utóbbi szemszögéből ábrázolhatta, ezért annak 1235-ben bekövetkezett halála előtt kellett elkészülnie.⁸⁵ Megférhetett-e azonban ugyanabban a krónikaváltozatban II. András fiatalkori konfliktusának a későbbi király számára pozitív értékelése és Gertrúd királyné – akár leplezett – bírálata? Csákó Judit említ még két krónikahelyet, melyek – az előbbieknél gyengébb érvként – lehetővé tennék az átdolgozás idősávjának szűkítését.⁸⁶ Ezek olyan információkat közölnek, amelyek valamivel utóbb már nem lehettek érdekesek, illetve későbbi fogalmazás esetén máshogy kellene szerepelniük a krónikakompozícióban. Közülük az első (c. 172.) megemlíti azt, hogy Imre király özvegye, Aragóniai Konstancia pápai javaslatra [II.] Frigyes császárhoz ment utóbb feleségül.⁸⁷ Csákó Judit ennek kapcsán a házasság évét (1209) adja meg *terminus a quo*-ként.⁸⁸ A forrás a jelzett helyen azonban már császárnak nevezi II. Frigyest (első házassága megkötésekor még *rex Romanorum* sem volt, „csak” Szicília királya), tehát a bejegyzésnek 1220 után kellett íródnia. A téma ráadásul – ha nem is azonnal Konstancia halálával (1222), de – a császár 1225-ös újranősülését

⁸¹ *Csákó Judit*: Volt-e krónikása II. Andrásnak? Megjegyzések gestaszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának problematikájához. *Századok* 149. (2015) 301–332.

⁸² Uo. 304–317.

⁸³ *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban. *Történelmi Szemle* 51. (2009) 155–193.

⁸⁴ *Csákó J.*: Volt-e krónikása II. Andrásnak? I. m. 318–324.

⁸⁵ Uo. 329–331.

⁸⁶ Uo. 321–323.

⁸⁷ SRH I. 463. 9–10. sor.

⁸⁸ *Csákó J.*: Volt-e krónikása II. Andrásnak? I. m. 323.

követően nyilván jelentősen vesztett aktualitásából. A második szöveghely (c. 175.) szerzője úgy számol be Lajos thüringiai tartománygróf 1227-ben bekövetkezett – tévesen a Szentföldre helyezett – haláláról, hogy özvegyének, a *generosa Elyzabet*nek sem elhunytáról (1231), sem kanonizációjáról (1235) nem tesz említést (az utóbbi végképp megmagyarázhatatlan lenne, ha a bejegyzés szerzője az esemény megtörténte után fogott volna tollat).⁸⁹ Érdemes megjegyeznünk, hogy II. András – Béla királyfi kezdeményezésére vagy magától – az 1220-as évek közepén folytatott politikai tisztogatást a Gertrúd-gyilkosság megtorlásának ürügyén.⁹⁰ Az idős király ekkoriban, 1228 végén bízta meg koronás fiát egy országos birtokrevízió lefolytatásával.⁹¹ Az előbbi fejlemények aktuálissá teheték Gertrúd burkolt bírálatát az 1220-as évek végén, különösen akkor, ha a tisztogatást az a Béla kezdeményezte, aki a birtokrevízió során nyilván további sérelmeket okozott.⁹²

Ha azonban egy 1227 és 1231 között működő feltételezett krónikás emelte volna be a szóban forgó „francia elméletet” a hazai krónikairódalomba, akkor az általa kiegészített szöveget interpoláló Ákos mesternek is tudomást kellett volna szereznie róla. Mára elveszett krónikaváltozatok is közkézen foroghattak persze akkoriban, ám a legegyszerűbbnek – és így legkézenfekvőbbnek – az tűnik, ha azzal számolunk: a hadba vonulás alól magukat indokolatlanul kivonókat örökös szolgálással sújtó büntetés mint a hazai szolgaság eredetének (legalább egyik) magyarázata nem okvetlenül egy krónikaátdolgozás kapcsán tűnt fel Magyarországon az 1230-as évek elején, azt esetleg Kézai előtt idehaza senki nem írta le.

Ebből a szempontból érdemes emlékeztetni rá, hogy Latzkovits László, Körmendi Tamás és korábban Csákö Judit is a ciszterci renden belüli szóbeli információátadásra vezette vissza Alberik sajátos magyarországi adatait, bár az utóbbi szerző újabban Alberik információi mögött – ha nem is közvetlenül – írott hazai krónikaváltozattal számol.⁹³ Az Alberiknál a tárgyalt helyen olvasható hiba

⁸⁹ SRH I. 466 16–20. sor.

⁹⁰ *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Szerk. Majorossy Judit. Szentendre 2014. 109–115., 117.

⁹¹ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi [sic] királyok alatt. 2. kiadás. Bp. 1899. II. 102–104.

⁹² Vajon ugyanekkor jelent meg a hazai krónikás hagyományban a Kálmán király alakját Szent István mellé állító, illetve az előbbi a magyar „szent királyok” sorába helyező elképzelés, mely szögesen ellentétes volt az előbbi befeketítő korai Álmos-ági krónikás által adott a 14. századi krónikakompozíció által ránk örökölt jellemrajzzal? Kézai Simon mindenesetre egy ilyen – mára elveszett – krónikaváltozattól is dolgozhatott. Vö. I. közlemény 80. jegyz.

⁹³ *Latzkovits L.*: Alberik i. m. 87–88., 92.; *Körmendi Tamás*: Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája. Doktori (PhD) értekezés. Bp. 2008. 151–152., 157.; *Uő*: A Gertrúd i. m. 175.; *Csákö Judit*: Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp.

jellege mindenesetre arra utal, hogy a folyamatban kellett lennie – nyilván magyar résztvevők nélkül – legalább egy szóbeli fázisnak.

Alberik tanúbizonysága szerint tehát valószínű, hogy a szóban forgó elmélet egy változatát már IV. László „hű klerikusának” munkássága előtt vagy fél évszázaddal ismerték nálunk. Igaz, hogy Simon mesternek tudását e téren is módja volt elmélyítenie valamelyik észak-itáliai egyetem intellektuális és társasági közegében, mint ahogyan földrajzi vagy nyelvi ismereteit is bővíthette ott. Műve prologusának e tanulmány elején idézett, külhoni forrásairól szóló – hazai kútfőit teljes hallgatásba burkoló – megjegyzését ezzel együtt sem kell komolyabban vennünk, mint sok más középkori szerző állítását, akik művüknek különböző úton-módon törekedtek máshonnan kölcsönzött tekintélyt adni.⁹⁴

III. Függelék

A Vita Karoli Magni és Anonymus Deér József által feltételezett szövegkapcsolatai

Deér József három csoportba osztotta azokat a szöveghelyeket, amelyek szerint bizonyítják, hogy Anonymus olvasta és művében felhasználta a *Vita Karoli Magni*-t. 1.) Az utóbbi szövegben ebből a szempontból különleges jelentőséget tulajdonított a hamis Nagy Károly-privilegium Aachenről, pontosabban a palota és a templom eredetéről, újjáépítéséről, illetve létesítéséről szóló megjegyzéseinek, melyekben az emigráns magyar történész a *civitas Athile regis* Anonymus által felvázolt képének fő inspirációs forrását látta.⁹⁵

2012. 522., 526. Ellenben *Uő*: Volt-e krónikása II. Andrásnak? I. m. 320.; *Uő*: Az Árpád-kori Magyarország a francia területen keletkezett elbeszélő kútfők tükrében. Doktori (PhD) értekezés. Bp. 2015. 174–175.

⁹⁴ Egy ilyen hivatkozás annál is könnyebben kerülhetett IV. László „hű klerikusának” tollára, amennyiben művét valóban a „kun” király megromlott nemzetközi reputációjának helyreállítása céljából eleve külföldi (esetleg kifejezetten itáliai) használatra írta. Összefoglalólag lásd *Veszprémy L.*: Árpád-kori i. m. 206.

⁹⁵ *Deér, J.*: Aachen i. m. 409. Itt és a következő táblázatban a Deér József által dőlt betűkkel jelzett szövegpárhuzamokat álló betűkkel emelem ki (a szövegkiadások nyomán Deér ritkított szedéssel utal az egyéb szövegkapcsolatokra, ám ezt a jelzést – mivel a jelen keretek között nem fontos – elhagyom).

<i>Vita Karoli Magni</i> (Aachen)	Anonymus
<i>Nostis, qualiter ad locum, qui Aquis ab aquarum calidarum adaptatione traxit vocabulum, solito more venandi causa egressus, sed perplexione silvarum, errore quoque viarum a sociis equestratus inveni terras calidorum fontium et palatia inibi reperi, que quondam Granus, unus de Romanis principibus, frater Neronis et Agrippe, a principio construxerat, que longa vetustate deserta ac demolita, fructis quoque et vepribus occupata, nunc renovavi, pede equi nostri in quo sedi inter saltus rivis aquarum calidarum perceptis et repertis. Sed et ibidem monasterium sancte Marie matri domini nostri Ihesu Christi omni labore et sumptu quo potui aedificavi, lapidibus ex marmore preciosis adornavi [...]</i>⁹⁶ <i>Acciti sunt etiam multi Romani principes [...]</i>⁹⁷ <i>[...] ut in templo eodem regia sedes locaretur et locus regalis et caput Gallie trans Alpes haberetur [...]</i>⁹⁸	<i>[...] rex Athila [...] fugatis Romanis regnum obtinuit et regalem sibi locum constituit iux[ta] Danubium super calidas aquas et omnia antiqua opera, que ibi invenit, renovari precepit et in circuitu muro fortissimo edificavit, que per linguam Hungaricam dicitur Buduuar et a Theotonicis Ecilburgu vocatur.</i>⁹⁹ <i>[Pannoniam] [...] que etiam primo fuisset terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent Romani principes terram Pannonie usque ad Danubium, [...]</i>¹⁰⁰ <i>Transito Danubio castra metati sunt iuxta Danubium usque ad Aquas Calidas Superiores. Et hoc audito omnes Romani per terram Pannonie habitantes vitam fuga servaverunt. Secundo autem die dux Arpad et omnes sui primates cum omnibus militibus Hungarie intraverunt in civitatem Atthile regis et viderunt omnia palatia regalia quedam destructa usque ad fundamentum, quedam non, et ammirabantur ultra modum omnia illa edificia lapidea [...] et epulabantur cottidie cum gaudio magno in palatio Attile regis [...]</i>¹⁰¹ <i>[Arpad et sui milites] [...] reversi sunt iuxta Danubium versus silvam causa venationis et dimissis militibus ad sua propria dux et sui nobiles manserunt in eadem silva per X dies et inde venerunt ad civitatem Atthile regis [...]</i>¹⁰² <i>[Arpad] [...] qui honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alveum lapideum in civitatem Atthile regis, ubi etiam post conversionem Hungarorum edificata est ecclesia, que vocatur Alba, sub honore beate Marie virginis.</i>¹⁰³

A „motivikus és tollbamondásszerű egyezések” Déer József által jelzett „rendkívüli szorossága” azonban veszít értékéből, ha felidézünk néhány – egyébként jeles elődünk által is ismert és tanulmányában említett – ténytet.¹⁰⁴ Aachen és Óbuda egyaránt melegvízű források mellett létesült, mindkettőt vadászatra alkalmas erdők vették körül, ráadásul mindkettőben maradtak jelentősebb római romok a középkorra, e többé-kevésbé álló kőépületeket pedig használatba vették a későbbi korok hatalmasai, ami némi renoválást tett szükségessé, illetve számottevő további építkezésekkel járt együtt, végül pedig – egy idő után – mindkét helyen létesült Szűz Mária-titulusú templom. Nem meglepő, hogy a két hely számos – a valóságban létező – közös adottságát a szerzők azonos megfogalmazásban adják vissza, különösen azért nem, mert mindketten az adott dolgok és cselekmények

⁹⁶ *Rauschen, G.*: Die Legende i. m. 41. 1–13. sor (I. c. 16.)

⁹⁷ Uo. 41. 34–35. sor. (Uo.)

⁹⁸ Uo. 42. 8–9. sor. (Uo.)

⁹⁹ SRH I. 35. 8. és 10–15. sor (c. 1.)

¹⁰⁰ Uo. 48. 8–10. sor (c. 11.)

¹⁰¹ Uo. 94. 6–13. és 15–16. sor (c. 46.)

¹⁰² Uo. 101. 3–5. sor (c. 50.)

¹⁰³ Uo. 106. 5–9. sor (c. 52.)

¹⁰⁴ Az idézett megfogalmazás: *Déer, J.*: Aachen i. m. 410.; Aachen és Óbuda hasonlósága: uo. 411.

megjelölésére a legegyszerűbb – és így legkézenfekvőbb – latin szavakat használták (*aquae calidae silvae / silva, venandi / venationis causa, palatia, lapides / edificia lapidea, renovare, edificare*).

Deér József szerint a névtelen jegyző „szerzői fantáziájában” „önálló történeti elbeszéléssé” álltak össze Óbuda adottságai Attila vélt sírjával és saját kora ottani királyi palotájával, ám – e hely és Etzelburg egy német informátortól szóban átvett azonosítása mellett – (csak?) a *Vita* mintája nyomán sikerült neki mindezt „irodalmi anyaggá alakítania”.¹⁰⁵ Nos, a névtelen jegyző gestája egyéb részeiben a tűrhető fogalmazás és az olykor lebilincselő cselekményfűzés elég példájával szolgál ahhoz, hogy valószínűnek tarthassuk: az imént idézett egyszerű szavak könnyen eszébe juthattak. Mint azt korábbi filológusok, mindenekelőtt Marczali Henrik és Győry János feltárták, Anonymus olykor valóban átvett egyes kifejezéseket, sőt egész passzusokat más szerzőktől, de e kölcsönzések jórészt éppen avval hívják fel magukra a figyelmet, hogy választékosabbak a névtelen jegyző egyéb megfogalmazásainál.¹⁰⁶ Valamely korábbi szöveget egy szerző ugyanis azért aknázt ki, hogy azzal munkáját megkönnyítse: azt a választékos stílus mintájaként hasznosítja, a mű egészének vagy egy adott részének struktúráját követve, valamint igényesebb nyelvtani szerkezetek és ritkább szavak átvételével. Ha Anonymusnak valóban a rendelkezésére állt a *Vita Karoli Magni*, akkor nehéz megmagyarázni, hogy onnan miért csak a legegyszerűbb szavakat emelte át saját művébe, mellőzve például az „elbozótosodott” palota választékosan megrajzolt képét (helyette jóval földhözragadtabb módon fejezi ki a romosodást) vagy a Szűz Mária-titulus emelkedettebb megfogalmazását. A két szöveg közti közvetlen kapcsolatot feltételezve az is sajátos megoldásnak tűnik, hogy a *Vita*-ba beillesztett hamis Nagy Károly-kiváltságlevél összefüggő narratívájával szemben a névtelen jegyző gestájának több Óbudáról szóló részébe szórta (volna) szét a „készen kapott” anyagot.

¹⁰⁵ Uo. 411.

¹⁰⁶ *Marczali Henrik*: Béla király jegyzője. Kútfői tanulmány. Egyetemes Philológiai Közlöny 1. (1877) 357–371. A szerző az Anonymus által átvett szöveghelyek közül a legtöbbet a *Historia de praeliis Alexandri Magni*-ban találta meg. Lásd uo. 360–364., különösen 362. E mű egy elvi szintű erkölcsi következtetést megfogalmazó hosszabb részlete *quidam philosophus* forrásmegjelöléssel szerepel Anonymusnál: SRH I. 44. 7–12. sor. A névtelen jegyző által egyedül megnevezett forrás, a Dares Phrygius neve alatt fennmaradt szöveg nyomai a *gesta*-ban lásd *Győry J.*: P. mester i. m. 13–14. Az itt felsorolt szövegpárhuzamok között akad olyan is (a két mű prológusának már Cornides Dániel által jelzett passzusai), ahol Anonymus a forrásul használt szöveget igényesebb formába öntötte. A Dares Phrygius neve alatt fennmaradt szöveg (uo. 13.): [...] optimum ego duxi [...] vere et simpliciter scripta [...] et legentes cognoscere possent quomodo res gestae essent. Vö. SRH I. 33. 26–28. sor: Optimum ergo duxi, ut vere et simpliciter tibi scriberem, quod legentes possint agnoscere, quomodo res geste essent. Mindez arra is rávilágít, hogy középkori szerzőtársaihoz hasonlóan általában Anonymus sem egyes szavakat emel át forrásaiból, hanem rövidebb-hosszabb részleteket. Magukban álló szavakat akkor vesz át, ha azok különlegesek, és így sajátos terminológia alkotórészévé válhatnak. Lásd például a *ductor* „Dares”-ból merített használatáról *Győry J.*: P. mester i. m. 13.

A rómaiak által egykor épített paloták romos állapota, a hódító érkezése és az ott elvégezni rendelt helyreállítási és bővítési munkák, a keresztény templom megalapítása: mindezt könnyebb lett volna „elmesélni” egyhuzamban – a két mű eltérő dramaturgiája által diktált módosításokkal –, ha a gesta szerzőjének szeme előtt valóban ott feküdt volna a *Vita* Aachen alapításáról szóló rövid és jól felépített története. (A legfontosabb ilyen eltérés, hogy Óbudán két hódító jelenik meg. Közülük – Anonymus meséje szerint – Attila állította helyre az épületet, majd birodalma bukása után mások kezére került a palota, amelyet Árpád – jogos örökségként – elfoglal, de hozzá a névtelen jegyző nem kapcsol építkezést; a felhívízi Szűz Mária-templom létesítésére csak keresztény leszármazói alatt kerülhet sor.)

Mindezek ellenére Deér József az Anonymus művéből imént táblázatba foglalt (és dőlt betűkkel kiemelt) kifejezéseket a *Vitából* vett „szó szerinti kölcsönzések”-nek tartotta.¹⁰⁷ Közülük is különösen nagy jelentőséget tulajdonított annak, ahogy – elképzelése szerint – a névtelen jegyző a *Romani principes* „a modern forráskritikában oly sok fejtörést okozó” fogalmát „bevezette” a *Gesta Hungarorum*ba, hiszen ez jelezné leginkább, hogy „szerzőnk mennyire függött előképeitől”.¹⁰⁸ A *Vitában* – mint láttuk – az aacheni római épületek emelését vezető vissza a szerző a *Romani principes* egyikére, Nero császár fiktív Granus nevű fivérére. Anonymus a *civitas Athile regis* kapcsán ezt a fogalmat egyáltalán nem használja; az akkor tűnik fel – egyetlen ízben – művében, amikor a még Álmos vezetésével Galíciában időző magyar sereget a helyi előkelők odébb tessékeltetni akarván képet adnak az előbbieknek „Pannónia” (vagyis a Kárpát-medence egészének) helyzetéről. A térséget uraló tényezők között ekkor említik meg, hogy Attila király halála után bizonyos római *princeps*ek foglalták el a (nyugatról a) Dunáig tartó részt.

Míg azonban a *Vita* számára a *Romani principes* nyilván az uralkodócsalád tagjait, addig Anonymusnál a principes seregek parancsnokait – a hódító magyarok esetében a *septem principales persone*-nél alacsonyabb rangúakat – jelentette (a *ductoresszel* együtt), e fogalom sajátos használatát pedig a Dares Phrygius neve alatt fennmaradt szövegből vette át a szerző.¹⁰⁹ Római *princeps*ről a névtelen jegyzőnél ezt követően már nem is olvashatunk, csak arról értesülünk, hogy – mint az a táblázatból is kiderül – a Dunán átkelő magyar sereg hírére a „Pannóniában” (itt: a Dunántúlon) élő rómaiak mind elmenekültek. Erről ugyan közvetlenül azután ír a szerző, hogy Árpád és serege megérkezik Felhévízre, de szó sincs arról, hogy itt

¹⁰⁷ Deér, J.: Aachen i. m. 410.

¹⁰⁸ Uo. 411.

¹⁰⁹ Győry J.: P. mester i. m. 13. Ezt a tényt Deér József figyelmen kívül hagyta, pedig azt Anonymus SRH-beli kiadásában Pais Dezső lapszéli jegyzetei is jelzik: SRH I. 86. 3. sor; uo. 96. 3. sor; uo. 97. 5. sor; uo. 101. 14–15. sor és 112. 1. sor.

– vagyis a *civitas Athile regis* vidékén – harcra került volna sor, vagy hogy valamely „római uralkodó” itt tartotta volna a székhelyét Attila halála után. A rómaiak számára Anonymus által „kiosztott” Dunántúl közepén, Veszprémnél állják majd bizonyos „római katonák” a harcot több mint egy hétig egy magyar csapat ellen; hogy teljes pusztulásuk után a „maradék rómaiak” ijedtükben a Lapincson átúszva meneküljenek a „németek” földjére (c. 48.).¹¹⁰ A Veszprémnél vitézkedő római katonák parancsnokai számára a névtelen jegyző nem gyártott nevet, és e munka megtakarítása lehetett annak az oka, hogy a Hun Birodalom letűnte utáni Dunántúlt csak általánosságban – többes számban – emlegetett „római vezérek” fennhatósága alá rendelte.

Mindeközben az ugyanis világos volt krónikásunk számára, hogy a Kárpát-medence bizonyos részét korábbi történetének a hunok utáni korszakában a rómaiak uralták, különben az általa forrásul használt egyik szöveg – valószínűleg a magyarok egy korábbi gestája – nem nevezte volna „Pannóniát” *pascua Romanorum*nak, a vlachokat, avagy blakokat pedig *pastores Romanorum*nak. A „rutének” földjén (Kijev vidékén) tartózkodik még a magyar sereg, amikor az ottani vezérek – éppen úgy, mint kevéssel utóbb a „galíciaiak” – „Pannónia” felé igyekeztén terelni a veszélyes vendégeket, idilli képet adnak számukra Attila király valamikori országáról, és ennek kapcsán megemlíti a rómaiak legelőit, illetve pásztorait is (c. 9.).¹¹¹ Erről a névtelen jegyző közvetlenül azelőtt ír, hogy a *Romani principes* feltűnt volna a tollán; az összefüggés a két szöveghely között egyértelmű, és a hazai szakirodalom ezt így is kezelte. Az Árpád-kori elbeszélő szövegek szinte teljes gyűjteményének kritikai kiadásában – mint az közismert – három mű is szerepel, melyek említik a *pascua Romanorum*ot (Anonymus, *Relatio fratris Riccardi* és *Chronicon rhythmicum Sitticense*); ezek apparátusai közül éppenséggel a Riccardus szövegéhez Deér József által készített jegyzetek egyikében olvashatjuk a vonatkozó forrásszövegek teljes körét.¹¹² E három szöveg, valamint a fogalmat szintén használó Spalatói Tamás és a Domonkos-rendi szerző által írt úgynevezett *Descriptio Europae Orientalis* közül ugyan Anonymusé a legrégebbi, ám a szakirodalom egységesen úgy ítéli meg, hogy a későbbiek – esetleg Riccardus kivételével – e téren nem Anonymusra, hanem az utóbbival együtt egy korábbi magyar gestára vezethetők vissza. Így gondolta a Deér József által a korábbi magyar kutatás e téren szerinte kifejtett meddő erőfeszítéseit dokumentálandó idézett

¹¹⁰ SRH I. 97. 9. sor – 98. 6. sor. Ezt követően a műben a rómaiakkal már nem történik semmi, a szerző csak röviden utal a Veszprém eleste után menekülő (c. 49.), illetve az általában „Pannóniát” feladó (c. 51.) rómaiakra. Lásd uo. 99. 1–2. sor és 103. 8–9. sor.

¹¹¹ Uo. 45. 12. sor – 46. 4. sor.

¹¹² SRH II. 535. 2. jegyz.

Horváth János.¹¹³ Kevéssel utóbb megjelent tanulmányában a korábbi szakirodalom által kijelölt utat követte ebben a kérdésében Györffy György is.¹¹⁴ Deér József persze nem a *pascua Romanorum* fogalmát, hanem csak a *Romani principes* emlegetését próbálta meg levezetni az aacheni Nagy Károly-életrajzból a gond az, hogy a két latin kifejezés alkalmazása szorosan összefügg Anonymusnál.

Mindezek után az első táblázatból csak a *locus regalis* maradna meg szövegpárhuzamként, amelyre egyedül nyilván nem lehet ráépíteni a két mű közti filiáció tézisé, ezért figyelmünket a Deér József által állítása bizonyságaként felhozott többi szöveghelyre kell immár fordítanunk.

2.) A két mű vélt szövegpárhuzamainak második csoportja Deér József szerint tanúsítja, hogy a névtelen jegyző a *Vita Karoli Magni* egyéb részeit is olvasta és felhasználta.¹¹⁵

<i>Vita Karoli Magni</i> (Aachen)	Anonymus
[...] catenatos in vinculis opressos ergasteriis <i>christifideles sua alimonia redimi mandabat</i> [...] ¹¹⁶	[...] cathenis ferreis obligatos in teterrima carceris <i>inferiora miserunt</i> [...] ¹¹⁷
[...] multis interfectis quibusdam quoque carceris vinculis mancipatis [...] ¹¹⁸	[...] quosdam interfecerunt et quosdam vulneraverunt et alios ceperunt. ¹¹⁹
[...] <i>plerisque christicolis</i> captivatis et quibusdam interfectis [...] ¹²⁰	[...] <i>omnes infideles illius terre</i> ferreis cathenis ligatos secum duxerunt. ¹²¹
<i>Quoniam nuper mandastis michi</i> [...] ut vobis scriberem, qualiter <i>imperator noster famosissimus Karolus Magnus Hispaniam et Galiciam a potestate Sarracenorum libnavit, mirabilium gestorum apices eiusque laudanda super Hispanie Sarracenis trophea</i> [...] ¹²²	[...] petisti a me, ut, <i>sicut hystoriam Troianam bellaque Grecorum scripseram, ita et genealogiam regum Hungarie et nobilium suorum, qualiter septem principales persone, que Hetumoger dicantur, de terra Scithica descenderunt</i> [...] tibi scriberem [...] ¹²³

¹¹³ Horváth János: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 67. (1963) 14–18.: a szerző a korábbi szakirodalmat is ismerteti tanulmánya itt jelzendő oldalain – így ezt a könyvtárhelyi anyagot nem szükséges felsorolnunk. Más kérdés, hogy a *Romani princeps*-re adott magyarázata mennyire helytálló. Lásd uo. 14–16. Vö. Deér, J.: Aachen i. m. 410. 227. jegyz.

¹¹⁴ Györffy György: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. In: *Uő*: Anonymus i. m. 79–80. (A tanulmány elsőként 1965-ben jelent meg.)

¹¹⁵ Deér, J.: Aachen i. m. 410. 223. jegyz.

¹¹⁶ Rauschen, G.: Die Legende i. m. 44. 13–14. sor (I. c. 18.)

¹¹⁷ SRH I. 63. 15–16. sor (c. 21.)

¹¹⁸ Rauschen, G.: Die Legende i. m. 46. 18–19. sor (II. c. 2.)

¹¹⁹ SRH I. 78. 20–21. sor (c. 37.)

¹²⁰ Rauschen, G.: Die Legende i. m. 47. 21–22. sor (II. c. 4.)

¹²¹ SRH I. 80. 1–2. sor (c. 37.)

¹²² Rauschen, G.: Die Legende i. m. 67. 28–30. sor (III. c. 1.)

¹²³ SRH I. 33. 9–12. és 17. sor (Prol.)

Az első három idézetpárban többször – de rendre eltérő társításban – esik szó bilincsekről, avagy láncokról (*cat[h]enae*), börtönről (*carcer*), illetve bizonyos személyek – a *Vita*-ban keresztény mártírok, Anonymusnál a magyarok kezére került hadifoglyok – megöléséről (*interficere*). A kiválasztott szemelvények témáját tekintve e kifejezések használata egyáltalán nem meglepő, az Aachen leírásakor alkalmazott szavakhoz hasonlóan ezek is könnyen bárkinek a tollára kerülhetnek, aki ilyen témához nyúl. A felsorolt szavak ráadásul teljesen más nyelvtani szerkezetekben fordulnak elő, más egyéb kifejezésekhez társulnak. A *Vita* szerzőjének jellegzetessége, hogy a (fém)bilincseket rendre a kötélekkel (*vincula*) együtt szerepelteti, míg Anonymus szinte önisméltó módon nyomatékossít, amikor rendre *cathenis ferreis* megbéklyózott hadifoglyokról ír. Az említett egyetlen esetet kivéve más igékkel, illetve igenevekkel fejezik ki azt, hogy a foglyoknak a szenvedés mely nemeit kellett elszenvedniük. A *Vita* szerzője a második és a harmadik idézetben két-két – egymással szemben alternatív szerepben álló – cselekményt sorol fel, ám a névtelen jegyző az utóbbiakkal Deér József által párba állított szöveghelyeken a második esetben három, a harmadik esetben pedig egyetlen cselekményt jelez. A negyedik példapárban a párhuzamba állított nyelvtani szerkezetek egyeznek, a szókészlet ugyanakkor részben eltér, az egyezés viszont itt is közhelyszerű, nem bizonyít közvetlen átvételt.

3.) Végül pedig Deér József valószínűsítette, hogy a *Quid plura?*, illetve *Quid ultra?* retorikus kérdések gyakori alkalmazása Anonymusnál szintén a *Vita Karoli Magni* hatásával magyarázható, ahol az előbbivel kétszer, míg az utóbbival egyetlen alkalommal találkozunk.¹²⁴ Ezekben az esetekben sincs szó azonban kivételes fogalmazásról. E „költői” kérdéseket bárki átvehette az azokat nem ritkán alkalmazó Cicero leveleiből vagy Sallustius történeti műveiből (illetve az azok idézeteit tartalmazó *florilegiumokból*); egyébként a *Quid plura?* feltűnik annak a Hugo Bononiensisnek az *ars dictaminis* kézikönyvében, aki – miként azt Horváth János valószínűsítette – stilisztikai téren Anonymus mintája lehetett.¹²⁵ Ezt az összefüggést ráadásul a kritikai kiadás lapszéli jegyzeteiben olykor Pais Dezső is jelezte.¹²⁶ Deér Józsefet és az őt e téren követő Kristó Gyulát bírálva egyébként

¹²⁴ Deér, J.: Aachen i. m. 410. 224. jegyz.

¹²⁵ *Hugo von Bologna: Rationes dictandi prosaice* (c. 12.). In: Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts. Szerk. Ludwig Rockinger. (Quellen zur bayrischen und deutschen Geschichte 9/1–2.) München 1863–1864. I. 72. Vö. 76. jegyz. A *Quid ultra?* Anonymusnál: SRH I. 38. 16. sor; uo. 50. 8. sor; uo. 99. 17. sor.

¹²⁶ Jelzi: SRH I. 35. 15. sor; uo. 37. 20. sor; uo. 41. 16. sor. Nem jelzi: uo. 46. 4. sor; uo. 65. 20. sor; uo. 91. 23. sor.

Gabriel Silagi és Veszprémy László is szóvá tették, hogy a fenti retorikai kérdések Anonymus általi használata nem vezethető vissza egyetlen forrásra.¹²⁷

Maga Deér József is elismerte, hogy az általa Anonymus *Vita Karoli Magni*ből átvett „kölcsonzései”-ként szerepeltetett szöveghelyek száma csekély, de ezt azzal indokolta, hogy a *Vitában* – annak hagiografikus jellege miatt – kevés mintát talált Anonymus, amikor alapvetően hadi eseményekről szóló *gestá*ját megalkotta. Ám mindezekkel együtt is „végérvényesen bizonyos”-nak tartotta, hogy a névtelen jegyző ismerte az aacheni Nagy Károly-életrajzot.¹²⁸ Számomra az előbbi pár oldalból azonban az következik, hogy – Deér József feltételezésével szemben – az utóbbi szöveg nem szolgált az előbbi számára „stilisztikai tárház”-ként, nem kölcsönözte annak „epikus váz”-át sem, „az [utóbbiból az előbbibe] áthagyományozott motívumok száma” pedig a nullához közelít.¹²⁹ Sajnos a Deér József által Anonymus forrásaként ugyanezen munkában megjelölt többi mű, vagyis *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Einhard Nagy Károly-életrajza és Salernói Romuald krónikája esetében sem tűnik jobbnak a helyzet.¹³⁰ Igaz, a *Historia* Anonymusra gyakorolt hatását már Deér József idézett tanulmánya előtt feltételezte C. A. Macartney (egy ideig), Inokai Tóth Zoltán és Györffy György.¹³¹ Gabriel Silagi és Veszprémy László azonban mindhárom mű esetében alaptalannak tartotta (számomra úgy tűnik: jó okkal), hogy azok Anonymus forrásul szolgálhattak.¹³² Thoroczkay Gábor a *Vita Karoli Magni* a névtelen jegyzőre gyakorolt állítólagos hatásának kérdésére nem tért ki (megelégedett Deér József állításainak kommentár nélküli ismertetésével).¹³³ Ő a *Historia* kapcsán megfogalmazott álláspontok értékelésekor annyit mindenesetre elismer, hogy a névtelen jegyző ismerhetett egy beszámolót a harmadik keresztes hadjárat részeként Magyarországon és a Balkánon 1189-ben átvonuló császári sereg útvonaláról.¹³⁴

¹²⁷ Die Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Szerk. Gabriel Silagi (– László Veszprémy). (Ungarns Geschichtsschreiber 4.) Sigmaringen 1991. 141. 28. jegyz.

¹²⁸ Deér, J.: Aachen i. m. 414.

¹²⁹ Az idézett kifejezések: uo. 417.

¹³⁰ E művek és Anonymus vélt szövegpárhuzamairól lásd uo. 405–408. és 421–423. (*Historia*); Uo. 414–417. (Einhard); Uo. 418–419. 249. jegyz. (Romuald). A névtelen jegyző vélt forrásai kimaradtak Deér József tanulmányának Bogyay Tamás által készített rövidített magyar változatából. Deér József: Szent István székhelye. Székesfehérvár és Aachen. Katolikus Szemle (Róma) 23. (1971) 1–18. (E tanulmány másolatáért Thoroczkay Gábor kollégámnak tartozom köszönettel.) Vö. Deér, J.: Aachen i. m. 400–419. (III.: Die Aachener Vita Karls des Großen und Ungarn), 421–423. (Exkurs II.: Die Gesta Hungarorum und die Historia de expeditione Friderici imperatoris).

¹³¹ Vö. Thoroczkay G.: Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai i. m. 113–114.

¹³² Die Gesta Hungarorum i. m. 151. 92. jegyz.; 168–169. 232. jegyz.

¹³³ Thoroczkay G.: Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai. i. m. 113–114. Ugyanígy jártak el a szerző által idézett más kutatók is: uo. 114. és 117. 72–75. jegyz.

¹³⁴ Uo. 114.

Deér József avval a ténnyel sem vet számot, hogy a *Vita Karoli Magni* fennmaradt kéziratai között az osztrák–bajor térségből származó példányok nem régebbiek a 15. századnál.¹³⁵ Ráadásul mivel a salzburgi érsek az 1159–1190 közötti skizma idején kitartott a Nagy Károlyt szentté avatató Barbarossa Frigyeset támogató (ellen)pápákkal szemben III. Sándor oldalán, így Nagy Károly liturgikus kultusza is csak a késő középkorban terjedt el – igen szerény mértékben – a Birodalom Magyarországgal szomszédos vidékein. (A prágai kultuszhely Csehországban elszigetelt volt, kialakulása kizárólag IV. Károly alapítói döntésével magyarázható; szintén a 14. század közepétől–végétől figyelhetőek meg a kultusz szerény bajorországi kezdetei, éppen Ausztriában azonban nincs nyoma annak).¹³⁶

A *Vita* és Anonymus közti szakadékot Deér József úgy kívánja áthidalni, hogy felteszi: egy Barbarossa Frigyes keresztes hadjáratából visszatérő német udvari klerikus látta el a magyar névtelen jegyzőt a *Vita* kéziratával. (A szerző szerint a *Historia* – nyilván az V. Lipót osztrák herceg „viselt dolgait” magyarázó, az eseményeket egészen 1196-ig követő függelék nélküli – szövegét ugyanez a klerikus juttatta volna el az általa korábban megismert Anonymushoz.)¹³⁷ Kérdéses persze, hogy a császár kisebbfajta könyvtárral a poggyászban indult-e útnak. A *Descriptiōt* integráló *Vitában* ugyanakkor – mint láttuk – Nagy Károly viszszafooglalja a Szentföldet a „pogányoktól”. Ez kézenfekvő hivatkozási alapul szolgálhatott volna a Barbarossa Frigyes keresztes hadjáratát megörökítő német klerikusok – köztük az eseménysor több résztvevője – számára. Ők azonban nem éltek ezzel a lehetőséggel – feltehetően azért, mert nem ismerték ezt a művet.¹³⁸ A nagyívű elképzelés megalkotásakor a neves történész ráadásul megfedkezett arról, hogy a latin Kelet és a nyugati országok között csak az a szárazföldi útvonal érintette Magyarországot, melyen Barbarossa Frigyes nagyrészt fegyverrel

¹³⁵ A *Vita Karoli Magni* fennmaradt kéziratairól lásd Molnár P.: Nagy Károly Keleten i. m. 169. 175. jegyz. Vö. Robert Folz: Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval. Thèse principale pour le doctorat es lettres présentée à la Faculté des lettres de l'Université de Paris. Paris 1950. 236. Egyetlen, 15. századi regensburgi eredetű kódex a *Vita* kéziratai között (a bécsi kódexek nem helyi eredetűek).

¹³⁶ Robert Folz: Études sur le culte liturgique de Charlemagne dans les églises de l'Empire. Paris 1951. 50–55., 57–58.

¹³⁷ Deér, J.: Aachen i. m. 411.

¹³⁸ Lásd mindenekelőtt Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. Szerk. Anton Chroust. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series 5.) Berlin 1928. Az ismeretlen szerző – feltehetően a mű egyetlen fennmaradt példányát a modern korig őrző, a Bodeni-tó partján fekvő salmansweileri ciszterci kolostor egykori szerzetese – által írt *Historia peregrinorum* elején ugyan Károly *strenuitasának* korabeli képviselőjeként említi Barbarossa Frigyeset, de a frank uralkodó „keresztes hadjáratát” ez a szöveg sem közvetlenül, sem közvetve nem idézi fel: uo. 116. 19–20. sor. E kötetben olvasható az előző jegyzetben említett *Historia de expeditione* kritikai kiadása is, amelyben – miként az ott közölt többi szövegben – azonban Nagy Károlyról egyáltalán nem esik szó.

tört utat magának, így valószínűtlen, hogy a harcok és az azok nyomában kitört járvány által megtizedelt német seregből bárki is arrafelé próbált volna meg hazajutni. A balszerencséjére az adriai-tengeri útra tévedő Oroszlánszívű Richárd Aquileiában partra szállva csak Bécsig volt kénytelen kerülni; a magyarországi kitérő egy német klerikus számára is teljesen értelmetlen lett volna. Deér József elképzelése tehát nemcsak filológiai, hanem történeti szempontból sem tűnik megalapozottnak. (E bírálatból azonban nem vonhatóak le automatikus következtetések a több évtizedes életmű egyéb produktumaira, de még a szóban forgó tanulmány – az aacheni Szűz Mária-bazilika és a fehérvári Szűz Mária-prépostság összevetése tárgyában joggal mérvadónak tartott – lényegi részeire nézve sem.)

THE ORIGIN OF HUNGARIAN SERFDOM
ACCORDING TO SIMON OF KÉZA:
POSSIBILITIES AND DEAD ENDS IN INTERPRETATION PART II

by Péter Molnár

SUMMARY

In the second part of my paper I look at the other two authors who have set forth their criticisms with regard to Szűcs's study concerning the emergence of the class of 'national' serfs in Simon Kézai's chronicle. First, I present and criticize the reasoning of László Veszprémy who pointed out that Simon's idea also occurs in Catalanian texts, as well as in the Pseudo-Turpinus chronicle about Charlemagne's legendary Iberian campaigns. Second, I examine the criticism of György Györffy. Györffy questioned Szűcs's opinion about the connection between the Hungarian author and the French chronicler Alberic of Trois-Fontaines, whose chronicle contains the claim that people who refused the call to take up arms were condemned to become servants of the "seven Hungarians". I dispute Györffy's argument, but I agree with his conclusion, which can be supported in other ways.

**SZEGÉNYSOROK A KALOCSAI ÉRSEKSÉGHEZ
BENYÚJTOTT SEGÉLYKÉRELMEK TÜKRÉBEN
(1920–1944)**

„Az a rajongás, amit mi, levéltárakban kotyvasztók a dokumentumok hiányában igazolhatatlan leírások iránt érzünk, egyaránt táplálja a narratív történetírás megújulását és az új típusú források iránti érdeklődést is, amelyekben a mindennapi élet illékony szavainak és tetteinek nyomát lehetne felfedezni.”¹

A történetírás nagyon sokáig alig vett tudomást azokról a társadalmi rétegekről, melyek nem, vagy csak nagyon ritkás nyomot, nyomokat hagytak maguk után a történeti forrásokban.² Esetükben nem csak a „közéleti”, „szellemi” megnyilvánulások – legalábbis egyéni – nyomai hiányoznak, mert elenyésztek vagy nem is születtek meg, illetve valószínűsíthetően csak a verbalitás szintjén léteztek valaha, hanem sokkal szórványosabbak azok a források, melyek utánuk, helyesebben inkább róluk fennmaradtak. Hiányoznak azok az anyagi létről, körülményekről árulkodó dokumentumok is (végrendeletek, örökséglevelek, inventáriumok, de az igazán periferiális rétegeknél még az adósságlevelek is), melyek más csoportoknál elég nagy számban hagyományozódtak az utókorra, még olyan rétegek, társadalmak esetében is, ahol az írásbeliség aránylag kevésbé terjedt el.³ Nem pótolják ezeket az ispotályi, szegényházi leltárak, esetleg étrendek sem,⁴ hiszen ezek egy sajátos élethelyzetet tükröznek: a szegény ezekben kizárólag a hatósággal való kapcsolatán, „gondozásba vételén” keresztül mutatkozik meg – márpedig ez egy olyan hatalmi helyzet, aminek dokumentumai szinte kizárólag a gondoskodó és (sokkal inkább) fegyelmező hatalom értékrendjéről, szokásairól, világról alkotott képéről és elvárásairól szólnak, mint a szegényéről.⁵

¹ *Giovanni Levi*: Az életrajz használatáról. Korall 1. (2000) 2. sz. 81–92.

² A szerző az elemzésben nyújtott segítségért köszönetet mond Löw Andrásnak és Ébl Zsuzsának.

³ *Bene János*: Végrendeletek és hagyatéki leltárak Nyírbátorból. (Nyírbátori Füzetek I.) Nyírbátor 1989.

⁴ Lásd például *Mollay Károly*: Adatok a soproni ispotály történetéhez. Soproni Szemle 6. (1942) 1. sz. 37–41.; *D. Szakács Anita*: A soproni ispotály 16. század végi heti étrendje. Soproni Szemle 62. (2008) 2. sz. 192–193.; *Márton Tünde et al.*: A Szentlélek ispotály számadáskönyvei, 1601–1650. Bp. 2006.

⁵ *Hámori Péter*: Kísérletek a szegényházak lakói fogyasztási szokásainak ellenőrzésére és átalakítására a magyar szociálpolitikában. 1870–1945. In: A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör

Az említetteknél bővebb forrásanyagot kínálnak azok az esetek, amikor a szegény valamely hatósági eljárás alanyaként, ritkábban tanújaként bukkan fel a forrásokban. A hatóságokkal így létesülő „kapcsolat” azonban mindig egyoldalú nyomot hagyott maga után, lévén előzményük általában valamely, a közhatalóság által elfogadott vagy előírt jogi, viselkedési norma áthágása volt. Az ezekről az esetekről szóló dokumentumok is inkább árulkodnak az említett normákról, illetve kodifikációik (a mindenkori társadalmi elit, esetleg a középrétegek, de semmiképpen sem a periféria) mentalitásáról, erkölcséről, de csak nagyon ritkán a közbeszéd fősodrából kiszorultak érzelmeiről, gondolkodásmódjáról vagy éppen önképükről: a közigazgatási vagy peres eljárás során többnyire csak arra vetült fény, hogy ezek mások voltak, mint a norma meghatározóié, de az eltérés konkrét mibenléte gyakran homályban maradt. A narráció, írás- és beszédmód ezekben az esetekben jellemzően középosztályi meghatározottsággal bírt, gyakran elfedve, és (csaknem) mindig jelentősen torzítva az érintettek eredeti közléseit. A torzítás korántsem csak a verbalitás írásba foglalásakor jelentkezett. A párbeszéd és narráció szükségképpen egyoldalú volt, hiszen az érintettekben, olykor a diskurzus hivatali résztvevőiben is, még inkább az „ügyfélként” megjelenő nem-középosztályi alanyokban ott munkált a megfelelés igénye; előbbieknél ez a jogi és közigazgatási szaknyelv követésében, utóbbiak esetében pedig gyakran a középosztályi nyelvi minták leképezésében, vagy legalábbis az arra való törekvésben mutatkozott meg. A jelenséggel foglalkozó korai – egykorú – irodalom hajlamos volt elfogadni azt a beállítást, hogy mindez nem pusztán nyelvi, hanem érzelmi, sőt akár részleges szemléleti igazodást, megfelelést is jelentett, azonban az utóbbi évtizedek kutatásai ezt egyre inkább megkérdőjelezzik.⁶ Ezek a kutatások sok szempontból járatlan utakon haladnak, ezért jelen tanulmányban is többször találkozunk az olvasó a „feltehetőleg”, „valószínűleg”, sőt olykor a „nem tudni” fordulatokkal.

A közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az említett periféria „találkozása-it” bemutató iratok sorában változó arányú, de folyamatosan jelenlévő csoportot alkotnak a szegényüggyel kapcsolatos dokumentumok. A társadalmi perifériáról fennmaradt adatok esetében a legkomolyabb problémát az jelenti, hogy – legalábbis Magyarországon és a 19. század utolsó harmadáig – a közigazgatás a szegényügyet nagyrészt szóban kezelte, általában csak az „ügy” pénzügyi vonatkozásait rögzítve maradandó módon.⁷ A szegényüggyel kapcsolatos iratok

– Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa, 2004. augusztus 27–28. Szerk. Hudi József. Bp.–Pápa 2007. 267–275.

⁶ *Robert Castel: A szociális kérdés alakváltozásai: a bér munka krónikája.* Bp. 1998.

⁷ Amennyiben mégis született valamiféle „akta” (pl. a későbbi környezettanulmányoknak megfelelő leírás), az a legtöbb esetben nem élte túl az elkövetkezendő évtizedeket, hanem mint érdektelen vagy ideológiailag egyenesen nem kívánatos anyag selejtezésre került; a legnagyobb, a szociális-szociálpoliti-

osztályozása, besorolása azért is bonyolult, mert a szegénykérdés kezelésében kezdettől fogva egyszerre volt jelen a segítő szándék és a fegyelmezni akarás, amely inkább a büntetőügy területére vezetett át – vagy pontosabban szólva: e kettő egymástól elválaszthatatlan egységet képezett (vö. a kolduspolitika, szegénypolitika, szegényrendészet, szegényügy, szegénygondozás szavak időbeli egymásutánosságával, vagy a várospolitikákban a kórháztól és a szegényháztól a kényszerdologházig és börtönig tartó intézmények összehangolásával).⁸

A vallatások, kihallgatások, különféle kihágások (leginkább koldulás és kisebb lopások) okán felvett jegyzőkönyvek és a környezettanulmányok sorából kiemelkednek a segélykérelmek, melyek – legalábbis részben – a kérvényezők önmagukról alkotott képének, igényeinek, vágyainak is lenyomatai. Ezek vizsgálatánál természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni számos „mellékkörülményt” sem, melyek sok esetben meghatározóak lehettek. Mindenekelőtt szükséges leszögezni, hogy ezek a kérelmek korántsem a rászoruló csoportok teljességét reprezentálják, hiszen nem minden család vagy egyén fordult segítségért közhatalóságokhoz vagy más fórumokhoz; a segélykérelmet elő nem terjesztő százak és ezrek – elsősoró többsége a kiilleszkedett szegényeknek – pedig ilyen nyomot értelemszerűen nem hagytak maguk után. Sok esetben másféle nyomot sem: pusztá létezésük is csak népszámlálási vagy más statisztika adataiból következtethető ki. Másrészt a kérelmek írói – már ha egyáltalán saját maguk vetették papírra soraikat – egyszerre próbáltak megfelelni a közvélemény, közvélekedés többirányú nyomásának, a szűkebb-tágabb környezet szokásainak, igényeinek, értékrendjének. Emellett pedig – vagy inkább ez előtt – valószínűleg sosem tévesztették szem előtt a céljukat, vagyis azt, hogy a segélyről döntő személyt megpróbálják meggyőzni arról, hogy eléggé méltóak, sőt éppen ők a legméltóbbak a segítség odaítélésére. A segélyhez

kai ügyeket érintő selejtezés 1953–1957 között volt a magyar területi levéltárakban. A nem állami fenntartású, hanem pl. egyházi levéltárak általában gondosabban jártak el (vagy csak nem akadt munkaerő az iratszelektálás elvégzésére.) A pénzügyek írásban való rögzítéséről lásd *Friedrich Müller: Programm des evangelischen Gymnasium in Schässburg*. Wien 1959.; *Albert Berger: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz 1203-1570. I–III*. Köln 1986. I.; *Gheorghe Baltag: Sighisoara, Schässburg, Segesvár: istoria Sigişoarei de la întemeierea oraşului până în 1945*. Cluj-Napoca 2004. 227–229.; *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation: Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*. I. Sibiu 1889. 197., 393–394., 483–487., 543., 544.; A Szabad és Királyi Győr Városa Szegények Intézetének mivoltát, és az 1831-dik esztendei Augustus 1-ső napjától az 1832-dik esztendei Julius 31-dik napjáig volt Bévételai és Kiadásainak minéműségét tárgyzó Tudósítás. Streibig Leopold' cs. Kir. kiváltságú könyvnyomtató Intézetében. H. é. n. [Győr 1832.]; A szentléleki ispótyál számadáskönyvei 1601–1650. Szerk. Márton Tünde – Mihály Ágnes. Bp. 2006.

⁸ A kérdéskört elemzi egyebek mellett *Michel Foucault: Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Bp. 1990.; *Castel, R.: A szociális kérdés i. m.* Castel érvelésére remek példát szolgáltat Magyarországról, lásd *Haffner Mihály: Szabad királyi Pest városa' nemes tanácsának és közönségének szőlő Projectum egy alkalmas Betegek' Ispótyáljának fel-állítására, bé-szerzésére, és tartására*. Lokalis írás. H. é. n. [Pest 1793.]

való jogról a társadalombiztosítás megjelenése előtt és annak körén kívül később is alig beszélhetünk; kivételt legfeljebb az 1907-es cselédtörvény alapján a gazdasági cselédeknek járó gyógykezelés esete és más, hasonlóan marginális szabályozások jelentettek. Minden más esetben a jogszabályalkotók, de az alkalmi vagy rendszeres segélyezéssel foglalkozó egyházi, társadalmi és más szervezetek is siettek leszögezni, hogy „joga a támogatásra senkinek sincsen”, az pusztán adható, de mindig csak egyéni megítélés alapján.⁹

A polgári kor Magyarországon – a szomszédoknak, a rokonságnak az urbanizáció, a nukleáris családmódel csaknem kizárólagossá válása és más okok miatt egyre esetlegesebbnek tűnő támogatásán túl – az egyén vagy a család alapvetően két forrásból remélhetett segítséget: a lakóhelyük (a község, a város vagy nagyobb városok esetén a kerület) előljáróságától és egyházuk helyi intézményétől. Úgy a katolikus plébániák, mint a protestáns lelkézségek és izraelita hitközségek kiterjedt segélyezési tevékenységet folytattak. Nyomot azonban e ténykedés sajnos alig hagyott maga után: az ügyintézés verbálisan történt, feljegyzésre a segítség formáján (készpénz vagy természetbeni) és a személy vagy család nevén kívül legfeljebb a segély kiutalásának egy-két szavas és csaknem mindig teljesen sablonos indoklása került, de még ez utóbbi is csak ritkán. Ezek alapján a segélyt adó szerv működéséről meg lehet ugyan valamit tudni – de sosem juthatunk el az azt igénybevevőkhöz.

Szerencsésebb a helyzet a közigazgatás és az egyházak (különösen a katolikus egyház) magasabb szintjei esetében. A közigazgatásnak az állami, míg az egyháznak az ügyviteli rend és az azt megalapozó szokásjog egyenesen kötelezővé tette az írásban előterjesztett kérelmek iktatását és megőrzését, melyeknek keletkezését a nem egyszer tekintélyes földrajzi távolság, az utazásnak a segélyre szorulóknak számára megfizethetetlen (de mindenesetre a postai levelezőlap árának többszörösét kitevő) költsége is elősegítette.¹⁰ Utóbbira Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és a Kalocsai Érsekség is kiváló példa: a nagy terület és Kalocsa esetében a

⁹ A sok idézhető példa közül leginkább témánkba vág a koldulást és a szegények ellátását országosan szabályzó 172 000/1936. B. M. sz. rendelet. A rendelet szövegét lásd A m. kir. belügyminiszter 1936. évi 172 000 számú rendelete a könyöradománygyűjtésnek, koldulásnak, továbbá a munkanélküli ínségesek támogatásának szabályozásáról. Magyar rendeletek tára, 1936. Bp. 1937. 760–763.

¹⁰ Állami szintű jogszabályok (pl. az 1871. évi XVIII. tc. a községek rendezéséről, vagy az 1886. évi XXII. tc. a községekről) ugyan nem írták elő a szociális segélyezés esetén az írásbeliséget, de a legtöbb törvényhatóság ezt a legkésőbb huszadik század elején már szervezési szabályrendeletében kötelezőnek mondta ki, egyszersmind bélyegmentességet is engedélyezve. Ugyanakkor községi szinten a szóbeliség továbbra is meghatározó maradt. Emellett visszatartó motívum lehetett az a gondolat is, hogy a kérelem elbírálója úgy gondolhatta: ha az instanciázó el tudott jönni Kalocsára, talán nem is annyira rászoruló.

nehéz megközelíthetőség is a szóbeliség ellenében, az írásbeli kérelmezés irányában hatott.¹¹

A továbbiakban a Kalocsai Érsekséghez 1920. és 1944. között benyújtott segélykérelmeket tesszük vizsgálat tárgyává.¹² Ennek során elsősorban arra keressük választ, hogy a folyamodványok benyújtói milyen értékek bemutatásával, helyezésével igyekeztek meggyőzni a döntéshozókat.¹³

Hasonlóan más egyházmegyékhöz, a Kalocsai Érseki Főegyházmegye területén a 19–20. század folyamán elsősorban az egyes plébániák végezték a segélyezést. A helyi közösségek rászorultjait segítő tevékenységről azonban közelebbit itt sem lehet megtudni: az ügyintézés – hasonlóan más területekhez – szóban történt, nyoma csak a canonica visitatiókon visszatérően megemlített Szent Antalsperselyeknek és helyenként létező szegényházaknak vagy szegényszobáknak van, ezeknek segélyezettjeiről, illetve lakóiról azonban legfeljebb a költségek és létszám szintjén történik említés. Arról, hogy maga az érsekség ekkoriban folytatott-e perszonális segélyezést, és hogy az milyen körülmények között zajlott, szintén nem sok nyom maradt fenn. Az éves zárszámadásokban ugyan szerepel a „Subsidia, beneficia” rovat, azonban – az 1920 utáni gyakorlatból és más egyházmegyéi tevékenységéből¹⁴ kiindulva – ez nem kizárólag, illetve gyaníthatóan nem is elsősorban személyeknek adott segítséget, hanem egyházi és társadalmi intézményeknek nyújtott segélyeket takarhatott. Ha voltak is köztük magánszemélyeknek adott segélyek, azok esetében az ügyintézés ekkor még valószínűleg szóban történt, vagy a vonatkozó iratok kerültek selejtezésre.¹⁵

Úgy tűnik, az első világháború alapvetően megváltoztatta a segélyezés és segélykérés társadalmi megítélését és az avval kapcsolatos technikákat egyaránt.

¹¹ A Kalocsán megőrzött kérelmek között összesen négy városbelit sikerült fellelni, ugyanakkor elképzelhető, hogy eredetileg többen voltak a kalocsai illetősséggel bíró kérelmezők, ügyüket azonban az illetékes plébániához vagy a Ferences Szegénygondozó Nővérekhez tette át az érsekség. Utóbbiról lásd *Hámori Péter*: Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény- (koldus-) ügy rendezésére. In: *Fuga temporum: ünnepi kötet Eperjessy Géza 70. születésnapjára*. Szerk. Závodszky Géza. Bp. 1997. 257–286.

¹² Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban KFL) Egyházkormányzati Iratok (I.1.a.) Kalocsai Érsekség Assignatio, Beneficentia, Subsidia iratanyag.

¹³ Az elbírálók vagy elbíráló személyéről sajnos semmit sem sikerült megtudni, csak az bizonyos, hogy Várady Lipót Árpád (1914–1923), Zichy Gyula (1923–1942), Grösz József (1943–1961) érsekek nem vettek részt a döntéshozatalban (az 1942-ben kinevezett és beiktatott Glattfelder Gyula betegsége miatt nem foglalta el érseki székét). Gyanítható, hogy a döntést az érsekség egy – vagy alkalmaslag több – kanonokja hozta meg, ui. a kisszámú kísérőiratokon erre utaló nevet nem, csak címet tartalmazó megszólítás olvasható.

¹⁴ Váci Egyházmegyei Levéltár, Subsidia gyűjtemény.

¹⁵ Az érsekuralalom egészen bizonyosan folytatott segélyezési tevékenységet – ezt bizonyos esetekben, így a cselédek megbetegedése esetén törvény is előírta – ám ennek részletei az érsekuralalom iratanyagának rendezetlen volta (és emiatt elrendelt kutatási korlátozása) miatt jelenleg nem kutathatók. KFL.I.1.e.

A kötött lakásgazdálkodás, a jegyrendszer, a közigazgatás különböző szintjeinek jóléti szerepvállalása, az 1916-os erdélyi román betörés idején és a háború végén jelentkező kényszermigráció, annak hatósági kezelése és számos más jelenség együttesen felértékelte az egyéntől és döntéseitől, valamint a helyi társadalomtól független ellátóhálózatok szerepét.

Változást lehetett tapasztalni a segítség kérésének és elfogadásának a kultúrájában is: a lényegesen megnövekedett ügyforgalom egyszerre utalhatott a rászorulóknak számának tényleges megszorodására és arra, hogy a segélyezés megítélése ártékelődött az azt kérők szemében: veszített megalázó, megbélyegző jellegéből.¹⁶ A folyamathoz hozzájárult az is, hogy a kérelmezők között nagy számban jelentek meg a középrétegek – korábban legfeljebb egyszer-ször felbukkanó – tagjai.¹⁷ A megszállt, majd elcsatolt területekről meginduló menekülthullám, a közalkalmazottak többszöri létszámcsökkentése (B-listázások), a különösen a nyugdíjasokat sújtó hiperinfláció, és nem utolsósorban a családok tartalékait felemésztő hadikölcsön-elértéktelenedés miatt köztisztviselő, földbirtokos, és – lényegesen kisebb számban – polgári (kereskedő és iparral foglalkozó), tehát középosztályi családok csúsztak le előbb anyagilag,¹⁸ később más szempontból (például a társadalmi kapcsolatok, vagy akár a jövőkép szempontjából) is.¹⁹

¹⁶ A segélyezési ügyforgalom radikális megemelkedésére és a tisztviselők ebből fakadó túlmunkájára nézve lásd Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL PML), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának ált. közig. iratai. (IV. 408.b.) 12.686/1922. Új irodai és segédhivatali alkalmazottak alkalmaztatása tb. A probléma általános mivoltát jelzi, hogy hasonló panasz maradt fenn az agrárius jellegű és területében jelentősen megcsökkent Zemplénből is. MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (a továbbiakban MNL BAZML), Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár, Zemplén Vármegye Alispánjának Ált. Közig. iratai (VI. 603) 9655/1928.

¹⁷ A Szekesfőváros Erzsébet Szegényházában a világháború előtt ritkaságszámba ment, ha feltűnt egy-egy valamikori köztisztviselő vagy más, korábbi életszakaszában a középrétegekhez tartozott személy; 1918 után minden ötvenedik-hatvanadik lakó közülük került ki. *Csorna Kálmán: A szegénygondozás Budapesten.* Budapesti Statisztikai Közlemények 62/1. Bp. é. n. [1930]. 1935-ben a szegényház 1668 lakójának korábbi foglalkozása a következő volt: értelmi pályán 3,06%, iparos 11,75%, kereskedő 1,56%, rendőr és altiszt 3,24%, háztartásbeli 28,54%, háztartási alkalmazott 17,21%, napszámos 15,41%, egyéb 19,24% volt. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), Erzsébet Szeretetotthon iratai (VIII.1119) 540/1939. Férőhelykimutatás. Témánk szempontjából nem érdektelen, de iratok hiányában nem megválaszolható kérdés, hogy a budapesti szegénység összetétele változott csak meg ennyire, tehát radikálisan több lett a középosztályi eredetű felvételt kérelmezők száma, vagy a befogadásról döntő hivatalnokok „előzékenysége” nyilvánult meg irányukban.

¹⁸ A „középosztálynak”, mint fogalomnak a pontos definiálása nem tartozik e tanulmány vállalt feladatai közé, annál is kevésbé, mert a klasszifikációról az egykorú szerzők és a 20. század második felének történészei is számos vitát folytattak anélkül, hogy végül a kérdés igazi nyugvópontonra jutott volna. Éppen ezért mi Gyáni Gábor [*Gyáni Gábor: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban.* Századok 131. (1997) 1265–1305.] és részben Kövér György tanulmányát [*Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig.* Századok 137. (2003) 1119–1169.] tekintettük alapnak.

¹⁹ Az, hogy az 1920 körül válságba jutott középosztályi családok, illetve tagjaik milyen további életpályát futottak be, hogyan és mennyiben sikerült „visszakapaszkodniuk” – ha egyáltalán sikerült ez –, és ezen az úton milyen segédeszközökhöz, segítséghez tudtak hozzájutni, számos visszaemlékezésben,

Pontosan nem tisztázható, hogy az említett, kiilleszkedett, valaha jobb napokat megélt, vagy ahogy a tanulmány során, jobb kifejezés híján nevezzük: ex-középosztálybeli segélykérői csoport markáns felbukkanása mennyiben határozta meg az írásbeli ügykezelés amúgy is megfigyelhető terjedését, a személyes ügyintézés ki-kapcsolását, de úgy tűnik, hogy mindenképpen felgyorsította e folyamatot. Az írásbeliség a személytelenség okán még akkor is méltóbb eljárásnak tűnhetett ennek a csoportnak a szemében, ha ez a személytelenség nemegyszer erősen relativizálódott, sőt a protekció, a társadalmi kapcsolat, vagy a személyes ismeretség felemlegetése révén egyenesen felül is íródott. Az írásbeli kérvényezés, segélykérés terjedésének nem lebecsülhető forrása volt a szabálykövetés igénye, vagy annak az illúziója is: hiszen a szegényügy intézményi szabályozásának a története bizonyos olvasatban a nyilvánosság, vizualitás és perszonalitás újra és újra megismételt tilalmának történeteként is felfogható, az írásbeliség pedig ezeknek a hatóságilag és részben társadalmilag is üldözött magatartásformáknak az elkerülését jól szolgálta vagy szolgálhatta.

A két világháború közti időszak elején, az 1920-as évek beköszöntével Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog közigazgatásilag egyelőre egyesített megyék területén is jelentősen megnőtt a hatósági támogatásért jelentkezők száma. A Kalocsai Érsekséghez érkező segítségkérések száma azonban eleinte alacsony maradt.

Az 1920 és 1944 közötti időszakból 1418 segélykérelmet őriznek a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban.²⁰ A kérelmeket – beküldőik származása vagy korábbi társadalmi állása szerint – két jól elkülöníthető csoportra lehet osztani: a korábban a középosztályhoz tartozó, „úri” egyének és családok által írottakra, valamint az ebbe a csoportba nem sorolhatók által küldöttekre. Az előbbieket elsősorban saját vagy közvetlen hozzátartozóik korábbi foglalkozása, és az ezáltal kijelölt társadalmi hely miatt soroltuk az említett kategóriába, és különösebb tétovázás nélkül ide tehetjük a (korábbi) köztisztviselőket, azok gyermekeit és feleségüket is. Némely zavart okozott a magántisztviselők (2 eset) és egy mérnök besorolása, ám őket az igen csekély előfordulás miatt végül figyelmen kívül hagytuk. Jóval több fejtörést okoztak a tanítók (31 eset) és tanítónők (3 eset) hozzátartozóikkal együtt. Az ő „úri” mivoltukról (illetve középosztályhoz tartozásukról) az egykorú szerzők

sőt szépirodalmi műben olvasható, ám tudományos igényű, átfogó vizsgálat tárgyát legjobb tudomásunk szerint eddig nem képezte. Könnyen lehet, hogy ennek egyik meghatározó oka abban kereshető, hogy nyomot leginkább csak azok a családok és egyének hagytak maguk után életpályájukról, akiknek sikerült a visszaemelkedés korábbi státuszukba, vagy legalább annak „környékére”; a végleg kiilleszkedettek, lesüllyedtek útját legfeljebb egy pár segélykérelem jelzőfája mutatja.

²⁰ 1920 és 1944 között a Kalocsai Főegyházmegye iratait tárgyi csomókban gyűjtötték össze. Ennek egyike a KFL.I.1.a. Subsidia et Beneficia jelzet alatt található 4 doboznyi irat. A segélykérelmekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az Egyházmegye területe jelentősen megcsonkult: 113 plébániájából mindössze 24 maradt meg Trianon után, az érsekséradalom jelentős része is a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területére került. Lásd *Török József – Legeza László: A Kalocsai Érsekség évezrede*. Bp. 1999.

is igen bizonytalanul nyilatkoztak, nem annyira képzettségük, mint inkább anyagi viszonyaik, fizetésük és részben származásuk miatt.²¹ Végül azonban az említett 34 esetet a volt-középosztályi folyamodók közé soroltuk be, főként azért, mert közülük 19 korábbi – igazolhatóan vagy vélhetően 1920, sőt 1914 előtti – tanítóságra, tanítónőiségre hivatkozott, amikor az érintett foglalkozás „úri” mivoltával kapcsolatban még nagyobb közmegegyezést lehetett tapasztalni.²² Szintén a volt-középosztálybeli kategóriába soroltuk a tartalékos tiszteket (18 eset), annak ellenére, hogy korábbi foglalkozásukra nem minden esetben derült fény (4 eset), egy menekült verseci hentesmester pedig egyértelműen nem középosztálybeli volt.²³ Egyéb szempontok alapján további négy eset²⁴ is e kategóriába került, így a középosztályból kiilleszkedetteket, összesen 619 kérvényíró képviselte.

A nem ex-középosztálybeli kérelmezők (korábban, vagy a jelen állapotukban is) döntő többségükben alkalmazottak, bér munkások vagy azok hozzátartozói voltak, mindenekelőtt mezőgazdasági cselédek, munkások, napszámosok, lényegesen kisebb számban iparban vagy kereskedelemben foglalkoztatottak.²⁵ Hét alkalommal a foglalkozás megjelölése alapján (egy hentes, négy szabó, egy cipész és egy csizmakészítő esetében) az alkalmazotti kategória némiképp bizonytalan volt, azonban a kérelem további része elárulta, hogy az illető nem mester (tehát önálló), hanem alkalmazott volt korábban. Esetükben a szakképzettséget legalábbis gyanítani lehet, az összes többi kérelemnél azonban joggal feltételezhető, hogy szerzőjük szakképzetlen, illetve ami még ennél fontosabbnak tűnik: nemcsak a segélykérés megírásának pillanatában, hanem korábban is nincstelen személy volt. E csoport összesen 733 fő lélekszámmal szerepelt a kérvényt küldők közt.²⁶ A három magántisztviselőn kívül a vizsgálat során mellőztünk további 71 kérelmet is, mert írójuk – jelen vagy múltbéli – társadalmi hovatartozásáról, származásáról, foglalkozásáról semmit sem tudtunk kideríteni, s néhány olyan ügyirat is akadt, amin még a név és lakóhely sem volt kibetűzhető.²⁷ Így a 1439 fennmaradt ügydarabból 1352-t tettünk meg vizsgálatunk tárgyául.

²¹ A kérdéshez lásd *Bobula Ida*: A magyar életstandard. Társadalomtudomány 17. (1937) 176–200.

²² Kolozsvár polgármestere, Münstermann Győző 1904-es középosztály-önszervezési elgondolásába egyértelműen bevette e réteget (legalábbis annak férfi tagjait). Idézi *Kövér Gy.*: Középrend i. m. 1154–1155.

²³ Döntésünkhöz ebben az esetben hozzájárult, hogy Kerpeczi Sámuel a kérelmében arra is utalt, hogy hentesüzemét csak „néhány évig, apja halála után vihette bevonulásáig illetőleg a szerb megszállásig”, és hét (!) segéddel és inassal dolgozott, ami ebben az iparágban már inkább közép-, mint kisüzemnek számított. (1932. ápr. 2.)

²⁴ „Katholikus újságíró” (2 fő), „három katolikus vezérszemléű regény írója” (1 fő), „Bangha Béla személyes pártfogoltja és több katolikus cikk megírója” (1 fő).

²⁵ Arányuk biztosan azért nem állapítható meg, mert számos kérelmen a „munkás” (illetve elaggott, rokkant stb. munkás) szerepelt öndefiníciószerűen, vagy a környezettanulmányon.

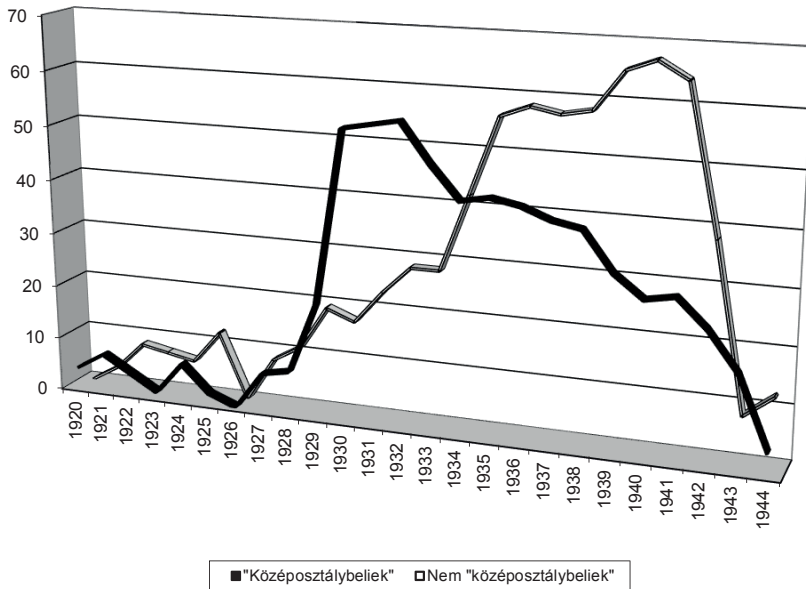
²⁶ 12 többszörösen kérelmezőt itt is mellőztünk

²⁷ Az iratok egy része láthatóan sérült, ázott, penészes volt.

A kérelmek időbeli eloszlása

A Kalocsai Érsekséghez beérkezett kérelmek évenkénti számának változásait az 1. grafikon ábrázolja. A jól érzékelhető változásokra csak részben sikerült magyarázatot találni.

1. grafikon A kérelmek évek szerinti megoszlása

Az a segélykérelem-áradat, amire a közigazgatás a húszas években, különösen az évtized elején oly gyakran panaszkodott, az érsekség esetén nem jelentkezett. A jelenségnek okát legfeljebb sejtethjük. Viszonylag egyszerűbb a helyzet a nem ex-középosztálybeli segélykérők esetén. Az ő kérelmeik a törvényhatósági ügyforgalomban is csak a harmincas évek elején szaporodnak meg, addig elsősorban az alacsonyabb közigazgatási (községi) és plébániai szinteken próbáltak segítséghez jutni. Az ekkori változás elemzéséhez azonban nem elegendő a gazdasági világválság drámai hatásait, a munkanélküliség – s benne a mezőgazdasági munkanélküliség – megugrását, illetve a megélhetési nehézségek terjedését felidézni. Ezek az okok talán kellőképpen indokkal szolgálnak a kérelmek egy régió (például egy községen) belüli számbeli megugrására, de nem teljesen adnak magyarázatot a kérelmezők „szintváltására”, tudniillik arra, hogy immár nem a lakóhelyükhöz és/vagy egyházközségükhöz fordultak segítségért, hanem felsőbb fórumokhoz. Fölöttébb bizonytalanná teszi továbbá az említett közvetlen

magyarázat hitelességét, hogy Kalocsán az igazi megugrás a kérelmezők számában 1935-ben következik be, amikor a válság hatásai Magyarországon lényegesen enyhültek, és 1941-ig évente csak csekély csökkenést, vagy inkább ingadozást mutattak. Az 1941 utáni – nem melleleg: a területgyarapodás hatását egyáltalán nem mutató – radikális csökkenés oka valószínűleg a hadigondozás, s vele együtt más szociális ellátási formák fokozott kiépítésében kereshető. Ennek hatása kétfős volt: egyfelől a potenciális kérelmezők ezen új ellátási formák révén a korábbinál magasabb szintű és főként kiszámíthatóbb ellátáshoz jutottak, másfelől a közvélemény a korábbinál kevésbé „tolerálta” a kérelmezést, hiszen annak közigazgatási útja-módja időközben kiépült. A szegénységgel kapcsolatos előítéletek és hangulatok lassú változása főleg az alacsony példányszámú, kis olvasótáborral bíró, és emiatt is az árnyalt fogalmazásra kevésbé figyelő helyi sajtó híreiben, tudósításaiban érhető tetten; előidéző okai között pedig 1942-től az általános, immár a középosztályt is elérő közellátási nehézségek és relatív elszegényedés is egyre inkább szerepet játszott.

Valószínűleg valamivel közelebb visz a kérelemszám 1930-as évek eleji megugrásának megértéséhez, ha figyelembe vesszük, hogy ekkoriban az egy-egy községre eső igénylők száma megszorozódott, és evvel párhuzamosan településenként a segélyezésre fordítható – főleg egy-egy segélyezendőre eső – összegek lényegesen csökkentek.²⁸ A folyamatot a községek bevételeinek fogyása mellett gyorsította, hogy 1935–1936 után a válság enyhültének dacára az ínségmunkák rendszerét belügyminiszteri utasításra fenntartották ugyan, de a karitatív segélyezést, melyet már korábban sem szívesen végeztek, a legtöbb településén igyekeztek felszámolni, vagy a társadalom öntevékenysége hagyni.²⁹

Megkockáztathatjuk azt a kijelentést is, hogy a felsőbb fórumokhoz való folyamodásnak voltak más, nem gazdasági természetű okai is, melyeknek hatását azonban csaknem lehetetlen körülhatárolni. Így például utólag nehezen lehet eldönteni, hogy az első világháború frontjainak pszichikuma mennyiben játszott ebben közre. A kiszolgáltatottság, vele párhuzamosan pedig a folyamatos és az egyéni akarattól és igényektől független uniformizált kiszolgálás megélése, az tudniillik, hogy a lövészárkok katonája minden életszükségletét egy működőképes, mindenki számára nyilvánvalóan létező, még a bakák előtt is ismert névvel bíró szervezettől kapta, melynek kiléte homályban maradt a katonák előtt, akik

²⁸ A jelenség a községek költségvetéseiből és zárszámadásaiból ezekben az években elég világosan látható. MNL PML IV. 408. b. 32.486/1940. Községi szegényügyi kiadások vizsgálata.

²⁹ Az egyházközségek esetén ilyen adatok nem állnak a rendelkezésre, de sejthető, hogy azok a családok, akik az állami adót és a törvényhatósági, illetve községi pótdót sem tudták kifizetni – evvel vagyontárgyaik elárverezését is kockáztatva –, aligha voltak képesek és hajlandók a korábbinál több, vagy akár csak ugyanannyi adománnyal szolgálni.

csak a végeredménnyel – az élelemmel, tüzelővel, egyenruhával stb. – találkoztak, kétségkívül hatott a leszerelő katonák későbbi életszemléletére. Ugyanakkor nemcsak az övékére, hanem a hátország lakosságára is (vö. a hadisegélyek vagy az ellátási jegyek rendszere). Mindez az etatizmus, a közvélemény által az államtól és a szerveinek tekintett közigazgatástól elvárt segélyezői szerep korábban szinte ismeretlen mértékű és általánosságban igényelt elvárását jelentette. Különösen igaz volt ez a válsághelyzetbe kerülő csoportok esetében, akik közül kiemelkedtek a (tegnapi) közalkalmazottak és családjaik, hiszen ők ellátásukat korábban, a háború előtt is az államtól vagy önkormányzattól kapták; ez az ellátás ráadásul 1917, de különösen 1918 után már nem is csak készpénzben, hanem árucikkekben történt.

A közhatóságokkal szembeni elvárások a szociálpolitika, segélyezés terén tehát jelentősen átalakultak az 1920-as évek folyamán – ám az rekonstruálhatatlan, hogy ez mennyiben vetült ki az emberek tudatában egy egyházi felsőségre (s egyben egyházi hatóságra). Szintén nem tudható – pedig a mikrotörténet hálás terepe lehetne –, hogy egy-egy megítélt segély mennyiben indított el segélykérelem-lavinát a segélyt elnyert környezetében, illetve mennyiben határozta meg a később papírra vetett kérvények stílusát és „érvrendszerét”.³⁰ A segélyért folyomódók egymásra hatása egyáltalán nem csak azokban az esetekben tételezhető fel, amikor lakóhelyük egymáshoz közel, vagy éppen térben marginalizált környezetben volt.³¹ Azokban az esetekben is feltehető a mintakövetés, „összebe-szélés”, amikor a lakóhely alapján igazolhatóan vagy gyaníthatóan földrajzilag sporadikus elhelyezkedésű a szegénység: hiszen közhely, hogy a társadalom periferiáján elhelyezkedő csoportok térhasználatát – majdnem függetlenül tartózkodási és lakcímüktől – lényegesen különbözik más csoportokétól és rétegektől. Ugyanakkor az ex-középosztálybeliekre ez talán csak az idő előrehaladásával, vagy még akkor sem feltétlen igaz. Ők a település azon helyeit, melyek hagyományosan a potenciális kérvényírók találkozási pontjai lehettek, általában elkerülték. Kapcsolatrendszerük, mely (főleg az idősebb asszonyok körében) gyakran a templom, illetve annak fél-nyilvános része, a számukra elsőrendű információs és hálózatiépítési helyül szolgáló sekrestye köré szerveződött, mégis lehetővé tette, hogy a sorstársaik segélykérelmének eredményességéről vagy eredménytelenségéről

³⁰ A nem középosztálybeli kérelmezők elég nagy hányada – iskoláztatása, pontosabban annak hiánya miatt nem teljesen meglepő módon – egyáltalán nem keltezte levelét. További nehézséget jelent, hogy a korabeli postai utalványok feladói szelvényén csak az összeg és a felvevő postahivatal többnyire olvashatatlan bélyegzője volt rajta, így ha egyéb adatok a kérvényben nem szerepeltek, a hozzájuk tűzött csekk sem jelentett számunkra segítséget.

³¹ Jó példa erre a budapesti Mária Valéria Szükségglakótelepről beérkezett 14 kérvény, melyek igen rövid idő, két hónap alatt íródtak meg, vagy egyes, jellemzően alacsony társadalmi státuszúak és alacsony jövedelműek, helyesebben többnyire jövedelem nélküliek lakta községrészek.

híreket szerezzenek. A sekrestye gyakori látogatása – olykor összekapcsolva az azzal kapcsolatban végzett tevékenységekkel: templomtakarítás, oltárdíszítés – visszatérő elem az ex-középosztálybeliek azon kérelmeiben, melyek a személyes vallásosságot és a templomhoz, mint annak manifesztációjához való kötődést, annak gyakori látogatását mint kiemelendő értéket kezelik; ezzel ellentétben a másik, középosztályi múlttal nem bíró csoport által írt kérvényekben a sekrestye szó egyszer sem fordul elő.³²

A volt-középosztálybeliek kérvényeinek kezdeti alacsony számában egészen bizonyosan szerepet játszott a Trianont követő közhangulat is. A csonkaországban maradt egyházmegyék közül Esztergom után Kalocsa szenvedte el a legnagyobb területi veszteséget, így az innen nyerhető segítség reménye elég kicsi lehetett.³³ Ezzel a körülménnyel az ex-középosztálybeli segélyre szorulóknak sokkal inkább tisztában lehettek, mint az érsekség megcsonkulásáról és ezt követő anyagi ellehetetlenüléséről releváns hírekkel valószínűsíthetően nem bíró, illetve a szertartások hagyományos, változatlan külsőségeitől esetleg megtévesztett, középosztálybeli tapasztalatokkal és információszerzési csatornákkal nem rendelkező más társadalmi csoportok tagjai.

1929–1930-ban a volt középosztálybeli kérelmek – de csak ezek – száma hirtelen a korábbinak a többszörösére ugrott, hogy aztán némi ingadozással, enyhe csökkenéssel ugyan, de 1936-ig szinten maradjon, ezután pedig már lassú apadásról lehet beszélni. Mindezt a gazdasági válság, mint primér ok látszólag kielégítően megmagyarázza. Ugyanakkor a kérelmek tartalma ennek ellentmond: világosan kiderül ugyanis, hogy az érintett családok nem a válság miatt kerültek nehéz helyzetbe, az legfeljebb csak súlyosbította helyzetüket. Arra az önkéntelenül is felmerülő kérdésre azonban, hogy a recessziónak a kérelmek szövegében való jelentkezése miért maradt el, nem sikerült választ találnunk. Még ennél is nehezebben értelmezhető, hogy a nem ex-középosztályi kérelmezők száma nem a válságévekben, hanem 1934 és 1938 között szaporodott meg látványosan, vagyis akkor, amikor a külső körülmények eleinte lassan, majd egyre gyorsabban javultak. A magyarázat talán a két csoport nagyon eltérő segélykérelem-kultúrájában keresendő, tudniillik abban, hogy a mindig is alacsony státuszú csoport tagjai

³² Úgy tűnik, hogy a templomtakarítás a középosztály esetében nem volt megalázó, osztályhelyzetükből kilépő cselekedet, de ehhez meg kell jegyezni azt is, hogy sok templom a valódi, fizikai erőt igénylő vagy szennyesebb nagytakarítási munkákhoz napszámosokat fogadott; utóbbiak kikerülhettek akár a nem ex-középosztálybeli kérelmezők közül is, ebben az esetben azonban a templomban végzett tisztogatói tevékenység közönséges bémunka volt és minden szakrális jelleget nélkülözött.

³³ Súlyosbította a helyzetet, hogy az érsekség legnagyobb része a trianoni határon túl maradt, azonban ezt a körülményt a segélykérők nem valószínű, hogy pontosan ismerték.

csak évekkel később, sok kedvezőtlen, sőt keserves tapasztalat, elutasítás után fordultak az érsekséghez.

Ezzel szemben könnyen értelmezhető az a körülmény, hogy a munkanélküliségre hivatkozó segélykérelmek jelentős része mindkét csoport esetében 1930–1937 között keletkezett. Az ilyen kérelmek áradata 1942–1943-as elapadásának háttérében részben az állt, hogy a munkaképes lakosság munkanélkülisége az 1938–1939-es gazdasági évtől kezdve látványosan csökkent, a (részben vagy egészen) munkaképtelenek ellátása pedig az újonnan megszervezett szociális ellátórendszer (községi Nép- és Családvédelmi Bizottságok, illetve az Actio Catholica munkaközösségei) révén jelentősen javult. Ráadásul ezekben a szervezetben a katolikus plébánosok részben hivatalból, részben felkérésre, részben pedig önkéntes jelentkezés alapján komoly szerepet vállaltak, ezzel is „tehermentesítve” az érsekséget.³⁴

A kérvények számának hónapankénti ingadozásának értelmezése terén sokkal kevesebb a bizonytalanság. Többségük a téli félévre (október–március) esett, a csúcs pedig decemberben, karácsony előtt volt.³⁵ A nem ex-középosztálybeli kérelmezők esetén ezt részben az évről évre ismétlődő téli mezőgazdasági munkanélküliség indokolta, mely a legszegényebb, tartalékolni nem képes napszámosréteget sújtotta elsősorban; közülük különösen a csökkent munkaképességűek, félig-meddig rokkantak, betegek, öregek, a nyári munkakereslet idején is csak résznapszám-béért dolgozók voltak különösen nagy számban a kérelmezők között. A karácsony előtti időben a teljesen munkaképtelenek (tehát nem csak télen segélyre szoruló) kérelmei is megsaporodtak. Ebben részben az ünnep hatására megnőtt adakozási hajlamban való bizakodás tükröződött, részben pedig aligha hagyható figyelmen kívül az a hatás, hogy a liturgikus év ezen szakaszában elmondott templomi szentbeszédre és annak aktív gyakorlására hívták fel a hallgatóságot. A hatást az instanciázók körében bizonyosan fokozta, hogy a (náluk mindenképp tehetősebbeknek szánt) intelmeket éppúgy papi személyektől hallhatták a kérelmezők, mint ahogy az érintettek körében tudottan papi emberek voltak a segély megítélői. Mindez nem pusztán feltételezés: a karácsony előtt írt kérelmekben a vallási motívum, és még inkább annak hibás vagy éppen túlzott alkalmazása – amire még visszatérünk – sokkal gyakoribb lesz.

Összetettebb kérdés a kérelmek számának erőteljes megugrása a karácsonyt megelőző három-négy hétben a kiilleszkedett középosztálybeliek esetén (az ekkor

³⁴ Ezeknek az éveknek a sajtója rendszeresen írt arról, hogy szociális ügyekben elsősorban ne a megyei és más központi fórumokhoz forduljanak az érintettek, hanem a helyi munkaközösséghez vagy (ahol ilyen működött) a szociális védőnőhöz, illetve a községi szociális titkárhoz; ennek háttérében a társadalmi vagy szakközégek által gyakorolt sokkal hatékonyabb ellenőrzés lehetősége állott.

³⁵ A „középosztályiakénak” 77,42%-a, a nem „középosztályiakénak” 82,51%-a, a teljes kérvénymennyiségnek pedig 80,18%.

született kérelmek több mint a felét ők írták). Esetükben a korábbi élethelyzet, az akkor végzett alamizsnálkodás emléke akár visszatartó erőként is hathatott egyeseknél, hiszen most a túloldalról, a rászoruló oldaláról tapasztalhatták meg a régi leereszkedést. A kérelmek szövegének elemzése azonban nem igazolja ezt a feltevést, ami valószínűleg arra vezethető vissza, hogy aki a vázolt logika mentén gondolkodott, az valószínűleg nem írt kérvényt. Azokban az ex-középosztálybeli, karácsony körül fogalmazott kérelmekben viszont, melyek mégis megszülettek, a jelen megaláztatottságának, megbántottságának kifejezése, összekapcsolva a középosztályi múlt méltatásával, általában vezérmotívummá vált. A múltbeli adakozások emléke – az „amikor még volt miből” fordulat konstans elem ezekben a levelekben! – más formában is markánsan jelen volt: nem is nagyon burkoltan olyan körülményként került bemutatásra, mely egyenesen feljogosít a segély elnyerésére. A kérelmek alapján megválaszolhatatlan, mégsem mellőzhető a kérdés: vallásuk tanítása mennyiben befolyásolta a kérelmezőket korábbi életük, magatartásuk ábrázolásában? Aligha beszélhetünk itt koherens „teológiai gondolkodásról” talán még a papnövédéknek készülő instanciázó esetében sem, sokkal inkább az egykori hittanórák emlékeinek és a több-kevesebb gyakorisággal látogatott templomi cselekményeket követő vallási tanítás együttes hatásáról lehet szó. Arról tehát, hogy a katolikus vallás az evilági jócselekedeteknek érdemszerző jelleget tulajdonít a túlvilágon. Ez sok esetben a cselekvés pillanatában talán ki sem mondott, csak ösztönösen átélt érzelmi motívum pedig átszínezhette, és pozitívan mutathatta be a híveknek nemcsak a liturgia segítségével való részvételét, hanem a szegényekkel, az alamizsnálkodással, és mindenekelőtt annak egyháziilag kanalizált és ellenőrzött formáival kapcsolatos érzelmeit. Az ex-középosztály segítségkérései esetében mindez több formában jelentkezhetett – és dokumentálhatóan jelentkezett is. Legritkábban úgy, hogy a segélykérelemmel a kérvényező módot ad másoknak eme kitüntetett erény gyakorlására, jóval gyakrabban pedig úgy, hogy saját erényes és érző szívű, szociálisan érzékeny múltját próbálta respektáltatni, mintegy „előleget véve” a túlvilági jutalomból. A nem ex-középosztályi csoport esetében az okok sokkal kevésbé összetettek: ott valószínűleg csak annyi történt, hogy bíztak benne: a pap vagy papok, esetleg a főpap szentbeszéde meghatja a Szent Antal-persely adományozóit, részben pedig talán azt is remélték, hogy a prédikáló papok a szolidaritás és segítségadás általuk követendőnek, sőt gyakran kötelezőnek mondott formáit mint az érsekség döntéshozói, maguk is gyakorolni fogják.

A kérelmek stílussajátosságai

A két csoport kérelmeinek megfogalmazása, írásstílusa – nem meglepő módon – mindenképp előtt különbségeket mutat, azonosságokat csak néhány esetben lehet felfedezni. A legjellemzőbb közös motívum a kétségbeesés („végső kétségbeesés”, „minden remény elfogyta”) manifesztálása, illetve az „utolsó reményre” vagy „utolsó menedékre”, „mentsvárra” való hivatkozás. A döntéshozó(k) befolyásolásának a szándékán kívül számos esetben ennek valós tartalmat tulajdoníthatunk: részben ugyanis a kérelmezők maguk utalnak rá, részben pedig a (sajnos kisszámú) környezettanulmányból derül ki, hogy sokszor az összes lehetséges eszközt kimerítve fordultak az érsekséghez segítségért.³⁶ A kétségbeesés, kilátástalanság megélése, helyesebben bemutatása tekintetében viszont már jól megfogható különbséget mutat fel a két csoport. A kiilleszkedett, elszegényedett, magukra maradt ex-középosztálybeliek a „nincs tovább” motívumát elsősorban történetük elbeszélésével, a tönkremenésük és/vagy a segítség megszerzésére tett kísérleteik eredménytelenségének részletes leírásával igyekeztek érzékeltetni. A másik csoport ezzel szemben inkább saját érzéseinek „feljajdulás”, „exclamatio”-szerű hangsúlyozásával próbálta a segítség odaítélőjének döntését befolyásolni. Mindkét típus esetében gyakoriak voltak a halmozott jelzős szerkezetek. Ám míg az egykori középosztálybeliek inkább a külső körülmények elviselhetetlenségét igyekeztek nyomatékosítani, a középosztályi múlttal nem rendelkező csoport esetében gyakoribb volt a személyes elem, az érzések kidomborítása – e kérdésben azonban az eltérés talán némiképp kevésbé szembeszökő, mint más területeken.

Csaknem minden érzelmi elemet tartalmazó kérvény esetében így vagy úgy tetten érhető a kérelmezőnek az a szándéka, hogy közte és a majdani elbíráló között valamiféle érzelmi kapcsolatot, „hidat” építsen ki. Ennek eszközei azonban, amint azt az imént jeleztük, karakteresen eltérőek: az ex-középosztálybeli kérvények inkább a rokonszenvet, a szimpátiát és ezen keresztül valamiféle együttérzést, a szó teljes értelmében vett rokonszenvet céloztak meg, míg a másik csoport esetében mindössze a szájalom felkeltése volt a világos cél.³⁷

A nem ex-középosztálybeliek kérvényei stílusukban határozott kettősséget mutatnak. Megjelenik bennük az élőbeszéd hagyománya, mely olykor a koldusénekek furcsa képzavarait és a korabeli befogadó számára is gyakorta inadekvát

³⁶ A kérelmek és a környezettanulmányok tartalmát igyekeztünk összevetni, de ez nem mindig sikerült: néhány környezettanulmány mellől ui. hiányzott az eredeti kérvény.

³⁷ Kövér György naplóírásról szóló tanulmányában is utal az író és a célközönség közti „paktum” létrehozásának szükségességére. *Kövér György: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. Soproni Szemle 65. (2011) 219–240.* Lásd még *Philippe Lejeune: Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok. Szerk. Z. Varga Zoltán. Bp. 2003.*

fohászkodásait idézik fel, ugyanakkor nem ritka az sem, hogy átmenetet képeznek a népi verbalitás írásbeli rögzítése és a középosztálytól átvett gondolat- és mondattörödékek között.³⁸ Stílus-átmenetiségükben némiképp emlékeztetnek a paraszt- és első világháborús katona-önéletrajzokra, csak míg azok „célközönsege” általában a szűkebb család volt, itt egy más társadalmi réteg, az egyházi hivatali pozíciót betöltők a leendő befogadók. Egy ponton azonban jelentős eltérést mutatnak az említett autobiográfiáktól: a mindennapi közbeszéd, a köznyelv hatása szinte soha nem érhető tetten bennük, sőt inkább egyfajta (gyakran nehézkes és a kérelmezőtől sok esetben érezhetően idegen) keresettség, mesterkélttség érezhető rajtuk.³⁹

A volt középosztálybeliek kérvényeiben nemcsak az érzelmi túlfűtöttség volt összehasonlíthatatlanul ritkább és akkor is kisebb fokú, mint a másik csoport esetében, hanem – a kötelezően megadandó tisztelet kifejezése mellett – általában nem helyeztek különösebb hangsúlyt az őket, különösen jelen helyzetükben, a címzett érsektől vagy kanonokoktól elválasztó anyagi, presztízsbeli, társadalmi stb. különbségek hangsúlyozására, sőt inkább eliminálni igyekeztek azt.⁴⁰ Ezzel szemben a nem ex-középosztálybeli kérelmeknél rendre visszatérő elem volt az alázat, a társadalmi távolság, a rangkülönbség ki- és túlhangsúlyozása, mely olykor vallási motívumokkal is összefonódott. Az olyan kitételek, mint a „térden állva”, sőt „térden csúszva” könyörögtek, „fohással” fordultak az érsekhez, akit „kegyelmes”, illetve „legkegyelmesebb” uruknak szólítottak, nagyon sűrűn visszatértek. Ha nem is túl gyakran, előfordult – de csak ebben a csoportban, az ex-középosztálybeliben egyszer sem! – a templomban hallott motívumok többnyire pontatlan, helytelen felhasználása is. Az olyan formulák, mint „imádkozunk az ... érsek úrhoz” (ezzel szemben a volt-középosztálybeliek által írt kérelmekben sokkal nagyobb gyakorisággal és helyesen: „érte”); „leborulok fennsleges színe előtt” (sic!) rendre visszatérőek voltak ezekben az írásokban, de találtunk

³⁸ Josef Vachek szerint az írott nyelvek közösségeinek tagjai két normával rendelkeznek: egyik a beszélt, másik az írott nyelvhez tartozik, s minden aktor tisztában van azzal, hogy a két norma külön áll. *Josef Vachek: Az írott szó problémája.* In: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I–VI.* Szerk. Antal László. Bp. 1981. I. 278–286. Tapasztalatunk ezt a nézetet a nem-középosztálybeli kérvények vonatkozásában némiképp cáfolni látszik. (Itt szeretnék köszönetet mondani egykori tanáromnak, Grétsy Lászlónak, amiért a vonatkozó tanulmányra felhívta a figyelmemet.)

³⁹ Hoppál Mihály és Küllös Imola megállapítása szerint a 19. század paraszti önéletrajzai egy megelőző kor irodalmi normáinak lenyomatát hordozták, míg a 20. századiakban a köznyelv hatásai mutathatóak ki. *Hoppál Mihály – Küllös Imola: Parasztonéletrajzok – paraszt írásbeliség.* *Ethnographia* 83. (1972) 283–292.

⁴⁰ Ennek nem mond ellent a főpapnak hagyomány szerint kijáró kézcsók említése, mely az 1920-as években még csaknem mindig, nőknél pedig mindig a kérvény nyitó- vagy zároformulája volt („kézcsókkal járulok érsek urunk kegyelmes színe elé”, N. Kálmánné, 1922; „kézcsókkal és hódolattal zárom csókaimat”, F. Ártúrné, 1928; „kézcsókkal maradok hű híve”, B. Ferencz Károly, 1922). A kézcsók említése egyébként a középosztálybeli kérvényekből az 1930-as évek derekától szinte teljesen eltűnik.

„menybéli jó atyánk” megszólítást is. Ezek a sete-sutaságok azonban a döntéshozókat különösebben semmilyen irányban nem befolyásolták. Olyan esetet egyet sem találtunk, ahol akár a gyanú árnyéka is felmerült volna, hogy ilyen stilisztikai hibák miatt, helyesebben a nem-középosztálybeli kérelmezők által – a korábban belső szolgálatból elküldöttek kivételével többnyire ismeretlen – társadalmi rangok, megszólítások, a „helyes viselkedés” (azaz lényegében középosztálybeli viselkedés) dzsungelében eltévedve elkövetett sutaságok okán utasítottak volna el kérvényt.

A kérvények stílusjegyeit vizsgálva megállapítható, hogy a társadalmi háttér/múlt kettőssége mellett a kérvényezők nemi hovatartozása is nyomot hagyott a szövegeken. A fentebb említett képzavaros megfogalmazások, a lamentáló jelleg elsősorban a nem ex-középosztálybeli nőkre, többségükben asszonyok és özvegyek kérelmeire volt jellemző (életkorukat a legtöbb kérelemből, ha direkt módon nem utaltak rá, legfeljebb csak sejteni lehetett). Az ellenkező pólust a volt középosztály férfitagjai jelentették: náluk sok esetben szinte patikamérlegen mérettek ki az érzelmek, és legfeljebb az idősök esetén fordult elő, hogy az elkeseredés túlcsoordult; a többi kérelmező esetén legfeljebb egy-egy pillantást engedett az illem és a konvenció a valódi indulatokra és érzelmekre. Ezek csaknem mindig olyan eseményekhez kapcsolódtak, ahol a kérelmező kiszolgáltatottsága indokolta manifesztálásukat: általában családi vagy egészségügyi szükséghelyzetek – tehát a sors, illetve Isten által a kérelem írójára, családjára mért csapások aláfestésül szolgáltak. Sajátos, hogy Istennek, mint az érintett/érintettek balsorsa előidézőjének ábrázolása éppen ezen a két szélső szegmensben, tehát a jobb sorsból kiilleszkedett férfiaknál és a mindig is szegénységben élő nőknél jelenik meg. A hasonlóság azonban csak látszólagos: míg a volt középosztályi férfiak megfogalmazásában ez az isteni közbeavatkozás a kérelmezőt ért sorstragédia elkerülhetetlenségét volt hivatott alátámasztani, addig az alacsony sorból kikerült asszonyoknál – már ahol egyáltalában erre utalás történt – inkább egymagában cselekvő, bár megmagyarázhatatlanul lesújtó és csaknem mindig igazságtalannak érzett, akként bemutatott, testetlen, és némiképp kereszténytelen babonákat idéző erőként jelenik meg az Istentől jövő tragédia. A volt középosztálybeli nők kérelmei már sokkal kevesebb koherenciát és szabályszerűséget mutatnak: esetükben figyelhető meg a sors vagy Isten beavatkozásával kapcsolatban a legnagyobb érzelmi sokféleség (vagy annak demonstrálása). A nem ex-középosztálybeli férfiak pedig mintha kerülni akarták volna ezt a megközelítési módot: kérelmeikben, még a vallásosságra vagy egyházi kapcsolatokra hivatkozó segélykérők esetén is inkább a távolságtartás (vagy az elhallgatás?) figyelhető meg.

A kutatás kezdetén, más levéltárakban fellelhető segélykérelmek alapján feltételeztük, hogy a két csoport dokumentumai általában jól elkülöníthetőek

nemcsak stílusuk, hanem helyesírásuk, írásképük alapján is.⁴¹ Ez a hipotézis azonban csak részben volt igazolható. Több kérvény esetében ugyanis világosan megállapítható az „idegenkezűség”: éppen tucatnyit géppel írtak, más esetekben a göcsörtös, vagy éppen iskolás aláírás különbözött a viszonylag gyakorlottabb kézre valló szövegtől (számuk csaknem ugyanynyi – kilenc – volt, mint a legépeltéké). Ezekben az esetekben azonban a szöveg leírójának, valamint „szerzőjének” a személye is erősen kétséges lehet. Utólag ugyanis rekonstruálhatatlan, hogy az istanciazó és a szöveget írásba foglaló személy milyen szerepben és mértékben vett részt a szöveg megalkotásában; az utóbbi elfogadta-e az „íródeák” szerepét, vagy saját értékrendjét, gondolatait, esetleg vágyait is belevitte-e az alkotás – nyilvánvalóan közös – folyamatába.

A közösségi alkotás problematikája sok más, sőt talán a legtöbb nem volt középosztálybeli kérvénynél is felmerül. Az írásos kérvényezés, de általában az írásbeliség is sokszor annyira idegen volt az érintettek hétköznapi kultúrájától, hogy gyanítható: a végső formába öntés előtt vagy közben kikérhették környezetük véleményét, tanácsait, ami kétségkívül torzította a bennük szereplő önképek „őszinteségét”. Hasonló közösségi alkotásmód talán az ex-középosztályi kérvényezőknél is létezett, de ennek ellentmond – vagy inkább ellentmondani látszik – a középrétegek kiilleszkedett egyéneivel és családjáival szemben támasztott igény a szemérmességre, helyzetük lehetőség szerinti eltitkolására (ez a követelmény sokszor nemcsak a korábban velük egy csoportba tartozók részéről nyilvánult meg, hanem a többi, a középosztályt soha meg nem járt szegény részéről is).

A nem ex-középosztálybeli kérvényekben feltűnő, és mindenképpen említésre méltó az alázatra, sőt megalázkodásra, hajbókolásra való utalások gyakorisága. Különösen elgondolkodtató az a körülmény is, hogy ezeknek a kérvényeknek csaknem mindegyike jól strukturált, az alázat, hódolat kifejeződésének megvan a maga helye: keretes szerkezetben, az írásmű elején és végén találhatóak az erre történő utalások (akár csak a volt-középosztályi kérvényekben a megszólítás és az előlegezett köszönetnyilvánítás és/vagy elbúcsúzás). Aligha járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk: ezeknek a leveleknek az írói maguk is meg voltak győződve arról, hogy a társadalmi számkivetettség (a kérelmezőé) és a csúcs-helyzet (a döntéshozóé) különbségének erős színekkel való érzékeltetése helyénvaló, sőt szükséges, vagy éppen elengedhetetlen a segély elnyeréséhez, az arról

⁴¹ MNL PML IV. 408. b.; MNL BAZML VI. 603.; MNL PML Szentendre Megyei Város Polgármesterének Általános közigazgatási iratai (K 373); MNL PML Nagykőrös Mezőváros Polgármesterének Általános közigazgatási iratai (V.276.c.); MNL BAZML Sátorajáújhely Mezőváros Polgármesteri hivatalának Általános közigazgatási iratai (V.72.b.)

határozók meggyőzéséhez.⁴² Ugyanakkor állításunk érvényét nem veszi el, de élet tompítja az a körülmény, hogy az írásra, pontosabban a „felsőséggel” való hivatalos írásra vonatkozó kulturális hagyomány alakítói, a népiskolás tankönyvektől a népies kiadványokig és adómeghagyásokig, majdnem minden behatása ebbe az irányba befolyásolta a kérelmek papírra vetőit.⁴³

A múlt, az élettörténet megélése a kérelmekben

A két világháború közti időszak szociálpolitikájának szemléletében – legyen szó akár lokális, egy plébánia vagy község segélyezési tevékenységéről, avagy országos akcióról – dominánsan jelen volt az ellenőrzés szándéka, a segély majdani felhasználása ellenőrzésének igénye. Ennek dacára a nem taníttatással vagy tanulással kapcsolatos kérvényekben elvétve, mindössze hét esetben lehet valamiféle „jövőképet” fellelni.⁴⁴ A gyermekek taníttatására kért segélyeknél (a nem ex-középosztályiak 9,55%-a említette ezt az indokot), illetve azoknál a kérelmeknél, amelyeket maguk a középiskolai tanulók vagy főiskolai, egyetemi hallgatók által írtakban (4,37%) a jövő idő megtalálható ugyan, de egy olyan esetet sem találunk, amikor a jövőre vonatkozó terveket részletesebben kifejtették volna; közléseik mindössze a tanulmányok tényére és olykor (de nem mindig!) helyére vonatkoztak. Az iskola elvégzése utáni megélhetésre irányuló gondolatok még abban a néhány esetben is hiányoznak, amikor a kérvényező vagy szülője a tanulmányok befejezéséhez kért segítséget.

Mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a nem ex-középosztályi háttérű kérvényezőknek csakugyan nem volt képük a jövőjükről, bár az is igaz, hogy sokuknál a jelen olyannyira nyomorúságos körülményeinek leírásával találkozunk,

⁴² Szemben a kérvények többségével, a bizonyosan vagy majdnem bizonyosan idegen kéz által írt kérelmek lakóhely szerint többnyire lokalizálhatók: az így besorolhatók közül 16 a Kalocsát övező falvakból érkezett. Ezek esetében megkísérélhetjük azonosítani azt a személyt, aki papírra vetette a kérvényt. A jegyző – aki elsőfokú adóhatóságként általában nem bírt túl nagy népszerűséggel – elvben éppúgy kizárhatónak tűnik, mint a protestáns lelkész vagy a plébános. Utóbbi aligha fordult volna szívesen saját ordináriusához, hiszen bármikor felmerülhetett a kérdés, hogy miért nem képesek helyben megoldani a kérvényező apróbb-nagyobb megsegítését. Így a tanító mellett az esetleg helyben működő jótékony egyesület (többnyire hölgy-) tagjai jöhetnek leginkább számításba.

⁴³ *Keszeg Vilmos*: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Kolozsvár 2008.; *Ortutay Gyula*: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia* 73. (1962) 497–511.

⁴⁴ H. Albertné (Kispest) 1928. dec. 4-én keltezett segélykérelmében arra való hivatkozás után, hogy „egyszer a szegény embernek is legyen egy kis ünnepe”, mintegy két oldal terjedelemben írta le saját és a családjának jövőjére vonatkozó terveit. Az érsekség döntéshozói mindezt 2 pengőre értékelték. Egy más esetben, K. László kalocsai tanuló kérvényében a jövőendő negatív formában jelenik meg: a tandíj-segélyért saját nevében az érsekséghez forduló levélíró indokként első helyen azt tüntette fel, hogy nem akar tanonc lenni, különösen azért, mert szüleitől a „jó, úri magyarságot” tanulta (1934. július, nap megjelölése nélkül).

amely valószínűsíti, hogy az érintettek a „mindennapi kenyerünket add meg nekünk *ma*” lelkiállapotában éltek; azaz a mindennapok már-már elviselhetetlen és leküzdhetetlen gondjai mellett sem erejük, sem kedvük nem maradt a rövidebb-hosszabb távú jövőre gondolni. Ezt a magyarázatot ugyanakkor némiképp kétségessé teszi az, hogy a segély nem azonnali, hanem egy bizonyos „átfutási idő” utáni elnyerésében reménykedhettek.⁴⁵ Könnyen lehet, hogy sokaknál létezett valamiféle „túlélési stratégia”, de azt nem akarták a döntéshozók elé tárni; a segítség várhatóan nagyon csekély összege – alkalmi segély esetén öt pengőnél többet elvétele küldtek – sem igazán motiválhatta a kérvényezőket terveik, vágyaik leírására. Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy a legtöbb folyamodvány meglehetősen „műgonddal” készült, szemlátomást alaposan megszerkesztett levél volt. Legvalószínűbbnek ezért az tűnik, hogy – az alacsony összeget is figyelembe véve – a kérvényező nem gondolhatták úgy, hogy az esetleges „jövőkép” leírása a döntést meghozókra bármilyen hatással lehet, vagyis a jövőkép hiánya sokkal inkább arról árulkodik, hogy a segélyt várók mit gondoltak a segélyt kiutalók vagy megtagadók gondolkodásáról, nem pedig arról, hogy mit tartottak saját jövőjükéről vagy jövőtlenségükről.

Ha lehet, a jövőkép hiányánál is feltűnőbb a nem ex-középosztálybeli kérvényező múltjára vonatkozó információk szegényessége. Az ilyen jellegű adatok java része, a válsághelyzet kialakulásának folyamata sokkal inkább a környezettanulmányokból derül ki, semmint magukból a kérvényekből.⁴⁶ Környezettanulmányt elsősorban olyan esetekben vetettek fel, amikor nem alkalmi, hanem vagy egyszeri, de nagyobb összegű segélyről volt szó (például elemi kár, a család házának leégése esetén), vagy rendszeres segélyezést kértek (például taníttatásnál). A környezettanulmányok kitöltőit csak az esetek körülbelül felében sikerült azonosítani: Baján az ott megtelepült szegénygondozó nővérek közül kerültek ki a környezetet leírók, Kalocsán egyházközségi szociális kisegítők vették fel az íveket, a falvakban pedig a plébániákon létrehozott szegényügyi munkaközösségek tagjai, zömmel nők vizsgálták a rászorulókat. Az, hogy az érintettek múltjáról alig közölnek értékelhető adatokat, annál is furcsább, mert a környezettanulmányok általában formanyomtatványra készültek, s 34 kérdőpontból nyolc vonatkozott valamilyen formában az érintettek múltbeli viszonyaira (régábbi anyagi körülményeik,

⁴⁵ A segélykérelem beérkezése és a feladóvényeken talált postai bélyeg dátuma között általában 5–20 napnyi különbség volt, de találtunk majdnem két hónapos átfutási időt is.

⁴⁶ Sajnos, amennyire a kérvényekre írt megjegyzésekből kideríthető, a felvett környezettanulmányoknak csak egy része maradt fenn az Érseki Levéltárban. Egy részüket bizonyíthatóan továbbküldték a segélyezésre elsősorban kötelezett közigazgatási szerveknek vagy az illetékes püspökségnek, plébániának, más részüket – az említett széljegyzetekből kikövetkeztethetően elsősorban a kedvezőtlen kicsengetéseket – pedig kiselejtezték.

vagyonuk, annak elvesztése, mióta és miért voltak közsegélyesek, hogyan és miért nyertek szegénységi bizonyítványt, folyamodtak-e segélyért a politikai községhez, és ha igen kaptak-e segélyt, voltak-e büntetve, ha igen, miért stb.) A kérdések meg nem válaszolása annál is furcsább, mert felsorolásuk, és az, hogy alatta csaknem féloldalmi helyet hagytak szabadon az egyéb közlésekre, azt mutatja, hogy a kérdőív összeállítói kíváncsiak voltak a kérelmező múltbeli viszonyaira és múltból a jelen állapothoz elvezető út főbb eseményeire. Mivel nem látszik túl valószínűnek, hogy az adatok rögzítői, a környezettanulmányozók jártak volna el felületesen – a többi, jelenre vonatkozó kérdőpont esetében inkább a túlzott, már-már rigorózus pontosság volt a jellemző⁴⁷ – aligha gondolhatunk másra, mint hogy a környezettanulmányok alanyai, a kérdezettek nem akarták vagy tudták megválaszolni a kérdéseket, jöllehet ezzel a segély elnyerését kockáztatták. Ennek ellenére a nem ex-középosztálybeli kérvényezők látszólag már-már szinte kínosan törekedtek arra, hogy múltjuknak minél kisebb szeletjét hozzák a döntéshozók tudomására. Példa erre, hogy közülük 61 fő volt korábban az érsekség, illetve az érsekséradalom alkalmazottja vagy annak hozzátartozója (8,65%), a szolgálati viszonyukra való részletesebb utalást (például annak időtartamát vagy egyéb körülményt) ritkán, a szolgálattól való megválás (például kiöregedés, felmondás stb.) körülményeit pedig alig gyakrabban említették. Velük szemben a volt-középosztálybeli ex-alkalmazottak – összesen 11 fő – három kivétellel hosszan ecsetelték múltjukat, többek között azon keseregve, hogy saját maguk mondtak fel (öt fő), illetve hogy Trianon miatt vesztették el az alkalmaztatásukat (három fő). A nem volt-középosztálybeli segélykérők jelen-központúságára jellemző az a gyakran visszatérő stílusfordulat, mely először közli a kérelmező vagy családtagja(i) éppen fennálló viszonyait (például „négy gyermekem az elemi iskolába jár, ezért munkában nem segíthetnek”), és csak akár mondatokkal később az azt kronologikusan megelőző, a múltban lejátszódó eseményeket („gyermekeim születtek hat, hét, kilenc és tizenegy évvel ezelőtt”).⁴⁸ Megjegyzendő az is, hogy ha a múltról esetenként mégis közöltek információt, azt szinte sosem a jelennel linearitásban tették meg: a leírt esemény (általában valamely tragikus történet) és a segély indokául közölt állapotok között eltelt időről szinte semmit nem tartottak feljegyzésre méltónak és/vagy alkalmasnak.⁴⁹

⁴⁷ Az „adósságok” kérdőpont esetében a magánadósságok alponthan a néhány filléres, egypengős bolti tartozásokat is feltüntették nem egyszer, míg az adótartozások alpontnál a községi nyilvántartásban néztek utána a valós helyzetnek.

⁴⁸ B. Józsefné (Tass) kérelme, 1939. dec. 8.

⁴⁹ Jó példa erre V. Pál fajszi lakos 1941-es kérelme: „A családunkat ért sorscsapások tizenegy évvel ezelőtt kezdődtek (sic!), mikor is leégett az istállónk és benne égett mind a kettő lovunk, aztán most fél évvel ezelőtt behívták István fiamat azota pedig nincsen senki aki eltartaná a családot. Magam nehéz betegségbe estem feleségemnek csontszúja van dolgozni egyikünk sem tud és van három unokánk is

Úgy gondoljuk, hogy az a kérdés, hogy az említett kérvényezők „eltitkolták-e” múltjukat, vagy nagyon is őszintén fogalmaztak, mert nem volt „múlt-tudatuk”, egyedül a kérvények alapján aligha válaszolható meg. Valószínűsíthető azonban, hogy inkább a második lehetőségről, a múltkép hiányáról lehet szó. Erre utal az, hogy ha a múltból mégis közöltek adatokat, az nagyon sporadikus volt, szinte sosem alkotott folyamatos elbeszélést. A legjobb példát azok a nem volt-középosztálybeli kérvények szolgáltatják, ahol egy múltbeli, olykor régmúltbeli esemény leírását minden átmenet nélkül követi a jelen körülményeinek közlése. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy több kutató, különösen Walter J. Ong szerint a szóbeli kultúrák – márpedig a nem ex-középosztálybeli kérelmezők általában ilyen, „írás-idegen” közegből kerültek ki – mintegy szabadulni akarnak a múlttól, mivel elsősorban a jelen homeosztázisban tartására összpontosítanak, így minden múltira vonatkozó adatot, mely a jelen megértéséhez nem kapcsolódik parancsolóan, igyekeznek a feledésnek átadni.⁵⁰

A múlt „meg nem élése” az ex-középosztálybeli kérelmezőkre sokkal kevésbé volt jellemző. Nem is lehetett az, mert legtöbben (78,39%-uk) hivatkoztak saját vagy férjük (apjuk) korábbi foglalkozására vagy társadalmi státuszára, így múltjuknak legalább egy fontos részéről számot adtak. A múlt egy időszakra koncentráció ábrázolása, megkonstruálása ezekben a kérvényekben speciális szerepet játszott. Egyrészt jelezte, hogy a kérelmező valaha az „úri társadalom” tagja volt (vagy meghalt szülei révén az lehetett volna), másrészt fontos kontrasztelelem: bemutatása ugyanis általában a jelen sanyarú viszonyainak érzékletes és érzelem- (bár korántsem mindig adat-) gazdag leírása után következik, azzal ellentétpárt alkotva; a jelen testesítette meg a valóságot, a múlt pedig a „milyen lehetne” mellett még inkább, sugalmazva a „milyennek kellene lenni” szerepet vette magára.⁵¹

A múlt megalkotására vonatkozó törekvés tekintetében az ex-középosztályi kérvényezőknel sajátos nem szerinti megoszlást lehet találni. Azon 134 kérelmező között ugyanis, akinek korábbi „középosztályhoz tartozásáról” nem a levélíró soraiból, hanem más forrásból (például környezettanulmányból vagy a kérelem hátoldalára írt kezelési feljegyzésből) értesülünk, s így a múlt teljesen, vagy szinte

akiket nekünk kellene el tartani.” A kérelem mellett lévő környezettanulmányból kiderül, hogy az agg, 72 éves családfe betegsége több éve kezdődött, akárcsak feleségéé.

⁵⁰ Walter J. Ong: *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*. New Haven 1967.; *Uő: Interfaces of the Word. Studies in the Evolution of Consciousness and Culture*. Ithaca–New-York 1977.; *Uő: Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London 1982.

⁵¹ Ezt az sem cáfolja, hogy erről a múltból általában csak néhány szót, legfeljebb három-négy mondatot írtak a kérvényezők (pl. „vármegyei címzetes jegyző özvegye vagyok”; „szolgálaton kívüli főhadnagy vagyok, városunk közönségének valaha megbecsült tagja” stb.) Ellentmondás a közlések tömörsége és a nekik tulajdonított szerep között mégis, mert maguk a kérvények sem hosszabbak gyakran egy-másfél oldalnál.

teljesen ködbe vész, mindössze tizenhárom férfit találunk. Ugyanakkor a múltbéli érzelmekre, vágyakra, szándékokra való hivatkozás szinte kizárólag nőknél fordul elő.⁵²

A nem ex-középosztálybeli kérelmezőkről szólva jogosan merülhet fel a kérdés: vajon esetükben nem lehet éppúgy kiilleszkedésről beszélni, mint a középosztályt is megjárta kérvényezők esetében? Hiszen feltehető, hogy amennyiben a szűkebb-tágabb (családi, rokonsági, szomszédsági) segítség, védelem rendelkezésükre állt volna, akkor nem folyamodnak az érsekséghez a nehézkes és fölöttébb kétes eredményű írásbeli instanciázás útján. A források azonban erre a kérdésre nem adnak választ: míg a volt középosztályi kérelmezők közül számosan utalnak arra, hogy minden egyéb lehetőséget megpróbálva, utolsó lépésként fordultak Kalocsához, addig a „mindig is szegények” (és talán még onnan is kiilleszkedettek?) kérelmei semmilyen utalást nem tartalmaznak a környezetükre.⁵³

A kérvényekben tükröződő értékrendi elemek

A kérelmekben tükröződő értékrendet, pontosabban a világ értékeiről alkotott azon képet, melyet a kérelmezők a döntést hozó egyházi személyek elé kívántak tárni, a kérelmek stílusának bemutatásakor részben már elemeztük; alábbiakban ezt kiegészítve az instanciák számszerű bemutatására teszünk kísérletet, abban a reményben, hogy ez a szempont is közelebb visz a kérvények, illetve íróik szemléletrendszerének közelebbi megértéséhez.

Az elemzés tárgyát alkotó 1352 iratban található hivatkozásokat – melyek egyfajta értékhierarchiának is megfeleltethetők – az alábbi szempontok szerint csoportosítottuk (ötven, szűrőpróbaszerűen kiválasztott segélykérelem áttekintése alapján):

1. Gyermekek száma
2. Gyermekek taníttatása
3. Betegséghez kapcsolódó hivatkozások (a kérelmező vagy hozzátartozója, ritkábban eltartója, gyakrabban gyermeke betegsége)
4. Munkaképtelenség (általában a kérelmezőé, kivételesen eltartójáé)
5. Munkanélküliség (általában a kérelmezőé, kivételesen eltartójáé)

⁵² Kivételt képez öt olyan kérvény, amelyek azt tartalmazzák, hogy szerzőjük pap, illetve szerzetes akart lenni, de szándéka egészségügyi okok miatt nem teljesülhetett. Érdekes módon mindegyikükről környezettanulmányt készítettett az érsekség, és ezek közül három súlyosan elítélő körülményeket tartalmazott. (I. Józsefről 1941-ben például azt közölte plébánosa, hogy állításával megegyezően tényleg beteg, de nem templomba, hanem táncolni jár.)

⁵³ Ha csak a „férjem két éve elhagyott” (V. Ágostonné, Bócsa, 1937. okt. 2.), „gyermekeim elhálván magamra maradtam” (Vargáné S??? Kata, Duna???, 1936.; az írás szinte olvashatatlan) jellegű utalásokat nem tekintjük a kiilleszkedés bizonyítékainak.

6. A kérelmező saját tanulására kér támogatást
7. Időskor
8. Hadikárosult (hadirokkant, hadiözvegy, hadiárva), kitüntetett vagy menekült
9. Elhagyta a férje
10. Az érsekség alkalmazottja volt
11. Ismeri az érseket vagy az érsekség valamelyik kanonokját
12. „Nagyon vallásos”: vallásos érzelmekre, kötődésekre való hivatkozás
13. Egyházi támogatás, ajánlás
14. Támogatás, ajánlás a közigazgatás részéről
15. Támogatás, ajánlás valamely előkelőség vagy társadalmi egyesület részéről
16. Politikai hivatkozás (területi revíziós vágyak, forradalomellenesség, antiszemitizmus)
17. Egyéb indokok
18. „Középosztálybeliség”: középosztályi múlt vagy az odatartozás vágyának kiemelése.

Az értékelés során két tényezőt vettünk figyelembe. Az egyik esetében azt tanulmányoztuk, hogy az alapsokaság két csoportja (ex-középosztálybeliek és a többiek) mekkora része, hány százaléka hivatkozott az adott értékre. A másik szempont az volt, hogy az adott kérvény értékhierarchiájában hol foglalt helyet az állítás. Ennek vizsgálata során a „tíz érték” formulát használtuk: ha a legfontosabbnak tartotta számon a kérelmező, akkor 10, ha másodikként utalt rá, akkor az értékelés 9 pontot kapott, és így tovább.⁵⁴

Az elemzést nagyban megkönnyítette, hogy a kérvények döntő többsége lineáris szerkezetű volt, szövegüket emiatt egyszerű fontossági felsorolásként lehetett értékelni. Olyan kérelmező, aki valamely számára kiemelkedő értéket – nyomatékosító, hangsúlyosító kifejezésekkel, nyelvtani szerkezetekkel felhívva rájuk a figyelmet – a kérvény közepére vagy végére helyezett, alig több mint tucatnyi volt; szintén kivételesnek számítottak azok a kérvények, melyekben önisméltások, redundanciák szerepeltek. Utóbbi körülmények a nem ex-középosztálybeli kérelmezők „alkotási folyamatára” is érdekes fényt vetnek, inkább cáfolva, semmint megerősítve a spontaneitást, amit az érzelmi túlfűtöttség különben egyértelműen sugall. Erősen kérdéses ugyanis, hogy egy szerkezetében feszes logikájú kérvényt előzetes, akár hosszabb tervezés nélkül egy iskolázatlan

⁵⁴ A 10-től 1-ig való pontozást az első 50 kérvény szűrőpróbaszerű átolvasása után választottuk; a munka végén bebizonyosodott, hogy az óvatosság felesleges volt, mert 7–9-nél több érvet egy kérvény sem tartalmazott. A grafikonon a jobb áttekinthetőség kedvéért a „10-érték” formulát használtuk, hogy így jobban érzékelhetővé tegyük eredményeinket.

személy vajon képes-e egyáltalán megfogalmazni. Emellett nem mellékes szempont az sem, hogy a nem-középosztályi kérelmezők feltételezésünk szerint alapvetően egy szóbeli kultúrában mozogtak. Erre utalnak azok a kitételek is, ahol az érsekhez vagy valamelyik kanonokhoz fűződő „személyes kapcsolatukat” említik érvként – ez minden esetben személyes és általában egyszeri találkozást és nem írásbeli érintkezést fed –, illetve valamely közigazgatási szervtől vagy társadalmi notabilitástól kapott ajánlásra hivatkoznak (amit az ilyen tartalmú kérvények alapján minden esetben személyesen és szóban kértek). A „szóbeli alkotási módra”, illetve az írásbeliséghez átmenetet jelentő forrásokra – ahol a szóbeli gondolkodásmód írásos rögzítéséről beszélhetünk – nemcsak a szakirodalom,⁵⁵ hanem a korabeli szociográfiák szerint is jellemző a sablonos, közismert elemekből való építkezés. Ez a jelenség nemcsak a nem ex-középosztálybeli kérelmezők többségénél, hanem a volt középosztálybeliek elég nagy részénél is meg tapasztalható. Ugyanakkor a folyamatos ismétlésekkel való nyomtatékosítás, kiemelés az általunk tanulmányozott instanciákból gyakorlatilag teljesen hiányzik, jóllehet ezt a formát a szóbeliség és az írásbeliség határhelyzetében elhelyezkedő szövegek esetében jellemzőnek tartják.⁵⁶ A jelenség háttérében döntően nem az iskoláztatás, a direkt kultúráközvetítés hatását kereshetjük,⁵⁷ hanem sokkal inkább a középosztály mintáinak a követését, a középosztály írásbeliségre vonatkozó szokásainak az utánzását. Ez annyit jelentett, hogy a kérvényíró gondolatait, szóban megfogalmazott „önképét”⁵⁸, a közlési szituációtól és célcsoporttól (utóbbi az érsekség értelmiségi döntéshozóit takarja) befolyásoltatva másokkal, vélhetően magamagánál tanultabb, kultúrájában a célcsoporthoz közelebb álló személyekkel „egyeztette”. A nem ex-középosztálybeli kérelmek többsége (is) inkább tűnik írásban megfogalmazott, eleve írásnak szánt gondolatmenet eredményének, mint „megfagyott”, írásban rögzített élőszónak; sokukra ráillik Gadamer megállapítása: „olyan értelmi és formai igénynyel lépnek fel, mely nem illeti meg a szavak tovaszálló hangjait”.⁵⁹ Ez újólag nyomtatékosan utal a külső befolyásoltság tényére.

⁵⁵ Ong, W. J.: The Presence i. m.

⁵⁶ A kérelmek alapján nem igazolható az az írásos kultúrákkal kapcsolatos gyakori állítás sem, hogy az írott szöveg viszonylagosan függetlenedik megalkotásának és befogadásának adott társadalmi és pszichológiai környezetétől. Paul Ricoeur: Hermeneutics and the Human Sciences. Cambridge 1981. 139–140.

⁵⁷ Ortutay Gyula 1962-es előadásában, illetve tanulmányában erre utal. Lásd Ortutay Gy.: Az iskolai nevelés i. m.

⁵⁸ Marcel Mauss: Szociológia és antropológia. Bp. 2000.

⁵⁹ Hans-Georg Gadamer: Hang és nyelv. In: A szép aktualitása. Szerk. Hans-Georg Gadamer. Bp. 1981. 169–187.

Az elemzést megkönnyítette az a körülmény, hogy a több ízben kérelmezőkkel kapcsolatban – akik amúgy kevesen voltak, az összesség alig 4%-át tették ki, és csaknem mindnyájan az egykori középosztálybeliek csoportjából kerültek ki⁶⁰ – megállapítható, hogy értékhierarchiájuk szinte soha nem változott az első kéréshez képest, sajátos módon függetlenül még attól is, hogy mennyire bizonyult sikeresnek az első vagy a további próbálkozás.⁶¹ A többszöri kérelmezés alacsony aránya a más intézményhez benyújtott segélykérésekkel összevetve mindenképpen feltűnő: így például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának közigazgatási iratanyagában a sokszor, akár nyolc-tízszer is megismételt támogatási kérvények sokkal gyakrabban fordulnak elő. E jelenségben valószínűleg szerepet játszhatott az is, hogy az érsekségtől rendszeres segílyt nem várhattak, így a kiutalt egyszeri segílyt – vagy az elutasítást, ami többnyire az érsekség hallgatásában, a válaszáadás elmaradásában mutatkozott meg – véglegesnek, korabeli visszatérő szóhasználat szerint „egyszer s mindenkorra szólónak” tekintették.⁶² Arról, hogy a kérelmezők körében ennek a híre terjedt-e, és ha igen – ami valószínűnek látszik –, akkor miképpen történt ez, semmit sem sikerült kideríteni. Nemcsak ezzel a kérdéssel kapcsolatban, de szélesebb általánosságban is megállapítható, hogy az érsekség segélyezési gyakorlatáról, a segítség elérhetőségéről és megszerzésének célravezetőnek tekintett módjairól szóló információk, hírek, netalán pletykák terjedése a kérelmezők, sőt a pauper rétegek történetének és kultúrájának olyan bűvópatakját alkotják, melynek útja, sőt forrása(i) is több mint háromnegyed évszázad távolából felderíthetetlenek. Még abban is joggal kételkedhetünk, hogy az egykorú megfigyelők, szociográfusok képesek voltak-e ezeket a folyamatokat „helyesen” detektálni, illetve leírásukkor „jól” fordították-e le saját kulturális kódjaikra az érintettek vagy mások által elbeszélte jelenségeket (talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk: ezzel kapcsolatban illúziókat utoljára leginkább a 19. század végi néprajzi adatrögzítők tápláltak).

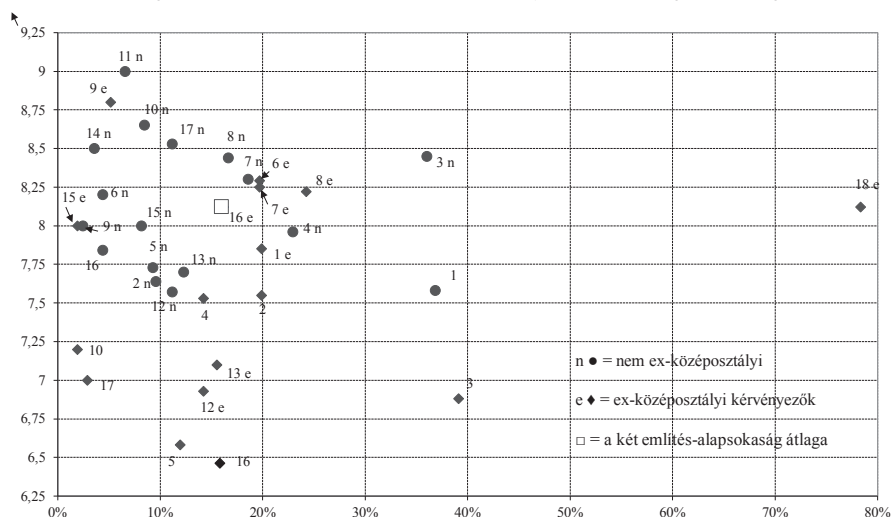
A kérelmek elemzésének megkönnyítése céljából a kérelmek értékközléseit és említési gyakoriságát a 2. grafikonon ábrázoltuk.

⁶⁰ Az 53 ismételt kérvényből 34 volt ex-középosztálybeli által írt; ezek közül 12-en háromszor, négyen-négyen négyszer, két esetben pedig sokkal többször (kilencszer, illetve „Takách Ödön menekült főispáni irodaigazgató” 19-szer) kérelmeztek; a nem volt-középosztálybelieknél a háromszori kérés három, a többszöri (négy, illetve ötszöri) egy-egy alkalommal fordult elő.

⁶¹ Az ugyanazon kérvényezőktől befutott leveleket az érseki iroda egybegyűjtötte; ez azonosításukat ugyan megkönnyítette, de a később született kérelmek datálását 12 esetben lehetetlenné tette: azokra ugyanis a szokástól erősen nem vezették rá a beérkezés dátumát. A kérelmek keletkezésének időbeli elemzésénél ezeket nem vettük figyelembe.

⁶² Az alispáni és polgármesteri hivatalok – ezekben az esetekben nyilván kedvező, egyszeri segílyt kiutaló – válaszaiban ez a szófordulat igen gyakran található meg, amivel a kérelmek további áradásának akartak gátat vetni, bár mint azt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vagy akár Zemplén esetében is tapasztalni lehet, eredménytelenül.

2. grafikon A kérelmek értékhierarchiája és említési gyakorisága

A első, ami a grafikon tanulmányozásakor föltűnhet, az a kérelmek meglehetősen eltérő eloszlása. Abban a 17 kérdésben,⁶³ ahol az értékek szerepelnek, a nem ex-középosztálybeliek értékei szignifikánsan magasabb pontszámmal bírnak, mint a nem volt-középosztálybelieké. A szignifikáns eltérés nemcsak a konkrét pontszámokra, hanem a rangszámokra is igaz.⁶⁴ Az említési gyakoriságokban ugyanakkor már nem beszélhetünk szignifikáns különbségről a két különböző státuszú csoport között.⁶⁵ A jelenség értelmezésénél mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy míg a nem ex-középosztálybeliek kevés, többnyire két-három, legfeljebb öt (23 eset), viszonylag gyakran pedig csak egyetlen értékre hivatkoztak, addig az egykor középosztályhoz tartozók csoportja – összefüggésben a múlt megkonstruálásával, de leginkább a bővebb jelen ábrázolással – lényegesen több, olykor (és nem is ritkán) hat-hét értéket is említettek, mindez pedig a hierarchiát nyilvánvalóan torzította.

Szembetűnő, hogy a középosztálybeli múltra való hivatkozás – mely értelemserűen csak az egyik csoportnál jelent meg – említési gyakoriságában messze

⁶³ Úgy a volt középosztálybeli, mint a nem ex-középosztályiak esetében is egy-egy olyan érték volt, amit csak az egyik csoport tagjai választottak, ezért nem 18, hanem csak 17 értéket említettünk.

⁶⁴ Kétmintás Welch-próba $t = 2,7615$, $df = 26,705$, $p = 0,01028$; Wilcoxon rang-próba $W = 211$, $p = 0,02296$ 18 nélkül. (Kétmintás Welch-próba $t = 2,845$, $df = 24,588$, $p = 0,008817$; Wilcoxon rang-próba $W = 203$, $p = 0,01656$).

⁶⁵ Kétmintás Welch-próba $t = -1,1545$, $df = 25,614$, $p = 0,2589$; Wilcoxon rang-próba $W = 108$, $p = 0,2148$; a 18-as számú érték nélkül: kétmintás Welch-próba $t = -0,5978$, $df = 30,986$, $p = 0,5543$; Wilcoxon rang-próba $W = 108$, $p = 0,3216$.

megelőz minden más értéket (a volt középosztálybeli kérelmezők 78,35%-a említette meg ezt). Jóllehet három értékhivatkozás fontosságban megelőzi a középosztálybeli múltat,⁶⁶ egynek pedig azonos fontosságot⁶⁷ tulajdonítottak a jobb napokat megélt és ilyeneket remélő kiilleszkedettek, azonban a középosztálybeli múltra való hivatkozás mégis igen markáns értékközlést jelent. (Ha ezt az értéket nem vesszük figyelembe az elemzés során, a kérelmek értékeinek szórására is lényegesen kisebb értéket kapunk.⁶⁸) A középosztályi múlt kiemelését nemcsak a statisztikai elemzés, hanem – mint arra már utaltunk – a múlt megkonstruálásának technikája is alátámasztja. Mindkét elemzésből végeredményben arra a következtetésre juthatunk, hogy a kérelmezők középosztálybeli csoportja ezt a minőségét tartotta a leginkább kiemelendőnek, árnyalandónak, mindenképpen a döntéshozók tudomására hozandónak. Az imént nem véletlenül írtunk középosztályt, és nem pedig ex-középosztályi státuszt. Jóllehet ugyanis a kérvények, illetve a mellettük olykor feltűnő környezettanulmányok egyaránt megerősítik, hogy az érintettek aktuális életkörülményeiket figyelembe véve semmiképpen sem voltak a középrétegekhez sorolhatóak, sőt némely esetben gyaníthatóan, máskor bizonyíthatóan csaknem vagy éppoly nyomorúságos anyagai körülmények közt tengették napjaikat, mint a kérelemírók másik csoportjának tagjai, azért vágyaikban mégis a középosztályhoz sorolták saját magukat. A középosztályi múltra vonatkozó közlések ugyanis még akkor is egyfajta jövőképet, igényt, de legalábbis valamiféle többé-kevésbé körvonalazott vágyat vagy alakot öltött reményt tükröztek, ha a tényleges, saját jövődjére vonatkozó közlésekkel adós is maradt a kérelem írója. Voltaképpen a csaknem 80%-os említési gyakoriság nem jelent mást, mint azt, hogy a középosztály kiilleszkedettjei jelenüket vagy ideiglenes életállapotként élték meg, vagy legalábbis ezt a képet igyekeztek magukról sugallni a döntéshozók felé. Az utóbbira utal mindenestre, hogy az 1920-as évek elejének katalizmái, a területcsonkítások, B-listázások, infláció és más társadalmi jelenségek által sújtott magyar középosztály(ok) kiilleszkedett tagjai közül azok, akik visszatértek korábbi társadalmi helyzetükbe vagy annak közelébe, ezt a visszatérési folyamatot az 1920-as évek második felére lényegében lezárták; a később kihullóknak sokkal kevesebb esélye volt a visszakapaszkodásra. A kor középosztállyal kapcsolatos közvélekedése, sőt talán a középosztállyal kapcsolatos szociálpolitikai eljárások – például az, hogy az értelmiségi vagy annak tekintett munkanélküliek számára nem ínségmunkát, hanem szellemi szükségmunkát szervezett a

⁶⁶ Férj általi elhagyatás 8,80 pont, saját tanulási tervekre hivatkozás 8,29 pont, időskor 8,25 pont, hadikárosult múlt 8,22 pont.

⁶⁷ Az érsekhez vagy valamelyik főtisztviselőjéhez fűződő személyes kapcsolat 8,12 pont.

⁶⁸ Ha ezt az értékválasztást figyelmen kívül hagyjuk, a szignifikancia szintje jelentősen csökken: kétmintás Welch-próba $t = 2,845$, $df = 24,588$, $p = 0,008817$; Wilcoxon rang-próba $W = 203$, $p = 0,01656$

helyi közigazgatás – bizonyára befolyásolta a kérelmezők helyzetmegélését, illetve hatással volt rájuk kérelmi stratégiájuk kidolgozásánál. Hogy melyik volt a két indíték közül a jelentősebb, az eldönthetetlen kérdés, mert ilyen nyomok nem lelhetőek fel a szövegekben. Ez viszont akár árulkodó is lehet: hiszen vagy arra utal, hogy a középosztályisággal, annak kiemelésével kapcsolatos értékeket a kérelmezők csakugyan, belső indíttatásból, és nem a közvélemény hatására sorolták a leginkább megemlíthetők közé – vagy arra, hogy tartottak tőle, hogy a külső hivatkozások, a „mindenki úgy gondolja, hogy...” kezdetű indoklások – melyek különben stílárius elemként más értékekkel kapcsolatban is inkább csak a nem ex-középosztályi kérelmezők írásaiban fordultak elő – elbizonytalaníthatják, vagy éppen egyenesen taszíthatják a döntéshozókat.

A középosztálybeli múlt – illetve középosztálybeli életigényekre, burkolt jövőképre – való hivatkozás mellett feltűnően gyakori a betegségnek (a kérelmező vagy közeli hozzátartozójának, általában gyermekének tartós betegségére) méltánylásra számot tartó bemutatása is (az ex-középosztályiak 39,1%-ban, a többi kérelmező 36%-ban hivatkozott erre). A fontosságra utaló értékpontszám azonban rendkívüli módon eltér a két csoport esetében (8,45 illetve 6,88, a középosztályba soha nem tartozottak „javára”). Az adat kétségtelenül zavarba ejtő: ha ennyire hasonló volt az egészségromlás miatt nyomorba kerültek (vagy erre is hivatkozók) aránya a két alapsokaság esetében, miért sorolta a középosztály a sokkal kevésbé méltánylandó helyre ezt a körülményt? Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen értékeket társítottak a betegséggel, valamivel tisztábbá válik a kép. A nem középosztályból származók esetében a másodiknak említett társérték a gyerekek nagy száma és a munkaképtelenség (82 illetve 76 eset, azaz hozzávetőlegesen mindkettő a betegséget említők egyharmadát teszi ki), és fele ennyien (44 eset) hivatkoztak idős korukra. A nem középosztálybeliek esetében tehát úgy tűnik, hogy szemükben az egészség megromlása elsősorban olyan elháríthatatlan, a sors vagy Isten által az egyénre és családjára mért csapás volt, mely valóban szánalomra és segítségre méltóvá teszi a kérelmezőt, hiszen előre nem sejthető életkockázatot jelent számára. A nyomatékosító, társított értékek azonban arra utalnak, hogy önmagában nem tűnt olyan körülménynek, mely elegendő a segítség elnyeréséhez. Ráadásul a másodiknak említett körülmények közül kettő – a munkaképtelenség és a gyerekek nagy száma – az egyén kiszolgáltatott mivoltának, és talán mások veszélyeztetettségének (a gyerekek, illetve a hozzátartozók híján tartásra kötelezett közület) a kidomborításával mintegy pajzsként külső személyeket tol a kérelmező személye elé, elhomályosítva a kérelmező perszonalitását, esetleges felelősségének – miért nem gondoskodott korábban megélhetéséről – elhárításával, vagy legalábbis eliminálásával együtt.

Ezzel szemben a középosztály esetén a betegség, mint érték általában a második-harmadik helyre sorolódott, mintegy mellékkörülményként, és szinte sosem (összesen 8 esetben) tűnik fel, mint a tönkrementek egyetlen oka. Sajátos az is, hogy gyakori a betegségtől teljesen idegen értékek társítása: hadirokkantságukra 32-en, egyházi protekcióra 36-an, politikai indokokra pedig 44-en hivatkoztak a betegségük említése után. A betegséget megelőző értékek közt hasonló arányban ugyanezek, illetve az időskor és a munkaképtelenség szerepelt, utóbbi 30 esetben, ami a munkaképtelenséget elsőnek említők (88 fő) csaknem egyharmada volt. Erre a középosztályi értékképviselőre valószínűleg az adhat magyarázatot, hogy az ebbe a csoportba tartozók a betegséget, mint előzetes öngondoskodás esetén megelőzhető hátrányt élték meg, vagy inkább így mutatták be a döntéshozóknak.

Az egészségromlással, mint az egyik segélyre jogosító körülménynek érték-ként való tálalásával kapcsolatban megjegyezendőnek tartjuk azt is, hogy a közületi gondoskodás – akár a társadalombiztosítás, akár az önkéntes biztosítás – gyakorlatilag csak az ex-középosztályiakat érintethette. Azonban az ebbe a csoportba sorolt 242 betegségre hivatkozó kérvényből 199 nő volt,⁶⁹ és ez a körülmény sok esetben a biztosításból való kihullást jelentette; máskor az előregondoskodás eredményeit a húszas évek inflációja, illetve a hadikölcsön-kötvények értéktelenné válása tette semmissé. Sajátos, hogy erre a körülményre a kérelmezők szinte sosem hivatkoznak; a jelenség magyarázata talán abban lelhető fel, hogy a hadikölcsönösök sorsa a két világháború közötti sajtódiskurzusoknak állandó témája volt, így nem rendelkezett akkora „hír értékkel”, mely a döntéshozókat – legalábbis a kérelmezők reményei szerint – jobb belátásra bírhatta volna.

A betegség tényét alátámasztó iratokat – nem meglepő módon szinte csak az ex-középosztálybeli csoport tagjai mellékeltek kérvényeikhez, de ők is csak ritkán (esetükben 32, a másik csoportnál csak 9 ilyen találtunk).⁷⁰ A motívumok azonban, melyek a hatósági vagy magánorvosi bizonyítvány becsatolásának mellőzéséhez vezettek, igen sokfélék lehettek. A levelezőlap postai díja – márpedig a kérelmek jelentős hányada ilyenén született – sokkal alacsonyabb volt, mint a levélborítékba helyezett küldeményé, emellett az orvos díjazása is szerepet játszhatott, habár a kérelmezők jelentős része sejtethető vagy bizonyítható módon szegényjogon ingyen kérhette a bizonyítványt. Azonban ezek a körülmények csak az orvosi papírok egy részének hiányát magyarázzák kellőképpen. Feltűnő ugyanis, hogy a környezettanulmányok elkészítői sem csatoltak ilyen

⁶⁹ A másik csoportnál kevesebb, mint a kérvényezőik kétharmada, 170 fő volt nő.

⁷⁰ Az, hogy valójában hány csatolt orvosi irat érkezett, és ezek közül hány kallódhatott el, nem tudni, de az irategyüttes általános képe alapján nem lehet túl nagyarányú a pusztulás.

dokumentumokat, pedig számukra az semmiféle többletkiadással nem járt volna. A háttérben tehát valószínűleg nem anyagi, hanem mentalitásbeli okok húzódtak meg. A kérelmezők valószínűleg úgy gondoltak a betegségükre, illetve igyekeztek úgy tálalni azt, mint nyilvánvaló tény, mely különösebb további bizonyításra nem szorul.

Az egészségi állapotnak, illetve a betegségnek a bemutatása alapvetően eltér a két csoport esetében. A nem ex-középosztálybeli csoport esetében gyakori a lamentáció, a körülményeskedő, személyes hangvételű leírás, míg a középosztálynál fel-feltűnik az orvosi precizításra való törekvés is – ám korántsem olyan gyakran, mint azt várhatnánk, sőt inkább kivételszerűen. Utóbbi okai közt szerepet játszhat, hogy a kérelmezők jelentős részükben nők, sok esetben idős nők voltak, akik jellemzően nem jártak latinra képesítő iskolába, és valószínűleg az a medikalizáló társasági hangvétel is ismeretlen volt a számukra, mely a középosztály férfitársaságaiban egyszer-egyszer feltűnt. Adatok híján csak kérdésként fogalmazódhat meg, hogy vajon az ex-középosztálybeliek és a másik csoportba tartozó kérelmezők társadalmi környezete közt volt-e valamelyes „kulturcseré”. A két kérvénycsoportnak a betegségtünetekre vonatkozó közlései ugyanis meglepő stílusbeli egyezést mutatnak. Ahogy a középosztálybelieknél váratlanul ritkán jelenik meg állapotuk „szakszerű” leírása, úgy a másik kérvényezői körnél ugyancsak meglepő lehet, hogy szinte soha sem éltek betegségük valamiféle „népies” meghatározásával, hanem – bizonyosan a döntéshozókról, azoknak beszéd- és gondolkodásmódjáról alkotott képtől egyáltalán nem függetlenül – törekedtek a „finom”, „szalonképes” megfogalmazásokra, különösen a „női bajok” megemlítése esetén. Ehhez hozzájárulhatott, hogy a döntéshozókról azt az egyet biztosan tudhatták, hogy férfiak, ráadásul római katolikus papi személyek.

Az elemzés kezdetekor a betegséghez természetét tekintve szorosan tapadó értéknek tűnt a kérelmező munkaképtelensége.⁷¹ Az elemzett kérvények ezt az előfeltevést azonban nem, vagy nem teljesen igazolják vissza: a volt középosztályi kérelmezők 14,22%-a (ami alig több, mint a betegségekre hivatkozók harmada) állította magáról, hogy munkaképtelensége okán (is) méltó a segítség elnyerésére; ez az arány a nem ex-középosztályi csoportnál lényegesen magasabb, 22% volt, a betegsége pedig csak valamivel több, mint másfélszer ennyien, 36%-ban hivatkoztak. A betegséghez és a többi hivatkozáshoz hasonlóan a munkaképtelenség esetén sincs módunk az állítások valóságtartalmát igazolni vagy cáfolni. (Ráadásul hasonlóan a betegséghez, de szinte valamennyi értéként bemutatott hivatkozáshoz, a munkaképtelenség is általában relatív körülmény volt.)

⁷¹ Az első ötven kérvény áttekintésekor nem is választottuk külön ezt az értéket.

Mindenesetre feltűnő, hogy a volt középosztálybeliek nemcsak kisebb számban, de jelentősen kisebb fontosságot is tulajdonítva hivatkoztak arra, hogy személyes okok miatt nem képesek munkát vállalni. Ebben az esetben a nemek aránya azonban tökéletesen kielégítő magyarázattal szolgál: a nem ex-középosztálybeli 168 munkaképtelen közül 151 férfi volt, addig a volt középosztálybeli csoportnál kiegyenlítettebb a nemek aránya: a 88-ból 28-en nők voltak. A középosztályhoz tartozó nők munkavállalásával szembeni társadalmi elvárások ebben az időben pedig jól ismert módon teljesen mások voltak, mint az alacsonyabb társadalmi rétegekből kikerülőkkel szemben megfogalmazottak.

A munkaképtelenségre való hivatkozás esetében a kérelmek – ebben hasonlítanak a betegséget és a munkanélküliséget megjelölőkre – egyben a munkakészséget is kifejezték. Általában közvetlenül szembeállították a munkavállalás szubjektív szándékát és az azt akadályozó, minden esetben objektívnek beállított körülményeket („bár szeretnék dolgozni, de...”; „minden munkát elvállaltam, de...”), vagy legalábbis utaltak erre. Az ex-középosztályi női kérelmezőknél még egy jelenségre fel kell hívni a figyelmet: náluk kivétel nélkül minden esetben szerepel a munkavállalás és az arra való alkalmatlanság mellett a származásra való hivatkozás. Ezt vagy a munkavállalási szándékkal direkt módon szembeállítva, ellenpontosan fogalmazták meg („jegyző özvegye vagyok [tehát ex-középosztálybeli – H. P.], elvállalnék minden munkát, mosást, vasalást vagy akár takarítást is, de olyan az állapotom most, hogy képtelen vagyok a legcsekélyebb fizikai erőfelfejtésre is”⁷²) vagy (jóval gyakrabban) csak sejteni engedték: utóbbi esetben a döntéshozókkal való érzelmi közösség megteremtésének is egyik eszköze volt ez az előadási mód.

A nem középosztályi kérelmezők esetében a gyerekszámra való hivatkozás az a kísérőérték, mely a legtöbbször feltűnik a munkaképtelenség mellett. Nagyjából hasonlóak írhatóak le a munkanélküliséget előtérbe állító kérvények estén is. Érdekes módon ebben az esetben a volt középosztálybeliek aránya (11,95%), sőt össz-száma (74) is meghaladja a nem ex-középosztálybeliekét (68 fő, azaz 9,28%).⁷³ A kérelmezők lakhelyeinek földrajzi szórtsága, és különösen a kor munkanélküliségre vonatkozó statisztikai adatainak hiánya, illetve megbízhatatlansága nem teszi lehetővé azt, hogy a kérelmezők száma és a szóba jöhető munkanélküliek tömege közt bármiféle összefüggést mutassunk ki. Emiatt csak egy sajátos körülmény leszögezésére szorítkozunk: az ex-középosztálybeli munkanélküli kérelmezők döntő többsége, 59 fő fiatal férfi volt, általában olyan

⁷² Plathyné Odorhy Teréz (Budapest) kérelme, 1938. okt. 9.

⁷³ Arányuk az összes, saját csoportjukba tartozó kérelmezőkéhez képest még nagyobb eltérést mutat: 11,95 illetve 9,28%.

végzettséggel, mely különben, ha az illető munkát talált volna, az a középosztálybeli státusz elérését tette lehetővé; esetükben ez annyira nyilvánvaló volt a kérelmezők szemében, hogy mindössze kilencen hivatkoztak más formában is (reménybeli) középosztálybeliségükre.⁷⁴

A munkanélküliséget, mint indokot említő kérvények esetében a két csoport stílusa nem mutat olyan mértékű különbségeket, mint más hivatkozások esetében. Különösen tetten érhető ez a múlt megélése, vagy inkább bemutatása esetén. A nem ex-középosztálybeli kérelmezők az elmúlt hónapok, évek eseményeit, többé-kevésbé reménytelen álláskeresését ugyanis csaknem ugyanolyan részletesen írják le, mint a volt középosztálybeliek. Eltérés inkább a munkakeresés előtti idő kezelésében mutatkozik meg: erről csak a kiilleszkedett középosztálybeliek tartanak szükségesnek valamennyire részletes adatokat közölni, míg a másik csoport kérelmei vagy semmi ilyesmit sem tartalmaznak, vagy csak elnagyolt, és sok esetben gyaníthatóan idealizált képet festenek a korábbi életszakaszaikról. Az, hogy a többi értéktől különbözően a két csoport stílusa ebben a hivatkozásban inkább közelített egymáshoz, abban leli a magyarázatát, hogy a nem volt-középosztálybeliek közel fele – eltérően a más indokokat kiemelő, de velük azonos társadalmi csoportba sorolt kérvényezőktől – korábban iparban dolgozó, gyaníthatóan, olykor bizonyíthatóan szakmával bíró, a tanultabb munkakeresők közül kikerülő instanciázó volt.

A munkanélküliségnek, mint segítségre képesítő körülménynek értéként feltüntető kérvényekhez hasonló gyakoriságú és rangszámú a volt középosztálybeliek politikai hivatkozású segélykéréseinek csoportja is (98 kérelem, a kérések kerekítve 16%-a, 6,46 rangszámmal). A hivatkozás értékének alacsony volta – a legkevésbé fontos, általában sokadik szempontként tüntették fel – különösen akkor feltűnő, ha szembeállítjuk a másik csoport hasonló kérvényeinek alacsonyabb gyakoriságával (4,37%, azaz darabra 82 kérvény), de sokkal magasabb hierarchiájával (7,84 pont). Úgy tűnik, hogy míg a ex-középosztálybeliek inkább „rutinszerűen” írtak bele kérvényeikbe politikai indokokat, talán eleve feleslegesnek tartva ideológiai igazodásuk heves bizonygatását, addig az alacsonyabb társadalmi státusúak esetében ez a döntéshozókkal alkotott érzelmi közösség kialakításának fontos eszközeként tűnt föl a szemükben. A korhangulat, a sajtó szerepe és a nem ex-középosztálybeliek esetén különösen a templomi prédikációk tematikája aligha mellőzhető körülmények, de ebben az esetben sem szabad megfeledkezni az igazodási igényről és a minta másolásáról.

⁷⁴ A maradék 50 főt némi töprengés után nem vettük fel az (elvesztett és visszaszerezni remélt) középosztályiságukra hivatkozók csoportjába, hanem azok közé soroltuk, akiknek idetartozásáról más körülmények alapján döntöttünk: a 134 ilyen kérvény közül az 50 munkanélküliséget említő a legnagyobb egységes csoportot alkotta.

A politikai indokok tematikái (melyek nagyjából a Trianon-antiszemitizmus-forradalomellenesség hármaskörében mozognak) ugyanis a két csoport esetében gyakorlatilag azonosak – azonban a kidolgozás színvonala kiáltó ellenértben áll egymással. Míg a volt középosztálybeliek kérvényei, bár néha sablonosak és sajtóízűek, általában adekvátak, addig a másik csoport kérelmezőinek a szájában „recsegnék a szavak” – amúgy nemritkán ugyanazok a szavak. Sajátos különbséget alkot, hogy a volt középosztályiak forradalomellenes hivatkozásai elég jól elkülöníthetők a kérelmezők életkora alapján: az idősebbek mindenekelőtt az 1918–19-es forradalmakat (többes számban, következetesen egybemosva őket) kárhoztatták, míg a fiatalabbak (talán a valódi érzelmeik elleplezésének a céljából is, túlkompenzálásként?) sokkal nagyobb hangsúlyt helyeztek az aktív, jelen idejű forradalom- és általában társadalmi destabilizáció-ellenességükre. Velük szemben állnak, harmadik típusú stratégiát alkotva a nem ex-középosztályi kérelmezők. Az ő politikai ellenségképük sokkal egységesebb: a közülük kikerülő fiatalok és idősebbek is többnyire csak általában emlegették a forradalom- és nyugtalanságellenességüket, és ha említettek is a múltból valamit, akkor az szinte kizárólag a Kun Béla-féle „mozgalomra” vonatkozik (a kommunista vezető neve az ebben a csoportban papírra vetett kérvényekben szerepel sokkal gyakrabban).⁷⁵ Mindez a múlt megalkotásának folyamatát árnyalja tovább. A középosztálybeli élettapasztalatokkal, indíttatással bírók sokkal könnyebben hozzáfértek a múlt eseményeire vonatkozó „külső” hírforrásokhoz. Ez a különbség az évek előre haladtával lényegesen csökkent, különösen ebben a sajátos mintában, ahol anyagiak híján feltehetően a hajdan jobb napokat látott kérelemírók sem igen forgattak túl gyakran könyveket, vagy akár napilapokat. Ugyanakkor a középosztályból kiilleszkedett csoport esetében általában megvolt az a kulturális rutin, mely alkalmassá tette őket arra, hogy a korábbi életállapotukban begyűjtött információkból koherens múltképet alkossanak meg, aminek részét alkotta az 1918–19-es – a kérvényt írók szerint a döntéshozók szemében nyilvánvalóan gyűlöletesnek számító – forradalmak emléke is. Aligha meglepő körülmény, hogy a politikai értékre hivatkozók mindkét csoport esetében kizárólag a férfiak közül kerültek ki; mindössze a volt középosztálybeli csoportban találtunk tizenegy női kérelmezőt. Fogalmazásmódjuk, retorikájuk nem tért el a férfiakétól – sőt azzal teljesen megegyezett –, viszont közülük többen, csoportjukban kivételesnek számító módon a politikai indokokat első helyre tették, ami ellentmond a szöveg megformáltságából kiválgló magabiztosságunknak.

⁷⁵ Öt esetben Kunbella, egyszer kunbella, egyszer Kuhn Bela, három kérvényben Kohn Béla – utóbbi nem egészen biztos, hogy pusztá elírás.

A politikai értékekhez szorosan „tapad” a hadikárosult miivoltra, illetve az elcsatolt területekről való menekülésre való hivatkozás. Előbbi a volt középosztály körében 150 esetet (24,23%-ot), a nem ex-középosztályiaknál 122 esetet (16,64%-ot) tett ki; értékhirarchia-pontszámuk is egymáshoz viszonylag közel esik: 8,22 és 8,44. A menekülteknél a szám jóval alacsonyabb: 37, illetve 27 eset. Mindkét segélykérelem-csoport esetében a megoszlás, az érvrendszer és a közlési mód is szinte teljesen megegyezett a politikai említésekével, így e szempontból külön nem elemezzük őket. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a menekültek közt meglepően nagy számban találhatók olyan személyek is, akik korábban sosem tartoztak annak a középosztálynak a soraiba, mely – a szakirodalom és széles körben elterjedt vélekedés szerint – elsősorban elhagyta az elcsatolt (jelen esetben elsősorban délvidéki) területeket.⁷⁶ A jelenség mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy az érsekség Jugoszláviához került birtokait az 1920-as évek során kisértítették, és azokat többnyire szerb származású telepesek, részben dobrovoljácok között osztották ki, így a korábbi uradalmi alkalmazottak munka és megélhetés nélkül maradtak.⁷⁷

Visszatérve a kérelmező aktuális személyes viszonyaihoz kötődő értékek elemzésére, a nem ex-középosztályi csoport esetében szembeszökően gyakori – a betegség említése után a leggyakoribb – a gyermekek (nagy) számára való hivatkozás: 270 kérvényben (36,83%) szerepelt ez az érték. Ugyanakkor a hierarchiában 7,58-as rangszámával a hivatkozás a második legalacsonyabb pontot kapta (csak a vallásos érzelmek értéként való feltüntetése számíthatott még ennél is kevesebb megbecsülésre a kérelmezők körében). A jelenség mögött az értékítélet (azaz inkább az értékítélet bemutatásának, előtárásának) sajátos kettőssége érhető tetten. Valószínűleg a kérelmező családok tényleg nagy részének volt sok, vagy (túl) soknak érzett, (túl) sokként bemutatható számú gyermeke (a gyermekek tényleges száma gyakran nem derül ki). Ugyanakkor úgy tűnik, hogy nemigen számítottak arra, hogy pusztán ez a körülmény „meghatja” a döntéshozókat, emiatt más értékekkel társították, melyek azonban leggyakrabban megelőzték a gyerekszámra való utalást. A volt középosztálybeli kérelmezők sokkal ritkábban, 123 esetben (azaz minden ötödik esetében) hivatkoztak arra, hogy sok gyermekük van, és esetükben sem tűnik úgy, hogy pusztán ez az érv elegendőnek tűnt volna az

⁷⁶ A kérdéskör egyik korabeli, propagandafelhangoktól sem mentes, ugyanakkor számos élettörténetet közlő forrásgyűjteménye is szinte kizárólag középosztályi életsorsot ír le. *Tisza Miksa: A menekültek könyve. A megszállott magyar területekről kiűldözött testvéreink kálváriája.* Miskolc 1940.

⁷⁷ *Gyetvai Péter: Egyházi szervezés az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén.* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 7.) München 1987.; A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923. Szerk. Lakatos Andor. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 3.) Kalocsa 2002.; *Török József–Legeza László: A Kalocsai i. m.*

instanciaírók számára a segélyről határozók meggyőzésére (bár a 7,85-ös rangszám valamivel az átlag fölött helyezkedik el).

A gyermekszám – mint a segély elnyerésére képesítő érték – kapcsán esetleg lehetne a kor pronatális propagandájának csödjéről is beszélni, de ezt a megítélést két körülmény gyengíti. Egyfelől ugyan a katolikus egyház kihangsúlyozta a gyermekvállalás fontosságát, ugyanakkor azonban a népi erkölcs – melynek jelentkezéseit a katolikus papok egy része kénytelenségből vagy egyetértésből hallgatólagosan megtűrte – elítélte a „túl sok”, azaz a társadalom által túl soknak, a megfelelően eltarthatón felülinek számító gyermek születését, illetve nemzését. Emellett nem szabad elfeledkezni a kérelmezők életkoráról sem: mindkét csoport esetében csaknem minden ötödik kérvényben található ugyanis az idős korra való utalás. (Sajátos módon nemcsak gyakoriságban, de értékhierarchiában is az életkor volt az az érték, mely a két csoport esetében csaknem ugyanazon besorolást kapott.)⁷⁸

A két elemzett csoport esetén egymástól nagyon eltérően alakult a gyermekszámmal társított értékek megoszlása is. Míg a volt középosztálybeliek származásukon kívül elsősorban a munkanélküliségüket kapcsolták a gyermekeik számához olyan méltánylást igénylő és ígérő körülményként, melyet a döntéshozók elé kívántak tární, addig a másik csoport esetében sokkal nagyobb változatosságot lehetett tapasztalni: a betegség (82), munkaképtelenség (56), munkanélküliség (50), az érsekséghez fűződő kapcsolat (38 eset) egyaránt szerepelnek „nyomatékosító” társértékként.

A gyermekekhez, mint a segélyezés indokaihoz azonban nemcsak a magas (vagy magasnak érzett, magasként bemutatható számon tartott) számuk fűződött, hanem egy sajátos, a jelenre és a jövőre egyaránt vonatkoztatható érték: a taníttatásuk. Nem meglepő, hogy ez a hivatkozás gyakoriságában sokkal nagyobb a középosztálybeli múlttal és talán reményekkel bíróknál, ahol minden ötödik kérvény tartalmaz ilyen értéket, míg a másik társadalmi csoport esetében az arány ennek majdnem pontosan a fele. Még sajátosabb a kép, ha a taníttatás körülményeit és az indokokat, szövegkörnyezetet vizsgáljuk. A volt középosztálybeliek a kérvények ezen pontja alapján, a remények szintjén és gyermekeik jövődjében csaknem mindig egyben leendő középosztálybelieknek is tartották magukat. Náluk a taníttatás az eljövendő visszaemelkedést szolgálta, ezért helyszíne a középiskola, szinte mindig a gimnázium volt. Ezzel szemben a kérvényezőök másik, középosztályt soha meg nem tapasztalt része általában a napi iskolába járáshoz, az elemi iskolába járás – a kérvények által is hangsúlyozott módon: törvényben is előírt – kötelezettségének teljesítéséhez kért segítséget. Azonban a kép mégsem teljes: voltak ugyanis olyan

⁷⁸ Nem ex-középosztálybeliek: 136 eset (18,55%), volt középosztálybeliek 122 eset (19,71%).

családok is, melyek középosztályi múlt nélkül dédelgettek fiaik számára középosztálybeli vágyakat. Az ilyen kérelmek esetén is tapasztalható azonban a már részletelesen bemutatott lényeges különbség a jövőkép megformálásában: koherencia, hosszú távúság – „szeretném, ha iskolába járhatna, hogy aztán...” – csak a volt középosztályi kérelmezők esetében jelent meg; a másik csoport esetében a jövőkép (hasonlóan a múlthoz) töredezett, sporadikus, esetleges közlésekre szorítkozik, és nemegyszer feltűnően suta (visszatérő motívum: „szeretném, ha úr lenne”).

A tanulás által elérhető jövőképre – és ebben az azzal egyértelműen azonos úrrá válásra, arra való törekvésre, vágyra – egyértelműen utalnak azok a kérelmek is, ahol a fogalmazvány írója saját tanulására kért támogatást. Ennél a kérvényfajtánál azonban a két társadalmi csoport csak külső adatok és nagyon esetleges, elszórt említések alapján különböztethető meg, pontosabban a nem ex-középosztályhoz tartozás csak így azonosítható. A kérelmek stílusa ugyanis itt meglehetősen koherens: a jövőkép lineáris, jól körvonalazott, a célok megfogalmazása egyértelmű, a jövőbe vetett hit általában töretlen – azonban nem meglepő, hogy a 154 ilyen kérelemből mindössze 32 futott be a nem ex-középosztálybeli fiatalok csoportjából.⁷⁹ Érdekes módon a saját tanulás bemutatása a volt középosztályi csoport esetén erősen hasonlított gyakoriságban és hierarchiában is az öregkorra vonatkozó értékelésre (mely, mint említettük, a két csoport esetében szinte egybevágott). A hasonló stílus és értékkép oka ebben az esetben könnyen körvonalazható. A nem középosztályi eredetű tanulók ugyanis többnyire nem tanulmányaik megkezdésére, hanem folytatására kérték a segítyt, vagyis a megírását megelőző időben (általában években) olyan közeg vette őket körül, olyan szocializáción mentek keresztül, melynek révén érzelmeik és az azokat tükröző érveik elkülöníthetetlenül hasonultak középosztálybeli társaikéhoz (vagy talán csak ezt a hasonulást akarták látványosan demonstrálni a döntéshozók előtt?)

Az érsekhez vagy az érsekség vezető tisztviselőjéhez fűződő „kapcsolatról”, mint a kérvények indokáról korábban érintőlegesen már szóltunk. Az említések számszerűsége nem meglepő módon kiugró ellentétet mutat. Az, hogy a volt középosztálybeliek közül százan (16,16%), míg a nem ex-középosztályiak soraiból pedig csak 48-an (6,55%) hivatkoztak ilyen protekcióra, aligha meglepő. Első látásra azonban furcsának tűnhet, hogy az alacsonyabb státuszú kérelmezők köre ezt a körülményt a legtöbbször tartotta az összes megemlített érték közül (9 ponttal), míg az első csoport hierarchiájában csak sorrendben az ötödik

⁷⁹ Megjegyzendő, hogy a papi tanulmányokra segítyt kérők egy kivételével mind a nem középosztályi eredetű kérelmezők fogalmazványa volt, és számuk összértékben is alacsony maradt (11); a jelenség megfelelő értékeléséhez azonban hozzátartozik, hogy általában a felvételre, illetve azon való megfelelő megjelenéshez szükséges ruhára kértek pénzt, mert az érsekség ösztöndíjalapja további tanulásukat már lehetővé tette.

„helyezést” érte el (átlag körüli, 8,12 ponttal). A kérvények tartalmi elemzése azonban közelebb visz a megoldáshoz. Sok ex-középosztálybelinek az érsekkel vagy különösen valamelyik kanonokkal való találkozás, a leggyakrabban többé-kevésbé felületes kapcsolat (korábbi) életének szerves része volt, és ezért került más értékek mögé. A mindig is alacsony státuszúak számára viszont ez a „kapcsolat” – mely általában nem jelentett többet, mint hogy az érsek a bér-
makörútján pár kedves szót szolt az érintetthez, vagy éppen általánosságokban biztatta az erényes családi élete folytatására, vagy gyermeke taníttatására – életre szóló élmény maradt, de legalábbis így került bemutatásra. Mintha a volt középosztálybeliek azért kerültek volna az érsekkel vagy az aula valamely tagjával fenntartott korábbi kapcsolatuk kiemelkedő körülményként való tálalását, mert ezzel saját (korábbi) középosztálybeli, úri identitásukat kérdőjelezték volna meg. Az pedig, hogy az érsekség korábbi alkalmaztatására (vagy közvetlen rokon korábbi alkalmazotti mivoltára) csak igen kevesen, 12-en hivatkoztak a volt középosztálybeliek közül, míg a másik csoportból ötször ennyi (62) ilyen említést találunk. Ez abból a körülményből fakad, hogy az érsekség (illetve az érsekuraldom) dolgozóinak túlnyomóan nagy része kétkezi munkás volt, így voltaképpen még a 12:62 aránypárban szereplő alacsony státuszúaknál még ennél is több ilyen csoportból kikerülő kérelmezőt várhatnánk.

A különböző rendű és rangú támogatókra történő hivatkozásokban nemcsak az érsekség szerepelt, hanem más társadalmi előkelőségek és a polgári közigazgatás szervei is. Ezekben az esetekben ugyanazokat a motívumokat figyelhetjük meg, mint amit az imént az érsekre vagy kanonokjaira való hivatkozás esetén leírtunk (az összes ilyen kérvények száma 72 volt, de ebből csak a hatodát, 12-öt nyújtottak be ex-középosztálybeliek). A polgári közigazgatás támogatására ugyanakkor csak a nem ex-középosztálybeliek támaszkodtak. Ennek a jelenségnek két forrása is volt. A volt középosztálybeli segélykérők jelentkezésük esetén általában kaptak támogatást a helyi segélykasszákból, esetleges (ritka) elutasításuk pedig olyan nyomós és személyüket érintő indokokkal történt, hogy a további instanciázás, az „egyházi vonal” kipróbálása esélytelennek tűnt. Nem mellékes az sem, hogy az ő szemükben egy községi jegyző, bíró vagy különösen esküdt ajánlása inkább dehonesztálónak, saját (egykori) középosztályiságuk megkérdőjelezésének, megálázónak, és a segély elnyerése kérdésében is célszerűtlennek tűnhetett.

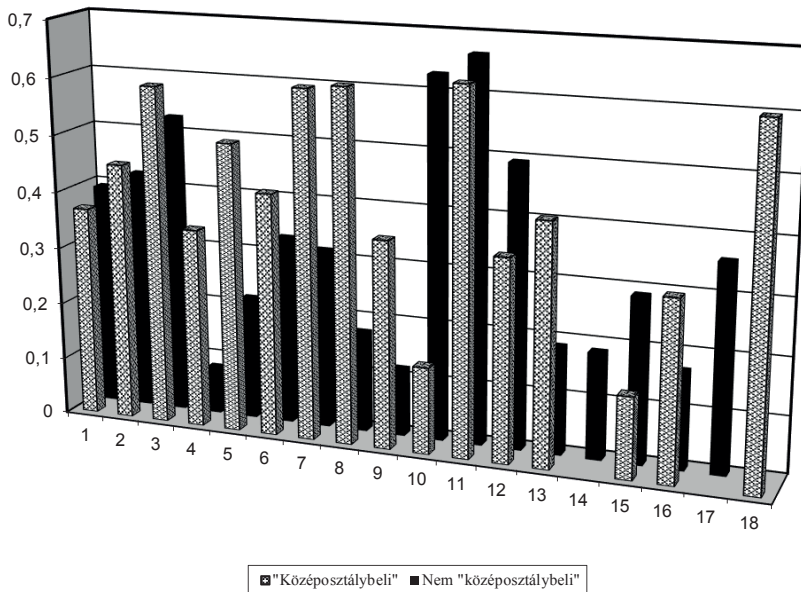
Végül sajátos voltuk miatt külön csoportba soroltuk azoknak a nőknek – csak nőknek – a kérelmét, akik házastársuknak a kapcsolatból való kilépése miatt kértek segélyt. Gyakoriságuk mindkét csoport esetében alacsony, de a volt középosztályiak esetében kétszer nagyobb arányt lehet találni (2,49% illetve 5,17%). Sokkal fontosabb azonban, hogy azok a jobb napokat megélt, valamikor úri feleségek, akik erre a körülményre hivatkoztak, toronymagasan a legfontosabb értéként tartották

számon az őket nyomorba döntő elárultatásukat (8,80 ponttal messze megelőzi a fontossági sorban ez az érték az összes többi), míg a másik csoport magára maradt asszonyai valamivel az említéseik átlaga alatt, sorrendben pont középű, 8–9. értéknek tüntették fel életkörülményeik ilyenén változását. A nagyon is különböző értékelésekben talán szerepet játszhatott a különválás eltérő megélése a két társadalmi csoport esetében, de a tegnap még középosztályi asszonyok esetében minden bizonnyal vezérmotívum volt saját maguk áldozatkénti feltüntetése is. Ennek a szerepnek a felvételét és eljátszását megkönnyíthette – legalábbis a kérvényezők szerint – az a körülmény, hogy a segélyről rendelkezők római katolikus papok voltak, akik ugyan hosszas évek gyóntatói gyakorlata során az élet számos furcsaságával és szokatlan elemével szembesülhettek, de házassági viharokat, válságokat a maguk sajátos helyzetükből kifolyólag nem élhettek át.

A kérelmek befogadása, a kérelmezők érvrendszerének sikerei és sikertelenségei

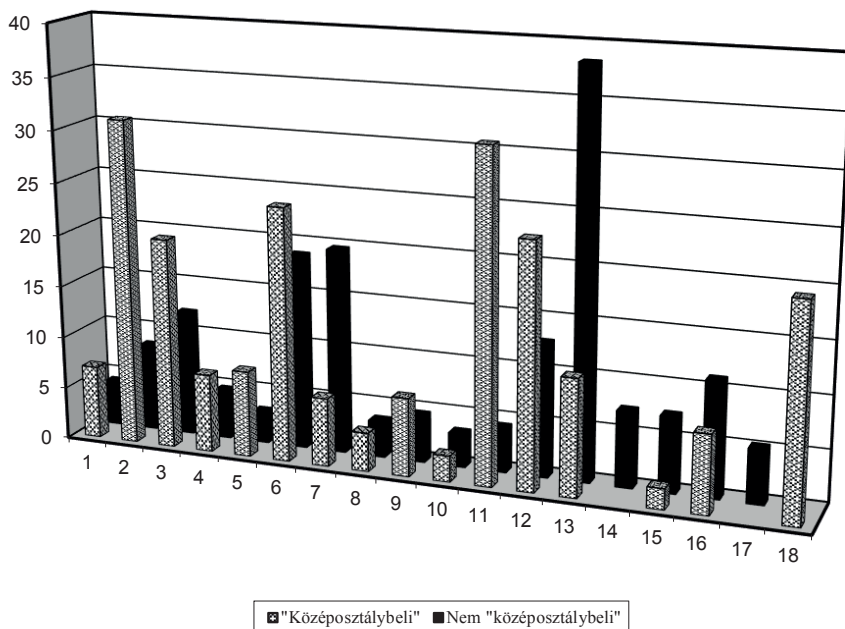
Tanulmányunk utolsó részében azt mutatjuk be, hogy mennyiben bizonyult sikeresnek a kérelmezők által választott értékfelsorolás, azaz sikerült-e a döntéshozó(ka)t rábírn a segítség megadására.

3. grafikon Teljesített kérések aránya

Elemzésünkben elsősorban a kérelmek „vezérmotívumait” vesszük figyelembe, ettől csak akkor térünk el, ha a döntéshozó valamilyen formában – általában ceruzás aláhúzással – jelezte, hogy számára a sokadiknak említett szempont az irányadó. Ilyen azonban mindössze tucatnyi esetben fordult elő: az összes többi kérvénynél a ceruzavonás az első vagy legfeljebb első két indok feltűnő megjelölését szolgálta.

4. grafikon Megítélt átlagos pénzösszegek (pengő)

Az idős korra való hivatkozás, mint kizárólagos vagy vezérmotívum, úgy tűnik nemigen „hatotta meg” a döntéshozókat, csakúgy, mint a gyermekszámra történő utalás; rendre csak 1–2 pengős összegeket utaltak ki, s azt sem túl nagy arányban. A volt-középosztályi kérelmezők azonban mindkét hivatkozás esetén előnyben voltak: összegszerűségében és az odaítélés gyakoriságában is valamivel nagyobb volt a számukra elküldött pénzösszeg. Eljárásukban valószínűleg az a körülmény motiválta a döntéshozókat, hogy úgy a magas életkor, mint a gyerekszám is „előre látható kockázatok” voltak, melyekre az érintettek – de inkább csak a jövőképpel és erre biztos anyagi fedezettel bíró középosztálybeliek – felkészülhettek volna, így az előállt válsághelyzetben maguk is részesnek számítottak. Megjegyzendő, hogy az egyházi pénzalapok,

köztük a nyugdíjalapok helyzete szerte az országban, így Kalocsán is megrendült Trianon után, így az „öngondoskodás” vagy „előregondoskodás” a döntéshozók és tágabb-szűkebb környezetük személyes sorsa tekintetében is bizonytalanná vált, ami a segélyért ilyen indokkal jelentkezőkhöz való érzelmi viszonyulásukat esetleg átszínezhette volna, de erre semmilyen bizonyítékot nem sikerült fellelnünk.⁸⁰

Hasonlóképpen sikertelennek mutatkozott a politikai motívumok emlegetése. Ebben talán a kor általános közhangulata játszott közre: az irredenta, antiszemita és kommunistaellenes jelszavak annyira áthatották a közbeszédet, a publicisztikát, de főleg a lokális sajtót – az érintettek, de különösen a nem ex-középosztálybeliek hivatkozásaikat, szókapcsolataikat sok esetben érezhetően a helyi lapokból vették –, hogy a velük való operálás aligha keltette fel az érsekség döntéshozóinak érdeklődését. Hasonlóképpen kevés figyelmet szántak a munkanélküliség említésének is, valószínűsíthetően szintén a korhangulat hatására.

Sajátos módon a férj általi elhagyás is csak kevés esetben befolyásolta a döntéshozókat, pedig a kérvényükben ezt szerepeltető nők – úgy tűnik – e kérdésben „biztosra mentek”. A 32 erre (is) hivatkozó volt-középosztálybeli nőből csak heten, a 18 nem középosztálybeliből pedig szintén heten nyertek segítséget.

Úgy tűnik, hogy a vallásosságra való hivatkozás a döntéshozókban egyenesen gyanút ébresztett. Erre utal, hogy a 82 nem középosztálybeli kérelmezőből 59 esetben, a 87 volt-középosztálybelinél pedig 36 esetben kértek be környezettanulmányt, általában olyan kérelmezőknél, akik vallásosságukra első-harmadik sorban hivatkoztak. A gyanú egyébként meglehetősen nagy százalékban igazoltnak is tűnt. Sok esetben a plébános azt jelezte vissza, hogy vagy nem is ismeri az illetőt, vagy az nem jár rendszeresen templomba; tucatnyi esetben pedig az volt a válasz, hogy az illető egzaltált, illetve elmebeteg. Az egyik legkülönösebb eset egy fejér megyei kérelmezőé, S. Lajosé volt, aki azt állította magáról, hogy pap szeretne lenni, ám addig, míg az ehhez szükséges pénzeszközöket meg nem szerzi, cigány társait „nevelgeti szépre, jóra, hitre”. A különben rendezett és jól megfogalmazott, valószínűleg idegen kéz írta kérelmet az érsekség elküldte a Székesfehérvári csendőrségnek. Onnan postafordultával jött a válasz: az illetőt ismerik, „kóbor cigány”, akinek „számталanszor volt már dolga a hatóságokkal”; 1926-ban télvíz idején csaknem meztelenül bekopogtatott a bicskei plébánoshoz, aki megszánta, kapott tőle egy elrongyolódott miseruhát;

⁸⁰ KFL. I.1.a. Deficientia, Nyugdíjalap kezelése.

azóta magát papnak tartja, s bár írni-olvasni sem tud [vö. ezt a kérvény formájával! – H. P.] egy Bibliával kezében járja végig „sorsosait”.⁸¹

Természetesen nemcsak sikertelen, hanem sikeres kérelmeket is rejt a Kalocsai Érsekség iratanyaga. A segélyek odaítélésének százalékat tekintve a nem középosztálybeli kérelmezők közül kiemelkedően jól jártak azok, akik az érsekkel vagy a döntéshozókkal való „személyes kapcsolatukra” hivatkoztak (jóllehet, mint arra már utaltunk, a „kapcsolat” legtöbbször alig állt másból, mint hogy az illető főpap a községen való átutaztában néhány barátságos szót szólt a kérelmezőhöz). Ugyanez volt a helyzet azokkal, akik különféle támogatók felmutatásával akartak segítyt nyerni.

A segélykérelmeket áttekintve összességében megállapítható, hogy a nem középosztálybeli folyamodók elsősorban előre nem látható eseményekre, helyzetekre hivatkozva nyerhettek támogatást: saját vagy gyermekük, esetleg eltartójuk betegsége, munkaképtelensége volt az az érv, mely a leggyakrabban megnyitotta az érsekség kasszáját. Sajátos módon azonban megállapítható, hogy e csoport esetében – csaknem minden hivatkozásnál – csak az odaítélés tényében, de nem az összecszerülésben volt differenciálás: a pozitívan megítélt kérelmekre írt egyöntetű „2 pengő postán”, illetve „2 pengő küldve” lakonikus feliratokat csak 1940-től váltotta fel előbb három, majd öt pengő. Kivételt csak három hivatkozás képezett. Az érsekség volt alkalmazottai (62 fő) közül 11 rendszeres támogatást (de nem kegydíjat) kapott,⁸² további 31-nek pedig 5 és 22 pengő közti alkalmi összeget utaltak ki. Náluk kevésbé számíthattak a segély két pengőnél nagyobb összegben való odaítélésére azok, akik gyermekük taníttatásához kérték a segítséget: a kérelmek mintegy felére volt kedvező a válasz, összesen 740 pengő összeggel (amin belül meglehetősen nagy szórás mutatkozott). Nagyjából hasonló eredmény mutatkozott a saját tanulásukra támogatást kérőknél is (a 32 kérelmezőből 21 kapott összesen 234 pengőt, illetve egyikük 1925-ben 20 000 koronát), itt azonban egy érdekes jelenség hívja fel magára a figyelmet: lényegesen többet kaptak azok, akik középfokú tanulmányaikban előbbre tartottak. A jelenség hátterében csak részben fedezhető föl a költségek növekedése.⁸³ A döntéshozókat bizonytalansággal az érintettek kitartása is motiválta, emellett talán az is hatott, hogy a nem középosztályi kérvényezők a tanulmányaik folyamán egyre közelebb kerültek a „középosztályiságra képesítő” végzettséghez.

⁸¹ Az eset 1932-ben történt; sajnos a fejér megyei alispáni iratok 1946-os kiselejtezése miatt a közigazgatási eljárás részleteit nem sikerült kinyomozni.

⁸² Azt más pénzalapból – pl. az érsekségszolgálat Nyugdíjalapjából – folyósították.

⁸³ Kétségkívül költségesebb volt pl. a népiskolánál a középiskola, a gimnáziumnál a főiskola – de a polgári második és hatodik osztálya között már nem ennyire világos a különbségtétel.

Ha a „középosztálybeli” kérvények értékhierarchiáját és a teljesített kérések %-át vetjük össze, arra az (aligha meglepő) következtetésre jutunk, hogy a két kiváltható értékrend (a kérelmezőké és a döntéshozóé) legtöbb elemében összevág egymással. Lényeges eltérést lehet találni a munkanélküliségnek és az érsekséggel fenntartott korábbi munkaviszonynak, illetve a hadikárosult mivoltának „alul-” és a kérelmező betegségének „felülértékelésénél” az érsekség részéről.⁸⁴ Ennél sokkal érdekesebb, hogy pusztán a „középosztályi” mivoltot, úgy tűnik, az érsekség döntéshozói kevesebbre értékelték, mint a kérvények szerzői: a csak erre hivatkozó kérvényeit ugyan viszonylag gyakran ítélték meg kedvezően, de a „két pengős rutin” esetükben nagyon gyakran működött úgy, mintha a kérelmezők a nem középosztálybeli csoportból kerültek volna ki.

Azokban a többségben lévő esetekben viszont, amikor a kérelmező volt-középosztályi mivoltjának, az odatartozás, az oda való visszaemelkedés igényének vagy legalábbis vágyának kifejezése mellett – általában után – más értékekre is hivatkozott, a kérvények „középosztályisága” visszakerült az „őt megillető” helyre: az 1928 és 1944 között kifizetett teljes összeg 74,6%-a, 8632,88 pengő került a „középosztályi” folyamodókhoz, jöllehet ők a kérvényezőknél csak 45,86%-át tették ki.

Összefoglalva megállapítható, hogy a középosztályból kiilleszkedett kérelmezők sokkal sikeresebbek voltak a döntéshozók befolyásolásában, ami azt látszik tükrözni, hogy helyzetük nem feleltette el azt a „társadalmi tudást”, amit korábban elsajátítottak. A kérdést fordítva is fel lehet tenni persze: a döntéshozók sokkal inkább hajlamosak voltak az ő érveiket elfogadni a segélyre képesítő indokként, ami Robert Castell szellemes megállapítását tűnik a Kalocsai Érsekség segélyezései esetén is igazolni: „az a felebarátom, aki közel van hozzám”, térben és társadalomban egyaránt.⁸⁵

⁸⁴ Az előbbi indokolja, hogy az érsekségnél vagy az érsekségszolgálatnál betöltött állás elvesztése esetén a döntéshozók feltételezhetik az érintett vétkességét; a hadiözvegyek elutasítása esetében pedig kétségtelenül komoly szerepet játszhatott, hogy a két világháború között a konzervatív sajtó igyekezett a hadikárosultak között újra meg újra jelentkező elégedetlenséget „nemzetellenes mozgalomként” bemutatni.

⁸⁵ *Castell, R.*: A szociális kérdés i. m. 47. „Téren” ebben az esetben nemcsak az egyházmegye joghatósága értendő, mert emellett a kalocsai illetőség is többször segített a segély elnyerésében, tehát a „virtuális tér közössége” mellett úgy tűnik, valamelyest létezett a fizikai tér közössége is.

PAUPER LIVES REFLECTED BY PETITIONS OF RELIEF
ADDRESSED TO THE ARCHBISHOPRIC OF KALOCSA (1920–1944)

by Péter Hámori

SUMMARY

The study analyses the approximately one and a half thousand written petitions of relief that were addressed to the archbishopric of Kalocsa between 1920 and 1944. The petitioners are divided into two broad categories (former middle-class people who had descended into deep poverty after the war, and individuals such as daymen, wagedworkers, servants, etc., who already belonged to the lower social orders before the war). The author employs an analytical framework containing eighteen criteria to explore the respective importance and emphasis of these variables in the argumentation employed by the two categories of petitioners. The impact they made on the decision makers of the archbishopric is also investigated.

Kádár Tamás

SAUL HERCEG, BORS ISPÁN ÉS IVÁN ÚR

Megjegyzések, észrevételek a II. István király uralkodása vége körüli trónutódlási küzdelmek történetéhez

II. István király válságos, kül- és belpolitikai kudarcok és súlyos katonai vereségek sorozatától terhelt uralkodása vége felé egy újabb rendkívüli, Magyarország korábbi történetében még a legkritikusabb helyzetekben is jóformán elképzelhetetlen problémával került szembe: az uralmával elégedetlen nagybirtokosok egy csoportja – némely tekintetben beváltva a néhány évvel korábban, az 1123-as volhíni-i hadjárat során az egyik főúr szájából elhangzott döbbenetes fenyegetést – két közelebbről ismeretlen előkelőt királlyá választott az uralkodó ellenében.¹ A 14. századi krónikakompozíció 158. fejezete a következő szavakkal emlékezik meg az addig példátlan, nyílt lázadásnak minősülő eseményről: „Mielőtt azonban a király tudomást szerzett volna Béláról [tudniillik első fokú unokaöccséről, Álmos herceg fiáról], az ország megesküdtött, hogy a király után nővérenek, Zsófiának a fia, név szerint Saul uralkodjék. Történt pedig, hogy a király Egerben súlyos betegségbe esett, úgyhogy már mindenki előre látta a halálát. Erre Bors ispánt és Ivánt, akiket elcsábított a hiú reménykedés, az árulók királlyá választották. Mikor azonban a király Isten akaratából fölépült, Ivánnak a fejét vétette, Bors ispánt pedig csúfosan Görögországba száműzte a királyi udvarból, és olyan határozat született, hogy az ő ivadékai közül senki se ítéltessek méltónak arra, hogy a királyi udvarba betegye a lábát. A főemberek azért is szánták rá magukat, hogy értesítsék Béláról a királyt, mert a király roppant bánkódott amiatt, hogy nincs, aki az örökébe lépjen.”²

A Képes Krónika tájékoztatása szerint tehát II. István országlása utolsó éveiben – a Bizánci Birodalomba emigrált Álmost is közéjük számítva – öt jelölt neve is felmerült az utódlásra, ami önmagában is feltétlenül érdemes figyelmünkre és

¹ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. 2. kiadás. Bp. 1899. 238.; *Kristó Gyula*: A korai feudalizmus (1116–1241). 5. Politikai viszonyok. In: Magyarország története. I/2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. 1172–1388., itt: 1184–1185.; *Makk Ferenc*: A tizenkettedik század története. (Magyar századok) H. n. [Bp.] 2000. 58–59.

² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1937. (a továbbiakban: SRH I.), 444.; az idézett szövegrész Bollók János fordítása: Képes Krónika. (Milleniumi magyar történelem) Bp. 2004. (a továbbiakban: KK) 103.

az események vizsgálatára sarkall. Mindenek előtt a szóban forgó személyekkel kapcsolatos, szerfelett csekély ismereteinket szükséges összefoglalnunk. Béla hercegről, minthogy II. István király 1131 márciusi halála után ő lépett trónra, valamennyi későbbi Árpád-házi uralkodó tőle származott, és az utódok emlékezetében, valamint a hivatalos udvari történetírásban igen fontos, pozitív megítélésű alakként élt, így viszonylag sokat tudunk a hatalomra jutása előtti időszakból is.³ Forrásunk ilyenformán aránylag részletesen számol be a herceg sorsának alakulásáról, különösen az 1120-as évek második felének tekintetében, ami váratlan és szerencsés fordulatot hozott Béla addig hányattatásokkal teli, kalandos életében. Atyja utolsó, 1125 körülre datálható – ismét csak dugába dőlt – hatalomátvételi kísérlete után nagy valószínűség szerint ő is Bizáncba menekült Álmossal és néhány, a II. István elleni szervezkedésben részt vett hívükkel.⁴ II. Jóánész császár barátságosan fogadta őket, és illő elhelyezést biztosított számukra: Álmost a makedóniai Konsztantina városkában telepítette le, ahol az mintegy másfél-két évvel később meghalt.⁵ Béla időközben – feltehetően újfent gyarapodásnak indult és erőre kapott pártjuk vezetőinek hívására – a helyzet kedvezőbbre fordultában reménykedve, titokban visszatért Magyarországra, és jóakarói tanácsára, illetve segítségével talán egy kolostorban, későbbi forrásunk bizonytalan hitelű értesülése szerint a pécsváradi bencés apátságban húzta meg magát.⁶ Bújtatása, illetve rejtőzködése állítólag olyannyira sikeres volt, hogy maga az eleve gyanakvó természetű, de az Álmos említett puccskísérlete óta még inkább bizalmatlanná vált, a kétes hűségű főurak és prelátusok legkisebb mozgolódását is árgus szemekkel figyelő király sem tudott hazatértéről, sőt úgy hitte: a herceg meghalt a megvakítása után.⁷ A herceg hívei, Pál püspök és Ottmár ispán, illetve a hozzá húzó és a titokba beavatott többi előkelő Saul – II. István és a királyi tanács általi – trónörökössé való jelölése, illetve Bors és Iván, valamint támogatóik – valószínűleg kevéssel azt követő – puccskísérlete után, vélhetően 1129 dereka tájt tudatták a királyt arról, hogy Béla él és Magyarországon

³ A krónikaszerkesztmény szerzőinek II. Béla iránti elfogultságáról és a király alapvetően pozitív portréjáról lásd *Domanovszky Sándor*: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. II. közlemény. Századok 67. (1933) 183–184.; *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 272–273. Horváth szerint a krónikaszerző ugyanakkor némi ironiát is megenged magának Bélával kapcsolatban. Lásd *uo.* 273–274.

⁴ *Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Béla történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 40. Szeged 1972. 31–49., itt: 33–34.; *Makk F.*: A tizenkettedik i. m. 54–55.

⁵ SRH I. 442–443.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. 234.

⁶ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. III/1–2. Studio et opera Georgii Fejér. Buda 1829. (a továbbiakban: CDH III/1–2.), III/2. 127. (bizonyosan hamis oklevél talán hiteles adata); *Makk F.*: Megjegyzések II. Béla i. m. 36. 35. jegyz.; *Makk Ferenc*: II. Béla. In: *Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. H. n. [Szeged] 2001. 174–188., itt: 177.

⁷ SRH I. 443.; *Makk Ferenc*: II. István. In: *Kristó Gy. – Makk F.*: Az Árpádok i. m. 161–173., itt: 173.

tartózkodik, egyúttal bizonyára kérték az uralkodót: fogadja kegyébe az ekkoriban körülbelül 19–20 esztendős rokonát. II. István kútfőnk elbeszélése szerint felettébb megörült a hírnek, és azonmód udvarába hívta-hozatta Bélát, majd követeket küldött szövetségeséhez, I. Uros raškai szerb nagyzsupánhoz, hogy „megkerült” unokaöccse számára nőül kérjék a fejedelem egyik leányát.⁸ A remélt frigy csakhamar, feltehetőleg még az év vége előtt létre is jött Béla és Ilona hercegnő között, és kis idő elteltével a királyt újabb jó hírről tájékoztathatták, nevezetesen, hogy az ifjú ara gyermeket vár. A hercegi házaspár ekkor alighanem már Tolnán lakott, az uralkodó ugyanis ezt az Árpádok ősi törzsbirtokaihoz tartozó és a megye székhelyéül is szolgáló délkelet-dunántúli falut jelölte ki udvaruk székhelyéül, és feltehetően nekik is adományozva a települést.⁹ Béla és hitvese fejedelmi származásukhoz illő módon minden valószínűség szerint sok egyéb fekvőséget is kapott a királytól, aki mindezekon felül rendszeres és bőkezű javadalmazást is biztosított számukra. 1130-ban megszületett első gyermekük, egy életerős fiú – a majdani II. Géza –, ami még nagyobb örövendezésre készítette II. Istvánt. A király őszinte jó kedvének, boldogságának hátterében a krónikakompozíció előadása szerint István – és nyilván hozzátehetjük, vele az egész elit – az uralkodóház jövője miatti, valóban indokolt aggodalma, az egyébként tévesen Szent Istvántól eredeztetett királyi család törvényes fiutód nélküli kihaltától való félelme állt. II. István e feletti, bizonyára súlyos lelki teherként jelentő, sőt mély depresszióba hajló szakadatlan nyugtalanságát két ízben is megemlíti hivatkozott forrásunk, amely a 157. *caput* végén egészen világosan úgy fogalmaz: a király épp azért szabadult fel, és örvendezett Béla életben léteének híre hallatán, „mert kétséget kizáróan tudta, hogy nem lesz örököse”.¹⁰ Talán anélkül is könnyen észrevehető, hogy arra külön felhívnam a figyelmet, a fenti rövidke, mintegy odavetett mondatrészt, értelmezzük bárhogyan is jelen

⁸ SRH I. 443.; *Kristó Gy.*: A korai feudalizmus i. m. 1186.; Makk Ferenc egyik munkájában 1128–1129 fordulójára, másutt 1129-re tette Béla a király általi felemelését és megházasítását. Lásd *Makk Ferenc*: Magyarország a 12. században. (Magyar história) Bp. 1986. 105.; *Ferenc Makk*: The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century. Bp. 1989. 27., 134. 95. jegyz. A tárgyra legújabban, a házasságkötés időpontját 1129-re helyező kutatói vélekedés meggyőző alátámasztásával lásd *Farkas Csaba*: A basileus unokahúga. Fons 23. (2016) 87–118., itt: 114., 117. Ottmár ispán minden valószínűség szerint azonos azzal az előkelővel, akit a krónikakompozíció 131. *caputja* Kálmán király halálos betegsége kapcsán, annak legbelsőbb köreiből tartozó bizalmasaként említ (lásd SRH I. 431.), és alighanem az 1124-re keltezett hamis oklevélben szereplő barsi ispán is ő lehet, lásd *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. I. Szerk. Györffy György. Bp. 1992. (a továbbiakban: DHA) 418. Pál püspök kilétének meghatározásakor az 1137–1138-ban adatolt győri főpap személye merülhet fel, lásd *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 90., 134.

⁹ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. 238.; *Makk F.*: II. Béla i. m. 177.

¹⁰ „[...] quia absque dubio sciebat se heredem non habere.” – SRH I. 443., fordítása: KK 103.

helyzetben a *heres* szó fogalmát, nyilvánvaló és feloldhatatlan ellentmondásban áll azon, a krónikaszövegben csupán két sorral lejjebb olvasható, írásom elején idézett közléssel, amely Zsófia hercegnő fia, Saul a király általi trónutóddá való designálásról számol be. Saul trónörökössé tételét ugyanis, mint láttuk, a fent fordításban citált „*antequam vero rex Belam scivisset*” határozós szerkezettel, Béla életben voltának és magyar földön való rejtőzésének feltárása előtti időpontra helyezi. Ha a király – a gyermektelensége, vagy talán megkockáztathatjuk e feltételezést is: valamely egészségügyi probléma miatti, felismert nemzőképtelensége okán – valóban megvakított unokaöccse „felbukkanását” megelőzően, a szöveggörnyezet alapján akár jóval, esetleg már évekkel korábban Sault választotta, és tette hivatalosan is trónörökössé, tehát ha kényszermegoldás révén is, de ilyenformán mégis idejekorán gondoskodott az utódjáról, miért búslakodott és emésztette magát szüntelenül örökös hiányában az után is?¹¹ Az ellentmondást azzal sem magyarázhatjuk, hogy krónika vélhetően a 12. század utolsó harmadában működött folytatója a *heres* főnevet eredeti jelentése helyett átvitt, fiutód/fiúgyermek értelemben kívánta használni, lévén, jóllehet Béla ugyan másik unokafivérével ellentétben – és ez igen nagy jelentőséggel bírt – I. Géza fiági leszármazottának mondhatta magát, de csakúgy, mint Saul, természetesen ő sem „válthatta ki” a király által minden bizonnyal felettébb vágyott saját fiút, és II. Istvánnak legfeljebb amiatt volt több oka az öröme és a vigadozásra, amikor informálták másik unokafivére életben létéről, hogy ezáltal már két közeli vérrokona is szóba jöhetett majdani utódként az ország élén. Kérdés persze az is, és az alábbiakban visszatérek rá, hogy a vonatkozó krónikarész alkotója nem valamelyes rejtett, az Álmos-ág iránti elfogultság, illetve még konkrétabban, II. Béla-párti megfontolás nyomán tette-e hozzá mondandójához a problematikus, fentebb citált félmondatot.

Ideje a tanulmány címében megnevezett személyekről is szót ejtenem. Sault – mint láttuk – a 14. századi krónikaszerkesztés a király nőtestvére fiának mondja, és bár ennél fogva a – hazai hagyományok szerint csak a mindenkori uralkodó, valamint a dukátus birtokosa gyermekeinek kijáró – hercegi cím eredendően nem illette meg, trónörökössé tételével magától értetődően hercegi rangra emelkedett.¹² Amennyiben kútfőnk a Saul és a király közötti rokoni kapcsolatra

¹¹ A király esetleges meddőségére vagy impotenciájára konkrétan egyedül Kosztolnyik Zoltán gondolt. Lásd *Zoltán. J. Kosztolnyik: The dynastic policy of the Árpáds, Géza I to Emery (1074–1204).* (East European Monographs No. 687.) H. n. [College Station] 2006. 108.

¹² A „királyi” hercegi, vagy közkeletűbb megnevezéssel: királyfi méltóság korabeli magyarországi jelentéséről: *Köblös József: Herceg.* (Szócikk.) In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 261.; *Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik.* Magyarország története 1301-ig. (Történelmi Kézikönyvtár) Debrecen 1997. 77–78.

vonatkozó közlése helytálló, mivel azt bizonyosan kizárhatjuk, hogy II. István és Zsófia csak édesanyjuk révén voltak testvérek, azaz a hercegnő nem Kálmántól született, Saul a „Könyves” jelzővel emlegetett király egyedüli, vagy legalábbis egyetlen ismert unokájaként látta meg a napvilágot; továbbá mert II. István fivére már régen, prepubertás korban meghalt, leányági leszármazotti volta ellenére személye megalapozottan merülhetett fel lehetséges trónörökös-ként.¹³ Korrendi megfontolások alapján azonban vitatható, hogy Zsófia valóban Kálmán, avagy a dinasztia egy másik – korábbi generációjához tartozó – azonosíthatatlan tagjának leánya volt-e. Kálmán király és a hercegnő apa-lány rokoni viszonyát Wertner Mór vonta kétségbe, minthogy Zsófia, abban az esetben, ha csakugyan a király gyermekeként jött a világra, legkorábban 1098 folyamán születhetett; Kálmán tudniillik az előző év második felében lépett házasságra első, szicíliai feleségével, a hercegnő fia, Saul pedig ebből következően 1113 előtt bajosan láthatta meg a napvilágot.¹⁴ A herceg eszerint 1127-ben, amikor a szakirodalom trónörökössé designálását helyezi, legfeljebb 14 éves siheder lehetett, így kevésbé valószínű, hogy mint Wertner írja: „ellenkirállyá” emelték volna II. Istvánnal szemben.¹⁵ Kiváló genealógusunk megállapításai korrendi tekintetben kétségtől pontosak és helyesek, konklúziója viszont a forrás szembevető félreértelmezésén alapul, következésképp felettébb bizonytalan a helytállósága. A krónikaszövegben ugyanis szó sincs Saul ellenkirálykénti felléptetéséről, azt – minden valószínűség szerint II. István tudtával, mi több, talán épp annak kezdeményezésére – *trónörökös-sé* tették, aminek pedig nem különösebben lehetett akadály a zsenge kora, még esetleges kisgyermek volta sem, annál is kevésbé, mert a király és a főurak vélelmezhetően inkább II. István hosszabb ideje fennálló gyermektelensége, mintsem közeljövőbeli elhunyt miatti aggodalmuk okán döntöttek Saul hivatalos trónutóddá való designálásáról.¹⁶ A nem is oly régmúlt – a legelső krónikákból jól ismert és feltehetőleg a családi emlékezetben is élő – történetében akad is példa

¹³ Kálmán király családjára, illetve a felmerülő genealógiai problémákra lásd Wertner Mór: Az Árpádok családi története. (Történeti nép-, és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892. 218–219., 226–228.; Domanovszky Sándor: A Budai Krónika. III. közlemény. Századok 36. (1902) 810–831., itt: 820. 5. jegyz.

¹⁴ Wertner M.: Az Árpádok családi i. m. 218–219.; Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. 202. Font Márta – egyedüli a kérdésben nyilatkozó medievistaként – úgy gondolja, 1129 táján Saul körülbelül 15 éves korban járhatott, lásd Font Márta: Könyves Kálmán és kora. (IPF-Könyvek 1.) Szekszárd 1999. 78. Abban az esetben, ha a herceg valóban Kálmán unokája volt, mint láttuk, a mondott időpontban ez csak életkora felső határa lehetett.

¹⁵ Saul trónörökössé tételének időpontját illetően Pauler Gyula és Kristó Gyula nem nyilatkozott egyértelműen (lásd Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. 238.; Kristó Gy.: A korai feudalizmus i. m. 1182.), Makk Ferenc ellenben 1127 első felére datálta azt (Makk F.: A tizenkettedik i. m. 56.; *Uő*: II. István i. m. 171.), amivel – az év tekintetében mindenesetre – alighanem egyetérthetünk.

¹⁶ Makk F.: Megjegyzések II. Béla i. m. 36.

egy bizonyosan kisgyermek korú herceg kijelölt trónörökössé tételére, sőt egyidejűleg, még atyja életében történt megkoronázására is, Salamont 1058 eleje táján mindössze négy-öt évesen avatták királlyá, és egyes vélemények szerint Kálmán 1105–1106 folyamán szintén megkoronáztatta az akkor ugyancsak mintegy négy esztendőös fiát, Istvánt.¹⁷ Saul herceg születése időpontját illetően legfeljebb találgathatunk, az mindenesetre egyfelől szinte bizonyos, hogy legkevesebb két-három évvel fiatalabb volt Bélánál, másrészt: 1128 körül alkalmasint már betöltötte nyolcadik életévét. A herceget csupán egy ízben, trónörökössé jelölése kapcsán említi a krónikaszerkesztmény, és más forrásban sem találunk egyéb érdemi, illetve kétségkívül hiteles információt későbbi sorsára vonatkozóan. A 16. század közepén készült Tarih-i Üngürüş tudósítása szerint Saul túlélte II. Istvánt, de a főemberek – mivel méltatlannak tartották a királyságra – az uralkodó végakaratát, amelyben ráhagyta a koronát, nem teljesítették, és Bélát ültették a trónra. A krónika iménti információi azonban megkérdőjelezhetők.¹⁸ A latin eredetiről török nyelvre fordított történeti munkát szerzője ugyanis csaknem bizonyosan a Képes Krónika családjába tartozó művek egyike, és/vagy – még nagyobb valószínűség szerint – Thuróczy krónikája alapján, azt többé-kevésbé átdolgozva és néhány helyen kiegészítve, az oszmán történetírói gyakorlat stílusában és vélhetően annak sajátos módszerével állította össze. Az említett adatok ellenben forrásai egyetlen szövegvariánsában sem lelhetők fel, még utalás szintjén sem.¹⁹

Makk Ferenc, illetve a kutatás a kérdésre kitérő része a II. István halála és II. Béla király 1131. április 28-án lezajlott megkoronázása között eltelt, tagadhatatlanul gyanút ébresztően hosszú, legalább másfél hónapos időintervallumra felfigyelve, hitelt adott a Tarih-i Üngürüş fenti közléseinek. Feltételezte, hogy a látszólagos interregnum oka egy – a Saul és Béla között a koronáért és az ország feletti főhatalomért megvívott, az előbbi vereségével záruló – belháború lehetett, amely során, vagy eredményeként Saul is életét vesztette. Magam úgy vélem, jóllehet a II. István – egyébként nem pontosan ismert, de legvalószínűbben március első napjaiban, esetleg heteiben történt – elhunyt és Béla királlyá avatása között mutatkozó időkülönbség valóban szokatlan, de messze nem kivételszámba menő eset a 11–12. század magyarországi uralomváltásainak történetében. A középkori Európa uralkodói általában – nyilvánvaló közjogi és szakrális szempontokból kifolyólag – vitathatatlanul törekedtek rá, hogy

¹⁷ Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. 105.; Makk Ferenc: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 67. Szeged 1980. 27.; Uő: II. István i. m. 162.

¹⁸ Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája. Ford., bev. Hazai György. Bp. é. n. [1996.] (a továbbiakban: TU) 121.

¹⁹ A Terdzümán Mahmúd által lefordított és részint írt krónika forrásairól, hitelességéről és a korabeli török történetírás jellemzőiről: TU 18–19.; A magyarok története. Tarih-i Üngürüş. Madzsar Tarih-i. Ford., jegyz., utószó Blaskovics József. (Magyar Hírmondó) Bp. 1982. 22–23.

hatalomra jutásukat követően mihamarabb megkoronáztassák magukat. Bár a királyság megalapítását követő két évszázad tekintetében csupán egy-két elszórt adattal rendelkezünk, ez feltehetően Magyarországon sem volt másként, és a 11. században – noha I. István után nyolc király is trónra lépett – egy olyan uralomváltást sem találunk, amelynél forrásaink segítségével megállapíthatnánk az előd, illetve az őt követő uralkodó epochális napjait.²⁰ II. Gézát ugyanakkor a Képes Krónika családjának – igaz, a másik, rövidebb szöveghagyomány által viszont cáfolt – tudósítása szerint csak kilenc hónappal atyja, II. Béla elhunytá után, 1141. november 22-én koronázták meg.²¹

Makk Ferenc az 1128–1132 közötti főúri csoportharcok és trónküzdelmek történetét vizsgáló első tanulmányában még nem látta bizonyítottnak a II. István halála és II. Béla megkoronázása között feltételezett nagyjából két hónapi intervallumot. Mindamellet a Tarih-i Üngürüşz hivatkozott információi nyomán valószínűnek, vagy miként óvatosabban fogalmaz: lehetségesnek ítélte, hogy Saul túlélte nagybátyját, és Bélát csak az ellentáborok Saul és pártja vereségével zárult, nyílt fegyveres erőpróbája, valamint a designált trónörökös – következésképp 1131 március-áprilisára tehető – halála után kenték fel és koronázták királlyá.²² Későbbi munkáiban már sokkal egyértelműbben és határozottabban nyilatkozott a kérdésben, a két hónapos „interregnum”-ot bizonyos – a II. István elhunytát követő utódlási harc megtörténtét alátámasztó – ténynek tekintve.²³ Egy remélhetőleg a közeljövőben elkészülő, külön, csak e tárgyra fókuszáló tanulmányomban tervezek kísérletet tenni annak bizonyítására, hogy török kútfőnk szóban forgó értesülései alkalmasint nem az idézett formában voltak olvashatók, vagy – és talán ez a valószínűbb lehetőség – egyáltalán nem szerepeltek, sajnos ismeretlen, vagy bizonyosan nem azonosítható forrásában. Véleményem szerint Saul a korábban kényszerből, vagy őszintén őt támogató előkelők általi – a herceg a királyságra való állítólagos méltatlansága miatti – úgyszólván közmegegyezően nyugvó, de legalábbis a főurak jelentős része akaratának megfelelő félreállítása gyaníthatóan a fordító-szerző logikai következtetései révén, egyfajta magyarázó kiegészítésként került be a krónika szövegébe.

Mínthogy az szoros összefüggésben van Saul 1128 utáni státuszával, illetve értelemszerűen a herceg sorsának későbbi, II. István halálát követő alakulásával is, e helyütt érdemes kitérnünk a szakirodalom azon régóta és általánosan osztott – így

²⁰ A magyarországi koronázási gyakorlat időadataira: Makk F.: Megjegyzések II. Béla i. m. 38.; Kádár Tamás: Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András király megkoronázásának időpontjához. Levéltári Közlemények 84. (2013) 4–5.

²¹ SRH I. 453.

²² Makk F.: Megjegyzések II. Béla i. m. 38–39.

²³ Makk F.: Magyarország a 12. i. m. 105.; Uő: A tizenkettedik i. m. 61.; Uő: II. Béla i. m. 173., 178.

Makk munkáiban is rendre előforduló állítására, mely szerint a 14. századi krónikaszerkesztés a király utolsó éveinek bemutatásakor azt is elbeszéli, hogy II. István – nyilvánvalóan a közelinek érzett elmúlásra készülve – az akkorra már egészséges fiutóddal büszkélkedhető Bélát designálta és tette meg örököséül.²⁴ Abban Makk professzornak kétségkívül igazat adhatunk, hogy ez elvileg jelentős mértékben növelhette volna a vak unokaöcs elfogadottságát az uralkodó gyérülő-fogyatkozó, valamint vele evidens okokból kevésbé rokonszenvező pártján belül, és egyszersmind erősíthette volna Béla trónjogát riválisaival, főként a már hatalomra jutása után, 1132-ben ön-, illetve ellenjelöltként fellépő Borisszal, Kálmán állítólagos fiával szemben. Azonban ilyen értelmű közlést a krónika egyetlen textusváltozatában sem találunk, sőt az inkriminált kijelentés szöveg hagyományainkban még utalás-szerűen sem lelhető fel, ezért az egyébként valóban nem kellően szabatos mondat esetleges félremagyarázása sem jöhet szóba.²⁵ Megfordítva a gondolatsort: az, hogy az Anjou-kori krónikaszerkesztés verziói valójában nem tesznek semmiféle ilyen vagy hasonló tartalmú állítást, mivel Béla – II. István és a vezető udvari körök általi – hivatalos designációja értelemszerűen támogatná a világtalan herceg trónra emelkedésének és 10 esztendei országlásának legitimitását, és annak felemlítését vagy kihangsúlyozását a közeli utókor Béla iránt részrehajló történetírója minden bizonnyal nem mulasztaná el, közvetve épp azt támasztja alá, hogy az csakugyan nem történeti tény. Az mindazonáltal felvethető, hogy a tárgyalt krónikarész szerzőjét, hogy ezzel is alátámassza II. Béla uralmának alighanem sokak által megkérdőjelezett legitimitását, ravasz tudatosság, elleplezni akart szándék vezette, amikor a herceg felkarolásáról és megházasításáról a király törvényes fiörökös hiánya miatti folyamatos búsongásának elbeszélése után számolt be. Ha helyes ez a vélelmem, a krónikás ebbéli igyekezetében azonban, mint arról már szóltam, figyelmen kívül járt el, és ezzel egyúttal mintegy felfedvén indíttatása okát is, egyértelmű ellentmondásba került a Saul kijelölésére vonatkozó korábbi kijelentésével.

Fontos kiemelni, hogy másik – a kérdést illetően legalábbis bizonytalan hiteľű – forrásunk, a Tarih-i mindössze Saul látszólag békésen lezajlott félretételéről ír, Béla – feltételezett – trónutóddá választására viszont még csak nem is utal, ami szintén csökkenti a vélt esemény megtörténtének valószínűségét.²⁶ A 16.

²⁴ *Domanovszky S.*: A Budai Krónika i. m. 820.; *Marczali Henrik*: Magyarország története az Árpád-házi királyok alatt. In: A magyar nemzet története. II. Bp. 1896. 266.; *Fraknói Vilmos*: A királyi trónöröklés rendje az Árpádok korában. Katholikus Szemle 27. (1913) 13.; *Bartóniek Emma*: Az Árpádok trónöröklési joga. Századok 60. (1926) 834., 837.; *Hóman Bálint*: Bizánc és Magyarország. In: *Hóman Bálint – Szekfü Gyula*: Magyar történet. II. 2. kiadás. Bp. 1935. 366. (az utóbbi négy szerző nem hivatkozik a krónikára); *Makk F.*: Megjegyzések II. Béla i. m. 39.; *Kristó Gy.*: A korai feudalizmus i. m. 1186.; *Makk F.*: A tizenkettedik i. m. 60.

²⁵ *Makk F.*: A tizenkettedik i. m. 60.

²⁶ TU 121.

századi kútfő alapján, mint azt már elmondtam, Makk azt is vélelmezte, hogy Saul az összecsapásban alul maradván életét vesztette, és Bélát csak azután koronázták meg Székesfehérvárott.²⁷ Ez utóbbi, tehát Saul 1131. márciusra vagy legkésőbb április közepére tehető halálára, illetve az annak erőszakos jellegére vonatkozó feltételezés szintén nem áll összhangban sem a Tarih-i Üngürüş, sem pedig kora középkori kútfőink tudósításaival. A térség államainak 11–12. századi történetében egyébiránt kifejezetten ritkán fordult elő, hogy a trónharc győztese kivégeztette volna elbukott és kezére került ellenlábását, vagy esetleg hívei tudtán kívül, túlbuzgóságból meggyilkolták volna azt. A vesztesekre általában, hogy uralkodásra alkalmatlanná tegyék őket, „csupán” megvakítás, vagy néha – keleti, Bizáncban előszeretettel alkalmazott mintára, miként azt valószínűleg Álmos szintén megtapasztalni kényszerült – azzal együtt kasztrálás várt.²⁸ Felmerülhet továbbá az is, hogy Saul éppenséggel megvakítása, vagy esetleges férfitalanítása következtében halt meg, ez azonban még sokszorta bizonytalanabb, a találgatások végtelen útvesztőjébe vezető feltevés. Ez ráadásul azon megfontolás tükrében is joggal megkérdőjelezhető, hogy számos korabeli példát ismerünk – így legkézenfekvőbb csak Álmos és Béla esetére gondolni –, amikor a csonkítást elszenvedett szerencsétlen felépült, és jóval túlélte kíméletlen megnyomorítását.

Összefoglalva az elmondottakat: annak, hogy krónikáink a feltételezett nagy horderejű lépést nem örökítették meg, illetve azt – a legmegengedőbb értelmezés szerint is – legfeljebb csak sejteni engedik, meggyőződéseim szerint aligha lehet más oka, mint hogy II. István, jóllehet többen is szerették volna azt elérni az udvari előkelők közül, valójában nem tette örökösévé Bélát, kijelölt utóda csakúgy, mint eredetileg, 1128 táján, a király végnapjaiban is Saul volt. Számolnunk kell azonban egy másik, eddig nem érintett lehetőséggel is, jelesül, hogy Zsófia hercegnő fia esetleg nem élte meg II. István halálát. Úgy látom, ez az eshetőség teljes bizonyossággal ugyan nem zárható ki, de meglehetősen csekély, jóformán elhanyagolható a valószínűsége. E kérdésre, nézetem helytállóságának alátámasztására az alábbiakban visszatérek, itt egyelőre elégedjünk meg annyival: a krónikakompozíció – II. Béla uralkodásának történetét elbeszélő szakaszainak – egyik szerfelett érdekes információja alapján mindeenesetre felmerül, hogy Saul talán még az 1130-as évek végén is élt.

A herceg apjának kilétét és származását sajnos teljes homályban hagyják elbeszélő forrásaink, így azokat illetően nincs semmi biztos ismeretünk. Kútfőink

²⁷ Makk F.: Megjegyzések II. Béla i. m. 39.

²⁸ 1074-ben Vid ispán és társai Salamon király riválisát, Géza herceget például annak megvakítása által tervezték – így uralkodásra alkalmatlanná téve – ártalmatlanítani (lásd SRH I. 380.). A megvakítás a hatalmi harcokban való hazai alkalmazásához: Szabó Pál: „effodit oculos” – a megvakítás büntetésének bizánci eredetű gyakorlatáról a XI–XIII. századi Magyarországon. Jogelméleti Szemle 12. (2011) 2. sz. (www.jesz.ajk.elte.hu/2011_2.html, letöltés: 2017. febr. 18.)

Saul trónörökössé választása leírásakor viszont nem utalnak arra, hogy külföldről hívták volna be az országba, így vélelmezhetjük, dezinválását megelőzően Magyarországon élt és alighanem itt is született.²⁹ Apja eszerint, hacsak nem egy külhoni dinasztia magyar földre menekült vagy önként beköltözött sarja volt, a hazai elit Kálmán királyhoz igen közel álló, szűk csoportjából, bizonyára az egyik tekintélyes és előkelő főúri nemzetség tagjai közül került ki. Neve szintén arra látszik mutatni, hogy apja nem külföldi fejedelmi dinasztiából származott; Szent Pál apostol eredeti, héber, illetve Izrael első, a Szentírás Sámuel próféta Első Könyve című részéből jól ismert királyának nevét ugyanis a középkori európai uralkodóházak több ezer tagja közül senki sem viselte. Domanovszky Sándor vetette fel először az igen imponáló, számomra is meggyőző elképzelést, miszerint Saul atyja a Kálmán király 1111. és 1113. évi oklevelében szereplő bihari ispánnal lenne azonos.³⁰ Lehetséges továbbá, hogy – ott külön cím, tisztség nélkül, talán pályája korábbi szakaszában – ugyancsak ő bukkan fel a Kálmán király nevében hamisított, és 1102-re keltezett tengerfehérvári *privilegium* tanúsorában.³¹

A kutatás kísérletet tett Saul bihari ispán nemzetségi hovatartozásának meghatározására is: Domanovszky véleménye szerint, mivel a kiterjedt főúri rokonság helyi ágai igen jelentős birtoktesteket tulajdonoltak Bihar megyében, a Hont-Pázmány nemhez tartozhatott, Vajay Szabolcs pedig – megfontolásra érdemes érvekkel cáfolva kollégája nézetét – feltételelesen a többek között a Berettyó vidékén is birtokló és a vármegyében törzsökös, „ösfoglaló” Ákos nemzetség szülöttének gondolta az előkelőt.³² A kérdés tárgyunk szempontjából majdnem indifferens, jóval nagyobb, és talán Kálmán és Álmos herceg évtizedes viszályával is szorosabb összefüggésben álló jelentőséggel bír ugyanakkor Saul tiszántúli megyéspánságának, bihari működésének ügye. A szinte országrésznyi vármegye az 1107-ben Álmostól elvett és felszámolt dukátus kelet-magyarországi tömbjének egyik legfontosabb, a 11. század végére valószínűleg már nem csupán a tiszántúli tartományrész, hanem az egész nyitrai-bihari hercegség törzsterületétől és központjától

²⁹ Hodinka Antal – a 12. századi magyar krónikára hivatkozva – Saul Zsófia, I. Béla király leánya és Ulrik karintiai (helyesen krajnai és isztriai) őgróf fiának vélte, lásd *Hodinka Antal*: Kálmánfi (Kolománovics) Boris. Történelmi Tár 12. (1889) 421–433., itt: 425. A krónikakompozíció azonban nem nevezi meg a herceg apját, és Saul nevű fiút nem csupán Ulrik gyermekei, de sem az egész Weimar-orlamündeai uralkodóház, sem pedig az utód dinasztiák tagjai körében sem találunk.

³⁰ *Domanovszky S.*: A Budai Krónika i. m. 820. 5. jegyz.; SRH I. 444. 2. jegyz. Saul ispán említése Kálmán király okleveleiben: DHA 383., 396.

³¹ *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.* (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.) II. Sabrao i uredio T[adija] Smičiklas. Zagreb 1904. 10.

³² *Domanovszky S.*: A Budai Krónika i. m. 820. 5. jegyz.; SRH I. 444. 2. jegyz.; *Vajay Szabolcs*: I. Géza király családja. Turul 79. (2006) 32–39., itt: 34., 37., 43. jegyz.

szolgáló területiális-közigazgatási egysége volt;³³ Kálmán király tehát minden valószínűség szerint – csakúgy, mint feltehetően más megyék esetében is – Álmos tisztségviselőjét hamarosan leváltotta, és egyik legmegbízhatóbb, kétségtelen lojalitású hívét nevezte ki Bihar élére a dinasztikus országmegosztás rendszerének megszüntetésekor. Nem tudni, hogy Saul ekkor, vagy csak néhány évvel később nyerte-e el a vármegye – értelemszerűen a legtekintélyesebb főúri hivatalok közé tartozó – ispáni tisztségét, miként archontológiai adataink nagyfokú szórványossága miatt az sem ismert, meddig viselte azt, a következő bihari ispán ugyanis csak 1138-ban tűnik fel.³⁴ Amennyiben Zsófia hercegnő csakugyan Kálmán és szicíliai normann származású feleségének leánya, az ő férje pedig valóban Saul bihari ispán volt, házasságkötésükre – Zsófia vélelmezett éleadatai figyelembevételével – valószínűleg II. István uralkodása idején, annak inkább első felében került sor. A kissé talán meglepő feltevés, hogy egy király – ráadásul látszólag egyetlen – leánya szülőföldjén, egy honi előkelőhöz ment nőül, ha szokványosnak nyilvánvalóan nem is nevezhető jelenség, de korántsem számítana rendhagyónak a korban. Másfelől könnyen lehetséges, hogy Kálmánnak első, hosszabb, hipotetikusán akár 10–13 évre is kiterjeszthető időtartamú házasságából több leánygyermek is származott, akik nevét nem őrizte meg a krónikáshagyomány. Megfontolásra érdemes emellett az a tényező is, miszerint II. István és az addig őt, illetve korábban az atyját feltétlenül támogató előkelői csoport egysége különböző okokból az 1120-as évek közepére aggasztóan fellazult, sőt némely csalódott főurak növekvő elégedetlenségükben alkalmasint már ekkortájt elkezdtek tájékozódni Álmos és hívei felé. Ezenfelül uralomra lépése óta fennálló diplomáciai elszigeteltsége az évek során sem csökkent, így a király – látványosan gyengülő belső pozíciója megszilárdítása érdekében – bizonyára kihasználta volna az alkalmat, ha egy tősgyökeres úri família a nagybirtokosok és országos méltóságviselők legfelső rétegéhez tartozó tagja történetesen megkéri tőle nővére kezét.³⁵

A krónikaszerkesztés 162. – a vak király uralkodásának második felét bemutató – *caput*-jában, ahol meglepő tájékoztatást kapunk II. Béla káros és feltehetőleg méltósággrombolónak is tekintett, mindjobban elhatalmasodó szenvedélyéről, a

³³ A dukátus utolsó évtizedeinek és megszüntetésének történetéről lásd *Kristó Gyula*: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 88–124.; *Kristó Gy.*: A korai feudalizmus i. m. 894., 943., 956–957.; szűkebb térségünk dinasztikus országmegosztásainak legújabb, alapos feldolgozása: *Bagi Dániel*: Divisio regni. Országmegosztás, dinasztikus viszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, a Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században. MTA doktori értekezés. Pécs 2015.

³⁴ *Zsoldos A.*: Magyarország világi i. m. 137.

³⁵ II. István országlása belső problémáiról lásd *Makk F.*: Megjegyzések II. Béla i. m. 33–36.; *Uő*: A tizenkettedik i. m. 54–55.; külpolitikai izoláltságára: *Uő*: Magyar külpolitika (896–1196). 2. kiadás. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged 1996. 167–169.

mértéktelen és gyakori részsegséghez vezető italozásról, látszólag csupán odavetve, de vélhetően nagyon is tudatosan, okkal megjegyezve, a következőket olvashatjuk: „Pócsot és Sault, e két szerzetest részsegségében ellenségeik kezére juttatta, s ok nélkül megölték őket.”³⁶ Az önmagában is érdekes, és a király személyének, valamint országlásának általában pozitív ábrázolását némileg beárnyékoló esemény elbeszélésére Rokay Péter hívta fel a figyelmet, azt feltételezve, hogy a két rejtélyes *vir religiosus* közül az előbbi, a krónikacsalád másik, „V 2” jelű szövegvariánsában „Poth”-nak nevezett férfiú – a Kálmán király utasítására a dömösi kolostorban Álmos foglyul ejtését megkísérelt – Benedek nevű előkelő apjával, Bottal, Saul pedig Zsófia hercegnő fiával lenne azonos.³⁷ Rokay koncepciója szerint Saul, nyilván miután vissza kellett lépnie, vagy alulmaradt Bélával szemben, hasonlóképp, mint Bot, aki Kálmán és II. István vélelmazhető befolyásos híveként, szintén joggal tarthatott a győztesek bosszújától, „menedékbe vonulásként” jobbnak látta belépni egy szerzetesközösségbe. A feltételezés elfogadhatónak, sőt helytállónak tűnik, kiváltképp azzal együtt, hogy egyéb akceptálható, illetve észszerű választ nehezen találhatunk azokra a kérdésekre, hogy forrásunk miért feledkezett meg (elvben) a hivatalos trónörökös későbbi sorsának ismertetéséről, valamint, hogy mely okból tartotta fontosnak megemlékezni a két látszólag nem különösebben jelentős személy – önmagában csekély hírértékű – elpusztításáról, akiknek valamelyest gyanút keltő módon rangjáról és származásáról ugyanakkor semmit sem árul el. Pauler Gyula a két meggyilkoltat – a nemzetség óvári, szerdahelyi és gesztencei ágai körében a 12. század vége után többször felbukkanó – nevük alapján a Győr nemzetség tagjainak vélte.³⁸ Jakubovich Emil a *vir religiosus* jelzős szerkezetet, mint feltevéséből következik: nem „szerzetesek”-nek, hanem „egyházi személyek”-nek értelmezte, és Sault – meglehetősen magabiztossággal – a dömösi Szent Margit-prépostság 1138. évi úgynevezett alapítólevelében szereplő dömösi préposttal azonosította.³⁹ Eszerint, amennyiben Rokay Péter vonatkozó vélekedése is megfelel a történeti valóságnak, az egykori trónörökös nem egyszerű *frater*, hanem kanonok, majd pedig prépost, ráadásul az egyik legjelentősebb társaskáptalan – talán a királyi udvarba is bejáratos – előjárója lett volna, és még 1138 tavaszán is élt. Bármennyire is csábító, úgy vélem mindazonáltal: ez a két kutató teóriáit kombináló, általam „továbbfejlesztett”

³⁶ SRH I. 452., fordítása: KK 107.

³⁷ Rokay Péter: Bot és Saul. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 451–455. Az Álmos elleni dömösi támadásról lásd SRH I. 431–432.

³⁸ Pauler Gy.: A magyar nemzet i. m. 478. vö. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek története a XIV. század közepéig. 2. kiadás. Bp. 1995. 548., 554., 558.

³⁹ Jakubovich Emil: Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Magyar Nyelv 21. (1925) 25.; Saul említése a dömösi oklevélben: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knausz. Strigonium 1874. 88.

elképzelés helytállósága túlonúl valószínűtlen. Egyfelől azért, mert a névegyezésen kívül semmi egyéb nem hozható fel a prépost és a volt herceg azonossága mellett, másrészt pedig kérdéses: a király jó szemmel nézte volna-e, hogy az apja által alapított, és az Álmos-ág családi magánegyházának számító, emocionális okokból számára nyilván nagyon fontos dömösi Szent Margit-társaskáptalan élére egykori riválisa, vagy – más történeti szemlélet szerint – ellensége kerül. Saul eszerint, csakúgy, mint nagyjából két évtizeddel korábban rokonai, Álmos és Béla, a király átmeneti befolyásolhatóságát és gyengeségét aggálytalanul kihasználó főurak sötét mesterkedésének esett áldozatául. Ő azonban életével fizetett azért a potenciális veszélyért, illetőleg folyamatos fenyegetésért, amelyet közelmúltbeli trónörökös volta, és egyáltalán léte a vak uralkodóra és annak hívei hatalmára nézve jelentett.

Borsról és Ivánról Saulhoz képest még csekélyebbek az ismereteink, mondhatni: szinte semmit sem tudunk velük kapcsolatban. Az mindenképp külön figyelemre tarthat számot, és jelentőséggel bír meglátásom szerint, hogy noha alighanem azonos rangúak lehettek, csak Borsot nevezi ispánnak a krónika szövege. Jóval egyértelműbben utal a köztük lévő, sajnos felderíthetetlen, legfeljebb találgatható mibenléti különbségre a sikertelen hatalomátvételi kísérletük után velük szemben alkalmazott retorzió. Mint láttuk: Ivánnak nem kegyelmezett a király, életével fizetett bűnéért, Bors ellenben valamiért más, nagylelkűbb elbírálásban részesült: megúszta a Bizáncba való száműzetéssel. Vajay Szabolcs a két trónkövetelőt I. Géza leányági unokáinak, Borsot a Miskolc *genus*, Ivánt pedig a Hont-Pázmány nemzetség leszármazottjának vélte, az alábbi érvek alapján.⁴⁰ Egy III. Béla nevében kiadott, 1194-re keltezett hamis oklevélben bizonyos Domonkos bánt a király nagyra becsült rokonának (*dilectus cognatus noster*) titulálják, illetve egy 1225-re datált, Vajay közlésével szemben valójában II. András nevére – szintén – hamisított kiadványban az uralkodó hozzátartozójának (*cognatus noster*) nevezik, amely atyafiságig, minthogy nem keletkezhetett sem III. Béla anyja, Eufrozina kijevi hercegnő, sem nagyanyja, II. Béla király neje, Ilona révén, egy nemzedékkel feljebb, Álmosig kell visszamennünk a családfán.⁴¹ Vajay meglátása szerint az ő édestestvére, I. Géza király és annak második házastársa, egy Szünadénosz családbeli bizánci úrnő leánya lehetett Bors ispán anyja, és a lázadó, illetve trónkövetelőként fellépett vagy felléptetett előkelővel szemben II. István által tanúsított kegyes és irgalmas különbségtétel abban nyeri magyarázatát, hogy a király szerette volna elkerülni egy esetleges újabb feszültségforrás kialakulását a keleti birodalommal, pontosabban magával – a Magyar Királyság

⁴⁰ Vajay Sz.: I. Géza i. m. 34.

⁴¹ Árpádkori új okmánytár. (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus) XI. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Bp. 1873. 56.; Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. 1156–1411. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889. 9.; Vajay Sz.: I. Géza i. m. 34.

íránt egyébként is ellenséges érzülettel viseltető II. Ióánnész császárral. Azokat a korántsem mellékes kérdéseket most hagyjuk nyitva, hogy Álmost és ismeretlen nevű, a kutató által feltételezett nővérét csakugyan I. Géza bizánci felesége hozta-e világra, és tekintsünk el annak a firtatásától is, hogy amennyiben a herceg és nőtestvére anyjának személyét illetően Vajay nem tévedett, a baszileiosz vajon tudott-e egyáltalán egy – a császári házzal talán rokonságban sem állt – görög arisztokrata nő (a történész elmélete szerint) bizonyosan magyar szülőktől született, Magyarországon nevelkedett és élő unokájának létezéséről. S ha igen, foglalkoztatta-e annak sorsa, valamint nyilvánvaló felségárulása miatti megbüntetésének súlyossága, illetve módja. A néhai kitűnő genealógus érvelésének leggyengébb, egyenesen érthetetlen láncszeme az, és véleményem szerint tézise kétségtől meg is dől ott, hogy kizárólag Álmos herceg testvérei között találhatjuk meg azt a személyt, akinek házassága révén Domonkos bán és családja rokonságba került az Árpád-dinasztiával. Ennek cáfolatára több példát is hozhatunk az uralkodóház későbbi családi történetéből. A 12. század utolsó harmadában, legvalószínűbben III. Béla országlása idején ment történetesen férjhez András majdani somogyi ispánhoz az a Margit nevű hercegnő, akit III. Ince pápa egy 1208-ban kelt levelében a magyar uralkodó nagynénjének (*amita carissimi in Christo filii nostri illustris regis Ungariae*) nevezett, és így aztán leginkább II. Géza leányaként azonosíthatunk.⁴² Egy 1260-ban lejegyzett káptalani egyezséglevélben egy másik, nevének elhagyásával említett hercegnő szerepel, aki a diploma szerint II. András király nővére volt, és legalábbis elképzelhető, hogy ő is belföldön, egy magyar bárói család tagjához ment nőül.⁴³ Leányáról ezt bizonyosan elmondhatjuk, Erzsébet úrasszony tudniillik – valamikor 1230 táján – a Hont-Pázmány nemzetség csekélszi ágához tartozó Bökény ispánnal házasodott össze.⁴⁴ Ezeken túl azon eshetőséget szintén számításba kell vennünk, hogy II. Gézának, illetve utódainak akár balkézről való leányaik is lehettek, és a törvénytelen születésű utódaikat, unokatestvéreiket a közép-európai uralkodók rendszerint belföldön házасították meg. A genealógiai probléma kapcsán arról a – felettébb lényeges – körülményről sem feledkezhetünk meg, hogy Domonkos és fia, Bors a királyi házzal fennállott rokonságára csupán hamis oklevelek utalnak, bár az természetesen igen kevésbé valószínű, hogy az iratok készítője egy ilyen nem szokványos és tényyszerűségében

⁴² CDH III/1. 57.; Margit hercegnő személyéről lásd *Wertner M.*: Az Árpádok családi i. m. 351–353.; *Kis Bálint*: Az Árpádok királyi vére Magyarország családaiiban. Bp. 1895. 5–6.; Neumann Tibor – általam is osztott – véleménye szerint az sem zárható ki, hogy Margit apja III. István király volt, lásd *Neumann Tibor*: Egy „morva” herceg és egy Árpád-házi hercegnő leszármazottai. A Gyánúr-fiak eredete és rövid története. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 130. Szeged 2009. 18–19.

⁴³ *Kis B.*: Az Árpádok királyi i. m. 8–9.

⁴⁴ *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 667.; *Kis B.*: Az Árpádok királyi i. m. 9–10.

könnyen ellenőrizhető, következőképp a lelepleződés kockázatát nagyban növelő momentumot foglalt volna a koholt szövegbe. A Bors és Iván büntetése közötti – nyilván a király személyes döntése szerinti – feltűnő distinkció alapján mindazonáltal igen valószínűnek tűnik, hogy Bors valóban valamelyes rokonságban állt a királlyal, Iván azonban nem büszkélkedhetett ezzel.

Bár Vajay cikkében nem hivatkozott e történelmi véleményekre, valójában már jóval korábban felmerült, hogy a lázadó Bors *comes* a Borsod vármegyében törzsbirtokos főúri rokonságok egyikének volt a tagja. Leveles Erzsébet az Anonymus szerint a honfoglaláskor a Kárpátok belső vonulatának nagy részét elfoglalt Böngér fia Bors vezér leszármazottjának, illetve ebből következően a Bors nemzetség szülöttének és – bármiféle igazolás nélkül – borsodi ispánnak gondolta az előkelőt.⁴⁵ Hóman Bálint – feltehetően az említett Domonkos bánhoz kapcsolva azt – szintén a Bors *genushoz* sorolta Borsot, ilyen nevű nemzetség azonban nem létezett, a III. Béla idején élt szlavón bán, mint láttuk: a Miskolc nem borsmonostori ágához tartozott.⁴⁶ Egyébiránt a korai magyar történelem csekély számú ismert szereplői között felbukkan még egy Bors nevű személy: jelesül a krónikaszerkesztés 107. fejezetében, Nándorfehérvár 1071. évi ostromának elbeszélésekor hallunk egy – alighanem Salamon király zászlói alatt, a híres Opos oldalán kitűnt – Bors nevet viselt vitézről.⁴⁷ Esetleg felvethető, hogy a mi Borsunk talán ezen Bors *milesnek* volt a sarja vagy néhány nemzedékkel később élt oldalági „rokona”. Magam – csatlakozva Makk Ferenc Hóman nézetét pontosító vélekedéséhez – úgy látom: amennyiben Bors ispán valóban rokonságban állt a királyi házzal, mindenképpen szóba jöhet, sőt talán valószínűsíthető is, hogy a Miskolc atyafiság tagja volt. Más és komoly kételyeket támasztó kérdés ugyanakkor az, hogy utódai vagy rokonai miként tudták elérni a nemzetséget elvileg egyetemlegesen és „örökletesen” sújtó büntetés, az udvarból való kitiltásuk visszavonását, tetejébe – emberi számítás szerint – még az ellenlábas II. Béla vagy fia, II. Géza uralkodása alatt, minthogy az 1180-as években már egyenesen az országos elit potentátjai között, az udvarispáni tisztségben találkozunk Domonkos bánnal.⁴⁸

Témánk tárgyalása kapcsán mondhatni megkerülhetetlen az – a szakirodalmat már bő 100 éve foglalkoztató – kérdés, mely szerint Bors ispán vajon azonos személy volt-e a Kálmán király állítólagos, a Ruszban született fiával, a trónkövetelőként II. Béla, majd II. Géza ellen is fellépett Borisz herceggel. A külföldi

⁴⁵ *Leveles Erzsébet*: Miskolc város megváltása. Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsodvármegye multjából 2. Miskolc 1927. 166.

⁴⁶ Hóman B.: Bizánc i. m. 366.; *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 820–823.

⁴⁷ SRH I. 373.

⁴⁸ Noha először csak 1192-ben említik a megye élén, Domonkos alighanem már 1188-ban is bodrogi ispán volt. Lásd *Zsoldos A.*: Magyarország világi i. m. 27. 141.

történészek – köztük Konstantin Grot, Andrew Urbansky és Raimund Kerbl – Bors ispánt és Boriszt lényegében egybehangzóan egyazon személynek tartották.⁴⁹ A magyar kutatás már jóval megosztottabb a kérdést illetően: Hodinka Antal lehetségesnek, Kristó Gyula legalábbis nem kizárhatónak, Nyulassy Ágnes pedig felettébb valószínűnek gondolta, hogy a két név azonos személyt takar.⁵⁰ Font Márta kapcsolattörténeti munkáiban korábban – a lényegyet tekintve igen logikus érvelés mentén – kételyeinek adott hangot, utóbb azonban, vélekedését kissé módosítva, óvatosan inkább már nem foglalt állást, Makk és Vajay ellenben határozottan elvetette Borisz és az ispán azonosságát.⁵¹

A Bors és Borisz herceg egyazon voltát valló, szerfelett irreális, sőt némelykor egyenesen légből kapottnak mondható különböző elképzelések (Borisz anyját, Eufémia királynét egyes rosszindulatú előkelők alaptalanul vádolták meg házasságtöréssel, a herceget pedig így, az ő ármánykodásuk miatt kiáltották ki fattyúnak, II. István azután – hogy helyrehozza atyja bűnét – Boriszt elfogadta testvérének, Magyarországra hívta és udvarába fogadta; Borisz kijeji segítséggel jött Magyarországra és hajtott végre puccsot a király ellen, majd egy alku révén került Bizáncba stb.) bemutatását és cáfolatát, minthogy azokat Makk és Vajay részletesen áttekintette és valószínűtlenségüket, sőt esetenként kézenfekvő tarthatatlanságukat kielégítő érveléssel bizonyította – mellőzöm. E helyütt csak három, az említett magyar medievisták által sem felhozott és – meggyőződésem szerint – mintegy perdöntő tényre hívom fel a figyelmet. Egyrésről Bors *comes* kapcsán, jóllehet Borisszal való azonossága esetén ez jóformán elvárható lenne, II. Béla iránt elfogult forrásunk még csak utalást sem tesz a származása körüli roppant kényes, jogigényét aláásó problémákra, de – habár Borisz anyja, Eufémia szülőföldjén, a Kijeji Nagyfejedelemségben jött a világra, és ott vélhetően az uralkodó

⁴⁹ *Константин Грот*: Изъ истории Угрии и славянства въ XII веке (1141–1173). Варшава 1889. 24.; *С. П. Розанов*: Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в. Известия Академии Наук ССР VII. Серия. отделения гуманитарных наук. 1930:9. Ленинград 1930. 650.; *Andrew B. Urbansky*: Byzantium and the Danube frontier. A study of the relations between Byzantium, Hungary and the Balkans during the period of the Comneni. New York 1968. 47.; *Raimund Kerbl*: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenkönnigreich. (Dissertationen der Universität Wien. No. 143.) Wien 1979. 65–66.

⁵⁰ *Hodinka A.*: Kálmánfi i. m. 425.; *Kristó Gy.*: A korai feudalizmus i. m. 1184–1185.; *Nyulassy Ágnes*: Bors a források tükrében. In: *Dixit et salvavi animam meam*. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére. Szerk. Döbör András et al. Szeged 2007. 79–98., itt: 83–84.

⁵¹ *Font Márta*: Fattyú volt-e Borisz? *Interpress Magazin* 10. (1984) 8. sz. 24.; *Uő*: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Szeged 2005. 155–156.; *Makk Ferenc*: Borisz, egy XII. századi trónkövetelő. *Acta Universitatis de nominatae Attila József. Acta Antiqua et Archaeologica* 7. Supplementum. Szeged 1987. 62. 6. jegyz.; *Uő*: The Árpáds i. m. 26.; *Uő*: Magyar külpolitika i. m. 173–174.; *Uő*: A tizenkettedik i. m. 60–61.; *Szabolcs Vajay*: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn. *Ungarn Jahrbuch* 10. Jahrgang 1979. München 1979. 17., 20.

környezetében nőtt fel – arról sem hallunk, hogy a trónkövetelő külhonból, jelesül a Ruszból érkezett volna Magyarországra.⁵² Még fontosabb körülménynek tartom Bors ispáni címét. Ez alapján egyfelől felvethetjük, hogy a két királyjelölt közül ő lehetett a korosabb, sőt talán jóval idősebb volt Ivánnál, akiről – Kristó hipotézise szerint esetleg orosz felmenőket és hatalmas ruszbeli támogatókat sejtető – szláv eredetű nevén kívül sajnos semmi egyebet nem tudunk.⁵³ Borisz anyját, Eufémia perejaszlavli hercegnőt Kálmán 1112-ben vette feleségül, és hűtlenség vádjával csak néhány évvel később, minden bizonnyal már a herceggel viselősen taszította el, következésképp Borisz 1128 táján legfeljebb a 15. életében járhatott, így aligha képzelhető el, hogy II. István egy gyermeket, vagy akár egy ifjoncot is megyéispánná vagy más országnagyi méltóságra nevezett volna ki, gyakorlatilag kizárja, hogy ő lett volna az ispáni címmel említett ellenkirály.⁵⁴ Az ispáni titulus más megközelítésben szintén egyértelműen arra mutat, hogy két különböző személyről beszélünk. Amennyiben elfogadjuk ugyanis azt a – nem mellesleg forrásaink által nem alátámasztható – vélelmet, miszerint II. István magyar földre hívta, vagy legalábbis beengedte az országba, majd udvarába fogadta, és elismerte testvérének Boriszt, azt még alkalmasint a Bélával rokonszenvező krónika is inkább *dux*-nak, mintsem ispánnak nevezte volna.⁵⁵ Végül pedig: az azonosság vagy különbözőség kérdésében a kutatás érdekes módon épp a legtriviálisabb bizonyító körülményt nem vette észre, és pedig azt, hogy ismeretlen krónikaszerzőnk – bizonyosan nem pusztán véletlen folytán – a herceg keresztnevét az ispán nevéthől eltérő betűsorral: „Borith” vagy másutt „Borich” alakban írta, ami megint csak fenti állásfoglalásomat támasztja alá.⁵⁶

Ivánt, mint arról már szó esett, Vajay Szabolcs hasonlóképp I. Géza leányági unokájának és a Hont-Pázmány nemzetség Forgách ága sarjának gyanította.⁵⁷ Az utóbbi feltevés alapjául az Iváncs és Ivánka keresztnevek a *genus* szóban forgó ágának 13. századi nemzedékeiben megfigyelhető gyakorisága szolgált, ami önmagában azonban igen csekély bizonyító erővel bír, annál is kevésbé, mert Iván nevű személyről ugyanakkor nem tudunk a – főként Nyitra megyében birtokolt – családban, a 13. század végi méltóságviselők, valamint más főúri nemzetségek körében viszont találunk több Ivánt is. Közvetve mindazonáltal Vajay – Iván magyar származására és nemzetségi hovatartozására vonatkozó – feltevését támogathatja

⁵² Розанов, С. П.: Евфимия Владимировна i. m. 649.; Makk F.: Borisz i. m. 61–62.

⁵³ Kristó Gy.: A korai feudalizmus i. m. 1185.

⁵⁴ SRH I. 429.; Hodinka A.: Kálmánfi i. m. 422.; Font M.: Árpád-házi királyok i. m. 137.

⁵⁵ Makk, F.: The Árpáds i. m. 26.; Font M.: Árpád-házi királyok i. m. 155–156. Nyulassy Ágnesnek a hercegi címmel kapcsolatos, Borisz Kálmán iránti lojalitására és tiszteletére hivatkozó véleményét nem teljesen értem, de az aligha igényel külön cáfolatot (lásd Nyulassy Á.: Borisz i. m. 83.).

⁵⁶ SRH I. 444., 448–449., 451.

⁵⁷ Vajay Sz.: I. Géza i. m. 34.

esetleg, hogy az 1123. évi volhíniai hadjárat során, a már említett botrányos és szomorú jelenet alkalmával épp egy Hont-Pázmány nembeli főember, Kozma ispán volt az, aki nem csupán elképzelhetőnek, de talán egyenesen jogszerűnek is tartotta, hogy az előkelők új királyt válasszanak II. István helyett, és arra az esetre, ha az továbbra is ragaszkodna Vlagyimír hiábavaló ostromához, és nem térne vissza velük Magyarországra – bámulatos vakmerőséggel – azt fenyegetőleg kilátásba is helyezte az uralkodó számára.⁵⁸ Iván és az Árpád-dinasztia rokonsága, főképp pedig az, hogy az előkelő I. Géza vagy esetleg I. László király ismeretlen leányának gyermeke lett volna, még inkább bizonytalan és aligha igazolható vélelem.

A Bors és Iván neve fémjelezte sikertelen pártütés kapcsán végezetül talán nem lesz haszontalan a szervezkedés háttéréről és körülményeiről is mondanunk valamit.⁵⁹ Elöljáróban – már csak amiatt is, mert a szakirodalom eddig nem érintette a kérdést – érdemes rávilágítanunk, hogy a két valószínűsíthető főbűnös a király elleni összeesküvésben való érintettségének mértékét illetően semmi közelebbi információval nem rendelkezünk. Ilyenformán, elsősorban a nagylelkűen, Ivánhoz képest csak száműzetésre ítélt Bors vonatkozásában még az sem zárható ki kategorikusan, hogy tevőlegesen nem vettek részt a puccskísérletben, a szervezkedés elindítói és talán vezetői is más, a kútfőink által homályban hagyott nemesek voltak, akik hatalmi ambícióik érdekében gátlástalanul felhasználták, majd a bukás pillanatában – mentendő magukat – cserbenhagyták őket. A kutatás általában, ha nem is világosan kimondva azt, de a vonatkozó interpretációkból javarészt kikövetkeztethetően, mindkét előkelőt bűnösnek és maradéktalanul elmarasztalhatónak tartja a hatalomátvételi kísérlet előkészületében és végrehajtásában, amellyel kapcsolatban az egyik legérdekesebb észrevételt Bartoniek Emma publikálta. A neves történész-bibliográfus Bors ispán és Iván fellépését Salamon király konkolyhintő országnagyának, Vid bácsi ispánnak – részint téves véleménye szerint egyenesen – a főhatalom megszerzését célzó gátlástalan törekvéseivel állította párhuzamba, amit úgy értelmezett, hogy igénye révén kendőzetlenül kétségbe vonta az uralkodóház kizárólagos jogát a magyarok feletti uralomra.⁶⁰ A megállapítás Bors és „királytársa”, illetve híveik akciójára feltétlenül igaz, bár

⁵⁸ SRH I. 438–439.; *Kristó Gy.*: A korai feudalizmus i. m. 1180.; *Kosztolnyik, Z. J.*: The dynastic i. m. 105–106.

⁵⁹ Kosztolnyik Zoltán felvetését, miszerint Bors és Iván akciójának háttérében esetleg a bizánci udvar húzódott meg (lásd *Kosztolnyik, Z. J.*: The dynastic i. m. 115.), semmi nem támasztja alá, és úgy vélem, az csaknem bizonyosan kizárható, tekintve, hogy a császár – amennyiben be kívánt volna avatkozni a magyar ügyekbe – azt valószínűleg a vele kimondottan jó kapcsolatban lévő, és alkalmasint egy ideig a Bizánci Birodalomban élt rokona, Béla érdekében tette volna meg.

⁶⁰ *Bartoniek Emma*: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok 70. (1936) 366. Vid valójában – már amennyiben hihetünk egyáltalán a Salamon rossz szellemének tekintett bácsi ispán iránt egyértelműen ellenséges érzelmekkel viseltető Anjou-kori krónikakompozíció tudósításának – „csak” a dukátust akarta megszerezni Géza és annak öccsei félreállítására révén, lásd SRH I. 380., 392–393.

abban természetesen tudatos és közvetlen politikai szándékot felesleges lenne keresnünk.

A legmesszebbmenőkig egyetértek ellenben Makk Ferencnek a pártütés társadalmi és politikai hátterére vonatkozó kijelentéseivel. Makk úgy gondolta, a Borsot és Ivánt királlyá választó főurak az udvar belső ellenzékéhez, közelebbről Kálmán király – II. Istvánnal elégedetlen – pártjához tartoztak. Ezt a magam részéről azzal egészíteném ki, hogy annak az Álmos vagy Béla herceg trónra jutásától leginkább viszolygó-tartó csoportjához, amely talán pont azért ragadtatta magát a merőben meggondolatlan és rendkívül veszélyes, kudarcuk esetén pedig előreláthatóan (és miként történt is) épp Bélát és híveit helyzetbe hozó lépésre, mert a király újbóli súlyos betegségében válságos állapotba került, és féltő volt, hogy rövid időn belül meghal. Kijelölt utódát, Sauld viszont kisgyermek vagy igen zsenge kora miatt uralkodásra alkalmatlannak és egy – az Álmos-ágot támogató erők által esetlegesen kirobbantandó – fegyveres trónküzdelemben teljesen esélytelennek vélték.⁶¹ A logikusnak tűnő megfontolásból kifolyólag jobbnak látták elébe menni dolgoknak, és idejekorán, akár még II. István életében is, saját maguk által gondoskodni egy vagy két – erre a fontos kérdésre alább visszatérek – számukra megfelelőbb, a hatalomban maradásukat nagyobb valószínűséggel garantáló vagy legalábbis biztosítani ígérkező utód személyének kiválasztásáról és hatalomba emeléséről. Akár e körülmény, akár egészen más szempont volt Bors és Iván párthíveinek fő vagy másodlagos motívációja, az nyilvánvaló – és itt ismét hivatkozhatunk Makk az eseményekkel kapcsolatos helyes megállapítására –, hogy a szervezkedés és a palotaforradalom, majd pedig az azt követő megtorlás és a király kedélyállapot-változásai függvényében fel-fellángoló terror még inkább megosztotta és tovább gyengítette II. István az elszenvedett kudarcok hatására amúgy is régóta zilálódó, erőtlenedő támogatói bázisát.⁶²

Meglehet ugyanakkor, hogy az 1120-as évek végére még ennél is bonyolultabb belpolitikai helyzet állt elő, és a Kálmán-párti eliten belül személyes és/vagy hatalmi természetű ellentétek miatt további, egyre mélyülő törésvonalak alakultak ki. A két utódjelölt puccsszerű, a krónika elbeszélése szerint feltehetően egyidejűleg, vagy csak kis időbeni eltéréssel történt felléptetése legalábbis erre mutat. Megválasztásuk módfelett szokatlan jelenségére igen különböző magyarázatok születtek. Vajay azon elképzelését alighanem bízvást elvethetjük, miszerint Bors ispán és Iván királlyá tételének kísérletével támogatóik az ősi duális uralmi rendszer hagyományát, a pogányság kori kettős fejedelemséget kívánták némileg

⁶¹ Makk F.: Megjegyzések II. Béla i. m. 37.

⁶² Makk F.: Megjegyzések II. Béla i. m. 38.; *Uő*: Megjegyzések II. István történetéhez. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János – Székely György. (Memoria Saeculorum Hungariae 1.) Bp. 1974. 255.; Makk F.: A tizenkettedik i. m. 61.

módosított, korszerűsített formában feltámasztani.⁶³ Jóllehet, valóban feltűnő, hogy miként a krónika szövegében találjuk: királlyá és nem királyokká választották őket (*in regem electi*), ennek azonban, tekintve akár a magyar gondolkodásnak megfelelő grammatikai pontatlanságból vagy egyszerű nyelvtani hibából is eredhet, nem tulajdoníthatunk nagyobb, főként pedig ilyen konkrét értelmű jelentőséget.⁶⁴

Makk Ferenc Bors és Iván királlyá választását „egymást nyilván gyorsan követő”, azaz két külön, kis időeltéréssel lezajlott történésnek gondolta, amivel a magam részéről szintén egyetértek.⁶⁵ Már részint ebből is következtethetünk rá, de feltétlenül nyomatékosítanunk kell, hogy nagy valószínűség szerint a két jelölt megválasztására nem közös akarattal, az előkelők megegyezése révén került sor, és legkevesbé sem beszélhetünk – mint Vajay vélemezte azt – két egyenrangú és szövetséges társkirály trónra emeléséről, hanem épp ellenkezőleg, két egymással rivalizáló, szembenálló, II. István megroggyant táborából kivált főúri frakció és azok vezetőinek szervezkedéséről, illetve hatalomátvételi kísérletéről van szó. A két önjelölt, vagy a zúgolódó urak által csupán felhasznált trónaspiráns ilyenformán nemcsak a hivatalosan designált utódnak, Saul hercegnek, de egymásnak is ellenfele volt talán. II. István iránti viszonyulásuk tekintetében azonban felmerülhet egy másik, az eddigi képet jelentősen árnyaló alternatíva is: lévén az szinte teljesen bizonyos, hogy a pártütés és megválasztásuk a király újbóli súlyos megbetegedése idején történt, és sokan azt hitték, nincs remény az uralkodó felépülésére, sőt legfeljebb napjai vannak hátra, így könnyen elképzelhető, hogy már tévesen halálhíre is elterjedt, és a lázadók erről a hamis információról értesülve, a riválisokat minden áron megelőzni akarván ragadtatták magukat a végzetes tetre.

Bors, Iván és ismeretlen társaik pártütő mozgalma kapcsán fontos még egy körülményt kiemelnem, nevezetesen, hogy az a királyi tekintély és hatalom a 12. század eleje körül kezdődött csökkenésének és II. István trónra léptével felgyorsult hanyatlásának egyik legszembeötlőbb állomása volt. Mint arról már szóltam, ezt előzte meg néhány évvel korábban a szintúgy megdőbbentő vlagyimíri jelenet, amit akár a két trónigénylő megválasztásának előjeleként is értelmezhetünk. Én ugyancsak e folyamathoz vonhatónak vélem az 1098-ban Abaújvár mellett lezajlott eseményeket, amikor is a jelen lévő főemberek és vitézek addig példátlan, sőt elképzelhetetlen módon mind a királynak, mind az azzal szembenálló hercegnek – egyhangúlag – megtagadták az engedelmességet, mondván: ha harcolni akarnak egymással, ám tegyék, de saját maguk, ők ellenben biztosan nem fognak

⁶³ Vajay Sz.: I. Géza i. m. 34.

⁶⁴ SRH I. 444.

⁶⁵ Makk F.: Megjegyzések II. Béla i. m. 36.

vért ontani az újabb belviszályban, párbajuk győztesét pedig hajlandók elismerni az ország urának.⁶⁶ Ezek és nem utolsó sorban a II. Béla országlása kezdetén elő-előforduló – kizárólag az uralkodócsaládot és az arisztokráciát megosztó belső ellentétek fokozódásával, illetve durva elfajulásával kielégítően bizonyosan nem magyarázható – jelenségek fényében talán némiképp az időszak magyar királyainak hatalmáról, különösen pedig az uralkodó és a nagybirtokosi elit korabeli viszonyrendszeréről kialakított képünket is újra kellene gondolnunk.

II. István uralkodásának utolsó egy-másfél évére a trónkövetelők és az őket támogató, egymással is versengő főúri frakciók mozgolódásai, titkos szervezkedései – valószínűleg nagyrészt a király által alkalmazott kemény és egyre fokozódó terror hatására – elcsitultak. Az uralkodó sejtethető, 1130 eleji lemondása, majd március elején történt halála után II. Béla foglalta el a trónt.⁶⁷ Meglátásom szerint nem eldönthető, hogy egyeduralomra jutása Saul legyőzése, vagy az elit különböző, szembenálló csoportjainak békés kompromisszuma és a kijelölt utód félreállítása révén következett-e be, és – ebből adódóan – ugyancsak felettébb bizonytalan a rivális herceg II. István elhunyt utáni sorsa is. Lehetséges, hogy Saul még az év tavaszán életét vesztette a trónharc során, vagy annak következtében, de az szintűg elképzelhető, hogy sikerült szerencsésen átvészelnie az uralomváltás gyorsan elvonult, az Álmos-ág ellenségei és rosszakarói körében nyilván számos áldozatot szedett viharát, és még jó néhány évet élt külföldön vagy szülőföldjén maradván, de távol az udvartól – talán, mint Rokay igen valószínűnek látszó felvetésében kifejtette: szerzetesként – kolostori visszavonultságban. Azt mindenestre csaknem vitathatatlan bizonyossággal kijelenthetjük: ha éltek is, sem Saul, sem pedig a Bizáncba került Bors nem jelentett a későbbiekben semmifajta számottevő fenyegetést II. Béla uralmára. Az új királyt 1131. április 28-án Székesfehérvárott megkoronázták, ezzel formálisan is elődei örökébe lépett, és átvette a főhatalom teljes körű gyakorlását. Uralkodása azonban korántsem volt zavartalan, lévén, alig egy év múltán – Borisz személyében – egy újabb, a korábbiaknál sokkal veszélyesebb és elszántabb trónkövetelő bukkant fel és tett kísérletet a korona és vele a királyság megszerzésére.⁶⁸

⁶⁶ SRH I. 423.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. 203.

⁶⁷ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i. m. 239.; *Makk F.*: Megjegyzések II. Béla i. m. 34., 38. Knauz Nándor vetette fel a gondolatot, hogy márc. 1. nem II. István halálának, hanem – betegsége miatti – lemondásának időpontja, a király tehát még hetekkel később is élhetett (lásd *Knauz Nándor*: Kortan. Hazai történelmünkhez alkalmazva. Bp. 1876. 510.).

⁶⁸ SRH I. 446–452.; *Makk F.*: Megjegyzések II. Béla i. m. 38., 42.; *Uő*: Magyarország a 12. i. m. 110–111.

PRINCE SAUL, ISPÁN BORS AND THE LORD IVÁN

Notes and reflections on the struggle for the Royal Succession
in the Last Years of Stephen II's Reign

by Tamás Kádár

SUMMARY

Late in the reign of Stephen II (1116-1131), as many as five candidates who could have succeeded him emerged. Prince Álmos and his son Béla had a claim based on royal kinship, but their chance of implementing this right appeared hopeless on account of the revolts that had previously been fomented by Álmos. Accordingly, in around 1127 the king designated Saul, the son of his sister, as his successor. A couple of years later, however, the discontented lords elected as king an individual known as Bors, and then another called Iván. Identification of these pretenders is highly problematic, the only certainty being their descent from illustrious Hungarian kindred. Moreover, the identification of Bors with a pretender called Boris who emerged in 1132 can safely be excluded. Recovering his sanity, Stephen II suppressed the conspiracy with an iron fist: Iván was beheaded, and Bors was exiled to Byzantium. Yet after the king's death it was not Saul who occupied the throne, but – probably after a short civil war – Prince Béla, who in the meantime had somehow returned to royal favour.

A KASZINÓK ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON

A magyarországi kaszinókról még nem született átfogó nyilvántartás. Az általam összeállított kaszinókataszter lehetővé kívánta tenni ennek a speciális egyesület-típusnak a számbavételét, mennyiségi változásainak elemzését, a korszakhatárok megállapítását és az egyes korszakok jellemzőinek vizsgálatát is. Az időhatár igen széles, az elemzés alapjául szolgáló adatbázis a kaszinók fennállásának teljes időtartamát felöleli. Ebből, az egyesületkutatás forrásadottságaiból és jelenlegi eredményeiből következően pontossága kívánni valót hagyhat maga után. Minden bizonnyal talál benne hiányokat és tévedéseket az egy adott területtel (várossal, megyével) foglalkozó kutató, aki behatóbban tanulmányozza egy-egy egyesület alapszabályait. Mégis úgy gondolom, hogy munkám jó és fejleszthető alapját képezheti az esetleges jövőbeni, részletesebb vizsgálatoknak.

Az 1827 és 1945 között alakult kaszinók katasztere jelenleg 849 különböző település kaszinóit tartalmazza, összesen 1089 ilyen nevű egyesületet. Az adatbázisba minden olyan egyesület bekerült, mely működése nagyobb részét tekintve a kaszinó nevet viselte.¹

A magyarországi kaszinók katasztere a 19. és 20. századi egyesületstatistikák, a témával foglalkozó szakirodalom és a Pór Edit által szerkesztett *A magyarországi egyesületek címtára* című munkák adatait vette alapul.² A kaszinómozgalom kezdetére nézve nem álltak rendelkezésemre statisztikai felmérések, a korszak alapításait egyrészt a *Honművész* 1833-as számában közölt lista³ alapján próbáltam rekonstruálni. E mellett Fülöp Géza⁴ korabeli újságok, helytörténeti kiadványok, adattárak, levéltári források alapján összeállított jegyzéke volt a segítségemre. A fentiekén kívül még Majláth Béla⁵ Országos Széchényi Könyvtárban található

¹ Az adatbázisban az egyesületek megyénként, azon belül településenként szerepelnek. Ki kell hangsúlyozni, hogy az adatok sajátosságai miatt az esetek többségében csak a kaszinók alapítási évéről beszélhetünk. Jelenleg az adatbázisban szereplő kaszinóknak csak a feléről rendelkezünk adattal működésük időtartamára vonatkozóan is. Az alábbiakban egy-egy korszak rajzolatának részletességét elsősorban a rendelkezésre álló adatok határozzák meg.

² A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. Szerk. Poór Edit. Bp. 1988.

³ Casinók. *Honművész*, 1833. április 21. 46.

⁴ Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. 97–99.

⁵ Majláth Liptó megyei gazdálkodóból majd alispánból lett a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának őre 1879-ben. Szerteágazó publikációs tevékenysége egy széles érdeklődési körű emberre utal. Színnyei huszonkét önálló munkát sorol fel a neve alatt, köztük sok forrásközlést, többek között Széchényi levelezését is.

kézirata⁶ járult hozzá a korszak kaszinótörténetének jobb megismeréséhez.⁷ A későbbi időszakokra nézve fontos információval szolgáltak az országos egyesületi felmérések. Az első, 1862-es országos összeírás szerint 579 egyesület működött az ország területén, amelyből 264 társalgási egyesület volt.⁸ Az 1878-ban készült második országos statisztika 3995 egyesületet vett számba,⁹ ebből 964 egyesület soroltak a társasegyletek közé, közülük 227 volt kaszinó (az összes ekkor létező egyesület 5,7%-a). 1932-ben 14 365 egyesületet írtak össze a trianoni Magyarországon, a társaskörök főcsoportján belül (3 807 egyesület) a kaszinók és a klubok együtt szerepeltek (915 egyesület).¹⁰ Az eredményeket – Budapest egyesületeit kivéve – nem közölték az 1878-as felvételhez hasonló részletességgel, így az adatbázis építésében nem voltak használhatók.

Az országos összeírásokhoz hasonlóan fontos adatokkal szolgáltak és sok esetben pontosították a már meglévő adatokat a megyei egyesületi kataszterek.¹¹ Szintén új elemekkel gazdagították az adatbázist a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának egyesületi adattárában található adatok (ahol az 1867

⁶ Majláth Béla kézirata Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Quart. Hung. 2356.

⁷ A kéziratra Pajkossy Gábor hívta fel a figyelmemet, melyért ezúton is köszönetet mondok.

⁸ Hunfalvy János: Magyarország különböző egyletei. Statisztikai Közlemények IV. 1863. 2. szám. Szerk. Hunfalvy János. Pest 1863. 246–269.

⁹ Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Szerk. Vargha Gyula. Hivatalos Statisztikai Közlemények. Bp. 1878.

¹⁰ Az összeírás általános ismertetése az alábbi helyeken olvasható: Dobrovits Sándor: Magyarország egyesületi statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle 13. (1935) 1. sz. 23–37.; Üő: Budapest egyesületei. In: Budapesti Statisztikai Közlemények 74/3. Szerk. Illyefalvi Lajos. Bp. 1936.; Üő: Magyarország Trianontól napjainkig. Társadalmi szervezetek. Magyar Statisztikai Szemle 16. (1938) 4. sz. 414–418.

¹¹ Balla Ferenc – Wirth István: Egyesületek a Jászságban. In: Zounonk. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 5. Szerk. Botka János. Szolnok 1990. 143–156.; Bősze Sándor: A Somogy megyei egyesületek története a dualizmus idején – Az 1867–1918 között alakult Somogy megyei egyesületek katasztere. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 16. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1985. 401–432.; Üő: Egyesülettípusok a dualizmus kori Somogyban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 18. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1987. 247–290.; Üő: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. In: Somogyi Almanach 53. Szerk. Szili Ferenc. Kaposvár 1997.; Üő: Zala megye egyesületi katasztere. In: Zalai Gyűjtemény 42. (Zalai történeti tanulmányok) Zalaegerszeg 1997. 181–236.; Brunda Gusztáv: Művelődési tartalmú egyesületek a dualizmus kori Nógrádban 1867–1918. (Művelődéstörténeti áttekintés) In: Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében a 18–20. században. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján 1990. 125–201.; Földi István: Nógrád megyei egyesületek 1867 és 1918 között. In: Egyesületek, iskolák, nemzetiségek Nógrád vármegyében i. m. 7–123.; Hajdú Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944. Szeged 1997.; Márfi Attila: Baranya vármegye egyesületei (1867–1914). In: Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. 1985–1986. Szerk. Szita László. Pécs 1986. 193–214.; Üő: Baranya megye egyesületeinek vizsgálata (1915–1950) In: Baranyai Helytörténetírás. 1987–1988. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk. Szita László. Pécs 1988. 251–288.; Munányi Lajos: A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849). Szerk. Erdős Ferenc. (Fejér Megyei Levéltár közleményei 16.) Székesfehérvár 1993.

és 1944 között működött egyesületek között 458 kaszinó iratai lelhetők fel). Mindezek mellett néhány korántsem teljes összeírás és évkönyv gyarapította az adatokat,¹² valamint felhasználtam még az egyesületekkel és azok egyes fajtaival foglalkozó szakirodalomban található adatmorzsákat is.

A fentiekben bemutatott források felhasználásával összeállított kataszterben szereplő adatok a statisztikák pontatlansága és retrospektív jellege miatt torzíthatnak, amit több forrás párhuzamos használatával igyekeztem tompítani. Vagyis az adatbázisba – az esetek túlnyomó részében – két vagy több forrás adatai alapján kerülhetett be egy-egy kaszinó. Mindezeket figyelembe véve úgy gondolom, hogy az adatbázisban szereplő adatok jól közelítik a valóságot.

Az alapítások gyakorisági görbéje arra enged következtetni, hogy a kaszinó-alapítási kedv alakulása egybevágott az egyesületekről általában felrajzolt trendekkel. A 19. század elején induló mozgalom a reformkori tömeges alakulásokat, majd a neoabszolutizmus idejének viszonylagos visszaesését követően a dualizmus második felében érte el fénykorát. Vagyis 1827 és 1848 között alakult meg az összes kaszinó 15,4%-a, szám szerint 171, majd 1849 és 1867 között mindössze 82 kaszinót alapítottak (az összes kaszinó 7,4%-át), a dualizmus idején 735 kaszinót jött létre, mely a teljes sokaság 66,3%-át jelentette. A két világháború között viszont csak 40 kaszinó megalakulásáról van adatunk, ami az összes kaszinó 10,9%-át tette ki.

Reformkori kaszinók

A *Pesti Casino* megalapítása (1827) után három évvel szaporodtak meg látványosan a kaszinók az országban.¹³ A harmincas években átlagosan évi tíz, a negyvenes években átlagosan évi nyolc kaszinót alapítottak. Az 1848-ig tartó időszakra nézve látható, hogy nincs egyértelmű, töretlen növekedési időszak a kaszinóalapítások tekintetében. A harmincas évek elejének kiemelkedő alapítási kedvét követően talán a leghosszabb prosperáló időszak 1836 és 1842 között figyelhető meg. Az adatok tehát egyértelműen cáfolni látszanak Simon Zoltán kijelentését, mely szerint az 1837–38-as évek jelentették a csúcspontot és „a kaszinók létrehozására irányuló kedv ezután fokozatos csökkenésnek indult.”¹⁴

¹² Koczányi Béla: Magyarországi társas- és közművelődési körök kereskedelmi-, ipari- és gazdasági szakegyletek valamint dal- és zeneegyesületek czimtára. Kassa 1899.; Társulatok egyletek és körök évkönyve az 1902. évről. Kassa 1902.

¹³ Talán erre utal Lackó Mihály megállapítása, amely szerint „A kaszinók néhány éves tetszhalál után, 1831 körül egyszerre csak feltámadtak és gombamód szaporodtak az országban.” Lackó Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977. 116.

¹⁴ Simon Zoltán: A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó. Sic Itur Ad Astra 12. (2000) 3. sz. 26.

Pesten a *Nemzeti Casino* megalakulása után, de még ugyanabban az évben, pontosan nem tisztázott időpontban alapították meg a *Kereskedői* vagy *Mercantill Casinót*. Az első vidéki kaszinót pedig szintén 1827-ben, Tolnán hozták létre. Érdekes, hogy miért pont ezen a Duna-menti településen követték elsőként Széchenyi kezdeményezését. A jelenség egyik magyarázata lehet, hogy ekkor „megnőtt a Duna-menti kikötőhelyek, például Mohács, Tolna gazdasági szerepe, ami gyors népességnövekedésükben, a kézművesek és kereskedők nagy számában is megmutatkozott.”¹⁵ (Mohácson 1836-ban alapítottak kaszinót.) 1828-ban Hajdúböszörményben, 1829-ben pedig Szegeden lelt követőkre Széchenyi eszméje. Az 1830-ban alakult tíz kaszinó közül nyolc az ország Dunától keletre eső településeinek alakult meg. Köztük az első megyei hatókörű kaszinót *Nógrádmegyei Casino Egylet* néven Balassagyarmaton alapították. A következő évben Sátoraljaújhelyen Kossuth Lajos bábáskodása mellett (az első évben a jegyzői tiszte is ő viselte) szintén megyei kaszinó alakult *Zemplén Vármegyei Casino Egylet* elnevezéssel.

Az 1832-ben megalakult tizenegy kaszinó többsége ismét a keleti országrészben jött létre (öt Erdély és a Partium területén, egy-egy a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon). A következő évben, az évtized átlagát jóval meghaladva, tizen-nyolc kaszinó alakult, többek között Baján, Egerben, Debrecenben, Kolozsváron. Nagyváradon 317 taggal *Bihari Casino* vagy *Bihar Megyei Nemzeti Casino* néven. A nyitrai kaszinóról pedig, Ferstl 1835 októberében tett jelentéséből, tudjuk, hogy annak a megye minden nemese és tisztviselője tagja lett.¹⁶ Gróf Reviczky Ádám kancellár és a titkosrendőrség a *Pesti Casino* megalakulása óta folyamatosan tájékoztatta az uralkodót az újabb kaszinóalakulatokról és a kaszinókban történekről.¹⁷ Az uralkodó 1833-ban, részben a *Jelenkor*-ban megjelent, a kaszinókra vonatkozó közlésekre hivatkozva jelentést kért a kancellártól a kaszinók számára és működésére vonatkozóan. Reviczky beszámolójában azt javasolta, hogy vizsgálják felül a már megszűletett egyesületek és főleg a kaszinók alapszabályait, és ha szükséges, tiltsák be őket.¹⁸ Ugyanakkor József nádor úgy vélte, távolról sem nevezhetők tömegesnek a kaszinóalakulások (ő csupán öt egyesületet: a *Pesti Casinót*, a *Mercantill Casinót*, a Sárospatakon és Zemplénben, valamint Szepesbélán alakultakat említi meg).¹⁹

¹⁵ *Bácskai Vén:* Város és városi polgárság a Dunántúlon. In: *Városok és polgárok Magyarországon*. I–II. Bp. 2007. II. 518.

¹⁶ Leopold Ferstl tanácsos 1835. október 14-i jelentése. Idézi *Takáts Sándor:* Hangok a múltból. Bp. 1930. 181.

¹⁷ Erről részletesen lásd Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I–II. Szerk. Viszota Gyula. Bp. 1927. I. XIII–XXI.

¹⁸ Reviczky magy. Kancellár előterjesztése 1833. március 6. (St. Konf. 1833:228.sz.) Függelék. Széchenyire vonatkozó besúgó- és hivatalos jelentések. In: Gróf Széchenyi István naplói IV. (1830–1836). S. a. r. Viszota Gyula. (Gróf Széchenyi István Összes Munkái) Bp. 1934. 668.

¹⁹ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi i. m. I. XXIII.

Véleménye szerint az egyesületek alapítása a korszellem következménye, azok terjedését nem kell megállítani, csak a bejelentési kötelezettséget kell végrehajtani velük. Összességében úgy véli, hogy a kezdeményezések elfojtása káros volna, mert az számtalan titkos társaságot hívna életre. A nádor királynak tett javaslata szerint egyrészt a törvényhatóságok illetékeseinek szigorú felügyeletet kell gyakorolniuk a kaszinók felett, másrészt pedig az új alakulatokat kötelezni kell alapszabályaik felterjesztésére. Ennek értelmében a király 1833. november 18-án a magyarországi, 1834. január 4-én az erdélyi kaszinók ügyében tett leiratában a kaszinók teljes körű ellenőrzése mellett szaporodásuk visszaszorítását is kívánatosnak tartotta.²⁰ Ha azonban az adatbázis által prezentált számokra tekintünk, láthatjuk, hogy az uralkodó kívánsága nem teljesült. 1834-ben és 1835-ben ugyan az átlag alatt maradt az alapítások száma (öt, illetve négy kaszinó), de az átmeneti visszaesést követően a negyvenes évek elejéig ismét jelentős számú kaszinó alakult.

1835-ben Pest után elsőként Balassagyarmaton és Pápán alakult meg a városok második kaszinója. Az első esetben, a *Nógrádmegyei Casino Egylet* mellé *Balassagyarmati Casino Egylet* néven alakítottak egyesületet. Mindkettőről tudjuk, hogy még az első világháborút követően is működtek. Pápán az 1832-ben alakult kaszinó mellé 1835-ben egy polgári kaszinó jött létre: „midőn casinónknak személyválogatás nélkül minden becsületes magaviseletű férfiú tagja lehetett, épen (sic!) akkor némely polgárok, a közjóra is nagyobb hatással levő közerőnek megoszlatásával, ezen kis városban, egy másik, úgynevezett polgári casinót is alkottak.”²¹ A két kaszinó 1848-ban a forradalmi események hatására egyesült, majd 1852 és 1854 között szüneteltette működését, 1867-ben pedig a két intézmény ismét szétvált. Az 1878-as összeírás szerint azonban már csak egy kaszinó működött a városban 173 taggal 10 forint tagdíj mellett.

1836-ban Kassán is megalakult a város második kaszinója, mely nevében a polgári jelzővel fejezte ki az 1832-ben alakult nemesi kaszinótól való különállását. Ugyancsak 1836-ban jött létre Pozsony első állandó kaszinója *Pozsonyi Polgári Casino* néven.

1838-ban figyelhető meg először (az 1827-es pesti alapításokat kivéve), hogy ugyanabban a városban, ugyanabban az évben két kaszinó alakult. Székesfehérváron a(z) (úri) *Fejérvári Casino* és a (polgári) *Székes-Fejérvári Casino* már egyértelműen az elkülönült társaséletet hirdették. A fehérvári, magát úrinak nevező, kaszinó 1838 áprilisában 240 taggal, az inkább polgárokat magába

²⁰ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi i.m. I. XXVI.

²¹ A Pápai Casino részvényeseinek névsora betűrenddel, annak törvényei és egyéb tudnivalói. In: Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Szerk. Hudi József. (Pápai Református Gyűjtemények. Forrásközlések 2.) 2001. 21.

fogadó kaszinó pedig egy hónappal később, 236 taggal alakult meg.²² A *Fejérvári Casino* elsősorban a megyei arisztokráciát, a földbirtokos és hivatali nemességet tömörítette és megyei hatókörű volt. A polgárok arányát a kaszinón belül Murányi Lajos 15%-ra becsüli. A *Székes-Fejérvári Casino* városi hatókörű volt, tag-ságában a polgári foglalkozásúak (kereskedők, iparosok, városi tisztségviselők) alkották a többséget – a 236 alapítóból 150 fő volt ide sorolható.²³

1840-ben alakult meg az első foglalkozási elkülönülést hirdető *Bányatiszti Kaszinó* Pierg-Szélaknán, azaz Hegybányán. A településen négy évvel korábban sima kaszinó egyletet is alakítottak. 1848-ban pedig nem messze a fenti településtől, Pohorellán (Koháryháza) alakult meg az első gyári kaszinó *Casino Egylet a Vasgyárban* elnevezéssel.

A délvideki és horvátországi alapítások az 1837-es eszéki alapítást követően 1840-ben Szabadkán, 1841-ben Zágrábban folytatódtak. 1841-ben alapították meg Budán (a korai előzmények után)²⁴ az első kaszinó nevű egyesületet *Budai Casino Egylet* néven. 1842-ben alakult először az országban vallási elkülönülést hirdető kaszinó, a pozsonyi *Izraelita Casino*. Fontos még megemlíteni, hogy 1846-ban és 1847-ben két nemzetiségi kaszinó is alakult. Ezt megelőzően csak a feltehetően elfogadott alapszabály nélkül működő brassói görög kaszinó viselt a nevében ilyen megkülönböztetést. Éppen ezért nem meglepő, hogy 1846-ban pont Brassóban alakult román kaszinó. Ezzel egy időben Munkácson ruszin kaszinót alapítottak, mely az előző évben létesített *Munkácsi Polgári Casino* mellett létezett. A korszak utolsó éveiben az alapítások száma nem haladta meg az évi tízet.

Az adatbázisban található 171 reformkori kaszinó közül a legtöbb az ország középső részén elterülő megyékben jött létre. Heves és Külső-Szolnok vármegyében tíz, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében kilenc, Bács-Bodrogon nyolc, Tolna, Nógrád és Békés vármegyében hat-hat kaszinót alapítottak. A 171 kaszinó 143 különböző településen alakult, közülük 124 városi jogállású településen jött létre.

A képet árnyalando, megpróbáltam Bácskai Vera és Nagy Lajos településhierarchiai vizsgálatának eredményeit ráilleszteni az adatbázis reformkori alapításainak települési adataira.²⁵ A kaszinókataszterben szereplő települések (143) közül csak a szűken vett ország területén fekvő települések száma 118. A hierarchikus besorolás szerint a 118 kaszinóalapító település közül 43 (36,4%) volt első vagy másodrendű város. Ezen belül az elsőrendű kereskedelmi központokban,

²² *Murányi Lajos*: A reformkori Fejér vármegye i. m.

²³ *Murányi L.*: A reformkori Fejér vármegye i. m. 30.

²⁴ 1787-ben a budai karmelita kolostor templomát és a hozzá tartozó refektóriumot alakították át a kaszinó céljaira, mely 1787. december 18-án nyitotta meg kapuit. Lásd *Országgh Sándor*: Budai színházak és játékszín. Bp. 1895. 14.

²⁵ *Bácskai Vera – Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984.

a gyűjtő- és elosztó központokban volt a legnagyobb az alapítások gyakorisága. Négy település a város és a falu közötti átmenetet képviselte (3,3%). A kaszinót alapító települések közül funkcionális értelemben 17 nem tekinthető városnak, de ehhez hozzá kell számolnunk a besorolatlan 54 települést is (ez utóbbiak azért nem kerültek bele a vizsgálatba, mert nem teljesítették a Bácskai–Nagy kutatás azon alapvetését, hogy kiemelkedő piachelyek lettek volna 1828-ban) – így összesen 71 település. Ami tehát együttesen a teljes településállomány 60,1%-át teszi ki.

Összességében tehát megállapítható, hogy a reformkorban elsősorban a jogi értelemben városnak tekinthető településeken alapítottak kaszinókat. Ha azonban a funkcionalitás felől osztályozzuk az egyes településeket, akkor azt látjuk, hogy a kereskedelmi szempontból fontos és központi szerepkörű városok kisebb részben képviseltették magukat a „kaszinómozgalomban”, mint az ilyen tulajdonságokkal nem rendelkezők.

A kutatás további kérdése volt, hogy miért éppen ezeken a településeken alapítottak kaszinókat a korszakban. Mindvégig azzal az alaphipotézissel dolgoztam, mely szerint a kaszinóalapítási kedv vagy a társasági életre való hajlandóság nem számszerűsíthető adatok függvénye volt, hanem a helyi társadalomban élő egyes emberek mentalitásán múlt. A kaszinóalapító települések közül azonban csupán hét olyan volt, melyben a polgári elemek aránya meghaladta az 50%-ot. Emellett nyolc olyan, amelyben a polgári foglalkozásuk aránya 20% alatt volt. Az eloszlások tehát nem segítettek a kiinduló kérdés megválaszolásában ezért a lépték megváltoztatásával próbálkoztam. Az általános történeti diskurzus azt feltételezi, hogy nemesi kezdeményezésre és azok aktív részvételével alakultak meg az egyes kaszinók, különös tekintettel a reformkorra. Az a néhány forrás és adat viszont, ami a rendelkezésemre állt ezt a vélekedést nem támasztotta alá.

A *Szeged-belvárosi Kaszinó* 1829-ben a *Pesti Casino* megalakulását követő első alapítási hullám idején jött létre. A kezdetben társalkodási egyesület, majd casinoi egyesület néven szereplő egyesület 1839 körül a palánki, majd tíz év múlva a belvárosi kaszinó nevet vette fel. Ebben az esetben nemcsak Czímer Károly korabeli dokumentumokra támaszkodó, alapos kaszinótörténete²⁶ volt a segítségemre, hanem Szeged város monográfiája is. A kötetben Gergely András a kaszinók történetét külön alfejezetben tárgyalja.²⁷ Véleménye szerint a korai alapításban a Szegedre betelepült német polgárság nyugat-európai tapasztalatai játszották a legfontosabb szerepet. Ennek a csoportnak a két legtehetősebb alakja, Götz János

²⁶ Czímer Károly: *A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története (1829–1929)*. Szeged 1929.

²⁷ Gergely András: A polgári társasélet szerveződése. In: *Szeged története. II.* Szerk. Farkas József. Szeged 1985. 713–715.

szappanfőzésből meggazdagodott vállalkozó, háztulajdonos és ifjú Schaeffer Ádám vaskereskedő volt a kaszinó megalapításának kezdeményezője. Mellettük Fadgyas Pál ügyvéd, Aszódi Tóth János nagykereskedő és táblabíró, valamint Pintér János adószedő vett még részt az egyesület szervezésben. A Gergely által hangoztatott nyugat-európai tapasztalat mellett Czímer kiemeli, hogy az alapító atyáknak rendszeres kapcsolatuk volt a fővárossal,²⁸ vagyis – teszem hozzá – mindenféle újdonságról, újításról hamarabb értesülhettek, mint a városban lakó, de onnan ritkábban kimozduló társaik. Szegeden tehát egyértelműen az úgynevezett *új polgárság* képviselői voltak az ötletgazdák, sőt az egyesület tagsága is főként a kereskedők és iparosok közül kerültek ki, a városvezetők, a honoráciorok, értelmiségiek csak 1833 után, Széchenyi látogatásának hatására léptek be az egyesületbe.²⁹ Debrecenben 1833-ban és 1841-ben alakultak kaszinók. A *Debreceni Casino* alapításának kezdeményezői a magisztrátus vezetői és a táblás urak voltak.³⁰ A konkrét ötletgazdát Goda Éva kutatásaiból sajnos nem ismerhetjük meg, de az kiderül, hogy a szervezkedésben a város vezető tisztségviselői és hivatalnokai, a kollégium tanárai, iparosok, kereskedők, ügyvédek és orvosok is részt vettek. A régibb kaszinó alapító tagjainak (150 fő) ötöde gazdag kereskedő, 15%-a városi hivatalnok volt. Jelentős volt még az értelmiségi alkalmazottak és az ügyvédek részvétele (13 illetve 10 fő) is.³¹ Az 1841-ben megalakított *Polgári Casino* kezdeményezői között ugyanakkor elsősorban értelmiségiek voltak: Balásházy János agrártudós és szakíró, Telegdy Kovács László író, ügyvéd, Péczely József és Szűcs István kollégiumi professzorok, Tetétleni Farkas Károly, Nánágy Gábor, Kardos István kereskedők, Gyarmati Tar Károly és Szabó Bálint városi tisztségviselők.³² Tehát a civis városban is elsősorban a polgári elemek játszottak fontos szerepet a kaszinómozgalomban. Az egyik esetben elsősorban a városi hivatalnokok, másik esetben pedig túlnyomórészt az értelmiségiek vettek részt a kaszinó megalapításában.

Összességében azt állítom tehát, hogy nemcsak egy-egy település társadalmi összetétele befolyásolta a kaszinóalapítási kedvet, hanem elsősorban az adott településen élő, újdonságokra nyitott, kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkező és jó érdekérvényesítő ember vagy kisebb csoport kellett ahhoz, hogy sikerre vigyen egy ilyen vállalkozást. Tehát az egyesületi élet motorjának tekinthető embereknek nem elsősorban számszerűsége, hanem kapcsolati tőkéje és mentalitásbeli hatóereje lehetett a meghatározó. Elsősorban az, hogy képesek voltak-e mozgósítani

²⁸ Czímer Károly: A Szeged-Belvárosi i. m. 18.

²⁹ Uo. 25.

³⁰ Goda Éva: Társasági élet és művelődés. A Debreceni Casino története 1833 és 1945 között. Debrecen 2001. 38.

³¹ Uo. 43.

³² Uo. 50.

a közösség többi tagját a cél érdekében, illetve, hogy meg tudták-e győzni őket kezdeményezésük fontosságáról. Ha csak Széchenyi *Nemzeti Casinó*val kapcsolatos erőfeszítéseit tekintjük, akkor is látható, hogy milyen nehéz volt meggyőzni a potenciális tagokat a csatlakozásra. A *Nemzeti Casinó*t követő alapításoknak ennél könnyebb dolguk volt, hiszen volt egy példa, ami hivatkozási alapot teremtett az egyes kezdeményezéseknek. A magyarországi kaszinók megalakulásának (korai) történetében minden bizonnyal fontos szerepet játszott a mintakövetés. Ennek az emlékei azonban csaknem kétszáz év távolából nehezen fejthetők fel.

Kaszinók a neoabszolutizmus korában

A forradalom és szabadságharc leverése után elkövetkező időszak nem kedvezett az egyesületi életnek, de korántsem tette lehetetlenné azok működését. A forradalom és szabadságharc eseményei alatt az egyesületek nagy része szüneteltette működését, majd a helyzet konszolidálódásával párhuzamosan próbáltak visszatérni a korábbi egyesületi élethez. Az ország politikai viszonyai azonban nem minden esetben tették ezt lehetővé. 1850 novemberétől csak a nem politikai jellegű egyesületek alakulását engedélyezték. A már létező egyesületek pedig csak külön engedéllyel, egy biztos részvétele mellett tarthatták meg közgyűléseiket.³³ A következő év decemberében Karl Geringer – a polgári ügyek császári biztosa – körlevelet küldött az öt kerületi főispánhoz, aminek értelmében 1852. február végéig minden működő egyletnek írásban kellett kérvényeznie továbbműködését.³⁴ Amennyiben ezt elmulasztották, akkor az egyesületet megszűntnek tekintették. Ezt követően az 1852. november 26-án kiadott császári pátens értelmében minden alakuló egyletnek céljaik megjelölésével és alapszabályait mellékelve kellett kérvényét a területileg illetékes hatósághoz benyújtania. A már létező, de engedéllyel nem rendelkező egyesületeknek (ezek szerint a fenti körlevél fenyegetőzése ellenére is voltak ilyenek) is a törvény által előírt módon kellett engedélyért folyamodniuk. Az ostromállapot megszüntetésével az egyletek ügye a polgári hatóságok kezébe került. Ennek apropóján Albrecht főherceg-kormányzó rendeletet adott ki 1854. június 11-én.³⁵ A rendelet újra az egyleti gyűlések bejelentési kötelezettségét írta elő (melynek a tárgysorozatot is közölniük kellett) annak érdekében, hogy a hatóság „országfejedelmi” biztost küldhessen ki a helyszínre.

³³ *Deák Ágnes*: Az egyesületek és a Schmerling-provizórium kormányzata. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Szeged 2009. 3.

³⁴ Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867. Iratok. Szerk. Sashegyi Oszkár. Bp. 1959. 49.

³⁵ Munkások és parasztok mozgalmi i. m. 185.

De nézzük hogyan alakult mindez a gyakorlatban. 1849. augusztus 4-én Haynau bevonult Szegedre és statáriumot hirdetett, az egyesülés és gyülekezés tiltva volt, tehát a kaszinó is bezárt. 1851 elején a kaszinó újra kinyitott és tisztújítást tartott. A város császári főnökévé kinevezett Bonyhád Perczel István 1851. október 16-án írt jelentésében többek között a belvárosi kaszinóról is megemlékezett, melynek bezáratását javasolta.³⁶ Ez év december 9-én August Antal pest-budai főispán utasítására a nyilvános összefüveteket megtiltották, a város egyesületeit bezárták. A kaszinó működése hat évig szünetelt, 1857-ben az új polgármester, Gramperl Alajos javaslatára alakult újjá (az alakuló gyűlésen részt vett egy császári biztos is),³⁷ aki ezt követően három évig a kaszinó elnöki tisztét is viselte. Az új alapszabályokat a Helytartótanács 1857. augusztus 22-én erősítette meg.³⁸

Debrecenben ugyanakkor a *Polgári Casinót* 1849 végén a katonai parancsnokság záratta be. Egy éven belül azonban a nagyváradi császári kerületi főispán engedélyezte az egyesület újjáalakulását, ehhez a kaszinónak csak új alapszabályt kellett alkotnia.³⁹ Ezzel párhuzamosan nem kényszerből, hanem saját politikai érzékükre hagyatkozva felkérték a város katonai állomásparancsnokát és a teljes tisztikart, hogy lépjenek be a kaszinóba, így biztosítva az egyesület zavartalan működését.⁴⁰ A kaszinó 1851-ben elfogadott alapszabályában azonban semmilyen utalás nem található sem a különleges helyzetre, sem a közgyűlés megtartására vonatkozóan. Az 1841-es alapszabállyal összehasonlítva nincs nagyobb, említésre méltó eltérés a két szöveg között.⁴¹ Ennek ellenére Barta János Debrecen történetének harmadik kötetében tudni véli, hogy a kaszinó működését azzal a feltétellel engedélyezték, hogy a polgármester minden egyleti ülésen részt vesz.⁴² A fentiekkel ellentétben a nagybecskereki kaszinó 1864-es alapszabályának kilencedik paragrafusában szereplő szöveg utal a sajátos politikai helyzetre: „Minden közgyűlés a politikai hatóságnál jó eleve bejelentendő, s a kormánynak felügyeleti joga általában de különösen a közgyűlésekbeni megjelenésre hivatott k. biztos által lesz gyakorlandó.”⁴³

³⁶ „De annyit tudok, hogy valamint a palánkiban, úgy ezen most nevezett casinokban is számos oly egyének vannak, kik kormányellenes érzelműek, s ennél fogva ezeknek bezáratását részemről czélszerűnek látván, ha e részbeni nézetem Méltóságod által elfogadtatik, a további utasítást ennek végrehajtásához ezennel kikérem.” Bonyhád levele báró August Antal cs. kir. kerületi főispánhoz. 1851. okt. 16. Közli Reizner János: Szeged története. 2. Szeged 1899–1900. 185.

³⁷ Czimer Károly: A Szeged-Belvárosi i. m. 87.

³⁸ Kovács János: A mi kaszinónk. Szegedi Híradó, 1891. október 25.

³⁹ Goda Éva: Társasági élet i. m. 94.

⁴⁰ Szűcs István: A debreceni casino története. Debrecen 1884. 19.

⁴¹ Az alapszabályokat közli Goda Éva: Társasági élet i. m. 94., 250–251., 253–254.

⁴² Ifj. Barta János: Debrecen az abszolutizmus korában. In: Debrecen története. Szerk. Gunst Péter. Debrecen 1997. 3., 13.

⁴³ A Nagy-Becskereki Casino-társulat alapszabályai. Nagybecskereg 1864. 5.

A kaszinóalapítások gyakorisági görbéjéről jól látszik, hogy az októberi diploma kiadása után erőteljes növekedés indult meg. Egy év múlva ugyan a provizórium időszaka újabb szigorú ellenőrzést hozott az egyesületekre, elsősorban Pálffy Mór helytartónak köszönhetően,⁴⁴ ennek ellenére az egyesületi aktivitás továbbra is intenzív maradt. A növekedés tényét egy 1864 nyarán kelt helytartótanácsi felterjesztés is igazolja, mely szerint „a legújabb időben az egyletek feltűnő szaporodásában az egyleti mozgalomnak majdnem túláradása tapasztalható.”⁴⁵ A felterjesztés szerint a jelenség oka a haladás és a fejlődés, s nem utolsó sorban az ország akkori politikai helyzete volt. A felterjesztő véleménye szerint a vezetésre hivatott csoportnak csak ezeken a fórumokon nyílik lehetősége az eszmecserére és gondolatainak kifejtésére. A korszak egyesületi életéről – a javaslatot olvasva – az is kiderül, hogy az egyletek aktív tagsága „vidéken majdnem kizárólag a fő- s középbirtokos osztályból, a városokban pedig a vagyonos és mívelt polgári rendből”⁴⁶ rekrutálódott. Az irat szerzője azt is élesen látta, hogy a más országokban az egyesületalapításokban aktív csoport Magyarországon nincsen tömegesen jelen. S még egy mozzanatot kiemel a jelentés, ami szintén az ország speciális politikai helyzetének tudható be: az egyletek – különösen a gazdasági és kaszinó egyletek – politikai megmozdulásait. Konkrétan az aradi, a szekszárdi, a lévai, a pozsonyi, a selmeci, a besztercebányai és a zombori kaszinót említi meg a szöveg.

1849 és 1866 között összesen 82 kaszinó alakulásáról vagy újjáalakulásáról tudósítanak a források. A fentiekben is vázolt tendencia szerint 1856-tól kezdődően élénkült meg az alapítási kedv. A legtöbb esetet 1860-ban, 1861-ben és 1865-ben regisztrálhattam (10, illetve 15–15 kaszinó). Két dolgot kellett itt tüzetesebben megvizsgálni: egyrészt azt, hogy hol alakultak kaszinók a nagy „ínség” idején, másrészt, hogy a „konjunktúra” milyen alakulatokat hozott létre.

Aradon 1859-ben, az országban elsőként, katonatiszti kaszinót alapítottak (a városban már 1833-ban alakult egy kaszinó), majd 1861-ben a pesti helyőrség tisztjei számára is létrehoztak egy tiszti kaszinót. Az 1919-es újjáalakulás után *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egylet* névre keresztelt egyesület egészen 1945-ig fennállt, s igen jelentős művelődési intézménnyé nőtte ki magát a két világháború között.

Baján 1857-ben alakult meg a *Bajai Kereskedelmi Kaszinó*, s ezzel a városban egy új, a város lakosságának foglalkozási összetételét tükröző, specializált kaszinó jött létre. Az 1827-ben alapított *Mercantill Casino* óta ez volt az első kereskedelmi kaszinó az országban. Az iparosok külön kaszinóba tömörülésére sem volt

⁴⁴ Ennek részletes leírását adja *Deák Ágnes*: Az egyesületek és i. m.

⁴⁵ A helytartótanács felterjesztése az uralkodóhoz „a Magyarországon fennálló egyletek tevékenysége és a közönségrei (sic!) hatása ügyében.” 1864. júl. 16. In: Munkások és parasztok mozgalmi i. m. 380.

⁴⁶ Munkások és parasztok mozgalmi i. m. 380.

eddig példa. A szabadkai iparos kaszinó 1860-ban alakult, ekkor már létezett egy nemzeti kaszinó a városban (azt nem tudjuk, hogy működött-e éppen vagy sem), amit 1840-ben hoztak létre. Brassóban, ahogyan a reformkori kaszinókkal kapcsolatban már szó volt róla, elsőként a görögök, 1846-ban a románok alapítottak kaszinót, 1860-ban pedig magyar kaszinó is létrejött.

A város nemzetiségi csoportjai tehát egyesületeik megalapításával egymást követően jelezték különállásukat a társasági életet illetően is. A lakosság jelentős részét kitevő szászok nem kaszinót alapítottak, hanem közvetlenül a görög kaszinó létrejötte után, 1826-ban olvasóegyletet hoztak létre.

A korszakban mindössze a tót mezővárosban, Liptószentmiklóson jegyezték fel két kaszinóalapítást. A településen egy év eltéréssel alakult meg a reformkori pozsonyi alapítás után másodikként az országban, egy izraelita kaszinó (1861), valamint a *Tót Kaszinó és Beszeda Színházi Egylet* (1862) nevű társulat (beseda, beszeda: a szláv nyelveken beszélgetést, társalgást, társaságot jelent).

Földrajzi tekintetben a reformkorra jellemző megoszlásokról beszélhetünk, vagyis elsősorban az ország keleti megyéiben volt élénk a kaszinómozgalom. 82 kaszinóból 54 alakult a Dunától keletre eső területeken. A települések jogállását tekintve most is a városok jártak elől (86,6%). A korszakban 11 esetben (13,4%) alapítottak kaszinót nem városi jogállású településen. Tehát a települések jogállását tekintve nagy változást nem lehetett regisztrálni a korábbiakhoz képest, bár a kaszinómozgalom alacsonyabb presztízsű települések felé terjedése már akkor is érzékelhető volt.

A települések differenciáltabb osztályozásával a korszakra vonatkozóan Keleti Károly foglalkozott.⁴⁷ A Keleti-féle hierarchiába a kaszinót alapító 82 településből 32 volt beilleszthető. Vagyis a kaszinóalapító települések 60%-a ebben a komplex értelemben nem volt városnak tekinthető. Magasabb urbanizáltsági fokon (rangorszáma 1 és 50 között volt) csupán 11 település állt, ez az összes település 13,4%-át adta. Közel ötödük tekinthető közepesen urbanizált településnek (50–100 közötti pontszámmal). 7%-uk (6 település) pedig igen alacsony városiasodottsági hányadossal rendelkezett. Az eredmény megegyezik a reformkorival, elmozdulás egyelőre nem történt e tekintetben sem. Szám szerint 56 új település kapcsolódott a kaszinómozgalomhoz, melyek jellegükben nem különböztek a reformkori kaszinóalapító községektől.

Kaszinók a dualizmus idején

A dualizmus éveiben alapított kaszinók a fénykor kaszinói voltak, számuk éppen ezért óriási: 47 év alatt 736 ilyen egyesület alakult az országban. Az alakulások időbeli eloszlását vizsgálva négy korszakot különíthetünk el.

⁴⁷ *Keleti Károly*: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából. Pest 1871.

Az 1867 és 1878 közötti első szakaszban alakult a korszak kaszinóinak közel egyharmada (233), évente átlagosan tizenkilenc kaszinó. Az ezt követő hosszú évtized (1879 és 1891 között), a viszonylagos visszaesés ideje, ekkor lényegesen kevesebb kaszinó jött létre (136), évente átlagosan tizenegy, az összes alakítás 19%-a. 1892 és 1899 között látunk egy előzőeknél rövidebb periódust, amikor nyolc év alatt 166 kaszinó alakult, az összes kaszinó 23%-a, évente átlagosan huszonnégy ilyen egyesület. Az utolsó periódus a századfordulótól a világháborúig terjedő tizennégy év, ebben az időszakban nem volt egyértelmű tendencia megfigyelhető (voltak az átlagot jóval meghaladó évek: 1906, 1912, és azt jóval alulmúlók is: 1908, 1911). Évente átlagosan tizenhárom kaszinó alakult, az összes alapítás 27%-a, összesen 201 kaszinó.

1867 és 1878 között alakult kaszinók

A dualizmus első évtizedében alakult 233 kaszinó között már nem található a korai nemzeti kaszinó elnevezés. Polgári kaszinók azonban még jelentős számban alakultak, tizennyolc ilyen egyesületet találunk ebben a korszakban. Közülük hat esetben már egy meglevő kaszinó mellé jött létre egy újabb, polgári elnevezéssel. Zomborban valószínűleg a reformkorban alakult kaszinó éledt újjá polgári kaszinóként, amire már a fentiekben is láthattunk példát. Leibicen 1867-ben alakult polgári kaszinó, a három évvel azelőtt létrejött gazdasági kaszinó mellé. Dobsinán 1871-ben szintén egy korábbi alakulat mellé alakult meg a polgári kaszinó, ahogyan Sasváron is. Rohoncon pedig három év eltéréssel hozták létre a *Rohonczi Casino* társaságot 1874-ben és a *Rohonczi Polgári Casinót* (*Rechnitzer Bürger-Casino*) 1877-ben. A két kaszinó társadalmi bázisának különbségeit mutathatja, hogy az előbbi magyar, az utóbbi pedig német nyelvű alapszabályt terjesztett be elfogadásra.

Ebben a korszakban tizenhat foglalkozási elkülönülést hirdető – két bányatiszti, hat kereskedelmi, hét katonai és egy munkás kaszinó – egyesület született. Az 1840-es években alakult bányatiszti kaszinók után 1868-ban a baglyasaljai és a kisterenyei bányák tisztjei számára hoztak létre kaszinókat. A hat kereskedői és kereskedelmi kaszinó területi meghatározottsága figyelmet érdemel. Az új alakulatok ugyanis az 1857-ben alakult *Bajai Kereskedelmi Kaszinó* környezetében (Bátaszéken 1868-ban, Dombóváron 1875-ben, Kaposváron és Szigetváron 1876-ban, Bonyhádon pedig 1877-ben) jöttek létre. Egyetlen kivételként a *Ceglédi Kereskedők és Iparosok kaszinó-egyesületét* lehet megemlíteni. Ez utóbbival közösséget mutat a vele azonos esztendőben alakult *Bonyhádi Kereskedelmi és Iparos Kaszinó*, ugyanis mindkettő a kereskedők mellett az iparosokat is tömöríteni kívánta.

A *Jászberényi Honvéd Tiszti Kaszinón* (1877) kívül további öt esetben alakult az országban katonai kaszinó: 1868-ban Temesváron, 1870-ben Kassán, 1874-ben Komáromban és Pozsonyban, végül 1875-ben Kolozsváron. A tiszti kaszinók két szempontból is kilógtak általában az egyesületek és konkrétan a kaszinók közül: egyrészt esetükben sérült a függetlenség elve, mert a tiszti kaszinók közvetlenül a honvédelmi miniszter alá voltak rendelve; másrészt esetükben sérült az önkéntesség elve is, hiszen a tiszti kaszinókba az adott katonai egység állománya testületileg kellett hogy belépjen, ezen kívül csak az itt lakó nyugállományú katonák, tisztviselők és lelkészek jelentkezhetek tagnak. (Rendkívüli tagnak felvehették még a nem helyőrséghez tartozó tiszteket is.)

A korszak igazi különlegességének a Stájerlakon 1873-ban megalakult munkáskaszinót tekinthetjük. Stájerlak és a hozzá tartozó Anina a 18. század utolsó harmadában létrejött bányászattal foglalkozó település, mely 1846-ban kincstári kezelésbe került, majd az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság vette meg a területet és kezdte el a bányaművelés fejlesztése mellett a vasgyár kiépítését is. Lakossága a gyár és a bányák fejlődésével párhuzamosan gyarapodott, 1880-ban kilencezret meghaladó népességének 80%-a német volt. A *Vasgyári Munkások kaszinója* (*Arbeiter Casino*) előtt már alakult a településen egy másik kaszinó is. Az 1868-ban létrejött *Aninai Casino* alapszabálya szerint az aninai lakosokat, a bányászathoz vagy a vasúthoz tartozókat vette fel tagjai közé. Később az egyesület feladatai közé felvették a gyerekek tornaoktatását is, és az egyesület nevét *Aninai Casino és torna egylet*re változtatták. Érdekesség, hogy az *Aninai Casino* 1888-ban egy újabb átalakuláson ment át, az alapszabály módosítás szerint a kaszinó ezen túl *Aninai Hivatalnoki Kaszinó Egylet* névre hallgatott. Tagjai az osztrák–magyar vasúttársaság hivatalnokai lehettek, de rendkívüli tagként azok az aninai tagok is csatlakozhattak, akiknek nem volt kapcsolatuk a vasúttal. Az alapszabály módosítása mögött feltehetően az állt, hogy 1884-ben megalakult a *Stájerlaki Tisztviselő Casino-egylet*, ami szintén az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság tisztviselői számára állt nyitva. Úgy tűnik tehát, hogy a két közigazgatásilag egyesített település civil szférája külön működött még akkor is, ha azonos foglalkozású, beosztású emberekről volt szó.

A korszakban tíz nemzetiségi kaszinó született, öt magyar (Lugoson, Szentmártonban, Újvidéken, Besztercebányán, Szászsebesen), három szerb (Csákon, Ittebén, Adán), egy román (Belényesen) és egy szász (Kereszténfalván). Besztercebánya és Belényes kivételével ezeken a kaszinókon kívül nem alakult másik a településen. Az 1877-ben alapított *Besztercebányai Magyar Casino* előtt 1838-ban alakítottak kaszinót a városban. A magyar kaszinónak 1878-ban 111 tagja volt 10 forintos tagdíj mellett, korábbi versenytársának pedig 268 tagja volt 6 forintos tagdíj mellett. A másik kétkaszinós településen, Belényesen 1858-ban alakult

kaszinó, majd 1870-ben követte azt a román kaszinó. 1878-ban mindkettő működött, előbbi 55 taggal, utóbbi 49 taggal 10, illetve 5 forintos tagdíj mellett.

A kaszinók a kezdetektől az egyesületen belüli politikamentesség mellett tettek le a voksukat. Ezért számít újdonságnak az 1875-ben alakult Nyitra megyei *Szabadelvű Pártkör és Kaszinó*, valamint a hetvenes években alakult öt katolikus politikai kaszinó (1871-ben Székesfehérváron, Pásztón, Pozsonyban, 1872-ben Hőgyészen és Temesváron).⁴⁸ A két utóbb alakult egyesület a *Pozsonyi Katolikus Politikai Kaszinó* alapszabályait másolva és arra hivatkozva kérte a belügyminisztertől működésének engedélyezését. Alapszabályaikban a politikai mivoltukra nem, csak a vallási elkötelezettségükre tértek ki. Ilyen módon semmiiben sem különböztek a magukat csak katolikus vagy római katolikus kaszinónak nevező egyesületektől, melyek alapszabályaikban a szokásos kaszinói célokat katolikus identitásukhoz kapcsolódó feladatokkal egészítették ki. 1872-ben Jászalsószentgyörgyön, Bakonybélén és Temesváron (*Józsefkülvárosi Katolikus Kaszinó*), 1874-ben Vaskúton, Jánoshidán és Szatmárnémetiben születtek ilyen kaszinók. A legösszetettebb ilyen alapszabályt a *Jászalsószentgyörgyi Katolikus Kaszinó* esetében olvashatjuk. Itt általánosságban fontosnak tartották, hogy tagjaik „a vallási hitélet folyamatáról is” értesüljenek, céljuk volt „a város katolikus polgáraiban érdekltséget kelteni a kath. egyház és vallás ügyei iránt, helyes nézeteket terjeszteni a kath. autonómiáról, az egyháznak az államhoz, iskolához, családhoz való viszonyáról, fölvilágosítani a polgárokat, miként éljenek mint polgárok és mint katolikusok jogaikkal, egyetértésre lelkesíteni a kath. jogok és érdekek védelmében, a közérkölség és művelődés előmozdítására kölcsönös felvilágosítás, eszmecsere és véleményezések útján megválasztani a helyes eszközöket, végre fejleszteni a kath. polgároknak az isten, király és a haza iránti tiszteletet.”⁴⁹

A korszak további újdonsága volt a gazdasági kaszinók tömeges felbukkanása. Vélhetően az 1864-ben alakult, *Leibiczi Gazdasági Casinó*nak a hatására jött létre 1874-ben az *Iglói Gazdasági Casino*, aztán 1876-ban az egymás szomszédságában fekvő Szepes vármegyei Hunfalván, Kakaslomnicon és Szepesbélán alakultak ilyen néven kaszinók. Ezek „a gazdasági érdek emelése céljából” létrejött egyesületek alapszabályaikban a szokásos kaszinói célok (társasélet élénkítése, műveltség emelése) mellett a mezőgazdaság fejlesztésének igényét is hangsúlyozták: „Hazánk földmívelési viszonyaink továbbfejlesztését czélul tűzték

⁴⁸ Szabó Dániel kilenc ilyen kaszinót említ (de nem sorolja fel őket tételesen) 1868 és 1914 között, melyek a szerző szerint egyértelműen a kormánypárti oldalt erősítették. Lásd Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése. Történelmi Szemle 34. (1992) 219.

⁴⁹ Jászalsószentgyörgyi Katolikus Kaszinó iratai Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K150-1874-III-4-7629-325.

maguknak az itt ott áldással működő gazdasági kaszinók is.”⁵⁰ Az *Iglói Gazdasági Casino* német és magyar nyelven kinyomtatott alapszabálya szerint az egyesület „A helybeli gazdasági viszonyok javítása és a gazdasági üzlet jövedelmezőbbé tétele céljából”⁵¹ alakult, ahol előadásokat kívántak tartani a mezőgazdasági művelés és a korszerű eszközök tárgyában, újításokkal kívánták megismertetni a tagokat, valamint gazdasági könyveket és folyóiratokat kívántak terjeszteni. Sőt, a munkát keresők és kínálók hirdetéseinek megjelenésére is teret kívántak biztosítani.⁵² A mezőgazdaság fejlesztését célzó kaszinók többsége (tizenegyből nyolc) Szepes vármegyében alakult meg. A megyén kívül csupán Pozsonyban és két Vas megyei településen (Horvátlövő, Németlövő) alakult valaha gazdasági kaszinó.

Az 1867 és 1878 közötti alapítások regionális megoszlását tekintve továbbra is a Dunától keletre eső területek részesedése volt a legnagyobb (Erdély és a Partium, illetve a Duna-Tisza köze 26,5 és 27,8%). A dunántúli települések mindössze az összes alapítás ötödében vettek rész, míg a felvidéki alapítások aránya alig haladta meg a 16%-ot.

A települések jogállását tekintve nehezebb fogalmaznom, mint az előző fejezetekben, hiszen az általam elemzett korszakot két közigazgatási törvény is keresztül vágta. Ezek következtében a települések jogállása, besorolása megváltozott, az átláthatóság kedvéért ebben az esetben csak a városi és nem városi jogállású településeket különböztetem meg. A dualizmus első évtizedében alakult kaszinók nagy része továbbra is városi jogállású településeken alakult meg (61,5%), de a nem városi jogú települések aránya megközelítette a negyven százalékot (38,5%), vagyis az előző korszakokhoz képest igen nagymértékű emelkedés figyelhető meg. Bár a változásban valószínűleg az is közrejátszott, hogy a közigazgatási reformok során a városi jogállású települések „redukciójában a törvényhozás és a beligazgatás nagyobb vonalú volt, mint a bővítésben.”⁵³

⁵⁰ Szepesbélai Gazdasági Casino MNL OL K150-1877-III-4-36169. 602. és MNL OL K150-1877-III-4-600. 597.

⁵¹ Iglói Gazdasági Casino MNL OL K150-1874-III-4-16874. 327.

⁵² A fenti öt ilyen jellegű egyesület mellett még hat magukat hasonlóan definiáló kaszinó jött létre a teljes időszakot tekintve. Poprádi Gazdasági Kaszinó (1889), Mateóci XVI. Szepesi Városi Gazdasági Kaszinó Egylet (1884), Horvátlövői Gazdasági Casino egylet (1893), Németlövői Gazdasági Casino (1893), Pozsony megyei Gazdasági Casino (1896), Felkai Gazdasági Kaszinó Egylet (1899).

⁵³ Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: *Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 2004. 55.

1879 és 1891 között alakult kaszinók

1879 és 1891 között 136 kaszinó alakult, melyek területi megoszlása a fentiekkel azonos volt, a megyék sorrendje nem változott az előző tíz évhez képest (Bács-Bodrog vármegye településein alakult a legtöbb kaszinó (12), ezt követte Pest-Pilis-Solt és Torontál vármegye (7-7). Viszont jogállásukat tekintve ebben a korszakban már túlnyomórészt (77%) nem városi jogállású településeken alakultak kaszinók, de hogy ellenőrizsem a települések jogcímváltozása mögött rejlő esetleges keresztfüggéseket, ezúttal a kaszinóalapító települések lakosságát is megvizsgáltam.

A vizsgálat szerint az összes kaszinóalapító település 17%-a 1500 főnél kisebb létszámú népességgel bírt, és a kaszinók ugyanilyen aránya alakult tízezer vagy annál nagyobb népességgel bíró településen. Ez körülbelül megegyezik a dualizmus első évtizedének megoszlásaival. Ellenben a neoabszolutizmus idején alakult kaszinók 32%-a jött létre tízezernél több lakost tömörítő településeken. Ekkor nem is alakultak kaszinók törpetelepüléseken, vagyis 1000 főnél kevesebb lakossal rendelkező helyeken. A reformkorban még nagyobb volt a tízezer főnél több lakost tömörítő helyek aránya a kaszinóalapítók között, az összes kaszinó 42%-a alakult ilyen településeken. Míg az 1500 főnél kisebb települések részesedése mindössze 6% volt. Vagyis az időben előrehaladva nemcsak az igaz, hogy egyre jellemzőbb a nem városi jogállású települések részvétele a kaszinómozgalomban, hanem az is, hogy lakosságszámukat tekintve egyre kisebb településeken alakítottak ilyen egyesületeket.

A korszakban alakult kaszinók között továbbra is jelentős számú polgári kaszinót találhatunk, szám szerint tíz ilyen nevű egyesületet. Az esetek többségében a településen már létező kaszinó mellé alakultak meg ezek az egyesületek.⁵⁴ Mivel Bácsban, a közel négyezer lakosú Bács-Bodrog megyei kisközségben működő mindkét kaszinó (*Bácsi Casino Egylet*, *Bácsi Polgári Casino Egylet*) 1888-as alapszabályai fennmaradtak, jó alkalom kínálkozott az összehasonlításra. Ezek szerint mindkettő célja volt a művelődés emelésének vágya, emellett a polgári kaszinó az ipari és kereskedelmi ismereteket is terjesztetni kívánta, míg a csak kaszinó nevet viselő rokonegyesület egyszerűen úgy fogalmazott, hogy „a kellő mulatság kedvéért”⁵⁵ alakul meg. További különbség, hogy a polgári kaszinó alapszabályában rögzítette, hogy két hivatalos nyelve van az egyesületnek: „A hivatalos nyelv a német és a magyar, miután azonban a jelenlegi tagok legnagyobb része

⁵⁴ Bácsalmáson (1882), Modorban (1882), Apatinban (1889), Bácsban (1888), Pásztón (1888).

⁵⁵ Bácsi Casino Egylet alapszabálya MNL OL K150-1890-VII-37907. 1951.

német ajkú, az érthetőség kedvéért a jegyzőkönyvek német nyelven szerkeszten-dők.”⁵⁶ Feltételezésem szerint a két kaszinó elkülönülése foglalkozási és etnikai alapú egyaránt lehetett.

A korszakban nem folytatódott látványosan a katolikus vagy katolikus po-litikai kaszinók gyarapodása. Sajátos alakulat volt viszont az 1888-ban létrejött *Szigetvári Katolikus Nemzeti Kaszinó*, illetve az 1883-ban alapított *Hajdúhadházi Pártszínezet nélküli Kaszinó*. 1879 és 1891 között további négy kereskedelmi, ke-reskedői nevet viselő és két gazdasági kaszinót alapítottak. A négy kereskedelmi kaszinó – a *Galgóczi Kereskedelmi Kaszinó* kivételével – a megelőző évtized Duna-menti alapításaihoz kapcsolódva Kecskeméten, Pincehelyen és Nagykanizsán alakult. Az 1889-ben létrejött poprádi és az 1884-ben alakult mateóczi gazdasági kaszinók pedig a fentiekben említett felvidéki gazdasági kaszinók körét bővítet-ték. A Krassó-Szörény vármegyei Orsován 1886-ban, eddig egyedülálló módon ugyanazon üzem hivatalnokai és munkásai számára egyidőben létesült kaszinó. A település kétezer fő körüli népessége már 1872-ben megalapította első kaszinó-ját (*Orsovai Kaszinó*), majd tizennégy évvel később hozták létre az *Orsovai Vasúti Hivatalnokok Kaszinóját*, más néven a *Vaspályai Kaszinót*, és mellette az *Orsovai vasúti munkások Casinóját* is. Az alapszabályban „orsovai pályaudvaron levő hiva-talnoki Casino”-nak nevezett egyesület a pályaudvaron dolgozó állami, vasúti és magánhivatalnokokat vette fel tagnak. Célja volt „a társasélet és kartársi szellem minden megengedett módon való élesztése, valamint a hazai nyelv ápolása.”⁵⁷ Az *Orsovai vasúti munkások Casinójának* ellenben tagja lehetett „minden vasúti alkalmazott vagy munkás tekintet nélkül a rangra és a nemzetiségre, ha az illető fedhetetlen jellemű.”⁵⁸ A szokásos célok mellett „tudományos az ipart és a mun-kát tárgyaló”⁵⁹ előadásokat is kívántak tartani tagjaiknak.

A fentiek mellett még három gyári tiszti kaszinó alakult ebben az időszakban, mindegyik a RIMA gyáraiban jött létre: Ózdon 1880-ban, Salgótarjában 1888-ban, Likéren 1889-ben. A *Likéri gyári tiszti casino* és az *Ózdi Vasgyári Tiszti Casino* alapszabályai szerint tagjai a társaság telepein lakó tisztviselők, orvosok, tanítók, gyakornokok és főmesterek, később művezetők és felső ipariskolát végzett alkal-mazottak lehettek. Mindkét alapszabály gyakorlatilag azonos szöveggel rögzíti, hogy az egyesület felett a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. főfelügyeletet gyakorol, mégpedig a társaság műszaki igazgatóján keresztül. A szöveg arról is informálja olvasóját, hogy az egyesület a részvénytársaság (illetve az ózdi kaszinó

⁵⁶ Bácsi Polgári Casino Egylet alapszabálya MNL OL K150-1890-VII-8-17071. 1948.

⁵⁷ Az orsovai vasúti hivatalnokok Casinója. MNL OL K150-1886-VII-8-59165. 1473.

⁵⁸ Orsovai vasúti munkások Casinója. MOL K 150-1887-VII-8-21130. 1576.

⁵⁹ Uo.

esetén annak elődvállalata) pártfogása mellett alakult meg, ami azóta is jelentős támogatásban részesíti.

A korszakban a Hunyad megyei Hátszegen 1881-ben, a szomszédos Szeben vármegyében Nagyszebenben és Resináron 1891-ben alapítottak román kaszinót. A teljesen román lakosú Resináron nem volt más kaszinóalakulat, míg a két további helyen a román kaszinót megelőzte egy-egy megkülönböztetés nélküli kaszinó egyesület. A négy magyar kaszinó Segesváron, Kőhalmon és Megyesen alakult, minden esetben volt már kaszinó a magyar kaszinónak nevezett egyesület előtt. A felvidéki Tiszolcon alakult magyar kaszinó azonban az egyetlen ilyen egyesület volt a településen.

A fővárosban a kerületi kaszinóalapítások korát éltek. A *Pest-Kőbányai Kaszinó* 1879-ben, a *Budapesti Lipótvárosi Casino* 1883-ban, a *Terézvárosi Casino* 1884-ben, a *Budai Polgári Kaszinó* 1886-ban, a *VII. Kerületi Polgári Kaszinó* 1889-ben alakult meg. A fentiek mellett egy országos hatókörű kaszinó is színesítette a palettát, az *Országos Kaszinót* 1883-ban alapították. Eddig példa nélküli speciális kaszinó volt az 1890-ben Budapesten alapított *Fővárosi Kávés és Kávémérő Ipartársulat Kebelében alakult Jótékonyági Kaszinó* nevű egyesület egyrészt az ipartársulati tagok szórakozóhelyéül, másrészt az elszegényedett ipartársulati tagok és családjuk segítése miatt jött létre.

1892 és 1899 között alakult kaszinók

Az alábbiakban elemezni kívánt nyolc évben 166 kaszinó alakult. Regionális eloszlásuk a fentiekhez képest nem változott, a kaszinók felét a Dunától keletre fekvő területeken alapították (32,5% Duna-Tisza köze, 17,5% Erdély és Partium). A fővárosban ebben az időszakban öt kaszinó alakult, a kaszinók 60%-a nagyközségben és mintegy negyedük kisközségben alakult. Mindebből is következően tovább nőtt az alacsonyabb lakosságot tömörítő települések részesedése a kaszinómozgalomban. Ebben a nyolc évben a kaszinók 10%-a alakult tízezernél több lelket számláló településen, 14%-uk 1500 főnél kisebb lakosságot tömörítő helyen jött létre, tíz kaszinó „törpetelepülésen,” vagyis 1000 főnél kisebb lélekszámún.

Az időszak jellemző kaszinótípusa most is a polgári kaszinó volt. A harmincegy polgári kaszinót többségükben olyan településeken alapították, ahol ez volt az egyetlen kaszinó. A fennmaradó tíz esetből hatban ezt megelőzően alapítottak az adott településen egy nevében semmilyen elkülönülést sem hirdető kaszinót is. A megelőző korszakok tendenciáját folytatva alakult még négy kereskedelmi és két iparos kaszinó, most is az ország déli részén.⁶⁰ Kivételesnek tűnik a *Nagyatádi Iparos és Kereskedői Kaszinó*, melynek nemcsak a mesterek, de az iparos

⁶⁰ Pécssett 1893-ban, Szekszárdon 1897-ben, Nagykőrösön 1898-ban, kissé távolabb Nagyatádon 1892-ben, Hódáságon 1893-ban, Bácsan pedig 1898-ban.

és kereskedő segédek is tagjai lehettek, ha főnökeik ajánlották őket és a tagdíj megfizetéséért is jótálltak.⁶¹ Szintén említésre méltó, hogy Hódságon két gazdasági ágban érdekeltek különültek el a társasélet szintjén, amikor az iparos kaszinó mellett ugyancsak 1893-ban megalapították a *Hódsági Földművelő Kaszinót* is. A szomszédos Szentfülöpön, azaz Filipován szintén ebben az évben alakult meg a *Filipovai Földművelő Casino*, céljaikat tekintve mindkettő azonosan fogalmazott: „a földművelést minden ágaiban törvényesen engedett módon emelni és jobbitani.”⁶²

Budapesten újabb városrészi kaszinók alakultak: 1892-ben a *Tisztviselőtelepi Kaszinó* jött létre. Erzsébetvárosi társáról csak annyit tudunk, hogy 1895-ben feloszlott, majd 1904-től újra megalakult. A *VI. kerületi kültelki kaszinó* pontos megalakulásának dátumát nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy 1899-ben már létezett Kiss József építőmester elnöklete alatt. A foglalkozási elkülönülést mutató *Budapesti Orvosi kaszinó* pedig 1897-ben jött létre a fővárosban.

1900 és 1914 között alakult kaszinók

A dualizmus utolsó szakaszában némileg visszaesett az alapítási hajlandóság, évente átlagosan „csak” 13 kaszinót alapítottak, összesen 201 ilyen egyesületet (189 településen). Régiónkénti megoszlásuk nem változott az előzőekhez képest, a kaszinóalapítások közel 70%-a a Dunától keletre elterülő településekre esett. Most is egyértelmű volt a nem városi jogállású települések túlsúlya: a kaszinók 12%-a városokban, 60%-uk nagyközségekben, 28%-uk kisközségekben alakult meg. Ha az 1910-es népszámlálás adatait alapul vevő Beluszky-Győri várostipológia⁶³ alapján osztályozzuk a településeket, akkor azt mondhatjuk, hogy a vizsgált időszakban mind a jogi, mind a funkcionális értelemben városnak tekinthető településeken alacsony volt a kaszinóalapítási hajlandóság, a „mozgalom” egyértelműen a falusias településekre szorult vissza.

A korszak egyik jellemző kaszinótípusának az egyes gyárak, üzemek keretei között létrejött kaszinókat nevezhetjük, melyből tizenegy alakult ekkor. A gyári tiszti vagy bányatiszti kaszinók általában az adott üzem vagy gyár elnevezését is a nevükben hordozták. Ugyanezen üzemek és gyárak altisztjeinek kaszinóiról nincs információnk.⁶⁴

⁶¹ Nagyatádi Iparos és Kereskedői Kaszinó MNL OL K150-1893-VII-8-1633. 2350.

⁶² Filipovai Földművelő Casino MNL OL K150-1893-VII-8-31046. 2356. és Hódsági Földművelő Kaszinó MNL OL K150-1893-VII-8-12011. 2352.

⁶³ *Beluszky Pál – Győri Róbert*: Magyar városhálózat a 20. század elején. Bp.–Pécs 2005.

⁶⁴ Vélhetően igaza van Földi Istvánnak, aki szerint az altisztek elkülönült egyesületeiket már nem kaszinónak, hanem körnek, olvasókörnek titulálták. *Földi István*: Nógrád megyei i. m. 155.

A román többségű Új Moldován és Romoszon a bánya alkalmazásában álló tisztviselők alapítottak kaszinót 1900-ban. Az 1892-ben Csepelre költözött Weiss Manfred Acél- és Fémművek Részvénytársaságon belül pedig 1903-ban *Lőszergyári Kaszinó* néven alapítottak egyesületet. Szintén ebben az évben alakult Pohorellán és Korompán *Vasgyári Tiszti Kaszinó*, Salgótarjánban pedig az *Inászdói Tiszti Kaszinó*. Ugyanitt három évvel később a Hirsch és Frank Budapest-Salgótarjáni Gépgyártó és Vasöntő Részvénytársulat (később Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt.) tisztviselőinek alakult kaszinója. A dinamikusan szaporodó lakosságú Hunyad megyei Petrozsényben 1907-ben pedig bányatiszti kaszinó alakult. 1912-ben Kistarcsán a Gép- és Vasútfelszerelési Gyár, Nagybocskón a Klotild Első Magyar Vegyipari Rt. tisztviselői alakítottak kaszinót. Végül a következő évben Bélapátfalván a Portland Cementgyárban hoztak létre gyári tiszti kaszinót.

A foglalkozási csoportok szerinti kaszinóalapítás további érdekes példái Budapesten érhetők tetten. A fővárosban ebben az időszakban is volt példa a kerületi kaszinó alakítására (1902-ben alakult a *Krisztinavárosi Kaszinó*), de 1903-ban a *Posta Táviró és Távbeszélő Tisztviselők Országos Kaszinója* jött létre és szintén a postához kötődő kaszinó volt az 1910-ben alapított *Posta Járműtelep Kaszinója* néven létrehozott egyesület is.

Meg kell még említenem a korszakban, 1906-ban Zomborban alapított *Nőkaszinót* is, mely a reformkorban és a dualizmus idején alakult kaszinó és polgári kaszinó mellett a harmadik kaszinó volt a városban. Ehhez hasonlóan nők számára alakított kaszinóról csak Rákoscabán tudunk, ami 1922-ben jött létre. Mindezek előtt, 1898-ban az *Országos Kaszinó* is kezdeményezte palotájának egyik termében a *Hölgykaszinó* létrehozását „a kaszinótagok családjához tartozó urnők részére [...] személyenkint évi 20 forintot tevő külön díj fizetése mellett.”⁶⁵ A Gerbeaud édességei, teaestélyek, kaszinóbálok, felolvasások, hangversenyek várták az itt összegyűlt tagságot. A hölgyeknek berendezett teremben tilos volt a kártya, de szabad volt a politizálás. A mintegy tíz évig fennálló hölgykaszinó tagjainak száma körülbelül ötven és száz fő között mozgott. 1908-ban azonban minden sikeressége ellenére helyhiányra hivatkozva megszüntették.⁶⁶

Összegzésként úgy fogalmaznék, hogy a dualizmus teljes időszakára nézve az alapítások nagy száma mellett két fő tendenciáról lehet beszélni. Egyrészt a látványos specializációról, másrészt a kaszinók egyre kisebb településeken való

⁶⁵ Az Országos Kaszinó Évkönyve az 1898-as évről. Bp. 1899. 3.

⁶⁶ Érdekes megjegyezni, hogy az angol társasági életben éppen fordított volt a helyzet, ott a 18. századi egyletekben még megjelenhettek a hölgyek, de a 19. századra szinte teljesen kirekesztődtek a klubéletből. Robert J. Morris: Clubs, Societies and Associations. In: The Cambridge Social History of Britain 1750–1950. Vol. 3. Szerk. F. M. L. Thompson. (Social Agencies and Institutions) Cambridge 1993. 398.

megjelenéséről.⁶⁷ Jól nyomon követhető az egyes időszakok trendjeit áttekintve, hogy hogyan lesz egyre színesebb a kaszinóállomány. A kezdeti nemzeti és polgári kaszinók mellett megjelentek az egyes foglalkozási csoportokat elkülönítő kaszinók, mint a kereskedelmi, kereskedői-iparos kaszinók, a gazdasági, mezőgazdasági, sőt földműves kaszinók is.⁶⁸ Az iparban foglalkoztatottak között ugyanígy terjedt a kaszinók divatja, hiszen az egyes gyárak tisztviselőinek alapított kaszinók mellett megjelentek a munkáskaszinók is a század hatvanas éveire. Az 1870-es évekre a specializáció odáig haladt, hogy vallási és politikai nézetek mentén is alapítottak kaszinókat. A katolikus kaszinók alapszabályai esetében olyan mértékű másolást lehetett felfedezni, ami csak a tiszti kaszinóknál volt a későbbiekben kimutatható.

Az egész korszakot figyelembe véve jól bemutatható hogyan is épült fel egy-egy település civil társadalma vagy annak egy szegmense. Az egy településen belüli különböző kaszinók megalakulásának időrendje, s egyáltalán a kaszinók számának és változatosságának vizsgálata sokat elárul a település társadalmán belül elkülönülő csoportokról. Általánosságban igaz, hogy a lakosságszám és az adott településen alakult kaszinók száma között van összefüggés. E szerint minél nagyobb egy város, annál valószínűbb, hogy egynél több kaszinót alapítottak benne. A dualizmus teljes időszakát tekintve hatvanegy településen alakult két kaszinó, tizennégy településen három, Hódságon és Salgótarjánban négy, Temesváron pedig hat.

Utóbbiban először 1867-ben egy városrészi, majd egy katonai, a hetvenes években pedig két katolikus kaszinó alakult, csak ezek után tudunk egy minden jelzőt nélkülöző és egy polgári kaszinó megalakulásáról. Egyfajta fordított trendet mutatott tehát a város, ahol a specializált kaszinóktól haladtak az egyszerűbbek, a társadalmat inkább egyesítő mintsem differenciáló kaszinók felé.

Hódságon, a Bács-Bodrog vármegyei németek lakta településen is viszonylag későn nyert teret a kaszinómozgalom, hiszen az első kaszinó csak 1873-ban alakult meg. Ezt egy polgári kaszinó követte, s közel húsz évvel később alakultak meg az iparos és földművelő kaszinók 1892-ben. A nagyfokú civiltársadalmi differenciálódás feltétlenül figyelemre méltó ebben a négyezer lakosú nagyközségben.

Salgótarján, a bányászatának köszönhetően gyorsan gyarapodó lakosságú település szintén négy kaszinóval került az adatbázisba. Itt is viszonylag későn,

⁶⁷ A tendencia az angol egyesületek esetében is megfigyelhető volt, de az természetesen az itt leírtaknál korábbra, a 18. század végére datálható.

⁶⁸ A különböző foglalkozásúakat egybefogó kaszinók megjelenése a brit területeken a 19. század közepére datálható. *Morris, R. J.*: Clubs, Societies i. m. 439.

1876-ban alakult meg az első kaszinó, a *Salgótarjáni Casino Egylet*. 1888-ban gyártishti kaszinó jött létre, ezt 1903-ban követte az inászóí bányatelep tisztviselői, majd 1906-ban pedig a Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. tisztviselői számára alapított kaszinó. Ebben az esetben a kaszinók a településen belüli sajátos szegregációt tettek láthatóvá, melynek elsődleges oka a munkahelyi elkülönülés volt.

A tizennégy három kaszinós településen az esetek többségében a három közül az elsőnek egy sima kaszinó egyesület alakult a hetvenes években. Ez mellé jöhetett létre polgári kaszinó, kereskedelmi vagy gazdasági kaszinó, gyári kaszinó, esetleg katolikus politikai kaszinó, vagy valamilyen településrészi kaszinó. Az alakulások időbeli megoszlása nem mutatott semmilyen jellegzetességet.

A hatvanegy kétkaszinós település többségében a kaszinó és a polgári kaszinó különállása volt jellemző. E mellett szintén jellemző kettősségnek nevezhetjük, hogy az úgynevezett sima kaszinó egyesület mellé egy speciális kaszinó alakult. Általában kereskedelmi, illetve gazdasági kaszinót vagy gyári, illetve bányatishti kaszinót – esetleg katonai kaszinót – hoztak létre ezeken a településeken másodikként.

Kaszinók a két világháború között

A továbbiakban kénytelen voltam az eddigieknél is több bizonytalan adatra támaszkodni, ennek elsődleges oka, hogy az 1918 és 1945 közötti korszakra vonatkozó, 1932-es statisztikai felvétel eredeti adatai elvesztek, azok részletes utólagos közlésére pedig csak Budapest esetében került sor. Az alábbiakban leírtak – a forráshiányok okán – csupán a trendek vázolására szolgálhatnak. Ugyanakkor a hiányosságok miatt a két világháború közötti korszakra vonatkozóan nemcsak az alakulásokat vizsgáltam, hanem külön elemeztem a korszakban működő kaszinókat is. Az elemzés folyamán megfogalmazott állítások a trianoni ország területére értendők, de a bécsi döntésekkel visszacsatolt területekről a vonatkozó időben – elszórta ugyan, de – szintén bekerültek adatok. A magyarországi kaszinók katasztere mindössze negyven 1918 után alakult kaszinót tartalmaz, elsőként ezeket fogom áttekinteni. Ezt követően pedig 328 olyan kaszinót veszek vizsgálat alá, melyek biztosan működtek ebben a korszakban.

A két világháború között alakult kaszinók

Az utókor szemszögéből tekintve a korszak emblematikus kaszinói az úri kaszinók voltak. A kijelentés azonban nem az ilyen kaszinók számszerűsége, hanem sokkal inkább az úri kaszinó mint fogalom meghatározó volta miatt érvényes. Ma is

szokás a kaszinókról folyó diskurzusban egyenlőség jelet tenni az úri kaszinók és a kaszinók közé. Nézetem szerint a fogalomhasználatban észrevehető változás talán annak az egész társadalomban jellemző átalakulásnak a következményeként értékelhető, aminek hatására az addigi dzsentri elnevezést az úri középosztály váltotta fel. Így az eddig a középbirtokos nemességhez vagy a dzsentrihez kapcsolt kaszinók most úri kaszinóként definiálódtak. A kaszinó, mint társasági tér az urak szórakozóhelye, ezt tartotta a korabeli vélekedés, ügyet sem vetve az általam is felsorolt számos példára, mely a polgári kaszinóktól a munkáskaszinókig terjedt.

A korszakban alakult három úri kaszinó közül Mindszenten 1926-ban, Biharugrán 1928-ban, Felsőgödön pedig 1930-ban alapítottak ilyen néven egyesületet. Felsőgödön az úri kaszinó alapítása előtt is alakult kaszinó 1912-ben *Kertvárosi Kaszinó* néven, amely 1922-ben még biztosan létezett. Biharugrán és Mindszenten azonban a teljes korszakot tekintve is csak a fent említett egyetlen kaszinó alakult. Tehát ezekben az esetekben nem volt gyakorlati értelme az elkülönítésnek, hanem feltehetően az uralkodó fogalomhasználat befolyásolta a névválasztást. A két világháború között működő huszonkét úri kaszinó közül mindössze hét esetben alapítottak valaha ugyanazon a településen másik kaszinót, és ebből csak két eset volt (Kispesten és Jászberényben), ahol mindkét kaszinó működött is 1918 és 1945 között.

A fentiek mellett a vizsgált időszakban továbbra is alakultak polgári kaszinók is. Az összesen nyolc polgári kaszinó közül három Budapesten jött létre.⁶⁹ A fővárosban ezeken felül alakultak még városrészi kaszinók (1924-ben a *Ferencvárosi Kaszinó*, 1930-ban a *Józsefvárosi Kaszinó* és a *Szent Imrevárosi Kaszinó*), két keresztény kaszinó (1921-ben Erzsébetvárosban, 1923-ban pedig Józsefvárosban), és 1930-ban VIII. kerületi székhellyel alapították a *Gyógyyszerész Kaszinót*.

A vizsgált korszakban – a dualizmus első feléhez hasonlóan – viszonylag sok katonai kaszinó jött létre: Cegléden 1923-ban, Szegeden, Salgótarjánban és Pécsen 1924-ben. Az 1911-ben létrehozott nagybecskereki honvéd altiszti kaszinó után most az új alakulatok között is találunk két altiszti kaszinót, melyek Debrecenben 1926-ban, Szombathelyen 1929-ben alakultak.

⁶⁹ A Terézvárosban 1923-ban alakult polgári kaszinó, Kispesten 1924-ben, Pécsen 1925-ben a Gyárvárosnak nevezett városrészben alakult egy polgári kaszinó, Hódmezővásárhelyen 1926-ban alakult meg a Susáni Polgári Kaszinó, ugyanebben az évben alapították meg Szeged újonnan benépesült városrészében, a Somogyi-telepi kaszinót. 1930-ban pedig a Lipótvárosi Polgári Kaszinót, a Józsefvárosban 1931-ben alakult a Józsefvárosi Polgári Kaszinó, a Bihar vármegyei Komádiban pedig 1936-ban alapítottak polgári kaszinót.

A két világháború között működő kaszinók

Adatgyűjtésem szerint a két világháború között 323 kaszinóról tudjuk biztosan, hogy létezett, harmaduk 1867 előtt alakult, többségüket a kiegyezés és az első világháború közötti konjunktúra idején alapították, és csupán 9%-uk volt háború utáni alakulat. Ez azért figyelemre méltó, mert az 1932-ben összeírt egyesületek 57%-a volt 1920 utáni,⁷⁰ vagyis a kaszinóknak nagyobb volt a túlélőképessége, mint az egyesületeknek általában. A kaszinók átlagéletkora a korszakban 56 év volt. A legidősebb kaszinónak természetesen a *Nemzeti Casino* számított. Ahogyan ez az egyes korszakok elemzéséből sejthető, minél idősebb volt egy kaszinó, annál kevésbé mutatott speciális vonásokat. Az egyszerű, nem speciális kaszinók túlélési esélye nagyobb volt, mint az egyes korszakokra jellemző „divatos” kaszinóké. Ezek többsége ugyanis nem élte túl a háborút, a kor által meghatározott alakulat, „akció-kaszinó” volt.

Mivel a két világháború között működő kaszinók csaknem fele 1867 és 1914 között alakult, nem meglepő, hogy az erre a korszakra jellemző arányok jelennek meg a teljes sokaságot tekintve is. A legtöbb (54,2%) kaszinót ebben a korszakban is nagyközségekben találhatjuk, további 15,6%-uk kisközségekben működött, a városok aránya pedig nem haladta meg a teljes sokaság egyharmadát sem (30,2%).

Harminckét kettő vagy több kaszinóval rendelkező várost regisztráltam az adatbázisban. A legélénkebb kaszinói élet Salgótarjánban (5 kaszinó), Pécsen, Szegeden (4-4 kaszinó), Baján, Debrecenben, Miskolcon és Nagykőrösön (3-3 kaszinó) fedezhető fel.

Salgótarjánban kaszinók sűrűségét nem az egyébként is élénk egyesületi élet, hanem a településre költöző ipari üzemek határozták meg. A Salgótarjánban működő öt kaszinó közül a legfiatalabb a tiszti kaszinó volt, mely feltételezhetően 1924-ben alakult meg. A *Salgótarjáni Kaszinó Egylet*et 1876-ban alapították, a további három kaszinó a 19. század utolsó harmadától a városba költöző ipari üzemekhez kapcsolódott. Pécsen két nagy múltú kaszinó mellett két egészen friss alakulat létezett még a vizsgált korszakban. A nemzeti kaszinó 1833-ban, a polgári 1836-ban alakult meg, a harmadik kaszinó itt is a katonasághoz kötődött, a tiszti kaszinó 1924-ben alakult, a mellette létező altiszti kaszinó alapítási évét nem tudjuk, de azt igen, hogy még 1944-ben is működött. Az élénk kaszinói élet itt az egyébként is aktív egyesületi élet része lehetett. 1932-ben ugyanis a törvényhatósági jogú városok közül Pécsen esett a harmadik legtöbb egyesület ezer lakosra (3,1 egyesület/ezer lakos), az egyesületek abszolút számát tekintve pedig

⁷⁰ Dobrovits Sándor: Magyarország egyesületi statisztikája i. m. 31.

a város a harmadik volt a rangsorban.⁷¹ Szeged ebben a rangsorban 1932-ben az első helyet foglalta el 325 egyesülettel (2,4 egyesület/ezer lakos). Itt a reformkori alapítású (1829) belvárosi kaszinó mellett tiszti és altiszti kaszinók, és egy városrészi polgári kaszinó működött még. A háromkaszinós települések közül a minden korszakban nagy változatossággal jellemezhető Baján szintén volt egy reformkori gyökerekkel rendelkező kaszinó, valamint az 1857-ben alakult kereskedelmi kaszinó, végül a város legfiatalabb kaszinója, az 1904-ben létrejött *Tóth Kálmán Polgári Kaszinó* működött még. Az ország második legtöbb egyesületét magának tudó Debrecenben a város kaszinója mellett szintén a tiszti, illetve az altiszti kaszinók működtek még. Miskolcon a polgári és nemzeti kaszinó mellett tiszti kaszinó, Nagykőrösön a városi és a polgári kaszinó mellett kereskedelmi kaszinó fogadta tagjait a két világháború között. A kétkaszinós települések jellemző párosa továbbra is a kaszinó-polgári kaszinó volt. Más esetekben a kaszinó és valamilyen „speciális” (kereskedelmi, altiszti, gyári, városrészi, nemzetiségi) kaszinó működése volt jellemző. A két világháború közötti kaszinók közül a legtöbb nevében semmilyen külön megnevezést sem hordozott. Most is jól elkülöníthető volt a polgári kaszinók csoportja, huszonhat ilyen nevű egyesület működött ekkor. Kiemelkedő volt még a számuk az úri (22), a gyári (15), a kereskedelmi (11) és a katonai kaszinóknak (9). A legidősebb kaszinók között találhattunk még hét nemzeti kaszinót is.

A polgári kaszinók alapszabályaiban nem voltak nagyon jelentős eltérések a magukat csak kaszinóként definiáló egyesületek hasonló dokumentumaihoz képest. Általában annyiban különböztek, hogy ezekben a szövegekben az egyesület céljainak megjelölése során egyben a kaszinó célközönségét is konkrétan meghatározták, gyakran kizárólag a polgári osztály befogadására alakult egyesületként tekintettek magukra. A reformkorban általában a polgárosodás elősegítését tűzték ki célul, később az ipar, a kereskedelem fejlesztését akarták elősegíteni az egyesület munkájával. A kezdetektől az 1880-as évekig haladva a polgári kaszinók alapszabályaiban a célok egyszerűsödése általános jelenség volt. A 19. század nyolcvanas éveitől érvényes alapszabályokban már nincsenek jelen az addig hangsúlyos polgári kaszinói identitást meghatározó jegyek. Egyre inkább csak a szórakozásra fókuszáló egyesületi élet képe rajzolódik ki előttünk. Ehhez képest a két világháború között működő polgári kaszinók alapszabályai nem mutattak jelentős eltérést. A szövegekben ugyanazokat a sablonokat használták, mint elődeik, vagyis ugyanazt a hagyományt tartották követendőnek. Az 1924-ben alakult *Kispesti Polgári Kaszinó* esetében például az alapszabályban „a kispesti kereskedők s iparosok és más szabad pályán működő polgárok társadalmi és club-életnek

⁷¹ Dobrovits Sándor: Kecskemét egyesületei. Magyar Statisztikai Szemle 13. (1935) 5. sz. 435.

állandó találkozás és érintkezés lehetővé tétele által való fejlesztése és előmozdítása” szerepelt célként.⁷² A tagok mibenlétét tárgyaló paragrafus ehhez kapcsolódóan konkrétan megjelölte, hogy a fedhetetlen magaviseletű férfiakon belül kiket látnának szívesen a kaszinóban: kereskedőket, iparosokat, szabadpályásokat. Az alapszabály szövegének ebben az esetben a polgári kaszinói identitás mellett a Kispesten akkor működő másik kaszinóval szembeni elkülönülést is jeleznie kellett.

S itt vissza kell térnünk az úri kaszinók problémájához, többek között azért, hogy eldöntsük beszélhetünk-e a polgári és az úri középosztály elkülönüléséről a két világháború közötti társasági életben. A kérdés eldöntésére a *Kispesti Úri Kaszinó* szolgált remek példát. A *Kispesti Úri Kaszinó* valószínűleg 1890-ben *Tisztviselők Köre* néven alakult meg, majd 1903-ban *Kispesti Kaszinóra* változtatták az egyesület nevét. Az úri jelzöt pedig először egy 1923-as panasziratban használták, ezt követően az 1927-es alapszabályukban már az egyesület hivatalos nevéként is a *Kispesti Úri Kaszinó* megnevezést olvashatjuk, melyben fontos szerepet játszhatott a fentiekben említett polgári kaszinó megalakulása is. Az úri kaszinó a „társadalom művelt osztályait” említi alapszabályában, tagjai pedig a szokásos kitételeken felül, 24 éven felüli „megfelelő társadalmi állással vagy foglalkozással” rendelkező magyar állampolgárok lehettek.⁷³ Ez utóbbi kitételeket ugyan az 1927-es alapszabályban nem részletezték, de valószínűleg a korábbi alapszabályokban olvasható köz- és magánhivatalnok megjelölésre utaltak velük.

A katonai kaszinók jellegzetességeiről már több helyen is szóltam a korábbiakban. A fent említett, Debrecenben és Szombathelyen alakult altiszti kaszinók mellett Budapesten, Pécsen, Szegeden és Székesfehérváron működött még ilyen egyesület a korszakban. (Budapesten, Pécsen, Szegeden és Debrecenben⁷⁴ egy időben létezett a tiszti és az altiszti kaszinó.) Minden esetben feltételezhetjük, hogy a tiszti kaszinó korábban alakult, mint altiszti párja.

A budapesti altiszti kaszinó és a szegedi altiszti kaszinó alapszabályai esetében is teljes a szövegegyezés.⁷⁵ A szabályzatok szerint az altiszti kaszinók tagjainak meghatározó része is a testületileg belépő katonákból, jelen esetben, altisztekből állt: „A m. kir. Honvédség tényleges állományú altisztjeinek az egyesületbe való belépését a közszellem és a bajtársiasság kötelességükké teszi.”⁷⁶ Az egyesület tag-

⁷² Kispesti Polgári Kaszinó MNL OL K150-1929-VII-5-148844. 3774.

⁷³ Kispesti Úri Kaszinó MNL OL K150-1944-VII-5-190029. 6129.

⁷⁴ A Debreceni Helyőrségi Tiszti Kaszinó alapítási éve bizonytalan, de az 1899-es egyesületi összeírásban szerepelt, mint működő egyesület.

⁷⁵ Magyar Királyi Szegedi Helyőrségi Altiszti Kaszinó Egyesület alapszabálya. Szeged 1931. Magyar Királyi Budapesti Helyőrségi Altiszti Kaszinó iratai. MNL OL K150-1942-VII-5-215342.6191.

⁷⁶ Magyar Királyi Szegedi Helyőrségi Altiszti Kaszinó Egyesület alapszabálya. Szeged 1931. Magyar Királyi Budapesti Helyőrségi Altiszti Kaszinó iratai. MNL OL K150.1942.VII.5.215342. 6191.

jai lehettek még leszerelt katonák és rendvédelmi altisztek is. A tiszti kaszinóktól eltérően, az altiszti kaszinók pártoló tagjai lehettek a tagok feleségei és 18 éven felüli gyermekei is. Az altiszti kaszinók alapszabályába, a tiszti kaszinókban is fellelhető célok közé (a bajtársiasság és a közszellem ápolása, erkölcsi és anyagi érdekek támogatása) bekerült a bajtársak özvegyeinek és árváinak a támogatása is. A szórakozást és művelődést szolgáló célok mellett tehát a jótékonykodás is helyet kapott az egyesületben, jól mutatva a tiszti kaszinókhöz képest alacsonyabb presztízsűeket tömörítő egyesület tagjainak szociális problémáit. Ezen kívül a jóléti és sportintézmények létesítése mellett még egy énekkar és egy szépirodalmi folyóirat létrehozásának szándéka is szerepelt az altiszti kaszinók alapszabályában. Az altiszti kaszinók elnöke a területi dandárparancsnok volt, ő nevezte ki az egyesület két alelnökét, csak a második alelnököt és a titkárt választotta a kaszinó közgyűlése. Az egyesület gazdálkodását ellenőrizni hivatott felügyelőbizottságot is a dandárparancsnokság küldte ki, melyhez a közgyűlés két-két rendes és póttagot választott.

Az altiszti és tiszti kaszinók közötti különbséget az alapszabályaikon túl jól illusztrálja a fővárosban működő két ilyen egyesület elhelyezkedése is. A két épület közötti különbség a két kaszinó tagságának és magának az egyesületnek a presztízsét is egyaránt kifejezte. Míg a budapesti állomásparancsnokság tényleges állományú altisztjeit szórakoztató *Magyar Királyi Budapesti Helyőrségi Altiszti Kaszinó Egyesület* helyiségeit a Lobkowitz Laktanya földszintjén, a budapesti parancsnokság tiszti és tisztviselői karának volt étkezőhelyiségeiben helyezték el, a Veres Pálné utca 1. szám alatt, addig az 1861-ben a pesti helyőrség tisztjei az 1919-es újjáalakulás után a honvédség tényleges állományú tisztjei számára létesített *Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesületnek* 1899-re, főként kincstári segítséggel (a 800 ezer koronás költségvetésből 500 ezer koronát a kincstár biztosított) saját épületet emeltek a Váci utca 38. szám alatt.

Az egy gyár vagy üzem keretein belül működő kaszinók a 19. század utolsó harmadában keletkezett egyesületek voltak. A gyári vagy üzemi kaszinók alapszabályai tulajdonképpen semmilyen jellegzetességet sem tartalmaztak az egyesület céljait tekintve. Specialitásuk abban rejlett, hogy teljesen zártan, csak az adott termelő egység keretein belül dolgozó emberek, azon belül is elsősorban a tisztviselők szórakozását kívánták biztosítani. A sajátos működési keretek ebben az esetben is (a katonai kaszinókhöz hasonlóan) elköteleződést jelentettek az adott gyár vagy üzem vezetői felé. Ilyen értelemben csorbult ezeknek a kaszinóknak is az egyesületi mivolta, hiszen működésük nem volt független. A *Likéri Gyári Tiszti Casino* 1889-es alapszabályában így szabályozták ezt a kérdést: „A tiszti casino

feletti főfelügyelet a Rimamurány-Salgótarjáni vasmű részvénytársaságot illeti meg, mely társulat e jogát műszaki igazgatója által gyakorolja.”⁷⁷

A *Pesti Casino* 1830-as átnevezésével a nemzeti kaszinónak nevezett egyesületek váltak a kaszinók „prototípusává.” A nemzeti kaszinók nagy része azonban nem állta ki az idő próbáját. A régi idők emlékeként mindössze hét nemzeti kaszinó működött még az első világháború után is: Budapesten, Dunaharaszttiban, Kaposváron, Miskolcon, Pécsen, Szabadkán és Veszprémben. A nevükben a nemzeti jelzőt hordozó kaszinók valójában semmiben sem különböztek a magukat csak kaszinóként definiáló egyesületektől. A nemzeti jelző általában inkább a kaszinó régiségét volt hivatott jelezni. Kivétel ez alól a Dunaharaszttiban 1925-ben alapított nemzeti kaszinó, mely feltehetően hagyománytiszteltetből vette fel ezt a nevet.

További és egyben befejező kérdése volt a kutatás e szakaszának, hogy meddig maradhattak fent ezek az egyesületek a háború alatt és után. A kaszinók megszűnésének és feloszlásának legalább két okát lehetett a dokumentumokból kiszűrni. Egyrészt már az ezt megelőző korszakokban is voltak kaszinók, amelyek az érdeklődés hiányára hivatkozva kérték az egyesület feloszlásának jóváhagyását, vagy csak minden egyéb intézkedés nélkül megszűntek működni. Más esetekben az egyes kaszinók ellen a helyi eljáró vagy a rendőrség indíthatott eljárást. Ennek során feltárták a működéssel kapcsolatos visszasságokat is: például, hogy nem tartanak választmányi gyűlést, hogy nincs leltára a kaszinónak, hogy csak kártyázásból áll az egyesület belső élete, vagy politikai napilapokat járatnak. Mindezek mellett fény derülhetett a tagsággal szembeni kifogásokra is, konkrétan arra, hogy az adott kaszinónak zsidó tagjai is vannak.

A harmincas évek végétől fokozatosan szűkülő lehetőségek az egyesületek számára és így a kaszinók számára is egyre nehezebbé tették a fennmaradást. Nemcsak a szabályozás szigorodása és a felügyelet szorosabbá válása, de a tagok anyagi ereje is folyamatosan erodálta a közösségi együttlét e fajtáját. Erre az időszakra az egyesületek fénykora lejárt, működtek ugyan még a kaszinók is, de a bennük folyó élet már meg sem közelítette a dualizmus idejének pezsgését. A korabeli kaszinómonográfiákban a kaszinói élet leegyszerűsödéséről és a működési nehézségek megszorodásáról írtak a szerzők. Közvetlen alapszabályi változtatást csak a második zsidó törvény követelt az egyesületektől és azon belül a kaszinóktól is. A nehézségek ellenére sok kaszinó 1939 után is, a háborús állapotok alatt is, tovább működött. Az egyesületi élet hivatalos megszüntetésére csak 1945 márciusában került sor, amikor Vajna Gábor a Szálasi-kormány belügyminisztere, minden törvényhatóság tisztviselőjéhez eljuttatott levele értelmében az

⁷⁷ Likéri Gyári Tiszti Casino 1889-es alapszabálya. MNL OL K150-1889-VII-8-76099. 1813.

egyesületek tevékenységét beszüntette: „Megállapításom és köztudomásom szerint is, a kulturális egyesületek nagy részének működése sem a mai kor követelményeinek, sem és főképpen a hungarista követelményeknek nem felelnek meg és ezért a Magyarországon működő, illetőleg létező összes kulturális egyesület működését az egyesületek feletti felügyeleti jogom alapján további rendelkezésig beszüntetem.”⁷⁸

A kaszinótagok vagy vezetők 1945 utáni beszámolóiban általában úgy nyilatkoztak, hogy az egyesület működése a nyilas hatalomátvétel után lehetetlenedett el véglegesen. Becsléseim szerint a többség számára ez az egyesületi élet végleges megszűnését is jelentette, sok esetben egy év múlva már nem volt kikkel és nem volt hol összejönniük. Az iratokból kiolvasható általános trend szerint a szovjetek bevonulásával és az új politikai rend kialakulásával egyidőben a kaszinók helységeinek nagy részét elfoglalta valamelyik éppen újrainduló párt. 1945 augusztusában kelt az a levél, mely jól érzékeltetheti számunkra a kaszinók – és talán az egyesületek körül is – kialakult helyzetet. Hegyesi János parasztpárti képviselő Erdei Ferencnek írt levelében ugyanis arra hívta fel a belügyminiszter figyelmét, hogy az egyesületek működésének újra engedélyezésével (130.632/1945. számú belügyminiszteri rendelet) zavar keletkezett sok egyesület háza táján. A zavar oka pedig, hogy az időközben párthelyiségekké lett egyesületi helységeknek hirtelen két jogos használója lett. A konfliktus okán a levélíró a kaszinókkal kapcsolatos általános véleményének is hangot adott: „De eltekintve a saját pártérdektől semmiképpen nem tudom elképzelni úgy a demokráciát, hogy a falu parasztsága szemében eddig is szálkát jelentő úri kaszinók – még netán valami új cégér alatt is – tovább működhessenek.”⁷⁹ Természetesen nem csak a parasztpártnak volt érdeke, hogy a kaszinókban még megtalálható vagyontárgyakat és főleg a kaszinók ingatlanait közkézre bocsássák. Az összes 1945-ben újrainduló párt mellett a szintén újraalakuló vagy éppen most született civil szervezetek is ringbe szálltak egy-egy kaszinó vagyonáért, ha tehették. A Szociáldemokrata Párt, a Magyar Dolgozók Pártja, a Nemzeti Parasztpárt és a Magyar Kommunista Párt nevét sokszor olvashatjuk az adományozottak között, de voltak esetek, amikor Országos Zsidó Helyreállítási Alap, a Szakszervezeti Tanács, vagy a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége kapta meg a szóban forgó kaszinó vagyontárgyait, esetleg ingatlanát. Sokszor vastag iratcsomó jelzi, hogy a helyben működő pártok milyen nagy küzdelmet folytattak egy-egy kaszinó általában erősen megviselt, kopottas ingóságaiért vagy éppen épületéért. Bonyhádön például a

⁷⁸ *Somlyai Magda*: A Szálasi-hatalom néhány intézkedése és hatásuk a lakosság magatartására. Párttörténeti közlemények 29. (1983) 3. sz. 74.

⁷⁹ Nemzeti Parasztpárt kérelme az Úri Kaszinó egyesületek működése és helységeinek használata tárgyában. MNL OL XIX-B-1-h BM. Egyesületi főosztály 1. sorozat 250386 2. doboz

szociáldemokraták helyi szervezete a kisgazdákkal volt kénytelen megosztózni az ingóságokon. A *Bonyhádi Kaszinó* biliárd felszerelését a szocdemek, a berendezési tárgyakat és tizenegy kártyacsomagot pedig a kisgazdák kapták.⁸⁰

Az általános helyzet konszolidálódásával az egyesületekre vonatkozóan is született néhány rendelet, mely ezen a téren is próbált rendet teremteni. Elsőként az 529/1945-ös számú miniszterelnöki rendelet értelmében a fasiszta és katonai jellegű egyesületek felosztatását rendelték el, amire hivatkozva azonban több kaszinó felosztatását is foganatosították 1945 és 1946 folyamán. 1945-ben még két, az egyesületek életét konkrétan szabályozó rendelet látott napvilágot. Az egyesületi élet újbóli megkezdését engedélyezte a 130.632/1945 számú belügyminiszteri rendelet, a 20.165/1945 számú belügyminiszteri rendelet pedig az egyesületek felülvizsgálatát írta elő. E szerint az egyesületeknek jelentést kellett írniuk az 1939 óta kifejtett tevékenységükről, amit a törvényhatóság fejének és az illetékes Nemzeti Bizottságnak kellett benyújtaniuk. Ezeknek véleményezési joga volt, de az egyesületek további működésével kapcsolatosan a végső szót a belügyminiszter mondta ki, részben a véleményezések alapján. A jelentési kötelezettséget elmulasztók pénzbírsággal, illetve az egyesület felosztatásával voltak büntethetők.

A várakozásokat jóval felülmúló mennyiségű 1945 utáni levéltári iratanyag tanúsága szerint az egyes kaszinók felülvizsgálatát a belügyminisztérium egyesületi főosztálya az államvédelemmel karöltve végezte. A hivatali út a belügyminisztériumtól az államvédelemig, majd vissza vezetett. A belügyminiszter utasítására elrendelt nyomozás során felmérték, hogy milyen ingóságai, ingatlanai vannak a kaszinónak, kik vezették azt, mi volt jellemző a tevékenységükre. Majd kikérték az illetékes Nemzeti Bizottságon kívül a helyben működő pártok véleményét is. Ezek az esetek többségében az adott kaszinó bezáratását javasolták. Kiskőrösön a *Petőfi Kaszinó* esetében például ilyen indoklással: „Ma, amikor demokratikus pártok működnek és fejtenek ki áldásos tevékenységet az országépítés szempontjából nincs arra szükség, hogy Kaszinók folytathassák működésüket és ha azok az egyének, akik a kaszinóba tömörültek eddig az ország újjáépítésében részt kívánnak venni, akkor csatlakozzanak, illetve lépjenek be valamelyik demokratikus pártba.”⁸¹ Akadt azonban néhány olyan eset is, amikor a nemzeti bizottság ugyan pozitívan nyilatkozott az adott kaszinóról, ennek ellenére az illetékes főosztály felosztató határozatot hozott. Megesett az is, hogy az ügy előadója úgy nyilatkozott, hogy semmilyen törvényes kifogás sem hozható fel az adott kaszinóval szemben, felettse mégis a felosztató határozat megszerkesztésére utasította (például az

⁸⁰ Kaszinók, egyesületek és a Nyilas Párt felosztatására és vagyonának átadására vonatkozó iratok. 1946–1947. PÍL I. 283.40/20.

⁸¹ A Kiskőrösi Petőfi Kaszinó vagyonának felhasználása. BM. Egyesületi főosztály. 2. sorozat. MNL OL XIX-B-1-h 481497 70. doboz.

Országos Kaszinó esetében). A feloszlató határozatok túlnyomó többségében egy sablon-indoklást olvashatunk, mely szerint a belügyminiszter megállapítása szerint az úri kaszinók propagandát fejtenek ki az Egyesült Nemzetek ellen, ezért azokat fel kell oszlatni. Ebben a kontextusban természetesen minden kaszinó úri kaszinónak minősült, nevezzék azt bárhogyan is. Az Egyesült Nemzetek elleni izgatás vádjára pedig azért volt szükség, hogy az adott kaszinót a fegyverszüneti egyezményre (annak is a 15. §-ára) hivatkozva lehessen feloszlítani.

Volt azonban néhány kaszinó ekkor is, mely próbált küzdeni a fennmaradásáért és hosszabb-rövidebb ideig működhetett 1945 után is. A *Lipótvárosi Polgári Kaszinó*, majd névváltoztatása után *Budapesti Polgári Kaszinó* például 1948 áprilisáig fennállt, igaz 1946-ban megváltoztatta nevét *Budapesti Körre*. Ugyanakkor sem a *Nemzeti Casino*, sem az *Országos Kaszinó* továbbműködési kérelmére nem adtak pozitív választ. Az iratfolyam legkésőbbi darabjai 1949-es, néhány 1950-es keltezésű, melyek általában olyan elhúzódnó ügyek voltak, amelyek során az adott kaszinó ingatlan vagy ingó vagyonának megtalálása, vagy annak eladományozása jelentett problémát. De volt olyan eset is, amikor a belügyminisztérium vagy az államvédelem által keresett egyesület évek, esetleg évtizedek óta nem létezett.

A fentiek alapján tehát nem állíthatjuk, hogy a kaszinók története 1945-ben befejeződött, hiszen a feltárt iratok szerint maradt néhány működő kaszinó az ezt követő néhány évben is. Sőt meglepő módon tudunk említeni két 1945 után alakult kaszinót is. A *Kunhegyesi Paraszt Kaszinó* 1946-ban alakult meg a volt polgári kaszinó helyiségeiben. Alapszabályai a korábbi idők sablonjai szerint készültek, egyetlen kivétel, hogy itt már nemcsak a hazafias, hanem a demokratikus szellem ápolását is feladatuknak tartották. A belügyminisztérium az 1922-es rendeletre hivatkozva fogadta el az új egyesület alapszabályát. Az indoklás szerint a kaszinó azért alakulhat meg, mert demokratikus alapokon áll, és főként azért, mert a Nemzeti Parasztpárt érdekkörébe tartozik. Az államvédelem kaszinóval szembeni véleménye 1948-ra, sok más általános körülmény megváltozásával együtt, átalakult. Feloszlátását akkor azért tartották indokoltnak, mert kulák és reakciós tagjai nemcsak „tivornyáznak”, de az Amerika Hangját is hallgatják.

A Pécsen alapított *Budai Munkás Kaszinó* 1949. február 12-én tartotta alakuló gyűlését, melyen a Sophiane Gépgyár, a Hamerli Kesztyűgyár, a Fém és Lakatosárugyár, az Állami Dohánygyár és az MDP budai pártszervezetének kiküldött tagjai is részt vettek. A jegyzőkönyv szövege szerint az egyesület létrejötte többek között azért is volt fontos, mert a kaszinóban „lehetőség nyílik a szórakozáson kívül a kulturális és politikai fejlődés fokozására is.”⁸² A kaszinót az MDP budai alapszervezetének helyiségeiben és annak kezdeményezésére alakították,

⁸² Uo.

céljai megegyeztek a békeidőkben olvasottakkal: „a pécsi s baranyai dolgozók részére társadalmi központot nyújtani és a munkás kultúrát emelni.”⁸³ 1949 novemberében egy kiadós államvédelmi nyomozást követően azonban az egyesület alapszabályainak láttamozását megtagadták. Az ennek hatására tartott feloszlató közgyűlés jegyzőkönyve szerint a kaszinó csak a pártnak juttatott ingatlanon levő adósságok miatt alakult meg, így próbáltak ugyanis a tagoktól pénzt kérni. Az ál-kaszinó 1950. február 25-én mondta ki megszűnését.

A fentiekből úgy tűnik, hogy a kaszinó-eszme, a kaszinó-jelenség nem találkozott az 1945 utáni új politikai berendezkedés alapvető ellenszenvével. Kétségtelenül gyanúsán kezelték ezt az egyesületípust, alapvetően a demokratikus elvekkel ellentétesnek érezték azok létét, de az iratok alapján az is látható, hogy voltak próbálkozások a civil szerveződés domesztikálására. A politikai mozgástér szűkülésével párhuzamosan azonban egyre nagyobb lendülettel vették célba ezt az egyesületípust és oszlatták fel a még meglevő egyedeit is.

Összegzés

Az 1827 és 1945 közötti több mint száz esztendő áttekintése után jól látható, hogy a kaszinók számának növekedésével egyre változatosabb nevű és profilú kaszinók jöttek létre. Mindez azt is jelentette, hogy egyre szélesebb társadalmi rétegek tömörülhettek kaszinókba. A reformkor kaszinóinál még csak elszórtan, majd az idő előrehaladtával egyre növekvő mértékben vált jellemzővé a specializált kaszinók alapítása. Olyannyira, hogy a kezdetben még elképzelhetetlen nőkaszinó, munkás vagy altiszti kaszinó is létrejöhett. Az egyes korszakok alapításait térképre vetítve kirajzolhatóak voltak különböző sűrűsödési pontok, kezdetben az ország középső részén, majd inkább a déli megyékben, de mindvégig a Dunától keletre eső területeken. Egyértelműen igazolható volt, hogy az idő előrehaladtával a kaszinók divatja az alacsonyabb lakosságszámú, kevésbé fejlett települések felé haladt. Természetesen a jelenséget az is befolyásolta, hogy a városok egyesületi piaca egy idő után megtelt, az alapító települések közötti részeseedésük ennek következtében is csökkent. A vizsgálatból kiderült, hogy a kaszinó-alapítási kedv és a település jogállása vagy piacközponti szerepe között nem volt szignifikáns összefüggés, és ugyanígy nem volt igazolható sem a nemesi, sem a polgári dominancia a kaszinóalapítások mögött. Vagyis a kaszinóalapítási kedv elsősorban egy-egy, a helyi társasági életben meghatározó ember vagy kisebb csoport kezdeményezőkézségének volt a függvénye. A többkaszinós települések

⁸³ Budai Munkás Kaszinó. MNL OL XIX-B-1-h BM. Egyesületi főosztály. 2. sorozat. 5632/1183. 45/a. doboz.

sajátosságai pedig arra engedtek következtetni, hogy a nemzetiségi hovatartozás vagy a társadalmi státusz alapján, illetve a foglalkozások mentén létrejövő csoportok társaséletüket is elkülönülten éltek.

THE SPREAD OF CASINOS IN HUNGARY

by Gabriella Eőry

SUMMARY

This paper explores the spread of associations known as casinos in Hungary between 1827 and 1945 using a database established by the author which contains all available information about the associations which were called casinos for the major part of their existence. The analysis extends not only to the types and aims of the casinos, but also to their expansion in terms of both geographical and social space. Through examining the trends in individual periods, it describes the emergence of casinos in smaller settlements and their spectacular specialization. For the period following World War I, the paper not only explores the establishment of new casinos, but also those that remained active in the interwar period and the impact of the post-1945 transformations on the world of casinos.

A NEMZETI LIBERALIZMUSTÓL
A KERESZTÉNY ÚJKONZERVATIVIZMUSIG:
ASBÓTH JÁNOS GONDOLKODÓI PÁLYÁJÁHOZ

Asbóth János (1845–1911) különös jelensége irodalom- és esztétörténetünknek. Íróként egyre inkább elismert és méltányolt jelensége a századvégi magyar irodalomnak,¹ azonban a politikusról és politikai gondolkodóról – jóllehet sokan és sokat írtak már róla – nem született átfogó monografikus feldolgozás. Ez a tanulmány sem vállalkozhat erre, de talán meg tudja ragadni az életmű általános kontúrait, a pályafutás során bekövetkezett főbb irányváltásokat, s az munkásság egészén áthúzódó legáltalánosabb mondanivalót.

Kóbor Tamás azt írta Asbóthról: „[...] nem félelmetes politikus, de tökéletes politikai individuum. Úgyszólván párt önmagában, a magyar konzervatív párt, melynek eszméit angol tudással, német kitartással, francia hevülettel és nem magyar konszekvenciával szolgálja.”²

Miért lett és maradt Asbóth „egyszemélyes” párt? A választ talán abban találhatjuk meg, amit egyetlen – de irodalomtörténetileg nagy jelentőségű – regényének, az *Álmok álmodójának* befejezésekor – a nyilvánvalóan önmagát reprezentáló – főhős, Darvady Zoltán szájába ad: „Az élet kötelesség. Még egyszer ki fogok lépni az életbe. És ha fülembé zúg a nemtelenek és lelkiismeretlenek vásári zaja, nem fogok előle menekülni másodszor is. Hanem azt fogom magamnak mondani, hogy itten *kötelességet* kell teljesíteni. És azt fogom magamnak mondani, hogy minél kevesebben vannak, a kik teljesítik, teljesíteni kell annyival inkább.”³ Érdeemes a regény zárógondolatát összevetnünk Asbóth 1895-ös akadémiai székfoglalójának befejező szavaival: „mert öröm van sokféle, boldogság csak egy van, a szívnek az a békéje, a lelkiületnek az a magasztos emelkedettsége, mely a szeretettel és áldozattal végzett kötelességből ered.”⁴

¹ Vö. *Pozsvai Györgyi*: Visszanéző tükörben. Az *Álmok álmodója* ezredvégi olvasata. Bp. 1998. A legutóbbi, egyetemi tankönyvként is szolgáló irodalomtörténetben is fejezetet kapott: Magyar irodalom. Szerk. Gintli Tibor. (Akadémiai Kézikönyvek) Bp. 2010. 576–580. A részlet szerzői Vaderna Gábor és Szilágyi Márton.

² *Semper* (= Kóbor Tamás, esetleg Ambrus Zoltán, de ő csak 1891-ben, majd 1899-ben egyszer használta ezt az álnevet): *Kronika Appropriatio*. A Hét, 1898. március 27. 193–194.

³ *Asbóth János*: *Álmok álmodója*. In: Asbóth János válogatott művei. S. a. r. Kiczenko Judit. (Kötelező ritkaságok 3.) Piliscsaba 2002. 185–186.

⁴ *Asbóth János*: Korunk uralkodó eszméi. Székfoglaló beszéd a Magyar Tudományos Akadémiában 1895. okt. 14. In: Asbóth János válogatott művei i. m. 264.

Sem a népszerűség, sem a „divatos” szellemi áramlatok, sem a hatalmi viszonyok megkívánta alkalmazkodás nem téríthette le Asbóthot a „kötelesség” teljesítésének útjáról, ami a politikában azt jelentette: következetesen azon az úton haladni, amelyet gondolkodása, kiérlelt meggyőződése jelölt ki számára. Ezért maradt egyedül, ezért lett – ha több pártot megjárta is – igazából párt nélküli politikus a dualizmus Magyarországnak.

Asbóth János 1845. június 7-én született Szatmikon. Édesapja, Asbóth Lajos (1803–1882) a szabadságharc honvédezredese volt, Világos után az osztrák haditörvényszék halála ítélté, majd ezt 18 esztendei várfogságra változtatták. 1856-ban szabadult, hamarosan az osztrák titkosrendőrség ügynöke lett, 1864 tavaszán ő adta rendőrkézkre az Almásy-Nedeczky-féle függetlenségi szervezkedés vezetőit. (A család azonban mit sem tudott az apa besúgó-i tevékenységéről.)⁵ Asbóth János, aki középiskoláit Pozsonyban végezte, természetesen a szabadságharc mítoszának légkörében nőtt fel, s már 1863-ban, tizennyolc éves korában haditörvényszék elé állították egy függetlenségi összeesküvésben való részvétel gyanújával. Ezért külföldre menekült, s mérnöki tanulmányait, melyeket még Pesten kezdett el, Zürichben (Svájcban) fejezte be. 1866-ban Párizsban belépett a Klapka-légióba, azonban 1867-ben azonnal elfogadta a kiegyezést, és hazatért. Részben vármegyei és minisztériumi hivatalokat töltött be (Krassó vármegye főjegyzője volt), részben pedig újságíróként, politikai publicistaként dolgozott a Kemény Zsigmond-féle *Pesti Napló* és számos más orgánum (*Kelet Népe*, *Pester Lloyd*, *Magyar Politika*, *Ellenőr*) munkatársaként. A honvédelmi minisztériumban betöltött állásából – politikai állásfoglalása, „konzervatív fordulata”, s elsősorban Andrássy Gyula politikáján gyakorolt kemény kritikája miatt – 1874-ben elbocsájtották.⁶ Később, 1881-től újra kormánytisztviselő, osztálytanácsos a barátja, Kállay Béni vezette külügyminisztériumban. A nyolcvanas évek elejétől utazásokat tett a Balkánon és a Közel-Keleten, s ezekből az utakból komoly földrajzi és etnográfiai munkák születtek, amelyek nemzetközi hírnevet szereztek Asbóthnak, s végül 1892-ben az Akadémia tagja lett. Az 1890-es években a magyar néprajzi társaság osztályelnöke is volt.

A nyolcvanas évek vége felé visszatért a magyar belpolitikába. 1887-től 1901-ig különböző kerületek országgyűlési képviselője lett, s gyakran szólalt fel a képviselőházban. Először a Szabadelvű Párthoz tartozott, majd az egyházpolitikai küzdelem megindulása után, a Wekerle-kormány egyházpolitikai programjával

⁵ Ezt csak az 1920-as években, már Asbóth János halála után tisztázta a bécsi levéltárakban kutató Steier Lajos. Vö. *Deák Ágnes*: „Zsandáros és policzajos idők”. Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867. Bp. 2015. 330–334.

⁶ *Asbóth János*: Nyílt levél nagyméltóságú Szende Béla miniszter úrhoz. In: *Uő*: Magyar conservatív politika. S. a. r. Szendrei László. (Historia incognita) Máriabesnyő 2011. 5–9.

egyét nem érthetvén a képviselők egy csoportjával együtt kilépett abból, s független képviselő lett, majd belépett az újonnan alakult Katolikus Néppártba – ahol azonban ismét magára maradt, mert nem akarta elfogadni a párt felekezeti szűkeklőségét, és javasolta, hogy a párt terjessze ki a maga propagandatevékenységét a nem-katolikusokra is.⁷ 1901-ben a pártpolitikai konfliktusok miatt megkeseredve visszaadta mandátumát. Tudományos munkáját és politikai publicisztikáját azonban az aktív politizálástól visszavonulva is folytatta – hozzászólva egyebek mellett a koalíciós kormány bukása után újra napirendre került általános választójog kérdéséhez. 1911-ben hunyt el a Nógrád megyei Videfalván.

Asbóth liberális korszaka – a dualista politikai rendszer védelmében

Asbóth a maga politikai publicisztikai tevékenységét a *Pesti Naplónál* kezdte meg. Az ekkor – Asbóth által később is irányadó konzervatív publicistának tekintett⁸ – Kemény Zsigmond szerkesztése alatt álló újság egyértelműen Deák-párti volt, a kiegyezés védelmében polemizált a balközéppel és a szélsőbállal. A kezdő, mindössze huszonkét éves fiatal publicista első cikke máris nagyfokú érettségre és bátorságra vallott, hiszen az ifjú Asbóth hatalmas tekintéllyel, magával Kossuth Lajossal „akasztott tengelyt” ebben a munkájában.⁹ (A cikket mindössze monogramjával, A. J.-vel írta alá, így sokan azt hitték, hogy Arany János a szerző.¹⁰) Kossuth ugyanis – miután a váci választókerület képviselőségre kérte föl – nyílt levélben utasította vissza e megtiszteltetést, megismételve addigi elvi álláspontját – hogy tudniillik magát a Habsburg-ház uralma alatt álló Magyarország állampolgárának el nem ismerheti, közéleti funkciót nem vállalhat. Ámde Kossuth kiegészítette ezt további, a kiegyezés ellen irányuló aktuálpolitikai fejtegetésekkel. Szerinte a Monarchia újra háborúra készül – a Balkánon a török birodalom mellett kíván beavatkozni a keleti kérdésbe, s a német egység a Habsburgok égisze alatti megvalósításáról sem mondott még le. A közösüges rendszer tehát háborús veszéllyel jár az országra: „Ne ajánlkozzék Magyarország máglyának, melyen a történelem kérlelhetetlen logikája az osztrák sást elégeti”. A közösüges rendszer azonban Kossuth szerint a dinasztia érdekeit sem szolgálja, mert végül is nem

⁷ Vasas Géza: A konzervatív hagyomány élete. In: *Asbóth János: Három nemzedék*. S. a. r. Vasas Géza. (Magyar néző) Bp. 2008. 25.

⁸ *Asbóth János*: Bárá Kemény Zsigmond: In: *Uő: Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Bp. 1892. 146–150.

⁹ *Pesti Napló*, 1867. szeptember 25. (A cikknek nincs címe.)

¹⁰ *Bárá Kaas Ivor*: Előszó. In: *Asbóth János társadalom-politikai beszédei*. Bp. 1898. IX–X.

fogja kielégíteni a struktúra kereteit feszegető nemzeti indulatokat, a dinasztia a saját érdekében is jobban tenné, ha nemcsak a magyar '48-as törvényeket állítaná helyre, hanem a többi nemzeteknek is hasonló törvényeket adna. Kossuth példaként állította a vármegyék elé Heves vármegye közgyűlésének magatartását,¹¹ mondván: ha már a parlament a közösüges rendszer kiszolgálója, legyenek a megyék az alkotmány utolsó védőbástyái.¹² A Pragmatica Sanctio elleni izgatás vádjával a kormány lefoglaltatta „a váci levél” nyomtatásban megjelent példányait, s a levél közzététele miatt perbe fogta, börtönbe záratta Böszörményi Lászlót, a *Magyar Újság* főszerkesztőjét – ami, tekintettel Böszörményi országgyűlési képviselő voltára, további jogi problémákat vetett fel, s széleskörű politikai vitára adott alkalmat.¹³ A levél kapcsán sajtópolemia bontakozott ki Kossuth és Asbóth főszerkesztője, Kemény Zsigmond között is: ezért fogott Asbóth tollat.

Cikkében Asbóth elismeri: az abszolutizmus alatt – oly sokakkal együtt – ő is csodálta Kossuthot, talán még a Duna-konföderációs tervet is elfogadta volna, mert „a fuldoklónak az utolsó szalmaszálba is bele kell kapaszkodnia”, mostani politikai szereplése azonban már csak színpadias pózolás, képzelete elragadja a politika realitásaitól, s ez azokat is kiábrándítja, akik valaha tisztelték. Amellett Kossuth politikai tőkét akar kovácsolni abból, mennyit szenvedett a száműzetés alatt – míg mások, akik szintén sokat szenvedtek az abszolutizmus alatt, nem használják ki, nem profanizálják ezt politikai céljaik érdekében. A jelenlegi kormányzat és uralkodó alkotmányos, a vármegyék pedig lehettek a reformkor vagy az abszolutizmus idején a nemzeti függetlenség védőbástyái, most azonban már a megyei ellenállásra való felszólítás nem egyéb, mint a törvényes rend elleni lázadásra való bujtogatás. A maróan gúnyos cikk Kossuthot Schiller Don Carlosának Posa márkijához hasonlítja. A cikknek persze a függetlenségi táborban igen negatív visszhangja volt, a szélsőbaloldali *Magyar Újság* „a Pesti Napló bohócának” titulálta Asbóthot.

Következő cikke már a mérsékelt ellenzék, a Balközép ellen irányult. Az ellenzék szerinte személyeskedik, bántó módon lép fel, de szilárd álláspontja nincsen, hanem dacból, csupán az ellenzékiiség kedvéért ellenzéki a Deák-párttal szemben.¹⁴ Például amikor a belügyminiszter fellépett a szélsőbalos demokrata-körök

¹¹ Heves vármegye nemcsak tiltakozott a kiegyezés ellen, hanem tisztviselőit határozatban utasította arra, hogy a kormány rendeleteit csak akkor hajtsák végre, hogyha erre a megye külön engedélyt ad. A kormány természetesen megsemmisítette Heves vármegye határozatát. Lásd *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Bp. 1934. 49.

¹² *Kossuth Lajos*: Levél a váci választókerület választóíhoz. In: Kossuth Lajos iratai. VIII.. S. a. r. Kossuth Ferencz. Bp. 1900. 34–51.

¹³ *Schlett István*: A politikai gondolkodás története Magyarországon. II. Bp. 2010. 396–427.; *Gratz G.*: A dualizmus kora i. m. 50.

¹⁴ Ellenzékünk. Pesti Napló, 1867. szeptember 29.

ellen, akkor Tisza Kálmán, a Balközép vezére ezt jogi szempontból bírálta, holott korábban ő maga is szót emelt a demokrata-körök működése ellen, s valamikor maga is publikált egy könyvet arról, hogy megfelelő kodifikált jog híján a hatóságoknak a szokásjog alapján kell eljárniuk.¹⁵ Egy következő – október 18-i – írásában Asbóth már magát a Balközép programját veszi górcső alá. A Balközép ellenzéki programnak tünteti fel azt (a közös ügyek felszámolását), ami a jelen viszonyok között szerintük sem valósítható meg, s amit a Deák-párt is elfogadna, ha megvalósítható lenne. Vitatkozik a Csernátony Lajos által képviselt municipalista nézetekkel is.¹⁶

Egy későbbi cikkben a Jókai szerkesztette *A Honnal* vitázva Asbóth azt állítja, hogy *A Hon* elvileg a Balközép lapja, de gyakorlatilag szélsőbaloldali állásponton van. *A Hon* megvádolja Deákot és Eötvöst, a kiegyezés létrehozóit, hogy a reformkorban ők konzervatívok, a közteherviselés ellenzői voltak. Ez azonban nem igaz így, Deáknak és híveinek semmi közük nem volt már a szabadságharc előtt sem az egyházi és arisztokrata ókonzervatívokhoz, amikor pedig napirendre került az uralkodóházzal való megbékélés, Deákék a kiegyezést is a konzervatívokkal szembefordulva és őket háttérbe szorítva valósították meg.¹⁷ *A Hon* másfelől támadja a közös ügyekre megszavazott költségeket és az osztrák államadósság átvállalását is – holott ezekben a kérdésekben a Balközép álláspontja csaknem teljesen megegyezik a Deák-pártéval.¹⁸

A *Pesti Napló*ban a közjogi ellenzékkel folytatott vitát kiegészítette egy politikai röpirat, a *Baloldal és szabadelvűség*.¹⁹ Asbóth ebben az írásában azt állítja, hogy az ellenzék voltaképpen kisajátítja a liberalizmus eszméit – ezzel akarja a liberális közvélemény előtt népszerűvé tenni önmagát. Azonban a valóságban a Balközépnek – amely elvileg elismeri a Pragmatica Sanctiot és a belőle fakadó közös ügyek szükségességét – a magyar–osztrák közös ügyek vezetésére vonatkozó javaslatai *antiliberalisak*. Ugyanis a Balközép a közös hadügyminiszter helyett a két hadügyminiszter ellenjegyzésével működő közös parancsnokot javasolt, a közös külügyminiszter helyett pedig azt, hogy amennyiben a két külügyminiszter nem ért egyet valamely külpolitikai kérdésben, akkor maga az uralkodó döntsön. Az állandó delegációk helyett a Balközép alkalmi bizottságok kiküldését szorgalmazza, amelyek, ha nem tudnak egymással megegyezni, újra a két országgyűlés

¹⁵ „Budapest 1868. május 8.” *Pesti Napló*, 1868. május 9. (A cikknek nincs semmilyen más címe).

¹⁶ A balközép programja. *Pesti Napló*, 1868. október 18.

¹⁷ Ez pontosan az ellenkezője Asbóth későbbi álláspontjának, amikor is azt állította, hogy a kiegyezést voltaképpen a konzervatívok alkudták ki az uralkodóháztól, ámde – az ország érdekében – lemondtak a politikai szerepvállalásról és átengedték a hatalmat Deákéknak.

¹⁸ Pest, június 24. 1868. *Pesti Napló*, 1868. június 25.

¹⁹ X. Y.: *Baloldal és szabadelvűség*. Pest 1868.

elé terjesztik a kérdéseket, ha pedig így sem jön létre megegyezés, akkor megint csak maga az uralkodó döntene. Ám mindhárom megoldás nem több, hanem kevesebb parlamenti ellenőrzést biztosítana a közös ügyek felett. Maga a Balközép elvi álláspontja, a Pragmatica Sanctio alapján perszonális unió létesítése sem liberális, hanem feudális-konzervatív törekvés, hiszen Magyarország és Ausztria perszonális uniója nem két parlamentáris ország érdekközösségből fakadó együttműködése, mint a kiegyezés, hanem a dinasztia örökös jogainak következménye lenne. A valóságban a Balközép nemcsak bitorolja a liberális nevet, hanem tevékenysége a liberális irányú haladásnak inkább a kerékkötője, mert a kor követelményeinek megfelelő törvényalkotó tevékenység helyett így a kormányzat kénytelen a maga energiáit a közjogi alap megvédésére fordítani.

1872-ben jelenik meg Asbóth „liberális” korszakának „legérettebb termése”, *A szabadság* című munka.²⁰ Ezt azonban csak két másik könyv összefüggésében tudjuk megérteni és értelmezni: az egyik Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az államra* című nagy opusza, a másik pedig Kállay Béninek, Asbóth János barátjának John Stuart Mill *A szabadságról* című műve (általa készített) fordításához írott előszava, illetve esszéje.²¹ A helyzetet bonyolítja, hogy természetesen Kállay munkája Eötvös nagy művére (is) referál, aminthogy Eötvöst nem kerülhette meg egyetlen politikai gondolkodó sem a kor Magyarországn. Eötvöst ugyanis a politikafilozófia és az államtudomány abszolút – és nemzetközileg, Európa-szerte is elismert – tekintélyének tartották nálunk, jóllehet munkássága inkább formális, mintsem valóságos hivatkozási alap volt.²² Látszólag mind a három mű ugyanarról szól, s ugyanaz a mondanivalója. A modern társadalomban szükségképpen a liberalizmus eszméi – mindenekelőtt az egyéni szabadság – diadalmaskodnak, de *nem* azért, mert ezek az eszmék valamilyen *a priori* filozófiai nézőpontból (legyen az tomista-természeti jogi, kantianus, hegelianus vagy utilitárius) „helyesek”, hanem azért, mert érvényesülésük egy szükségszerű *empirikus* történelmi folyamatnak, a civilizáció (vagy ahogy mindhárman sokszor kifejezik: a „polgárisodás”) fejlődési folyamatának az eredménye. A modern államok ezért – a korábbi, transzcendens-tradicionális legitimációra épülő államisággal szemben – csak demokratikus alapokra épülhetnek, azonban a demokrácia

²⁰ Asbóth János: *A szabadság*. Pest 1872.

²¹ Kállay Béni: *A szabadságról*. Előszó John Stuart Mill művéhez. Bp. 1993. Asbóth és Kállay munkásságát Mester Béla vetette össze. Lásd Mester Béla: *A negyvennyolcas szabadelvűségtől a konzervatív etatizmusig*. Korunk. Harmadik folyam 13. (2002) 7. sz. 21–42. Asbóth egyébként liberálisabb gondolkodó – ekkor még – Kállaynál, amennyiben szigorúan ragaszkodik ahhoz, hogy a szabadság határa csak a másik ember szabadsága lehet, nem pedig a társas lét, a közjó érdekében elfogadott korlátozások. Lásd Asbóth J.: *A szabadság* i. m. 102.

²² Gálgó Gábor: Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika. Bp. 2006. 9. Ugyanakkor Gálgó azt is kimutatja, hogy igazán csak Concha Győző fellépése nyomán vált Eötvös a politikatudomány klasszikusává Magyarországon. Lásd uo. 280.

magában rejt két veszélyt: az egyik a rousseau-i értelemben vett általános akarat, a demokratikus módon meghatározott, de az egyének választásaitól függetlenedett közérdek – s az azt képviselő állam – zsarnoksága az egyéni szabadság rovására, a másik pedig a szocializmus (amely egyébként logikus következménye az előbbinek, hiszen az állam nem uralkodhat másként az egyén felett, mint ha megszünteti a magántulajdont is).²³ Ezt a veszélyt csak az egyéni szabadságjogok szigorú körülhatárolása és tiszteletben tartása, valamint a központi hatalom és az egyén közé ékelődő helyi önkormányzati intézmények megerősítésével lehet kivédeni.²⁴ A demokratikus intézményeknek továbbá nem szabad a történelmileg kialakult állami kereteket forradalmi úton szétrombolniuk, hanem úgy kell kiépülnie a liberális államnak, hogy az a meglévő államot új tartalommal töltsse ki – ahogy ez Angliában történt: ezek a gondolkodók – mint a korabeli magyar közgondolkodásban szinte mindenki – Angliát tekintik eszményképüknek.

Ámde Kállay és Asbóth liberalizmusa alapvetően különbözik is Eötvösétől, ennek pedig műveik történelmi kontextusa (is) a magyarázata. Eötvös József nagy munkája 1851–54-ben íródott, az 1848-as forradalmak leverését követő reakció időszakában. Igaz, hogy Eötvös a reakció győzelmét átmenetinek tartotta, meg volt győződve, hogy végső soron semmi sem tartóztathatja fel a francia forradalom eszméinek győzelmét Európában²⁵ – műve mégis egy átmeneti korszak terméke, olyan korszaké, amikor a liberalizmus sorsa Európában még eldöntetlen volt. 1867-re, illetve 1872-re sok minden megváltozott. A Habsburg Monarchia végleg feladta az összbirodalmi abszolutizmus ábrándját: kiegyezett az osztrák liberálisokkal és a magyarokkal. Amerikában lezajlott a polgárháború, megszüntették az amerikai demokrácia nyilvánvaló szégyenfoltját, szembetűnő hiányosságát jelentő fekete rabszolgaságot. Közvetlen látótávolságba került, illetve megvalósult a német és az olasz egység: mindkét országban alkotmányos monarchia jött létre. Franciaországban parlamentáris köztársaság alakult, a monarchia visszaállításának reménye szertefoszlott. A pápaság világi hatalma megszűnt, s a pápaság kénytelen volt a maga pozícióját a pápai csalhatatlanság – a kor embere számára riasztó és elfogadhatatlan – dogmájával megerősíteni. A jobbágyság pedig megszűnt még Oroszországban is. Röviden: Kállay és Asbóth már egy győztes liberalizmust tettek magukévá (és persze kritizálták is). Ennek megfelelően forrásaik és vitapartnereik is mások: Eötvösnek Francois Guizot, Asbóthnak és Kállaynak Henry Thomas Buckle és John Stuart Mill.

²³ Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. II. Bp. 1981. 204.; Kállay B.: A szabadságról i. m. 70–71.

²⁴ Eötvös J.: A XIX. század uralkodó eszméi i. m. 43–45.

²⁵ Eötvös J.: A XIX. század uralkodó eszméi i. m. 40.

Másfelől Eötvös műve nem ismerte el – illetve a korabeli magyar közvélemény szemében nem kellő mértékben ismerte el – a magyar állameszmét: azt, hogy Magyarországnak fenn kell tartania a maga történeti alkotmányát, az abban fundált jogi függetlenségét, és az „egy politikai nemzet” elvét úgy az összbírodalmi törekvésekkel, mint az absztrakt – a történelmi jogot el nem ismerő – demokratikus törekvésekkel szemben.

Ám Eötvös és Asbóth művének születése között a magyarság szembekerült a Bach-rendszerrel, amely a magyar történelem egyik legnépszerűtlenebb rendszere volt (Asbóth is mélységes lenézéssel emlegeti csak),²⁶ azért, mert a magyar alkotmányosságot a történelmi jogot félresöpörve, a nemzetiségiek elvi egyenjogúságát hirdetve centralista-bürokratikus módon akarta korszerűsíteni. Mire érkezett az 1860–61-es országgyűlés, majd a kiegyezés, szinte az egész nemzet felsorakozott Deáknak az alkotmányosság bevezetését *jogfolytonos* módon elképzelő álláspontja mögé.²⁷ Ez pedig azt is jelentette, hogy megszületett – és általános elfogadásra talált – a feudális, rendi magyar alkotmányosság és a modern, demokratikus alkotmányosság közötti kontinuitás mítosza: az a meggyőződés, hogy a magyar rendi intézmények (mindenekelőtt a nemesi vármegye és az országgyűlés) valamiképpen a modern demokratikus intézmények legitim elődei, – és semmiféle „absztrakt” demokratikus törekvésnek nem szabad eme intézményeket megkérdőjeleznie. (Madách Imre például a Bach-rendszernek a nemzetiségeket az összbírodalmi egység álláspontjáról egyenjogúsítani kívánó törekvéseit *A civilizátor* című, Aristophanes modorában megírt drámájában tette nevetségessé, majd az 1860–61-es országgyűlésen hangsúlyozta az ősi magyar alkotmányosság eredendően demokratikus jellegét.) Osztotta ezt az álláspontot Asbóth is, aki az egyik általános választójogról tartott beszédében világított rá arra, hogy aki a választójogot alanyi jognak tekinti, annak az egész magyar történeti jogfejlődést illegitimnek kell tekintenie, hiszen ha alanyi jognak tekintjük a választójogot, akkor csak az általános választójog alapján megválasztott parlament által hozott törvények tekinthetők legitimnek és jogforrásnak. A magyar rendi országgyűlések által hozott törvények – köztük az alapvető közjogi jelentőségűek, mint a „Pragmatica Sanctio” és az 1790. évi X. tc. – pedig biztosan nem azok.²⁸ Eötvös viszont – aki a reformkor idején is az európai liberalizmus külföldi mintáit követő, a történelmi jogintézményeket nem respektáló centralisták csoportjához tartozott, majd az abszolutizmus idején megjelent *Die Garantie der Macht und Einheit Österreichs* című röpiratában

²⁶ Asbóth J.: A szabadság i. m. 443.

²⁷ Gratz G.: A dualizmus kora i. m. 11–15.

²⁸ Asbóth János társadalom-politikai beszédei i. m. 54. (A képviselőház 1888. dec. 14-i ülésén a munkáskérdésről mondott beszéd.)

is az összbirodalmi alkotmányosság, a választott összbirodalmi parlament széles jogköre mellett szállt síkra – az *Uralkodó eszmék*ben még természetesen nem ismeri el az ilyen értelemben vett magyar nemzeti eszmét.²⁹

Asbóth tehát egyfelől a már történelmileg diadalmaskodott liberalizmus, másfelől a már megszületett, saját legitimitását a magyar történeti alkotmányból eredeztető liberális magyar nemzetállam szempontjából egészíti ki – illetve kritizálja is – az Eötvöstől és Kállaytól kapott eszméket. Eötvösre, aki számára amolyan egyszerre szeretett és gyűlölt figura volt (személyes kapcsolat nélkül), egyszerre példakép, s mégis állandóan kritizált ellenfél is³⁰ – Asbóth csak ritkán, s jobbára feleslegesen hivatkozik, míg Kállayra lépten-nyomon. Van azonban a munka és az *Uralkodó eszmék* tudománytörténeti háttere között egy harmadik különbség is. Időközben megjelent – és Magyarországon is széleskörű hatást váltott ki – Buckle nagy műve, a *History of Civilization in England*. Ez a maga szigorú pozitivista-empirikus metodológiájával demonstrálta a szabadság civilizációjának szükségszerű kifejlődését és – a liberális-katolikus Eötvössel szemben – a vallás eszméjének főleg csak negatív szerepet juttatva felmagasztalta a szkepticizmust, a független vizsgálódás szellemét mint a civilizáció fő hajtóerejét. A magyar liberálisok – akik egyszersmind természetesen antiklerikálisok is voltak ebben a történelmi korszakban, mikor a dogmaiba bezárkózó katolikus egyház és a pozitivista tudományosság közötti feszültség a legélesebb volt, olyan eszmei háttérrel találtak Buckle történetírásában, amellyel Eötvös még nem rendelkezett, Asbóth azonban számos helyen idézi, követi és kiegészíti Bucklet.³¹ Igaz, hogy Eötvös is az angol alkotmányfejlődést tekintette példaképének, ám az ő legfőbb vitapartnere mégis Guizot volt, aki viszont a francia történelmi fejlődést tekintette az európai társadalomfejlődés paradigmájának. Eötvös még nem tudta Buckle nyomán a földrajzi, történelmi és kultúrtörténeti tények gazdagságával demonstrálni, hogy a szabadság Angliában való kifejlődése éppúgy szükségszerű volt, mint például Spanyolország elmaradása ebben a vonatkozásban.

Asbóth abban látta saját munkája feladatát, hogy – Bucklehez hasonlóan – megírja a szabadság *kultúrtörténetét*, az egyéni szabadság eszméje kibontakozásának történetét a felvilágosodás és a francia forradalom *előtt* nemcsak

²⁹ Gárgó G.: Eötvös József uralkodói eszméi i. m. 210.

³⁰ Gárgó Gábor: Asbóth János és Eötvös József. Világosság 36. (1995) 8–9. sz. 93–109. Asbóth szerint Eötvös legnagyobb érdeme az volt, hogy bár nem volt az a nagy állambölcse, akinek általában tartják, ügyesen tudta Magyarországon elterjeszteni a külföldről megszerzett politikai eszméket lásd *Asbóth J.: Jellemrajzok* i. m. 143–146. Asbóth a „gyakorlati politikus”, a vallás- és közoktatásügyi miniszter Eötvösről a lehető legrosszabb véleménnyel volt lásd *Asbóth J.: Magyar konservatív politika* i. m. 119.

³¹ R. Várkonyi Ágnes: Buckle és a magyar polgári történetírás. Századok 97. (1963) 610–646.

Angliában, hanem az egész világon.³² Mi ennek a munkának a funkciója? Sem Eötvös, sem Kállay nem adnak a liberalizmusnak *a priori* történelemfeletti legitimitációt, sőt a liberalizmus általuk csodált nagy klasszikusa, John Stuart Mill is azért írta meg nagy művét (melyet Kállay fordított le és látott el előszóval), mert – Macaulay bírálatának hatására – túl akart lépni saját apja, James Mill tisztán deduktív, utilitarista politikafilozófiáján, és ehelyett a politikai-történelmi jelenségeket részben induktív, empirikus módon akarta megérteni.³³ Ha azonban a liberalizmus politikafilozófiája nem absztrakt-normatív igazság, hanem megvalósulása empirikus civilizációs fejlődési tendenciák elkerülhetetlen következménye, vagyis a szabadság utáni vágy magában az emberi természetben gyökeredzik, akkor meg kell mutatni: *hol* volt a szabadság eszméje a liberalizmus kora előtt? Hol voltak csírái, milyen tényezők következtében indultak ezek fejlődésnek, s ahol nem voltak, ott milyen földrajzi, gazdasági, történelmi körülmények akadályozták meg kialakulásukat? Hiszen nyilvánvalóan felületes Kállay álláspontja, aki szerint bár az ember változtathatatlan természetéhez tartozik a maga egyéniségének kifejtése, a szabadságra való törekvés, de számos civilizációban a szokás hatalma révén kialakultak és megszilárdultak olyan intézmények, amelyek miatt ez a törekvés teljesen elenyészett, s csak kivételes esetekben nyilvánult meg.³⁴ Erre a kérdésre kereste a választ Asbóth negyedfél esztendeig írott munkájában.

Asbóth természetesen bőségesen támaszkodott magyar és külföldi szerzőkre is, és nem is vindikál munkájának különösebb eredetiséget, s önálló eredménynek mindenekelőtt a zsidóság szerepének megmutatását tekinti. Asbóth szerint az antik világ – miközben először hozott létre demokratikus állami intézményeket – az egyén méltóságát és szabadságát egyáltalán nem respektálta: kitűnik ez a nők és a rabszolgák megalázó, méltatlan helyzetéből, valamint az apa gyermekei fölött gyakorolt szinte korlátlan hatalmából a római jogban, de az ember életét és méltóságát a tömegszórakoztatás oltárán feláldozó gladiátorjátékok intézményéből is. Ezzel szemben a zsidóság az absztrakt-univerzális, egyetlen és láthatatlan, minden evilági, emberi vagy természeti erőttől elkülönülő, azok imádata alól az embert felszabadító istenség kultuszával az egyes ember – *minden* ember – méltóságát alapozta meg. Amikor az első templomot lerombolták, a száműzött zsidóságban a dávidi uralkodóház és a Szentélyben hozott áldozatok helyett az egyéni vallási-erkölcsi érzület került a vallási élet középpontjába, – s bár a babiloni fogás után helyreállt a szentélybeli kultusz, sőt később, a Makkabeusok korában a

³² Asbóth fontosnak tartotta, hogy kiegészítse Buckle nézeteit például a kínai civilizáció viszonylatában.

³³ *Leo Strauss–David Cropsey: A politikai filozófia története I.* Bp. 1994. 487.

³⁴ *Kállay B.: A szabadságról* i. m. 14–15.

zsidóság kiharcolta még egyszer állami önállóságát is, a királyság és a templom már sohasem nyerte vissza régi helyét. Az esszéneusok a minden „világítól” való teljes elfordulásban, a farizeusok a Törvény aprólékos-formalisztikus kidolgozásában és minden apró részletének betartásában látták a zsidó vallás lényegét, és amikor a nemzet újabb nagy világtörténelmi traumával, a hódító Rómával találta szembe magát, s a második Szentély is elpusztult, akkor a vallás végleg individuális vallássá lett. Asbóth szerint Jézus korára már oly mértékben egyéni és erkölcsi vallássá, az Atya „lélekben és igazságban” való imádásává lett a judaizmus, hogy Krisztus tulajdonképpen semmit sem tett hozzá, s ha ma élne, akkor nem alapítana új vallást, hanem a Talmudot és a rituális törvényeket nagyjából elvető reform-zsidósághoz csatlakozna.³⁵ (Nem kívánva a vallásos érzületet sérteni, Asbóth csak Jézus tanításával foglalkozik, és nem veti fel a kereszténység természetfeletti eredetének kérdéskörét.)

A kereszténység volt azután az, amely a görög–római kultúrával egyesülve, az antik világ uralkodó vallásává vált, s egész civilizációnkban elterjesztette, sőt erkölcsi alapelvvé tette az egyéneknek – legalább Isten előtti – egyenlő méltóságát és szabadságát. A munka későbbi fejezetei meglehetősen összezsapottak, elnagyoltak. Fontos megemlíteni ugyanakkor, hogy Asbóth a szabadság későbbi csíráit Kállayhoz hasonlóan – a germán törzsekben, a középkori polgárság önállósági törekvéseiben, és a protestantizmusban vélte felfedezni, s csak az ókorról állította azt, hogy abban az egyéni szabadság eszméjének alig találjuk nyomát.³⁶ Mire a mű elkészült, Asbóthban végbement egyfajta – Gángó Gábor szavaival – „zavart-kapkodó irányváltás”, megkezdődött a liberalizmustól a konzervativizmus felé való fordulása. Ennek tanúbizonysága az utolsó, a gyakorlati politikáról szóló fejtegetés, amely szerint a jó elmélet mindig radikális, de a jó politikai gyakorlat mindig konzervatív: a liberális irányú reformoknak a néplelekben megmutatkozó igények, s nem a doktriner, elvont elvekből kiinduló reformáló szándék nyomán kell végbemenniük, s mindig összhangban kell állniuk az adott nemzet-állam történelmileg kialakult jogintézményeivel. Aki pedig ezt tagadná, mondja Asbóth ironikusan, az támogassa azt a gondolatot, hogy „Az egész civilizált világ diktátorául választassék meg John Stuart Mill. Mert hiszen a politikai elmélethez valamennyiünkénél jobban ért, becsületességében meg ki kételkednék?”³⁷

³⁵ Mindamellet Asbóth nagyban méltányolta az ortodox zsidóság ragaszkodását a hagyományokhoz, s a parlamentben is fellépett az ortodoxok lelkiismereti szabadsága, külön felekezeti szervezet alakítására való joguk mellett, lásd *Asbóth János*: Társadalom-politikai beszédei i. m. 128–142. A képviselőház 1890. jan. 31-i ülésén elmondott beszéd. (A beszéd kapcsán Asbóth sajtópolémiaiba bonyolódott a neológ rabbikkal, akik az ortodoxia különállásának jogosultságát vitatták.)

³⁶ *Kállay B.*: A szabadságról i. m. 34.

³⁷ *Asbóth J.*: A szabadság i. m. 443.

Valójában azonban Millben és Mill politikai filozófiájában Asbóth – és Kállay – egyáltalán nem csak azt találták kivetnivalónak, hogy absztrakt liberális principiumok alapján akarta átformálni a társadalmi-politikai valóságot. Millnél az egyéni szabadság elvének van egy fontos korlátja: csak a civilizált, a „nagykorú” népekre vonatkozik, a „kiskorú” népekkel szemben Mill szerint helye van a szabadság korlátozásának. Kállay és Asbóth a brit imperializmus, a gyarmatosítás igazolásaként értelmezték ezt a milli passzust, azonban e mögött mélyebb aggodalom is munkál: a magyar nemzeti szempontok védelme.³⁸ A Bach-rendszer ugyanis a magyar nemzeti aspirációkkal szembeni fellépését mindig a maga „civilizáló” missziójával legitimálta.

Ez a liberalizmus konzervatív kritikája irányába mutató váltás azzal függött össze, hogy Asbóth eredeti szándéka, amikor történetileg igazolni akarta a legfőbb liberális értéket, az egyéni szabadságot, az volt, hogy – az 1867-es kiegyezés, a magyar állam visszanyert jogi függetlenségének eufóriájában – megírja a kiegyezés utáni politikai rendszer filozófiai alapvetését. Ám mire a mű elkészült, Asbóth – sok más magyar értelmiségihez hasonlóan – csalódott ebben a rendszerben, különösen annak legfőbb megtestesítőjében: Andrássy Gyula grófban.³⁹ A csalódásban szerepet játszott az Andrássy-rendszer alatt elharapódzó korrupció, nepotizmus, az Eötvös-féle nemzetiségi törvény alkalmatlansága arra, hogy gátat vessen a nemzetiségi önellátó törekvéseinek, valamint az államháztartás zavarai – de mindenekelőtt az 1873-as gazdasági válság, amelynek következményeként Magyarországon az államháztartás a csőd szélére került. Világossá vált, hogy a Deák-párt kormányzása nem tartható fenn, és napirendre került egy új konzervatív párt alakítása, amely magához vonzhatná a Deák-párt konzervatívabb elemeit úgy, hogy a liberálisabbak a Balközéppel együtt egy liberális pártot alakítsanak, amely – főként a hatalomra kerülés reményében – hajlamosnak mutatkozott a közjogi alap, a kiegyezés elfogadására. Ebben az esetben Magyarországon megnyílt volna a parlamenti váltógazdálkodás útja, hiszen nem a 67-es kormánypárt és a – kormányképtelen – függetlenségi ellenzék, hanem két, a közjogi kérdéstől független szempontok alapján szerveződő nagy párt uralta volna a politikai mezőt. A konzervatív pártkezdeményezés élére pedig az a Sennyey Pál báró állt, aki már az 1848-as forradalom idején – a Lamberg-gyilkosság után nyíltan szakítva a kossuthi politikával – bebizonyította, hogy komoly szónoki képességekkel rendelkezik, s elveinek mindig elkötelezett, nagyformátumú politikai egyéniség.⁴⁰

³⁸ Kállay B.: A szabadságról i. m. 71.; Asbóth J.: A szabadság i. m. 105.

³⁹ Az értelmiség fiatalabb nemzedékének 1867 utáni kiábrándulását részletesen elemzi Szajbély Mihály: Az álmok álmodója és Schopenhauer. Világosság 36. (1995) 8–9. sz. 110–134.

⁴⁰ Lásd Gratz G.: A dualizmus kora i. m. 126–149.

Konzervatív-etatista fordulat: a „Disraeli-modell”

Az 1873-ban publikált *Három nemzedéket* tekinthetjük Asbóth munkásságában a „hídnak” vagy kapocsnak a második gondolati-politikai pozíció felé. Szekfű Gyula Asbóth műve miatt választotta saját nagy műve címéül ugyanezt a szókapcsolatot. Asbóthhoz hasonlóan Szekfű is egyfajta „organikus reformkonzervativizmus”-ban látta a magyarság követendő útját, olyanban, amely a modern liberális intézmények megvalósításának módját mindig a magyarság örök érdekeihez, s a kialakult történelmi intézményekhez szabja, s ő is Széchenyiben látta ennek az eszmeiségnek a megalapozóját. (Természetesen Szekfű nagy műve teljesen más történelmi szituációban íródott, mint az Asbóthé, s így az eszmei előd keresésének e kísérlete legalábbis vitatható.)⁴¹

A változás az előző évhez képest (*A szabadság* 1872-ben jelent meg) egyértelmű. Asbóth ebben a tanulmányában újszerű technikát alkalmazott, nevezetesen azt, hogy három korszak (hiszen igazából nem teljes nemzedékekről, hanem körülbelül tizenöt éves kulturális politikai korszakokról van szó)⁴² legjellemzőbb politikus-államférfiit és költőit (Széchenyi István és Vörösmarty Mihály, Kossuth Lajos és Petőfi Sándor, Deák Ferenc és Arany János) vetette össze, de az érvrendszeréhez való hasonulás szempontjainak figyelembevételével. Így azután Asbóth szerint Kossuth és Petőfi idegen, különösen francia eredetű eszmék, a „liberalismus theoreáinak szélsőségei” bűvöletében élt, s az ezen az alapon folytatott politizálás egyenesen vezetett a nemzeti katasztrófaig. Kossuthot és Petőfit saját nehéz sorsuk – az, hogy mindketten tehetségüknek egyáltalán nem megfelelő társadalmi helyzetből indultak –, s ebből fakadó indulataik tették arra alkalmassá, hogy a nemzetet forradalomba vezessék, s háttérbe szorítsák Széchenyit és Vörösmartyt. (Asbóth szerint Kossuth „üldözte” a legnagyobb magyart a döblingi tébolydába.) A liberalizmus, amely „a demokratia modern áramlata” szinonimájaként is szerepel a műben, itt még nem kap teljesen negatív tartalmat, s Asbóth sem vallja még magát konzervatívnak. Első ellenséggépe ekkoriban még csak a liberalizmus francia változata volt, amely a forradalomért és az azt követő eseményekért felelős.⁴³ A Deák fémjelezte magyar nemzeti

⁴¹ Asbóth és Szekfű műveinek összehasonlításához lásd *Dénes Iván Zoltán*: Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány. Magyar Tudomány. Új folyam 28. (1983) 442–448.; *Németh G. Béla*: Ábránd, csalódás, sztoicizmus. In: *Uő*: Kérdések és kétségek. Bp. 1995. 40.; *Lőrincz Anita*: Asbóth János: Három nemzedék. Irodalomtörténeti Közlemények 111. (2007) 170–184.

⁴² Ennek megfelelően Asbóth később *Három korszak* címmel adta ki ugyanezt a munkát lásd *Asbóth J.*: Jellemrajzok i. m. 69–95.

⁴³ „mindezekhez aztán hozzájárul az európai általános áramlat, a demokratikus és forradalmi francia eszmék bódulata: a nemesség rajongni kezdett a népért, a legszélsőbb demokrataságba esett.” *Asbóth J.*: Három nemzedék i. m. 80.

liberalizmus minősítése Asbóth számára sohasem volt azonos a „kozmodopolita” és „végletekig vitt” racionális-absztrakt liberalizmusával. A „haza bölcsének” legnagyobb érdeme szerint mégis az lett, hogy nem engedte kockáztatni a magyar érdekeket, s az érdekközösség alapjára emelte Magyarország és Ausztria közjogi viszonyát. A *Három nemzedék*ben jelent meg a későbbiekben központi szerepű „magyar érdek” fogalma, amelyet a szerző Széchenyinél sokkal erőteljesebben hangsúlyozott, mint Deáknál, némileg előrevetítve a sorrend felcserélésének a lehetőségét, hiszen a „tettekre ébredés” nemzedéke amúgy sem volt túlzottan elmaradva az „alkotás” nemzedékétől. Széchenyi mindenkor és mindenben a magyar nemzeti érdeket követte, s Asbóth szerint ez volt az oka látszólagos következetlenségeinek is.⁴⁴

Deák politikája és Arany költészete a nyugtalan „ébredés”, majd a „küzdelem” korszakai után a nyugodt alkotómunkát szimbolizálják Asbóth számára. Tevékenységük „felépít” valamit, egy politikai rendszert, illetve költői életművet, amely maradandó érték a nemzet számára. Mindkét személyiségben valamiféle „igénytelen egyszerűséget” fedez fel, mert „Széchenyi nyughatatlan tevékenységét, Vörösmarty kaleidoszkópszerű nyugtalanságát” hiába keresnénk náluk. Mindketten tisztán magyarok, nem idegen kulturális és politikai hatásokat asszimilálnak életművükbe, mint Kossuth és Petőfi. Deák életműve a magyar közjogban, alkotmánytanban, Aranyé „a magyar népben és mondában” gyökeredzik, szerinte.⁴⁵

Asbóth *második* politikai-eszmei pozíciójának végleges kialakulása az 1874-es évhez kötődik, meghatározó művéhez a *Magyar conservatív politikához*.⁴⁶ A pillanatnyi indíttatáshoz a döntő lökést egy sajtóvita adta meg, amely a *Pester Lloyd* és a *Magyar Politika* között folyt 1874. november végétől december elejéig, amelyhez a *Pesti Napló* is hozzászólt, s amely egy lehetséges konzervatív párt megalakulásának a létjogosultságát fejtegette. Asbóth úgy érezte, válaszolnia kell a kihívásra.

Részben saját kútforrásból, részben más publicisztikákat felhasználva röpké egy hét alatt megírta ezt a nagy vihart kiváltott munkáját, amelyet a megalakítandó Sennyey-féle konzervatív párt eszmei manifestumának szánt.⁴⁷ A társadalmi szerződésről szóló tanítást Asbóth már korábban is támadta, de itt különösen a népszuverenitás tanát kritizálja, amely már *A szabadságban* is úgy jelenik

⁴⁴ Szendrei László: A liberalizmus és a konzervativizmus vonzáskörében Asbóth János politikai-eszmei konstrukciójának változásai. Valóság 43. (2000) 5. sz. 81–82.

⁴⁵ Asbóth J.: Három nemzedék i. m. 87.

⁴⁶ Asbóth J.: Magyar conservatív politika. Bp. 1875. A mű részletes, alapos elemzését lásd Schlett I.: A politikai gondolkodás i. m. 708–734.

⁴⁷ Szendrei László: Asbóth János Magyar conservatív politika című munkájának közege és sajtóvisszhangja. In: Asbóth J.: Magyar conservatív politika i. m. 137–152., 137–138.

meg, mint ami az egyéni szabadsággal összeegyeztethetetlen. Enyhe gúnnyal írta az „Idegen és hamis” eszme itthoni jelenlétéről, hogy a magyar demokrácia nem más, mint a köznemesség antagonizmusa a főnemesség ellen. A társadalmi egyenlőség elvét azzal utasította el, hogy kiváltságos osztályok, csoportok nélkül veszély esetén nem lesz, aki vezesse a nemzetet, s helyett a „polgári egyenlőséget” (az állampolgári jogegyenlőséget) preferálta. Ellenezte az általános szavazati jogot is, sőt javaslatot tett az 1848-as – szerinte túl liberális, túl széleskörű választójogot adó – cenzus megváltoztatására (mert azzal a műveletlen népelemek befolyása válhat döntővé az államapparátusban), valamint a magyar nemesség szavazati jogának megőrzésére és a napidíjakra. Asbóth tartotta magát *A szabadság* című munkájában deklarált meghatározáshoz, s kijelentette, hogy a szabadság kérdésében egyáltalán nincs különbség a liberalizmus és a „felvilágosodott” konzervatív politika között. Elutasította a politikai intézményeknek a racionalitásból kiinduló absztrakt igazolását, s az értelemmel, mint forradalmi, forradalmasító társadalmi tényezővel a történelmet, az életet és a nemzeti lényegét szegezte szembe. Ezen a ponton ragadható meg a *Magyar konservatív politika* Asbóth által a legfontosabbnak tartott motívuma, *a magyar nemzeti érdek*: „A konservatív politika az adott viszonyokból indul ki, és a helyzet, az állam, a honpolgárok reális szükségleteiben keresi a célját.”

Szerinte a megvalósítandó konzervatív fordulat megfelel a világpolitika konzervatív trendjeinek is. Bár a liberalizmus Magyarországon még hegemoniát élvez, Európában már hanyatlóban van. Az első spanyol köztársaság (1873–74) bukása és a harmadik francia köztársaság belső zavarái, instabilitása azt mutatják, hogy a monarchikus elv és a jogfolytonosság nélkül nem tud létezni szilárd kormányzat. Franciaországban a Thiers-féle köztársaság előbb-utóbb elkerülhetetlenül átadja majd a helyét a monarchiának. Az európai kontinens politikáját két egyaránt konzervatív nagyhatalom: a cári Oroszország és a bismarcki Németország uralják. Még a porosz kulturharc is a konzervatív eszmék érvényesülését bizonyítja, hiszen a protestáns államegyháziság küzd itt egy kisebbséggel szemben. Még a szabadság őshazájában, Svájcban is a szövetségi alkotmányt olyan módon reformálták, amely a szövetségi állam egységét erősítette. Amerikában megbukott a korrumpálódott Demokrata Párt, és ez Asbóth szerint azt jelenti, hogy ott is kezd a konzervatív áramlat megerősödni.⁴⁸

Mindennél fontosabb nemzetközi fejlemény volt azonban Asbóth számára az, hogy Angliában Disraeli vezetésével – 1841 óta első ízben – *konzervatív* kormány alakult. Disraeli valószínűleg nem pusztán politikai szerepe miatt, hanem azért is vált vonzó figurává Asbóth számára, mert a gyakorlatban

⁴⁸ Szendrei L.: Asbóth János Magyar konservatív politika i. m. 143–144.

valósította meg magának *Asbóthnak* az ambícióit: az író és az államférfit ötvözte önmagában.⁴⁹

Asbóth Magyarországon elképzelhetőnek tartott egy az angliaihoz hasonló konzervatív fordulatot, s a reményteljes várakozás időszakában aktuálpolitikai publicisztikájában is igyekezett angol példával megvilágítani a helyzetet. Asbóth – érthető módon – irigyelte azt a politikust, aki egész lényével átértelte azt a hivatását, hogy eszméket teremtsen és valósítson meg, s aki egyaránt otthonosan mozog a politikai cselekvés és az ideák terén. Asbóth a maga eredeti modelljéhez (liberális elmélet és konzervatív gyakorlat) igazította Disraeli ténykedését, pedig bizonyára tudta, hogy az angol konzervatívok csak azért nyerhették meg a választásokat, mert feladták anti-reformer pozíciójukat, s nem változtattak az előző liberális kormányok eredményein. Ezzel pedig elnyerték a túl radikális változásoktól féltő, de azelőtt a liberálisokra szavazó középosztály nagy részének helyeslését is. Asbóth eszményképei, az angol toryk számára a legfőbb, végső megőrzendő érték a történelmileg kialakult angol állam, tehát a királyság intézménye, a Lordok Háza, a szokásjogon alapuló brit alkotmányosság, az anglikán államegyház és a Brit Birodalom volt. Ez utóbbinak az eszméjét éppen Disraeli vezetése alatt sikerült kisajátítaniuk, a liberálisoktól „elorozniuk”.⁵⁰

Disraeli új politikai hagyományt, a reformáló, „népbarát” konzervativizmus hagyományát teremtette meg Angliában.⁵¹ Asbóth a saját ideális politikai elméletének igazolását látta Disraeli pályafutásában, sőt annak sikerességével saját – látszólagos – következtelenségeit is megmagyarázta.⁵² Asbóth szemében Sennyey Pál báró lett volna a magyar Disraeli, aki azonban – számos okból – nem tudta betölteni az Asbóth által neki szánt szerepet.

Asbóth tradícióteremtési kísérlete

A végrehajtandó konzervatív politikai fordulatot Asbóth azzal akarja eszmeileg előkészíteni, hogy feltárja a konzervativizmus eszmei gyökereit, szerves hagyományt a magyar politikában és politikai gondolkodásban. Ez azért nem volt könnyű feladat, mert a konzervatív (általában arisztokrata) politikusok és a hozzájuk kapcsolódó katolikus klerikalizmus a szabadságharc mítoszától teljesen ájtart

⁴⁹ Szendrei László a Valóságban megjelent, Asbóthról írott tanulmányában elvonatkoztatni látszik ettől az élettörténeti száltól: Asbóth szerinte Disraeli eszmei megfelelőjének a magyar politikában nem önmagát, hanem kizárólag Sennyeyt tekintette.

⁵⁰ *Egedy Gergely*: Disraeli és a brit konzervatívok birodalom-koncepciójának átalakulása. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor – Hermann Róbert. Bp. 2002. 32–39.

⁵¹ *André Maurois*: Disraeli élete. Bp. 1928. 144.

⁵² Vö.: *Asbóth J.*: Disraeli. In: *Uő*: Három nemzedék i. m. 238–255.

magyar közvéleményben úgy jelentek meg, mint egyszerűen „Bécs”, a Habsburg-abszolutizmus hazai cinkosai. Asbóth azonban egy autentikusan „nemzeti” és a koreszmékre, a 19. század liberális haladására „nyitott” magyar konzervativizmus mítoszáért szeretné megalkotni – miközben a valóságban a „saját” konzervativizmusa bizonyosan teljesen más, mint akár az 1848 előtti, akár az abszolutizmus kori konzervativizmus.⁵³ Központi „hőse” Sennyey, akinek a személyében a most születő és a „régí”, 1848 előtti konzervativizmus közötti folytonosság reprezentálódik. Ő volt ugyanis az, aki ifjú politikusként 1848 szeptemberében már első közszereplése alkalmával az országgyűlésben nyíltan szembeszállt a forradalmi útra sodródó Batthyány-kormánnyal és Kossuthtal.⁵⁴

A *Magyarország a szabadelvűek vezetése alatt* című fejezet, amely 1825-től Világosig elemzi a magyar történelem legfontosabb eseményeit (természetesen a „magyar érdek” szemszögéből nem kevesebbet állít, mint hogy a szabadelvű politika vezette el Magyarországot a történelmi katasztrófaig, Világosig és a Bach-rendszerig. Akadémiai székfoglaló beszédében 1895-ben Asbóth a következőképpen magyarázta a liberalizmus magyarországi „elfajulásának” folyamatát: „De a németek félreértik a francia doctrinarismust, és ebből a másodfokú félreértésből merít a mi táblabíró világunk, szorgalmasan olvasva az *Augsburger Allgemeine*-ből, hogy mit beszélnek Párisban, hogyan idézi a badeni II. kamara ítélőszéke elé Rotteck a világtörténelmet.” Vagyis a magyarországi liberalizmus idegen minták után indult, „szervetlen” és a magyar nemzeti érdeknek ellentmondó fejlődési útra kényszerítette az országot. A teleologikus felfogású liberalizmust Asbóth a vádlottak padjára ülteti: szerinte ennek nevében a liberálisok feláldozták a magyar nemzeti érdeket. Az apriori tétel bizonyítására Asbóth szükségképpen egy kalap alá vette az egész liberalizmust, és nem tesz különösebb különbséget a valóban sokszor nyugati mintákat követő és a hazai viszonyokkal nem kellő mértékben számoló centralisták, valamint – éppen ellenkezőleg, a politikájukat a magyar alkotmányos tradíció, mindenekelőtt a vármegyei rendszer – védelmére építő Kossuthék álláspontja között. Ám több helyen is egyértelműen kiderült, hogy Asbóth számára nem a külföldi eszmék és eszményképek, hanem konkrétan a Rotteck-Welcker-féle német, általa „sablón-liberalizmusnak” titulált eszmei irányzat volt a „főellenség”, amely szerinte: „a német szobatudósna okoskodási askórban sínýlódó theoreímája”. Vajon miért találta oly taszítónak, életidegennek Rotteck liberalizmusát Asbóth? A német korai liberalizmus (konstitucionalizmus) teoretikusai elméleteiket ké-szek voltak a német viszonyokhoz, a kisállamiság gyakorlati követelményeihez

⁵³ Schlett I.: A politikai gondolkodás i. m. 709.

⁵⁴ Asbóth János: Báro Sennyey Pál. In: *Uő: Jellemrajzok* i. m. 215.

igazítani.⁵⁵ Csakhogy ez a liberalizmus a liberális eszményeket nem volt hajlandó a nemzet, a nemzetállam érdekeinek alárendelni, ahogyan azt Asbóth tette. (Éppen Rottecktól származik a mondás a német egységgel kapcsolatban: „Inkább szabadság egység nélkül, mint egység szabadság nélkül.”)⁵⁶

A felelőtlen szabadelvű politika irányzatának vezetője és szimbóluma Asbóth számára természetesen Kossuth Lajos volt. Kossuth és Széchenyi vitáját rekonstruálva átveszi Széchenyi Kossuth-kritikájának összes sztereotípiáját a „felelőtlenül izgató”, érzelmektől és képzeletétől vezérelt Kossuthról, aki becsvágyból tévútra, katasztrófába vitte nemzetét. Széchenyi mellett a Kossuth-kritika másik fő forrása pedig Asbóth egykori főszerkesztője, Kemény Zsigmond, akinek figuráját szintén kissé „átfesti” a maga konzervatív szempontjai szerint.⁵⁷ (Eközben Asbóth óv attól, hogy a nemzeti emlékezet a forradalomért való teljes felelősséget Kossuthra hárítsa, szerinte legalább annyira hibásak azok, akik retorikájától elkápráztatva vagy a közvéleménytől félve nem mertek szembeszállni még időben Kossuthtal.)

Kossuthtal Asbóth szembeállítja gróf Dessewffy Aurélt, a reformkori „fontolva haladó” konzervativizmus ifjan elhunyt vezérét, aki szerinte Széchenyivel „közös frontot” alkotva küzdött a kossuthi radikalizmus ellen. (Dessewffy előtérbe állításának a legfőbb oka az volt, hogy korai halála miatt sem az adminisztratori rendszerben, sem pedig a szabadságharc leverését követő megtorlásban és az abszolutizmus kormányzatában nem vett részt, így nem kompromittálódhatott úgy, mint a többi konzervatív arisztokrata politikus.) Dessewffy alakjának bemutatásánál Asbóth hallgat arról, hogy a fiatal konzervatív politikust még saját apja, a Széchenyi *Hitelével* vitázó Dessewffy József gróf is túl autoriter szemléletűnek tartotta. Nem is szólva Széchenyiről, aki úgy vélte, ha Dessewffy hatalomra kerül „levágatta volna a fejeket”.⁵⁸

Dessewffy halála és Széchenyi, valamint az Apponyi György-féle „ifjú konzervatívok” háttérbe szorítása után a politikai vezérszerep Kossuthé lett, aki Asbóth szerint „varázshatalma” révén a közvéleményen kívül a kormányt is hatalmába kerítette, mivel a Batthyány-minisztériumnak ő volt a valódi feje. Asbóth Kossuthot kárhoztatja azért, hogy az ország az 1848-as törvényeket mintegy „improvizálva”, hirtelenül elfogadta. Szerinte az 1848-as törvények az elvek vitathatatlan helyessége (jobbágyszabadság, sajtótörvény) ellenére mégis elítélendők, mert Magyarország alkotmányát azonnal a legszélesebb demokratikus alapra fektették, s együtt a vármegyéknek adott széleskörű önkormányzattal ez szükségképpen meg kellett, hogy rendítse a nemzeti állam egységét, szilárdságát.

⁵⁵ Erdődy Gábor: A 19. századi német liberalizmus. Bp. 1993. 41.

⁵⁶ Uo. 31.

⁵⁷ Szendrei L.: Asbóth János Magyar konzervatív politika i. m. 142.

⁵⁸ Dénes Iván Zoltán: Közüggé emelt kiváltságörzés. Bp. 1989. 28–29.

Amellett ez a berendezkedés – ha átmegy a gyakorlatban – megfosztotta volna politikai súlyától a magyar nemességet, márpedig a nemesség – a maga minden negatívumával együtt – „a magyar állameszme szilárd támasza volt.” Az asbóthi felfogás szerint ebből logikusan következett a magyar állam erejének megroppanása és a nemzet leveretése a szabadságharcban. Ámde a forradalom felidézői – Kossuthal az élen – elmenekültek, s míg Kossuth mind a mai napig jó egészségnek örvend, addig Széchenyi beleroppant a nemzeti katasztrófába, a Kossuth által tévútra csalt szerencsétlen politikusok és katonák pedig áldozatul estek a megtorlásnak. Mégis megmaradt 1848 után egy politikai erő, amely kedvező körülmények között újból felvehette – és fel is vette – a harcot a nemzeti függetlenségért: a konzervatívok.

A mű harmadik fejezete, *A konzervatívok küzdelme az alkotmányért* azt kívánja bizonyítani, hogy az alkotmány visszaállítását és az 1867-es kiegyezési rendszer megalkotását igazából *egyedül* a konzervatívoknak, köztük természetesen Sennyey Pálnak köszönheti az ország. Olykor a fejükkel játszva⁵⁹ ők írtak emlékiratokat az uralkodóhoz, nekik köszönhető az 1860-as októberi diploma létrejötte, s az 1865-ös országgyűlés összehívása is. Tény és való, hogy a bécsi kormány a konzervatívokat is ellenzéknek, sőt veszedelmes ellenzéknek tekintette, azonban Asbóth hallgat arról, hogy a konzervatív arisztokrata politikusok – ugyan azon dolgoztak, hogy Ferenc József állítsa vissza a magyar rendi alkotmányosságot – eközben kiszolgálták az abszolutista rendszert közfunkcióikban és propagandájukkal egyaránt.⁶⁰ A konzervatívok a szabadságharc leverése utáni politikai önálló törekvése valójában az 1847-es rendi alkotmányosság visszaállítására irányult. Olyan – sem Kossuth-pártisággal, sem pedig túlzott liberalizmussal nem gyanúsítható – történetíró, mint Berzeviczy Albert állapította meg róluk: „Erről az állásponttól azután Szécsen nemcsak a magyar forradalmat ítéli el, hanem kegyetlen kritikát gyakorol az egész parlamenti rendszer, a sajtószabadság, az esküdtsékek, az úrbérmegváltás, szóval minden szabadelvű reform fölött, a nélkül, hogy a teendőket megjelölné, s a fejlődés irányát kitűzné.”⁶¹

Ezekben az években Deák Ferenc a maga nézetével – hogy tudniillik az alkotmányos jogfolytonosság helyreállítása egyedül az 1848-as törvények legitim törvényként való elismerése és alkotmányos módosítása révén érhető el – teljesen

⁵⁹ Asbóth J.: Báró Sennyey Pál i. m. 544.

⁶⁰ Konkrétan Sennyey például a Windischgraetz katonai uralma alatt kiépülő ideiglenes polgári közigazgatás irodalmi osztályának állt az élen. Széchen Antal gróf pedig még Angliába is elutazott, hogy meggyőzze az angol közvéleményt Baththyány Lajos kivégzésének helyes voltáról, s még 1894-ben is lemondott akadémiai tagságáról azért, mert az MTA is részt vett a Kossuth halálát követő megemlékezésekben. Vö. Dénes I. Z.: Közügyé emelt i. m. 168.

⁶¹ Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. I. Bp. 1922. 210–211. (Gróf Széchen Antal „Politische Frage der Gegenwart” című 1851-es röpiratáról van szó.)

egyedül állt még.⁶² Ezzel szemben Asbóthnál Deák szerepe – szöges ellentétben a saját korábbi álláspontjával, a *Három nemzedék* Deák-képével – mindössze abban merült ki, hogy pártjával és a nemzettel nagy népszerűsége és tekintélye által el tudta fogadtatni azt a politikát, azt a megoldást, melyért a konzervatívok olyan sokáig küzdöttek.

Az októberi diploma után a konzervatívok Asbóth szerint csak azért voltak hajlandóak elfogadni a diploma álláspontját, s megjelenni a diploma alapján létesített összbirodalmi törvényhozó testületben, a Reichsrathban, mert úgy vélték: ez jelentheti az első lépést a történeti magyar alkotmányosság felé. Ennek bizonyítására Asbóth idézi Majláth Györgyöt, aki tiltakozott az ellen, hogy – a jogfolytonossági alapot nélkülöző – Reichsrath törvényeket hozzon. A valóság ezzel szemben az, hogy a rendi-federalisztikus szemléletű októberi diploma a konzervatívok egyértelmű helyeslését váltotta ki, s a konzervatívok csak akkor mondtak le annak megvalósításáról, amikor az a magyar közvélemény teljes elutasításába ütközött.⁶³

Asbóth szerint a kiegyezést előkészítő Deák-pártnak mindenben engedni kellett Ferenc Józsefnek, s engedett is. Csak ahhoz ragaszkodott, hogy a konzervatívok programját ők hajtsák végre, s hogy nekik jusson a hatalom. A konzervatívok viszont Asbóth szerint önmagukat feláldozva félrevonultak, miután megvalósították az alkotmányosság visszaállítását. Félrevonultak azért, hogy a kiegyezés nagy művének konszolidálását olyan politikusok végezzék el, akiket a közvélemény támogathatott. Ezeknek egyike volt Andrássy Gyula, akinek csoportja fokozatosan kivette Deákék kezéből a kormányzást, s ezzel elkezdődött az országot a pusztulás szélére vezető Andrássy-korszak.⁶⁴

Az Andrássy-éra bírálata

Asbóth úgy látta, hogy Magyarország a tönk szélére jutott az 1867 óta eltelt években, elsősorban Andrássy Gyula miniszterelnöki ténykedése miatt; mindazonáltal Andrássy személyisége és kormányzása csak „kifejez” szerinte egy általános – a magyarságra a legkárosabb következményekkel járó – politikai irányvonalat: a liberalizmust. Asbóth a „magyar érdek” nevében dühösen támadta meg a dualizmus első miniszterelnökét és rendszerét, s e sértő

⁶² *Berzeviczy Albert*: Az absolutismus kora Magyarországon II. Bp. É. n. [1927.] 162–163.

⁶³ Uo. 134. „Legtöbbjük annyira rabja volt önalkotta eszmevilágának, annyira távol élt a nemzetétől, s annyira nem értette meg és nem akarta megérteni azt az óriási változást, melyet 1848 idézett elő a nemzet gondolkodásában, s melyet ők csak néhány agitátor mulékony művének tekintettek, hogy ők valóban hittek az októberi diploma sikerének lehetőségében.”

⁶⁴ *Szendrei L.*: Asbóth János Magyar conservatív politika i. m. 141–143.

kitételek bántották meg annyira Andrássy Gyulát, hogy Asbóthnak hamarosan távoznia kellett minisztériumi állásából.⁶⁵ Deák Asbóth szerint a nagy mű, a kiegyezés művének befejezése után nem volt vezér többé, hanem csak zászló Andrássy kezében, melyet olyankor lobogtatott magasan, midőn attól lehetett tartani, hogy a hívek megingatott dandárjai különben nem követnék kalandozásaiban az új vezért. Más szóval ugyan Deák megtette 1867-ben a magáét (még ha érdemei egy részét Asbóth voltaképpen a konzervatívoknak tulajdonítja is), ám utána semmit sem tudott hozzátenni a „magyar állameszme” kiteljesedésének előmozdításához, ezért az asbóthi felfogás szerint leértékelődött a szerepe. Tény, hogy Deák politikai befolyása – részint betegségének elhatalmasodása, részint pártjának kezdettől való heterogenitása folytán, ami természetesen a bomlási folyamatban is meghatározó szerepet játszott – a kiegyezést követő évektől folyamatosan csökkent. Asbóth azért némi igazságot szolgáltat a haza bölcsének: „De cynicus méltatlanság volna Deáknak tudni be az Andrássy-rendszert és eredményeit. Deák a pártot csak a conservatívek által létesített kiegyezés elfogadásáig vezette.” Asbóth szerint Deák a bölcszet jellemző önismerete miatt irtózott a kormányzás és igazgatás folytonos és rendszeres működtetésének terheitől.

Asbóth szerint a liberalizmus magyar képviselői a kiegyezés után feláldozták a „magyar érdeket” a liberalizmus absztrakt politikai és gazdasági elveinek, tehát a liberális demokrácia és a szabad verseny piacgazdaság megvalósítását fontosabbnak tartották ama történelmileg kialakult intézmények védelménél, amelyek ugyan nem mindig és nem mindenben feleltek meg a liberalizmus elveinek, viszont megfelelően megvédték a magyarság nemzeti érdekeit.

A liberális politikai elveket illetően ez azt jelenti, hogy Asbóth szerint a liberálisok doktrínér módon és a nemzeti érdeket háttérbe szorítva követték:

- a demokrácia elvét, mert az általános szavazatjogot megközelítő census – (az 1848-as választójog) – az alsóházat szerinte megnyitotta „a magyar-ellenes izgatóknak, a politikai kalandoroknak és a szellemi csöcseléknek”. (Az utóbbi két kategóriát vélhetően azért emlegette Asbóth, mert az 1848-as választójogi törvény – nem kívánva politikai jogélvezetet senkitől sem elvenni – meghagyta a régi, nemesi választójogot is, ezzel politikai szerepet engedve a deklasszált, vagyontalan ámde politikailag valamelyest tájékozott és a politikába való beleszólásra vágyó nemesek tömegének is.)

⁶⁵ *Bárány Kaas Ivor*: Előszó i. m. XI. Nem mintha Asbóth tagadta volna Andrássy egyéniségének valós pozitívumait: lendületét, kitűnő fellépését, amely azokat is magával ragadta, akik politikájával a végső-kig elégedetlenek voltak. Lásd erről Ghyczy tervezései. Magyar Politika, 1875. január 17.

- az önkormányzatok autonómiájának elvét, mert olyan helyhatósági önkormányzatot létesítettek, mely a magyar államhatalmat az elé a dilemma elé állította, hogy a törvényes erély helyett gyenge, vagy törvénytelenül erőszakos legyen a nemzetiségekkel szemben.
- a polgári jogegyenlőség elvét, mert egyrészt az Eötvös-féle nemzetiségi törvényben a nemzeti egyenjogúság – Asbóth szemében abszurd – elvét alkalmazták, másrészt olyan – a német jogtudomány elvont sablonjainak megfelelő – igazságszolgáltatást hoztak létre, amely költséges és rossz, így Asbóth szerint a szegény ember számára Magyarországon nincs igazság. Helytelen volt emellett – a hatalmi ágak szétválasztásának liberális doktrínája kedvéért – megszüntetni a szolgabírák bíraskodási hatalmát. A Horváth Boldizsár-féle polgári perrendtartás csak az ügyvédeknek használt, a bírák számát pedig feleslegesen megszorította.

A gazdasági liberalizmus elvei pedig Asbóth szerint éppoly életidegen és kártékony eszmék lettek Magyarországon, mint a liberális politikai elvek. A szabad kereskedelem elve azért, mert a védővám nélküli magyar ipart elpusztítja az osztrák verseny. A smithi *laissez-faire* liberalizmus, a *láthatatlan kéz* működésére való hagyatkozás azért, mert így a magyar gazdaságpolitika nem használta ki Magyarország Nyugat és Kelet között fekvő helyzetének előnyeit, nem folytatott önálló átgondolt kereskedelmi politikát, s ebből következett a magyar kereskedelem hanyatlása. A tőke szabad forgásának gondolata pedig azért, mert az ország reális érdekeitől függetlenül mozogtak és koncentráálódtak az újonnan keletkezett tőkéek, s ebből Asbóth szerint következett az Andrássy-rendszer alatt elburjánzott korrupció és a gazdasági válság.

Asbóth mindezen problémák ellen csak egy szóba jöhető orvosságot tud javasolni: a „magyar érdek politikáját”, amely egyszersmind magyar konzervatív politika kell hogy legyen.

A pozitív konzervatív program

Asbóth álma a *Magyar conservatív politikában* az volt, hogy „ezen országban erős monarchia, szilárd aristocrazia, gazdag polgárság, s erőteljes földművelő osztály egy általánosan boldogító alkotmánynak szárnyai és kitisztult nemzetiség befolyása alatt áldott frígyben állhassanak egymás mellett.”⁶⁶ A röpirattal azonos címet viselő ötödik fejezet ennek a konzervatív „nemzetmentő” programnak a gyakorlati részét volt hivatva felvázolni. A „magyar érdek” megvalósítása a „magyar állameszmében” öltött testet. Asbóth szerint a „magyar állameszme”

⁶⁶ Asbóth J.: Magyar conservatív politika i. m. 11.

európai-nemzetközi jelentőségű tartalma abban áll, hogy a kettős monarchia centrumává váló Magyarország közvetítő funkciót tölthet be Kelet és a Nyugat között, a polgárosodásnak és a nemzetközi kereskedelem bővülésének lesz elősegítője. Ma már nekünk a kettős monarchia osztrák–német felétől, illetve a Habsburg abszolutisztikus törekvésektől semmi félnivalónk nincsen, mert a Habsburgok németországi hatalmának végleges leáldozása után a Habsburg-hatalom igazi súlypontja is csak Magyarországra eshet; így a magyarság történelmi küldetése az, hogy a Habsburg-dinasztiát uraló kelet-közép-európai országokból erős középhatalmat alkosson a régióban.⁶⁷ Ha a magyar állam megszűnnék, akkor annak következménye az lenne, hogy Kelet-Közép-Európa kis népei elveszítenék szabadságukat és anarchia vagy idegen hatalom (az orosz vagy német) uralkodna a régióban.

A sajátosan magyar szemszögű gondolatmenet egybecsengett a korszak közvéleményének többségével, s a liberális nemzetállamok korában az újonnan – és sokszor nem, vagy nem eléggé szerves módon – kialakult államokkal szembeállította azt a magyar nemzeti államot, amely folyamatos, nagytekintélyű történelmi tradíciókon, szilárd erkölcsi elveken és jogrenden nyugszik. Ezért a magyarság, amely az „egy politikai nemzet” a történelmi jogban rögzített elve alapján megalkotta ezt az államot, amolyan *primus inter pares*ként vezető szerepet játszik a Kárpát-medencében élő nemzetek között, s erről a szerepről nem szabad lemondania. Kollektív politikai jogokkal ezért a nemzetiségek – kivétel persze Horvátország – nem bírhatnak. Ez egyáltalán nemcsak a magyarságnak az érdeke, hanem valójában a nemzetiségeknek is, ugyanis a magyar elem túlsúlya a garanciája a magyar állam fennmaradásának, de a magyar állam szétesése esetén a nemzetiségek sem tudnának stabil államokat alkotni.

Asbóth a magyar állameszme megvalósításának, a nemzeti állam megerősítésének első és legfontosabb lépését a közigazgatás és a vármegyerendszer reformjában látta.⁶⁸ A vármegyében ugyanis az adott viszonyok között (gondoljunk arra, hogy Kemény Zsigmondnak, Asbóth egyik „mesterének” első politikai munkája is a *Korteskedés és ennek ellenszerei* volt), nemcsak a nemzeti érdek, de a valódi helyi érdek sem érvényesül, érvényesülhet a helyi klikkek és hatalmi összefonódások dzsungelében. Ezért szakképzett kinevezett tisztviselőkből álló közigazgatásra van szükség, a közigazgatást meg kell tisztítani a nepotizmustól, korrupciótól és a dilettantizmustól. Ezt teszi szükségessé a

⁶⁷ Ezt a gondolatot a maga részleteiben kifejtve lásd *Asbóth J.: Eszmék a magyar faj hivatásáról*. In: *Üő: Jellemrajzok* i. m. 25–51.

⁶⁸ A közigazgatási reformprogramot Asbóth élete végéig vállalta, mi több, ezt tartotta a Sennyey-féle párt programja legértékesebb elemének lásd *Asbóth János: A közigazgatási reform. Visszapillantás az államosítási eszme fejlődésére*. Bp. 1891. 8.

magyar állameszme érdeke is, ugyanis a vármegye jelenlegi autonómiája mellett bizonyos vármegyékben a nemzetiségiak kerítik kezükbe az önkormányzati szerveket, s elnyomják a magyarságot. Csak a közigazgatás átszervezése után lehet hozzálátni a megfelelő tekintéllyel és cselekvőerővel bíró parlament, valamint az erős kormány megszervezéséhez. Asbóth szerint a képviselőház tekintélye mélypontra süllyedt. Ezen csak akkor lehet változtatni, ha felülvizsgálják az 1848-ban elfogadott – Asbóth szerint túl liberális – választási cenzust, mert az a műveletlen elemek túlsúlyának kedvez, s vissza kell állítani a nemesi jogon való szavazást is. A közvélemény hangulatingadozásainak ellensúlyozására, s a pártoktól független történelmi-jogi folytonosság szempontjainak érvényre juttatása érdekében szükség van a felsőházra is, amelyet azonban meg kell reformálni. (Fennálló formájában a felsőház már pusztán létszámánál fogva is alkalmatlan ugyanis a törvényhozói munkára.) Asbóth szerint visszás érvelés éppen a liberálisok részéről tagadni a születési arisztokrácia létjogosultságát, hiszen éppen a liberálisok által felkarolt darwini fejlődésmélet hangsúlyozza azt, hogy a kiváló tulajdonságok a családokban öröklődnek, és a modern állattenyésztés is a legkiválóbb egyedek továbbtenyésztésén alapszik. De az arisztokráciának a maga létét mégis a magyar állam érdekeivel kell igazolnia, s ez meglehetősen magától értetődő, ugyanis a magyarságnak – a nemzeti egység és a történelmi kontinuitás érdekében – elemi érdeke a monarchikus államforma megőrzése: monarchia pedig arisztokrácia nélkül szinte nem képzelhető el. Asbóth mindazonáltal – bármilyen nagyra is tartotta a nemességet, bármennyire is hangsúlyozta annak történelmi küldetését – érzékelte ennek a szerepnek a problematikus voltát, s a megoldást a főnemesség és a köznemesség a megszerzett/megszerzendő műveltség és társasági modor alapján történő összeolvadásában vélte megtalálni. Romantikus gondolkodóként valami olyan szerepet képzelt el a nemesség számára, mint a kisállami partikularizmussal szemben a német nemzeti identitást megteremtő *Bildungsbürgertum* volt Németországban. Asbóth azért vélte a magyar nemességet – még a polgárosodás viszonyai között is – alkalmasnak erre a szerepre, mert úgy látta: a magyar nemesség mélységesen demokratikus intézmény, amelyben egyrészt történelmileg kialakult szolidaritás élt a legrangosabb, leggazdagabb és a legszegényebb nemes között is, másrészt mindig „nyitott” volt lefelé, mindig magába tudta olvasztani a felemelkedő tehetségeket, s velük a nemzet teremtő energiáit. Hiszen Magyarországon a nemzetnek tett szolgálataikért egész parasztközségek, sőt zsidók is kaptak nemegyszer nemességet, ami más országokban teljesen ismeretlen volt.⁶⁹ Az egyházpolitikát illetően

⁶⁹ Asbóth János: A magyar birtokos osztály hanyatlása. In: Asbóth János válogatott művei i. m. 215.

Asbóth tagadta a konzervatívokkal szemben hangoztatott ultramontanizmus vádját, szerinte a magyar konzervatívok sohasem helyezték a katolikus egyház, illetve a pápaság érdekeit a magyar államérdek fölé. (Ez a kérdés azért volt fontos a munka megírásának történelmi kontextusában, mert a liberális nemzetállamok és a pápaság viszonya ekkor jutott mélypontra. Az egységes Olaszország fegyveres erővel megszüntette a pápai államot, válaszul IX. Pius az első vatikáni zsinattal kimondatta a pápai csalthatatlanság – sok teológus és egyházi vezető által is ellenzett – dogmáját.) Mi több, a konzervatív párt elismeri a nem-katolikus felekezetek (a zsidóság is) jogos igényeit, beleértve azt is, hogy törvényes házasságot köthessenek a katolikusokkal – ezért idő múltával a polgári házasságot is bevezethetik. A létrehozandó Konzervatív Párt nem katolikus, hanem felekezetfölötti párt lenne, amelynek azonban méltányolnia és védelmeznie kell a magyar katolikus egyháznak a történelmi alkotmányban betöltött kiváltságos helyzetét.

A véderő ügyében Asbóth természetesen a közös hadsereg fenntartása mellett foglalt állást, de úgy, hogy következetesen érvényesítsék azt az elvet, hogy a magyar katonákból álló csapatok lehetőleg Magyarországon állomásozzanak (a nem-magyarokból állóak pedig lehetőleg Magyarországon kívül), s magyar tisztek vezetése alatt álljanak. A külön parancsnokság helyett egységes parancsnokságot és egységes tisztképzést javasolt a honvédség és a közös hadsereg számára, mi több, szoros kapcsolatot kell kialakítani az ugyanazon a helyen állomásozó közös hadseregbeli és honvéddadtestek között, ami lehetővé tenné azt, hogy a magyarság egyre inkább magáénak érezze a közös hadsereget. Asbóth tudatában volt annak, hogy katonai programja rokon az általa korábban kritizált Balközép programjával, amelyet itt méltányol is. A gazdaságpolitikában a nemzeti szempont határozottabb érvényesítését javasolta. Az ország fejlődő iparát szerinte megfojthatja a fejlettebb Ausztria versenye, ezért az országnak fel kellene állítania a külön magyar vámterületet.⁷⁰

A *Magyar conservatív politika* nyomán kitört vihar és minisztériumi állásának megszűnése miatt Asbóthnak új megélhetési forrás után kellett néznie. Így kezdődött kapcsolata a *Magyar Politika* című újsággal. A *Magyar Politika* 1872 elején indult meg, a mérsékelt konzervatív, nem kifejezetten katolikus klerikális, de azért a klérushoz is közelálló Deák-pártiak orgánusaként. Legfőbb támogatója Lónyay Menyhért volt, főszerkesztője pedig az a Kecskeméthy Aurél, aki kitűnő újságíróként, nagy műveltségű emberként, de egyszersmind szilárd politikai elvek nélküli tollforgatóként volt közismert a kor Magyarországon. 1872 szeptemberétől a lap magát nyíltan konzervatívnak, egyszersmind azonban a Deák-párttól

⁷⁰ Szendrei L.: Asbóth János Magyar conservatív politika i. m. 144–45.

független orgánumnak tekintette, de a *Magyar Állam* című katolikus lap által hirdetett militáns konzervativizmustól is elhatárolódott. 1875 januárjától Asbóth a lap főmunkatársa lett, amely ezáltal a Sennyey-féle konzervativizmus orgánumaként működött.⁷¹

Sennyeyék eleinte meg szeretnék volna nyerni maguknak a Deák-párt zömét.⁷² Hamarosan azonban megvalósult a Deák-párt nagy részét és a Tisza Kálmán-féle Balközép erőit egyesítő pártfúzió, s az így létrejött új, Tisza Kálmán vezette Szabadelvű Párt az új választásokon hatalmas többséget nyert. A „Jobboldali Ellenzék” néven fellépő Sennyey-párt pedig mindössze 18 képviselőt küldhetett, így Asbóth egy kis ellenzéki párt ideológusává, publicistájává vált, s egy darabig még abban bízott, hogy idővel meg fognak erősödni.

A *Magyar Politikában* írt cikkeiben Asbóth továbbra is hangsúlyozza saját eszmei gyökereit, konzervativizmusa a Dessewffy-féle konzervativizmusnak a szerves folytatása.⁷³ Most azonban már ennek az iránynak a helyessége bizonyos kérdésekben – például a közigazgatás államosítását illetően – szerinte a liberálisok számára is nyilvánvaló.⁷⁴ A tervezett pártfúzió, a Deák-párt és Tisza Kálmán kompromisszuma Asbóth szerint erkölcstelen és helytelen, mert a szilárd elvek hiányára nem lehet életképes pártot építeni. Amikor ténylegesen megvalósult a fúzió, akkor Asbóth úgy látta: a megalakult Szabadelvű Párt nem fog tudni kormányozni, mert túl sok ellentétes érdeket és elvet fog össze.⁷⁵ Kommentálva az új párt szerinte higgadt és méltóságteljes parlamenti bemutatkozását, Asbóth újólág kifejtette a maga ellenzéki álláspontját a honvédelem kérdéseiben, amely csak annyiban bővült a *Magyar konservatív politika* megírásához képest, hogy szerinte az általa javasolt elhelyezése a seregtesteknek a mozgósítást is meg fogja könnyíteni. (Ennek ellenére Sennyeyék megszavazták a katonai költségvetést, mert nem kívántak nehézségeket támasztani az államháztartásnak.)⁷⁶ A választások után Asbóth azt hangsúlyozta: a pártfúzióval Tisza és pártja feladta a maga elvi álláspontját a közjogi kérdésben, ami önmagában még helyes is volna, csak hogy nem azért történt mindez, hogy konstruktív államépítő munkát végezzenek, hanem mert mindenáron meg akarták szerezni a hatalmat és ezért fogtak össze az Andrássy-rendszer korrupt támogatóival. Ugyanakkor megjelent a jobboldali ellenzék programnyilatkozata, a

⁷¹ Szendrei László: Asbóth János Magyar Politikában megjelent, kötetben kiadatlan politikai publicisztikája. Könyv és Könyvtár 28. (2006) 199–251.

⁷² Asbóth János: A zöm. Magyar Politika, 1875. február 20.

⁷³ Magyar Politika, 1875. január 1.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Magyar Politika, 1875. március 7.

⁷⁶ Magyar Politika, 1875. március 14. Honvédelem I–II., Uo. 1875. március 16. Honvédelem III.

„zempléni pontok”,⁷⁷ amely Asbóth szerint oly megfelelő program, hogy tulajdonképpen a kormánypárt sem találhat benne semmi kivetnivalót.⁷⁸ Azt Asbóth már ekkor látta, hogy Sennyey a vezérségre, a nagy konzervatív párt megteremtésére alkalmatlan, mert képtelen népszerűvé válni a politikai elit körében, de szerinte ez nem ok arra, hogy ne kövessük a konzervatív zászlót, hiszen az elvek helyessége és az elvekhez való ragaszkodás az, ami igazán számít egy politikusnál.⁷⁹

Végülis Asbóth belátta a konzervatív párti politizálás esélytelenségét – és bár Sennyeyt őszintén szerette, s bántotta az, hogy egyesek emiatt opportunistának bélyegezték – elhagyta a párt sorait.⁸⁰ A kis jobboldali ellenzék nemcsak azért nem tudott megerősödni, mert Sennyey arisztokratikus modorú, az embereket – és főleg a dzsentrit – megnyerni nem tudó egyéniség volt, hanem azért sem, mert egyes programpontjai (így például a választójog további szűkítése, a szigorú takarékoság az államháztartásban, vagy a közigazgatás államosítása) kifejezetten népszerűtlenek voltak, s a párt Asbóth publicisztikai erőfeszítései ellenére sem tudta „le mosni” magáról azt a bélyeget, hogy tulajdonképpen a bécsi udvarhoz húzó, magyarellenés, „aulikus” arisztokraták és papok érdekeinek képviselője.

Amikor a Szabadelvű Párt rendszere a Tisza Kálmánnak kedvezményekkel, személyes előnyökkel lekötelezett, s neki feltétlenül engedelmeskedő „mamelukokból” álló többség megszilárdult, akkor egy darabig Asbóth az összes ’67-es ellenzékieket összefogni próbáló Mérsékelt Ellenzékbe vetette a maga politikai reményeit. Eleinte úgy látta, hogy a Mérsékelt Ellenzékre történelmi küldetés vár. A Szabadelvű Párt liberalizmusa ugyanis csak cégér, valójában a Szabadelvű Párt konzervatív és Ausztria érdekeit szolgálja, ezzel pedig a liberalizmust kompromittálja. Szélsőbaloldal, függetlenségi párt pedig ugyan mindig lesz, de az a politikai stabilitásra komoly veszélyt nem jelent, mert csak akkor erősödhet meg, ha az ország elégedetlen. Egy józan konzervatív politikának van esélye, csak hogy figyelembe kell venni azt – amit Sennyey nem látott –, hogy a magyar politikai élet irányítója még mindig a köznemesség.⁸¹ Végül azonban a Mérsékelt Ellenzék sem váltotta valóra Asbóth reményeit. Egyrészt nem volt világos programja, jelentős szerepet játszott benne a Simonyi Lajos-féle „független szabadelvű” frakció, amely municipalista nézeteket – tehát Asbóth felfogásának éppen az ellenkezőjét

⁷⁷ A dokumentum elemzését lásd Magyarország története 1848–1890. II. Főszerk. Kovács Endre. Bp. 1979. 1223. (A hivatkozott fejezet *Szász Zoltán*: A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka 1875–1890.)

⁷⁸ Magyar Politika, 1875. május 21.

⁷⁹ Magyar Politika, 1875. április 28.

⁸⁰ Asbóth levele Pulszky Polixénához, 1878 febr. 3. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fond VIII./2100.

⁸¹ *Asbóth János*: Új Magyarország. Magyar jelenről, magyar jövőről. Bp. 1880.

hirdette, és az állam és az egyház elválasztásának eszméjével is kacérkodó Szilágyi Dezső-féle csoport. Másrészt pedig vezére mindinkább Apponyi Albert lett, aki-ben Asbóth a „divatos” eszméáramlatokat kiszolgáló, a „népszerűséget” vadászó, nem kellő belső tartással bíró politikust látott, akit „ifjonti heve” és a „modernség” vágya vezet.⁸² Mindennek az lett a következménye, hogy Asbóth egy időre elfordult a gyakorlati politizálástól, majd 1887-ben a Szabadelvű Párt programjával került vissza a parlamentbe.

Az „államközpontú” konzervativizmustól – a „társadalmi” konzervativizmusig

Szendrei László úgy vélekedik, hogy Asbóth politikusi-gondolkodói pályája három: egy liberális, egy konzervatív és konzervatív-liberális stációból tevődik össze. Szerinte Asbóth a *Magyar konzervatív politikában* rögzített pozícióját liberális-konzervatív irányban módosította, s ez az álláspontja érdemben nem változott már.⁸³ Jómagam azonban úgy vélem: a harmadik stációt, amelynek kezdetét nem 1875-re, inkább Asbóth a parlamentbe való visszatérésére (1887), vagy még inkább a Szabadelvű Párttal az egyházpolitika miatti szakítás időpontjára tenném, inkább Asbóth „keresztény-újkonzervatív” korszakának kellene nevezni.

E harmadik stációt úgy határozhatnánk meg leginkább, mint a liberális konzervativizmusból való átmenetet a katolikus újkonzervativizmusba. Asbóth korábbi konzervatív érvelésében nem játszott érdemi szerepet a vallás. A *Magyar konzervatív politikában* – már csak az ultramontanizmus vádjának kivédése miatt is – természetesen megjelenik a vallás (és konkrétan a katolikus vallás) témája, de csak úgy mint a – végső értéként, a politika végső principiumaként posztulált – magyar nemzetállamiság egyik belső tényezője.⁸⁴ Asbóth nem foglalkozik sem azzal a kérdéssel, hogy igaz-e a vallás, sem azzal, hogy a vallásból levezethetőek-e bármilyen társadalomelméleti elvek. Persze mint láttuk, *A szabadságban* megjelenik és fontos szerepet kap a kereszténység, azonban csak mint a kereszténység (vagy legalábbis a világi hatalommal bíró kereszténység) korszaka *utáni* kornak, a liberalizmus korának az eszmei megalapozója, mint az emberiség eszmei fejlődésének egy – már meghaladott – stációja.

⁸² Schlett I.: A politikai gondolkodás i. m. 741.

⁸³ Szendrei L.: A liberalizmus és a konzervativizmus i. m. 85. „Asbóth harmadik gondolati-politikai pozíciója 1875-től számítható, ez gyakorlatilag később már nem változott.” (Kiemelés tőlem. Sz. M.)

⁸⁴ Asbóth J.: Magyar konzervatív politika i. m. 119.

Az egyházpolitika kérdésében elmondott parlamenti beszédek természetesen hangsúlyozzák a vallás társadalmi kohéziós szerepét, szemére hányják Csáky Albin és Wekerle Sándor egyházpolitikájának azt is, hogy kiélezi a felekezetek közötti harcot, s azt is, hogy a vallás megtámadásával a társadalom erkölcsi alapját támadják meg, amellet pedig „lovat adnak” a nemzetiségi törekvések alá is, mert a nemzetiségiék – amelyeknek politikai vezetői nagyon sokszor egyházi vezetők, papok voltak – most arra hivatkozhatnak, hogy vallásukban támadják meg őket. Ezekben a beszédekben nyitva marad azonban az a kérdés: vajon a vallásra csak a nagy tömegeknek van-e szükségük, vagy az *valóban* a társadalmi és politikai rend erkölcsi-elvi alapja-e? ⁸⁵

Másként áll a dolog az 1895-ös akadémiai székfoglaló beszédben. ⁸⁶ Asbóth kritizálja a 19. században a darwini fejlődéelmélet révén kiteljesedő, az élő természet és az ember mivoltának megmagyarázására is alkalmassá váló természet-tudományos-materialista világképet. Pontosabban nem magát a világképet kritizálja, hanem annak az *abszolút* igényeit: „Az ember, mint szerves lény, kétségkívül alá van vetve a biológia és a physiologia törvényeinek, de alá van vetve más törvényeknek is, melyek amazokkal együttessen és kölcsönösen hatnak és azokra visszahatnak, melyek nélkül civilisatio és társadalom nem képzelhető és melyeket *erkölcsi törvényeknek* nevezünk.” ⁸⁷

Oly sok más 19. és 20. századi vallásos gondolkodóhoz hasonlóan Asbóth sem azt próbálja kimutatni, hogy a vallás igaz, vagy valószínű – hanem inkább azt, hogy a vallás segítségével tudja az ember „elhelyezni magát” a világban, a transzcendencia ad választ az értelemre, az értékekre vonatkozó kérdésünkre. Vessük össze ezt *A szabadság* fentebb idézett passzusával, mindenfajta absztrakt történelmi cél elutasításával! Asbóth tehát az akadémiai székfoglaló beszéd megírásának idejére lényegében pozitivistából ⁸⁸ kereszténnyé ⁸⁹ lesz, de mindenesetre istenhívővé: az embert egy isteni világrend keretében akarja elhelyezni. Azonban a vallás nemcsak az ember végső kérdéseire ad választ, hanem Asbóth szerint a társadalmi problémák megoldásához is csak a kereszténység vezethet el.

⁸⁵ Asbóth beszéde a Wekerle-kormány egyházpolitikai programjáról a képviselőház 1893. március 9-én tartott ülésén. In: Asbóth János Társadalmi-politikai beszédei i. m. 230–267.

⁸⁶ Részletesen elemezte Asbóth székfoglalóját – és annak eszmétörténeti hátterét – Lackó Miklós: A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája. Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi (www.c3.hu/scripta/szazadveg/19/lacko.htm, letöltés 2016. nov. 12.)

⁸⁷ Asbóth J.: Korunk uralkodó eszméi i. m. 253.

⁸⁸ Természetesen a korábbi művek alapvetően pozitivista szemlélete nem zárja ki azt, hogy Asbóthnak akkor is lehetett valamilyen – a tudatos világnézeti kereséstől független, fideisztikus jellegű – vallásos hite.

⁸⁹ Azt nem tudjuk Asbóth megnyilatkozásaiból rekonstruálni, hogy vajon katolicizmusa túlment-e az isteni világrend és az evangéliumi erkölcs elfogadásán, s valaha elfogadta-e a kereszténység nagy misztériumait.

A szekularizált világ eszméi, a „XIX. század uralkodó eszméi”, a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség – mert Asbóth persze itt sem tudott elszakadni Eötvös emléktől – nemcsak nem valósultak meg a 19. században, hanem radikálisan szembekerültek egymással. Ugyanis a szabadság képviselői, a liberálisok a *laissez-faire* kapitalizmus szabadságát akarják, amely kizárja az egyenlőséget – a szocialisták pedig a szocializmus egyenlőségét; amely kizárja a szabadságot. S a francia forradalom harmadik jelszava, a „testvériség” mintha teljesen eltűnt volna – illetve akik képviselik, azok éppen azok a katolikusok, akiket *mindkét* nagy politikai-eszmei tábor, a liberális és a szocialista egyaránt megvet és a múltba akar száműzni. „Ezt már épen csak azok hangoztatják még, a kiktől elfordult mind a két tábor, mely egymást felfalni kész: a régi vallás megfogyott hívei és szolgálói, a megüresedett templomokban, szószéken és gyóntatószékben.”⁹⁰ Pedig a testvériség gondolata – s végső soron a kereszténység szelleme – nélkül mindhárom „uralkodó eszme” csak eltorzulhat, önmaga ellentétébe fordul át. „Érzi talán az emberiség ösztönszerűleg, ha nem tudatosan, hogy ezek az evangyéliumi eszmék csak az evangyélium szellemében valósíthatók meg, mert e nélkül, vagy épen ennek ellenére, valamint a nagy forradalomban, minden kísérlet ez eszmék megvalósítására csak rémuralom által eszközölhető [...]”⁹¹

Ezért – a politikai hatalom szekularizálódása ellenére – a nagy tömegek ilyen vagy olyan formában visszatérnek a valláshoz. A lourdes-i csoda nyomán kibontakozó vallásos lelkesedés Franciaországban, vagy akár a magyar Alföld szektárius vallási mozgalmái mind-mind azt mutatják, hogy – az állam közönye, olykor pedig ellenségessége ellenére – az emberek transzcendens kiutat keresnek a kor problémáiból. De nemcsak a tömegek térnek vissza a kereszténységhez, hanem a kereszténység is visszatért – miután elveszítette a világi hatalom intézményes támogatását – oda, ahonnt eredt: a tömegekhez, a néplelek, az egyszerű emberek vallásos érzéséhez. „A katolikus világban, amelynek szelleme az egység és universalitás, a pápaság, elhagyatva és megtámadva a királyoktól, megemlékezik az egyház eredetéről: azokhoz fordul, kikről kezdettől fogva előszeretettel gondoskodott, a szegényekhez és elhagyatottakhoz, az ügyefogyottakhoz és elnyomottakhoz intézi szavát, mondván: ’bocsássátok hozzám a kisdedekeket’. XIII. Leo *Novarum rerum* encyklikája epochát jelez az emberiség történetében.”

Asbóth konzervatív-katolikus fordulata azzal is összefügg, hogy a dualizmusban szerzett tapasztalati nyomán enyhébbé vált kritikája a nemzeti

⁹⁰ Asbóth J.: Korunk uralkodó eszméi i. m. 253.

⁹¹ Uo.

liberalizmuson alapuló magyar rendszerrel szemben – de élesebbé a kapitalizmus vonatkozásában. *Ugyanaz* az Asbóth, aki a *Magyar conservatív politikában* még azt állította, hogy az ország a pusztulás szélére került Andrássyék politikája következtében, 1892-ben azt írta a kiegyezés óta eltelt huszonöt évről: „Levágták az ősi fát, de gyökeréből újra kihajtott, jó talajban erősen állva, gondos kezeztől őrizve, ápolva, ma már újra meghatalmasodott sudara, messze terjeszti sűrű zöld terebélyét, a régi erő dolgozik benne a régi nagyságra. A betelt huszonöt esztendő alatt, a sokfelől korai kárörömmel fogadott első ingadozó indulás után, csakhamar nőttön-növekvő bámulással látta el-lenség és barát, hogy a magyarnak csak a szabad kezett kellett visszanyerni, hogy dolgait maga intézhesse, lankadatlanul és okosan és soha nem látott, soha nem képzelt arányokban növekedjenek napról-napra a nemzetnek szelle-mi és anyagi erői, izmosodik, gazdagodik, hatalmasodik az ősrégi újdonsatú magyar állam, virágzásnak indul minden, a hol már-már csak pusztulás volt látható.”⁹²

Az 1875-öt követő tizenöt esztendő vezető politikusáról, Tisza Kálmánról Asbóth mindig is sokkal jobb véleménnyel volt, mint Andrássy Gyuláról. A *Magyar conservatív politika* hasábjain – amely tele van Andrássy-ellenes szitkozódásokkal – Tisza Kálmán alig említettetik, és amikor igen, akkor dicsérőleg.⁹³ A dualista rendszer nemcsak gazdasági felvirágzást hozott, nemcsak az ország nemzetközi helyzetét szilárdította meg, hanem *társadalompolitikai* törekvéseiben és eredményeiben is van, ami dicséretes Asbóth szerint: „Mert az 1875-ben kezdődő korszakban eltűntek ugyan, vagy visszavonultak törvényhozásunkból a fényes elméletek emberei. De ha törvényhozásunk e legújabb korszaka nélkülözi is a ragyogó eszmék, a vonzó elméletek fényét, örömmel lehet észlelni, hogy egy gyakorlati szellem kezd meghonosulni benne, mely azelőtt többé-kevésbé hiányzott. El kell ismerni, hogy törvényhozásunk e legújabb korában nem ugyan a terhek leszállításában, mert a múlt hibáinak súlyos következményei ezt nem engedik meg, de a mi ennél többet ér, a nagy terhek könnyebb elviselésére, segélyforrásaink kifejtésére, az adóképeség fokozására igen sok történt. Bár mennyire tértek el nézeteink a nagy politikai kérdésekben, minők a kiegyezés, a keleti politika kérdései voltak, egyet fog érteni abban minden elfogulatlan ember, hogy éppen a földbirtok érdekei körül rendszerrel, gondnal, gyakorlati érzékkel igyekezett az

⁹² *Asbóth J.*: Jellemrajzok i. m. VII.

⁹³ „[...] és tán csak Tisza Kálmán férfias, erélyes, a népszerűséggel nem törődő és igaz államférfiúhoz illő fellépésének és tekintélyének köszönhető, ha a közelebbi években megíúsultak a szélső balnak a társadalmi rend megbontására ez alapokon irányzott törekvései.” *Asbóth J.*: *Magyar conservatív politika* i. m. 45.

újabb törvényhozás gyógyítani azon sebeket, melyeket korábbi legislatíók ejtettek.”⁹⁴ Vagyis megmenteni azt a magyar nemességet, amelyet Asbóth a magyar államiság s nemzeti lét biztos támaszának gondol, s amelyet szerinte a jobbagyság – túl gyorsan és megfelelő előkészítés nélkül végrehajtott – megszüntetése, a tőkés gazdasági viszonyok hirtelen térhódítása tett tönkre.⁹⁵

S amikor Asbóth – már az 1905–1906-os nagy alkotmányválság és a koalíció uralma *után* – mérleget von a szabadelvű párt hosszú uralmáról, akkor már nem talál abban más súlyos kivetnivalót, mint hogy a „capitalistikus börze-liberalizmus” szálláscsinálója volt, és vallásos érzületükben támadta meg a nagy néptömegeket.⁹⁶ Önmagában tehát a kiegyezéshez való merev ragaszkodás Asbóth szerint *nem* idegenítette volna el a tömegeket a Szabadelvű Párttól. Viszont a tőkés társadalmat és az azt igazoló *laissez-faire* liberális közgazdaságtani nézeteket Asbóth – a kialakuló hazai kapitalizmusról szerzett tapasztalatai nyomán – egyre radikálisabban kritizálta.

Természetesen a „romantikus”, érzelmi alapú, a tőke uralmától, a piacgazdaságtól inkább az alapvető emberi értékeket, az emberi kiteljesedés lehetőségeit féltő, mintsem a kizsákmányolást és a nyomort számon kérő kapitalizmuskritika korábban is jelen volt Asbóth gondolatvilágában. Az *Álmok álmodójában* például ezt olvassuk: „Oh, időnk fia, büszke vagy korodra, bámulod haladásodat? S hova haladunk vajjon? Félek, rettegek, iszonyodom, hogy maholnap élet helyett csak az életért való küzdelem, ember helyett csak gép fog létezni. A gépnek invasióját látom mindenütt, hódító elve tipor le mindent. A munkát, mely egykor egésznet alkothata, s az alkotásnak gyönyörével, minden gyönyör leggyönyörűbbjével bírt, széjjelszakítottuk. Nem jut egynek-egynek belőle több, mint egy-egy fogás, mely magában véve mit sem alkot; a munkának egy-egy rongya jut kikinek, s nem tudja, honnan jött, s mivé lesz? Az oknak s a célnak tudata nélkül való pontosság lesz a tökély netovábbja. Teljes odaadásra kényszerít a lázas verseny, s ha ez által tökélyre vitted, sem örömed, sem előhaladásod nincs többé munkádban, s nincs többé szabadulásod tőle. S a perczekben, melyeket le nem foglal munkád vagy üzleted, követel-e emberéletedet? Avagy nem-e a fásult pihenésnek agóniájába dőlsz? Avagy nem-e oly élvezetek karjába, melyekre fennmaradó kevés idő is elég? *Az érzékeknek, nem az embernek, hanem az állatnak durva élvezeteibe?*”⁹⁷ (Kiemelés tőlem Sz. M.). Kísérteties a hasonlóság e

⁹⁴ Asbóth J.: A magyar birtokos osztály i. m. 21.

⁹⁵ Uo. Az a felfogás, hogy a tőkés viszonyok kialakulása „készületlenül” érte a magyar társadalmat, az egész magyar újkonzervatív-agrárius ideológia egyik fő tézise volt. Lásd Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp. 2003. 134.

⁹⁶ Asbóth János: Munkapárt és választójog. Bp. 1910. 5.

⁹⁷ Asbóth J.: Álmok álmodója i. m. 108.

között a szöveg és a *Gazdasági-filozófiai Kéziratok* – a fiatal Marxnak a tudományos elemzés szintjére még el nem jutott, inkább filozófiai-antropológiai-erkölcsi kapitalizmuskritikája között: „Miben áll mármost a munka külsővé-idegenné válása? Először is abban, hogy a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. [...] Az lesz tehát az eredmény, hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban – evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. – érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig már csak állatinak. Az állati lesz az emberi vé és az emberi az állatívé.”⁹⁸

A későbbiekben azonban Asbóth kapitalizmuskritikája – nem kis részben azért, mert gyakorló politikusként találkozott a kibontakozó magyar kapitalizmus, iparosodás negatív társadalmi következményeivel (például a biztonságos munkafeltételek hiányával az üzemekben, s az ebből rendszeresen következő balesetekkel),⁹⁹ elmélyül, tudományosabbá és átgondoltabbá válik. Asbóth felismeri, hogy a kilencvenes évekre a politikai mezőny Európában már nem két-, hanem hárompólusú: már nem a liberalizmus és a konzervativizmus, hanem a konzervativizmus-liberalizmus-szocializmus eszméi között kell választani, s a szocializmus történelmi létjogosultságát Asbóth a leghatározottabban elismeri.¹⁰⁰ Úgy látja, hogy a gazdasági liberalizmus hamis egyenlőséget, látszat-egyenlőséget teremt az emberek között. A valóságban a *laissez-faire* kapitalizmusban a pénz határozza meg a társadalmi állást. A vállalkozók osztályuralma pedig rosszabb, mint a földesuraké volt, mert a földesuraknak – bármilyen visszaélések és igazságtalanságok is jellemezték a feudális világot – érdeke volt jobbágyaik jóléte, míg a gyárosok, ha az egyik munkás éhen hal, mindig találnak helyette másikat, mert éhező mindig van elég a kapitalizmus világában. A gazdasági liberalizmus tehát az erősebb szabadságát jelenti a gyengébbel szemben, a piacgazdaság nem teremt valóságos egyensúlyt az egyének és csoportok érdekei között. A gazdasági liberalizmus, a pénzuralom nemcsak az ipari munkást helyezi nyomorúságos viszonyok közé, hanem a mezőgazdaságban is földönfutóvá teszi a feudalizmus kötöttségeitől megszabadult volt

⁹⁸ Karl Marx: *Gazdasági-Filozófiai Kéziratok* 1844-ből. Bp. 1977. 22. (Az természetesen kizárt, hogy Asbóth ezt a szöveget ténylegesen ismerte volna, hiszen a *Gazdasági-Filozófiai Kéziratok* csak 1932-ben jelent meg.)

⁹⁹ A bányamunkások nyomorúságos helyzete miatt Asbóth többször interpellált a parlamentben, lásd például Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. 1889. jún. 4 – nov. 19. Szerk. P. Szathmáry Károly. H. n. [Bp.] 1889. 53.

¹⁰⁰ *Szegedy-Maszák Mihály*: Konzervatív ideológia Asbóth János műveiben. In: (Tév)eszmék bűvölete. Szerk. Jeney Éva – Szegedy-Maszák Mihály. Bp. 2004.

jobbágyot, tönkreteszi a középbirtokot¹⁰¹ – és a történelmi nagybirtok megőrzése éppen azért szükséges, mert a nemzetközi és idegen „pénzuralommal” szemben ez maradt az egyedüli, a történelmi magyar identitást őrző „bástya” a mezőgazdaságban.¹⁰²

A piacgazdaság negatív társadalmi következményeit még abban a társadalomban is észreveszi és kritizálja Asbóth (a polgárháború utáni Amerikában), ahol a liberális kapitalizmus nem a feudalizmust, hanem a rabszolgaságot szüntette meg. Természetesen Asbóth is örömmel üdvözölte a rabszolgaság intézményének eltörlését, de úgy látta, hogy a polgárháború az „államot kiraboló”, harácsoló pénzarisztokratáknak teremtett szabad terepet az USA-ban, háttérbe szorítva azt az ültetvényes, birtokos réteget, amelyből kikerültek az amerikai politika nagyjai: a Jeffersonok és Washingtonok.

Asbóth kapitalizmuskritikája kiterjed a tőkés társadalom elméleti ideológiájának, a *kapitalizmus politikai gazdaságtanának* a bírálatára is. Marxhoz hasonlóan ő is észreveszi, hogy a klasszikus polgári közgazdaságtan Adam Smithtől Ricardóig vezető fejlődése során egyre erősödik az a szemlélet, amely a munkaerőben, a bér munkásban pusztán termelési költséget lát. Bizonyosan nem véletlen hát, hogy Szegedy-Maszák Mihály például Asbóth liberalizmus-kritikáját egy kortárs szocialista gondolkodó, Macpherson¹⁰³ gondolatai segítségével rekonstruálja.

A liberális kapitalizmus belső ellentmondásai tehát szükségszerűen hívják életre a szocialista mozgalmakat. Persze a megvalósult szocializmus semmi máshoz nem vezethetne, mint zsarnoksághoz, de a szocialista mozgalmat semmiképpen sem lehet egyszerűen elfojtani, hiszen valós társadalmi igényekből, a munkások kiszolgáltatottságából és nyomorúságából fakad. Jobb lenne, ha a munkásmozgalom – a kiszélesített választójog révén – a magyar parlamentbe is bekerülne, ez legalább tiszta viszonyokat teremtene, s a magyar társadalom konzervatív erőit arra készítené, hogy a liberális jelszavak mögé bújás helyett tömörüljenek és nyíltan vállalják fel a maguk konzervatív álláspontját. Ezért a megoldás a kapitalizmus társadalmi problémáira, az éles osztályellentétekre csakis az „evangélium erkölcséhez” való visszatérés, a vallás, az erkölcs és a szeretet kötelei által összefűzött új emberi közösség megalkotása lehet.

¹⁰¹ Asbóth János: A föld mint társadalom-politikai és nemzeti kérdés. Nagybirtok – majorátus – latifundium – parcellázás – telepítés. Bp. 1900. 11.

¹⁰² Uo. 13.

¹⁰³ C. B. Macpherson (1911–1987) kanadai marxista politika-filozófus volt, a torontói egyetemen tanított politikaelméletet. Munkásságának fő célja a liberális politika-filozófiai hagyomány szocialista irányú áértelmezése, (a „birtokló individualizmus” – possessive individualism – bírálata), valamint a jóléti államot támadó neoliberalizmus (elsősorban Milton Friedman) kritikája volt.

De természetesen a *magyar* viszonyok között a *laissez-faire* kapitalizmus még sokkal negatívabb következményekkel járt, mint a világ más részein, mert a magyar hazához kötődő földbirtokos nemesség helyett, amely jogai mellett mindig tisztában volt a nemzettel szembeni kötelességeivel is – olyan új uralkodó osztályt teremtett, amely kötelességeket nem ismert, s nem gyökeredzik a magyar kultúrában.¹⁰⁴ Ámde az a katolicizmus, amelynek társadalmi tanításához Asbóth „megtért”, már nem *ugyanaz* a katolicizmus, mint amelyet az 1870-es években a *Magyar conservatív politikában* – felemásan – védelmezett. Hiszen XIII. Leó hosszú pápasága (1878–1903) hatalmas változásokat hozott az egyház életében és tanításában. XIII. Leó pápasága elején kiadta az egyház tanításának intellektuális megújítására törekvő, a korszerűsített tomizmust meghirdető *Aeterni Patris* enciklikát. Befejezte a bismarcki Németországgal a kultúrharcot, 1892-ben pedig a francia katolikusokat felszólította a köztársasági államforma – közvetve az Isten kegyelméből való királyság helyett a népszuverenitáson alapuló modern állam – elismerésére. Amikor az új történelmi korszak által felvetett társadalmi problémákra, a kapitalizmus problémáira a pápa a katolikus társadalmi tanítás alapján választ kívánt adni, akkor – az Asbóth által is emlegetett *Rerum Novarum* enciklikájában – *nem* karolta fel a francia royalista katolicizmus teoretikusának, René Le Tour Du Pin márkinak a korporativista utópiáját,¹⁰⁵ hanem a szociális kérdés megoldását a modern, parlamentáris-demokratikus állam keretein belül képzelte el. Amikor tehát Asbóth a kortárs politikai katolicizmus törekvéseinek képviselőjévé válik, akkor ezzel nem veti el korábbi liberális nézeteit, az egyén emberi jogai, a népszuverenitás és a parlamentarizmus melletti elkötelezettségét.

Asbóth pályafutásának utolsó korszakában is konzervatív marad, de ennek a konzervativizmusnak a tartalma, mint láttuk, alapvetően megváltozott. Nem a liberalizmus és a konzervativizmus, a haladás és az értékőrzés, az absztrakt elvek és a történelmi-társadalmi valóság szempontjait a magyar állameszme érdekében összeegyeztetni akaró, Burke-típusú konzervativizmus már ez. Hanem olyan újkonzervativizmus, amelynek a liberalizmus (individualizmus) és a szocializmus (kollektivizmus) szélsőségeit egyaránt elkerülő (vagy inkább meghaladó), a kereszténység társadalmi tanítására épülő „organikus” társadalom a központi kategóriája.

¹⁰⁴ Asbóth 1893. márc. 9-i beszéde a képviselőházban. In: Asbóth János társadalom-politikai beszédei i. m. 231.

¹⁰⁵ *Matthew H. Elbow: French Corporative Theory, 1789–1948. New York 1953. 124.*

FROM NATIONAL LIBERALISM TO CHRISTIAN NEW CONSERVATISM:
THE INTELLECTUAL CAREER OF JÁNOS ASBÓTH

by Miklós Szalai

SUMMARY

János Asbóth is a strange and lonely figure in post-1867 Hungarian political thinking. He started his publicistic career in the Deák Party as a spokesman of the 1867 version of national liberalism. Disillusioned with Gyula Andrássy, he later endorsed the efforts of Pál Sennyey to establish a conservative party, and set about elaborating a conservative political theory centered on the Hungarian nation state and organic constitutional evolution. After the failure of Sennyey's attempt, Asbóth continued his activity in the Liberal Party for some time, driven not by mere opportunism, but by the perceived positive features of Kálmán Tisza's conception of state building. By the end of his career, however, the struggles triggered by the separation of state and church and the social problems caused by nascent Hungarian capitalism redirected Asbóth away from national liberalism towards a new conservatism of a specially Christian and social nature.

MAGYAR–OLASZ EGYÜTTMŰKÖDÉS A HORVÁT SZEPARATISTÁK TÁMOGATÁSÁBAN 1927–1934

A két világháború közötti időszak magyar–olasz kapcsolatainak egyik legfontosabb fejezete a két állam Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, alias Jugoszláviához fűződő viszonya volt.¹ Ennek fő oka abban keresendő, hogy Olaszország külpolitikai lépéseit ezekben az évtizedekben jelentősen befolyásolta a délszláv állammal való kapcsolatának pillanatnyi állása. Benito Mussolini, Olaszország miniszterelnöke és – az 1929–1932 közötti,² rövid periódust kivéve – külügyminisztere alapvetően a jugoszláv állam gyengítésére, vagy lehetőség esetén felbomlasztására törekedett, amelyhez Magyarország kitűnő partnernek ígérkezett számára. Bethlen István kormányának elsődleges külpolitikai célja ugyanis a trianoni békeszerződés területi rendelkezéseinek revíziója volt, amihez az első lépést az országot mintegy gyűrűként körülzáró kisantant egységének megbontása jelentette volna. Tekintve, hogy Jugoszlávia egyike volt a szervezet tagállamainak, Magyarország politikai elképzeléseibe remekül illeszkedtek Olaszország jugoszlávellenes elképzelései.

Az első világháborút követően létrejött jugoszláv állam meglehetősen ingатag talajon állt, ugyanis az ország lakossága mintegy tucatnyi etnikai csoportból tevődött össze, amelyek eltérő történelmi tradíciókkal, kulturális és gazdasági adottságokkal rendelkeztek. Az együttélés nehézségeinek következményeként szeparatista szervezkedések is szárba szöktek az országban, amelyek különösen a macedónok és a horvátok esetében öltöttek jelentős méreteket.³ Jugoszláviában a horvátok az összlakosság 24%-át tették ki, s ezzel a második helyen álltak az „uralkodó nemzet” szerepét betöltő szerbek (a népesség 40%-a) mögött.⁴ A horvátok szeparatista törekvései azt követően kezdtek igazán komolyra fordulni,

¹ Az állam 1918. december 1-jén Szerb–Horvát–Szlovén Királyság néven alakult, és hivatalos neve egészen 1929 októberéig ez volt. Mivel azonban a „Jugoszlávia” elnevezés már a korabeli forrásokban felbukkant, és a szakirodalomban is többnyire ez a névhasználat terjedt el, írásomban én is ezt a tendenciát követem, a „Jugoszlávia” megnevezést használva az 1929 előtti eseményekről szóló részekben is.

² Ekkor Dino Grandi töltötte be a külügyminiszteri posztot, aki a fasizmus idején mindvégig jelentős politikai tényezőnek számított.

³ A bulgáriai székhelyű, macedón VMRO-ról lásd *Hamerli Petra*: A Belső Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO), Magyarország és Olaszország a két világháború között. *Közép-Európai Közlemények* 8. (2015) 4. sz. 140–153.

⁴ *Ormos Mária*: Merénylet Marseille-ben. Bp. 1984. 16.

hogy 1928. június 20-án udvarhű szerb elkövetők megsebesítették a Horvát Parasztpárt szinte bálványként tisztelt vezetőjét, Stjepan Radićot.⁵

A horvát szeparatizmus, mint Jugoszlávia gyengítésének, felbomlasztásának egyik lehetséges eszköze, Olaszországban és Magyarországon lelt támogatókra. A horvát törekvések támogatása kapcsán folytatott magyar–olasz kooperáció az olasz–magyar barátsági szerződés megkötése (1927. április 5.) és a marseille-i merénylet (1934. október 9.) között volt a legélénkebb. Mivel az I. Sándor jugoszláv király életét is kioltó merényletet követően a támogatás kérdése nagy nemzetközi nyilvánosságot kapott, 1934 őszétől kezdve a horvát szervezetekkel és politikusokkal való érintkezés még az addiginál is nagyobb titokban folyt mindkét államban. Írásomban a horvát szeparatistáknak az 1927 és 1934 közötti magyar–olasz kapcsolatokban betöltött szerepéről kívánok képet adni, elsősorban az Olasz Külügyi Levéltár (*Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri*) forrásai, és a már publikált olasz diplomáciai iratok (*I Documenti Diplomatici Italiani*) alapján.⁶

Olaszország jugoszlávellenes politikájának kezdeti lépései

Amikor 1927. április 5-én Benito Mussolini olasz miniszterelnök és magyar kollégája, Bethlen István Rómában, a Palazzo Chigiben aláírták az olasz–magyar barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződést, Jugoszlávia a lépést ellene irányuló fenyegetésként értékelte.⁷ Olaszország külpolitikai törekvéseinek útjában – a Balkánon legalábbis – tudvalevőleg leginkább Jugoszlávia állt, ezért Belgrád számára is egyértelmű volt, hogy az olasz külügyminisztérium részben Jugoszláviával szembeni törekvéseihez keresi Magyarország szövetségét.⁸

Az olasz politikai életben két okból volt a hangulat Jugoszlávia ellenes. Egyfelől Olaszországot az 1915. április 26-án megkötött londoni titkos szerződés területi ígéretei vették rá arra, hogy az antant oldalán belépjen az első világháborúba, azonban ezek az ígéretek a háborút követően tarthatatlanokká váltak a győztes nagyhatalmak számára. Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország

⁵ Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (Olasz Külügyminisztérium Levéltára, a továbbiakban: ASMAE), Affari Politici (Politikai ügyek, továbbiakban AA. PP.) 1919–1930. Jugoszlavia. Busta 1341. Telegramma 9724/2164. Luigi Petrucci (követségi tanácsos) Mussolininak. Belgrád, 1928. okt. 31.

⁶ Jelen tanulmánynak nem célja a marseille-i merényletet követő per tárgyalása, amit Ormos Mária részletekbe menően feltárt. Lásd *Ormos M.: Merénylet i. m.*

⁷ *Alessandro Vagnini*: Ungheria: la costruzione dell'Europa di Versailles. Roma 2015. 192.

⁸ Mint Tommaso Tittoni egykori olasz külügyminiszter még 1919-ben megfogalmazta, az olasz külpolitika „fő vonala: mindenáron megakadályozni, hogy Magyarország megegyezzen Jugoszláviával.” Idézi *Ádám Magda*: A kisantant, 1920–1938. Bp. 1981. 111.

odaígérték Olaszországnak Trentino, Trieszt, Gorizia, Pola, Zára és a dalmát partvidék olaszok által lakott városainak birtoklását, a Brenner-hágót, Kelet-Isztriát és Közép-Dalmáciát, valamint az egyes albán területek feletti protektorátusságot.⁹ A háború után azonban felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia, helyén új államok alakultak, s ezzel új politikai helyzet állt elő. Az új államok egyike volt Jugoszlávia, amely szintén igényt tartott Isztriára és Dalmáciára, mivel a két területen vitathatatlanul nagyobb számban éltek délszlávok, mint olaszok. Ráadásul 1918 novemberében a londoni szerződés ígéretei között nem szereplő Fiume kikötőváros Nemzeti Tanácsa petícióval fordult Vittorio Emanuele Orlando olasz miniszterelnökhöz, kérve a város Olaszországhoz csatolását, ami újabb ütközőpontot jelentett Jugoszláviával.¹⁰

Az olasz ellenérzés nyomósabb oka azonban kétség kívül az volt, hogy Olaszország a Balkánon és a Duna-medencében befolyásra kívánt szert tenni, s hegemoniára törekedett az Adria-térségben.¹¹ E célok elérésében Olaszországot Jugoszláviának már a pusztta léte is akadályozta, így a törekvései sikeréhez vezető út első lépésének a délszláv állam gyengítését tartotta. Ennek érdekében dolgozták ki Rómában a Jugoszlávia bekerítésére, belső ellentéteinek fokozására és belülről történő bomlasztására irányuló ún. Badoglio-tervet, amelynek kivitelezésében Olaszország többek között Magyarország segítségére is számított, mivel annak szintén voltak területi vitái déli szomszédjával.¹²

Mind Olaszország, mind Magyarország külpolitikai céljainak megvalósításában zavaró tényezőt jelentett a kisantant, amely 1920–1921-ben, bilaterális egyezmények hálózataként alakult meg a csehszlovák–jugoszláv, majd a csehszlovák–román, végül a román–jugoszláv szerződések aláírásával. A szövetség elsődleges célja az első világháborút követő status quo megőrzése és a Habsburg-restauráció megakadályozása volt.¹³ A kisantant – noha eredetileg nem Franciaország kezdeményezésére jött létre, hanem a három utódállam szerveződéseként – hamarosan a francia külpolitika szövetségese lett.¹⁴ Olaszország attól félve, hogy így az érdekszférájába tartozónak tekintett övezetek egyike teljesen Franciaország befolyása alá kerülhet, átmenetileg maga is közeledni kezdett a kisantanthoz. Ennek

⁹ Documenti Diplomatici Italiani (Olasz diplomáciai dokumentumok, a továbbiakban: DDI). Quinta serie, vol. 3. 470. irat. 369–375. A londoni szerződés. London, 1915. ápr. 26.

¹⁰ DDI. Sesta serie, vol. 1. 134. irat. 70. Orlando Bonin Longarének. Róma, 1918. nov. 13.

¹¹ *Giampiero Carocci*: La politica estera dell'Italia fascista. Bari 1969. 13–14. és *L. Nagy Zsuzsa*: Itália és Magyarország a párizsi békekonferencia idején, 1919. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 1995. 83.

¹² *Hornyák Árpád*: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Újvidék 2004. 27.

¹³ *Ádám M.*: A kisantant i. m. 5. A szerződések: csehszlovák–jugoszláv (1920. aug. 4.), csehszlovák–román (1921. ápr. 23.), román–jugoszláv (1921. jún. 7.).

¹⁴ Uo.

jeleként Mussolini 1924. január 27-én megkötötte Jugoszláviával a római egyezményt, amely egyrészt elismerte a Fiume nagy része feletti olasz fennhatóságot, másrészt semlegességet ígért arra az esetre, ha a két állam valamelyikét egy harmadik ország részéről katonai támadás érné.¹⁵ Ez a jószomszédi viszony jegyében történt közeledési kísérlet azonban hamar, lényegében már 1925-ben zátonyra futott. A kapcsolatok elhidegülésének közvetlen oka az volt, hogy az 1925 júliusában aláírt, Olaszországnak főként a dalmáciai olasz ingatlanok tekintetében számos előnyt biztosító Nettuno-konvenciókat Jugoszlávia nem ratifikálta. A belgrádi vezetés döntésében a novemberben parlamentbe került, ekkor még Radić által vezetett Horvát Parasztpárt (Hrvatska Seljačka Stranka) tiltakozása játszotta a fő szerepet.¹⁶ Nem sokkal később ez a párt lett az olasz kormány hatatos támogatását élvező horvát szeparatisták mérsékeltbb csoportja.

A Nettuno-konvenciók kudarcának hatására Olaszország visszatért korábbi, Jugoszlávia felbomlasztását célzó politikájához, amelyhez Mussolini szövetségeket keresett. A Badoglio-terv kivitelezésének egyik lehetséges módja az volt, hogy Olaszország valamiféle blokkba vonja azokat az államokat, amelyek szintén ellenséges érzületet tápláltak Jugoszláviával szemben, így Mussolini Albániát, Bulgáriát, Magyarországot és Romániát tartotta Olaszország lehetséges szövetségeseinek.¹⁷ Az olasz külpolitikai célokhoz elengedhetetlen volt az Ausztriával való szövetség is, amelyre Olaszországnak a Duna-menti gazdasági térnyerés érdekében volt szüksége.

A Badoglio-terv kivitelezésének első lépéseként 1926-ban Olaszország barátsági és biztonsági szerződést kötött Albániával (I. tiranai paktum), amely ki-mondta, hogy Albánia politikai, jogi és földrajzi status quójának megőrzése érdekében a két állam kölcsönösen támogatja egymást.¹⁸ Noha a megállapodás nem tartalmazott semmilyen konkrét jugoszlávellenes utalást, a belgrádi kormány számára mégis egyértelmű volt a megegyezés célja. A szerződéssel Olaszország jelentős lépést tett az Albánia feletti protektorátus megszerzése felé, amivel megvetette a lábát a Balkánon.¹⁹ Egy évvel később, 1927-ben Olaszország még a barátsági szerződésnél is tovább ment, amikor aláírta a védelmi szövetséget jelentő II. tiranai egyezményt Albániával, amely már egyértelműen Jugoszlávia ellen

¹⁵ *Giorgio Candeloro*: Storia dell'Italia moderna. Volume nono. Il fascismo e le sue guerre. Milano 1992. 166.

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Hornyák Á.*: Magyar–jugoszláv i. m. 27.

¹⁸ *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1988. 105.

¹⁹ Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato del Vaticano (Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciójának Történeti Levéltára, a továbbiakban: S.RR.SS), Affari Ecclesiastici Straordinari (Rendkívüli Egyházi Ügyek, a továbbiakban: AA.EE.SS). Jugoslavia IV. Pos. 4. Fasc. 3. ff. 54–56 v–r. N. 6604. Pellegrinetti Gasparrinak. Belgrád, 1926. dec. 6.

irányult.²⁰ A szerződés ugyanis amellelt, hogy garantálta Albánia függetlenségét és integritását, kimondta, hogy minden Albánia elleni agresszió casus belliként értékelendő. A szerződésben a felek megegyeztek arról is, hogy bármilyen Albániát ért agresszió esetén az ország a Népszövetséghez fordulva kéri Olaszország védelmét.²¹ Ezzel Albánia Olaszország lekötelezettjévé vált, s ez biztosította az albán közreműködést az olasz külpolitikai tervekben. Az eseményeket élénk figyelemmel kísérő belgrádi nuncius, Ermenegildo Pellegrinetti úgy vélte, hogy – miután Albániában jelentős számú macedón kisebbség élt – a két tiranai paktumnak köszönhetően Olaszország közvetve a macedónokkal is kapcsolatba került, akik – miután a VMRO a bolgár kormány támogatását élvezte – a Bulgáriával való kapcsolatfelvételhez is ürügyet szolgáltatottak.²²

A bolgár államot – csakúgy, mint Magyarországot és Romániát – Mussolini egy dunai-balkáni szövetségbe (*Progetto Danubiano-Balcánico*) kívánta bevonni. Ez a terv, amelyet gyakorta illetnek a Balkán-Locarno elnevezéssel is, az 1925-ben Aristide Briand francia és Gustav Stresemann német külügyminiszterek által nyélbe ütött locarnói szerződés mintáját követve, kétoldalú szerződésekre építve egy olasz vezetésű blokkba vonta volna a három államot.²³ Bár a Mussolini által követett „sacro egoismo” („szent önzés”) jegyében folytatott politikához ez a szövetségi rendszer kétségtelenül kitűnően illeszkedett volna, a szóban forgó három állam közötti ellentétek miatt az elképzelés kivitelezése lehetetlennek bizonyult. Románia függetlenségét az 1877–1878-as orosz–török háborút lezáró san-stefanoi békében (1878) foglaltak alapján nyerte el, és az ugyanebben az évben megrendezett berlini kongresszuson neki ítélték Észak-Dobrudzsát is. Ezek után az 1913-as Balkán-háborút lezáró bukaresti egyezmény – amely Bulgáriának jelentős területi veszteségeket okozott – Dél-Dobrudzsát is Romániának juttatta.²⁴ Bulgária ezért, hangsúlyozva Dobrudzsához való ragaszkodását, 1926-ban azonnal nemet mondott a négy állam szövetségének tervére.²⁵ A bolgár–olasz viszony ettől függetlenül továbbra is kifogástalan maradt. A magyar kormány ugyan a revizionista törekvések tekintetében sorstársnak tartott Bulgáriával jó kapcsolatokat ápolt, Romániával szemben azonban áthidalhatatlan ellentétek határozták meg a viszonyát: mindenekelőtt a magyar területi igények, aktuálpolitikai síkon pedig az erdélyi magyar optások 1923 óta húzódó kártérítési pere miatt. Így

²⁰ Juhász Gy.: Magyarország i. m. 105.

²¹ ASMAE, AA. PP. 1919–1930. Albania. Busta 730. szám és hely nélkül. Testo del Patto di garanzia. 1927. nov. 22.

²² S.RR.SS., AA.EE.SS. Jugoslavia IV. Pos. 4. Fasc. 4. ff. 4v–8r. Ikt. sz. 6981. Pellegrinetti Gasparri-nak. Belgrád, 1927. márc. 25.

²³ Henry James Burgwyn: Italian Foreign Policy in the Interwar Period: 1918–1940. London 1997. 36.

²⁴ Jelavich Barbara: A Balkán története II. 20. század. Bp. 1996. 92.

²⁵ Carocci, G.: Politica estera fascista i. m. 52.

a Mussolini által megálmodott olasz–román–magyar–bolgár konstellációban Magyarország sem kívánt részt venni.

Bár a Balkán-Locarno terve kudarcot vallott, kétoldalú szerződésekben Mussolini még reménykedhetett. 1926 őszén Románia miniszterelnöke Olaszország és Mussolini lelkes híve, Alexandru Averescu marsall lett, ami a két állam viszonyának megerősödését eredményezte.²⁶ 1926. szeptember 16-án került sor az olasz–román barátsági és együttműködési szerződés aláírására a Palazzo Chigiben,²⁷ amelynek titkos záradéka kimondta, hogy az egyik fél harmadik állammal való háborúja esetén a másik fél semleges marad.²⁸ Ezt követően, 1927. március 6-án Olaszország ratifikálta a még 1920-ban kötött román–orosz megállapodást, a Besszarábiát Romániának adó ún. Besszarábia-protokollt is.²⁹ Averescu nagyon meg volt elégedve ezekkel a fejleményekkel, mivel úgy vélte, hogy egy Olaszországgal kötött barátsági szerződés – ha mégoly általános is – jelentősen növelheti Románia nemzetközi presztízsét.³⁰

A magyar kormányzatok, noha Jugoszláviához is kerültek magyarlakta területek, ambivalensen viszonyultak a délszláv államhoz. A háborút követően Magyarország külpolitikailag elszigetelődött, és a kisantant megalakulása tovább nehezítette helyzetét. Budapest két lehetőséget mérlegelt a húszas évek második felében. Az egyik az volt, hogy közeledik valamelyik kisantant-államhoz, fellazítva a kisantant gyűrűjének szorítását. Miután a Dísz-téren az utódállamok közül Jugoszláviát tartották a legkevésbé problematikus államnak a magyar külpolitika szempontjából, nem utolsósorban azért, mert Magyarországnak a legkisebb területi követelése vele szemben volt, a kormány a Jugoszláviával való kapcsolatokat elmélyítése mellett döntött.³¹ Ez a politika azonban csak ideiglenes megoldás lehetett, mivel Bethlen eleve úgy vélte, hogy Magyarországot „szláv veszély” fenyegeti, vagyis az, hogy a kisantant-államok és a Szovjetunió bekerítik, amennyiben nem szerzi vissza a Kárpátok vonalát, mely megvédené az országot a szovjet betöréstől. Olaszországot a miniszterelnök a szláv államok természetes ellenfelének tartotta, mivel a szláv térnyerés az olasz érdekekkel is szöges ellentétben állt. Magyarország így – Bethlen elmélete szerint – Olaszország bábáskodása alatt közeledhetne akár Romániához is, amely szintén félt az orosz terjeszkedéstől. A miniszterelnök végcélja egy olasz–magyar–német blokk lett volna, melyben Olaszország és Németország ellensúlyozták volna egymást, lehetővé téve – a

²⁶ *Giuliano Caroli*: La Romania nella politica estera italiana, 1919–1965: luci e ombre di un'amicizia storica. Milano 2009. 79.

²⁷ Uo. 99.

²⁸ *Juhász Gy.*: Magyarország i. m. 105.

²⁹ Uo. 106.

³⁰ DDI. Settima serie, vol. 4. 378. irat. 285–286. Durazzo Mussolininak. Bukarest, 1926. júl. 20.

³¹ *Hornýák Á.*: Magyar–jugoszláv i. m. 213.

területeit időközben visszanyert – Magyarország politikai önállósodását és régióbeli vezető szerepét.³²

Amikor 1926-ban Mussolini puhatólózni kezdett Magyarország irányába egy olyan ajánlattal, amely lehetővé tette volna a magyar külkereskedelem egy részének Fiumén keresztül történő bonyolítását, a magyar kormány számára egyértelmű volt, hogy az Olaszországgal való szövetséget fogja választani, nem pedig Jugoszláviát.³³ Az olasz kapcsolatfelvételt a magyar politikai vezetés óvatos taktikázás útján kívánta megvalósítani. Ennek része volt, hogy a mohácsi csata 500. évfordulóján, 1926. augusztus 29-én Horthy olyan beszédet mondott, amely tartalma szerint a magyar–jugoszláv közeledést volt hivatott előmozdítani. Tény azonban, hogy előzőleg – a külügyminiszterek, Momčilo Ninčić és Walkó Lajos megbeszélésén – a jugoszláv külügyminiszter kifejtette, hogy a Magyarországgal folyó tárgyalásokat Belgrád titokban kívánja tartani a másik két kisantant-állam előtt. Márpedig egy nyilvános beszédet követően a titoktartás lehetetlenné vált. Ennek fényében úgy vélem, egyet kell értenünk azzal a megállapítással, miszerint a mohácsi beszéd valódi célja az volt, hogy felhívja Olaszország figyelmét Magyarországra. Az olasz kormánynak ugyanis nem állt érdekében, hogy a Magyarország és Jugoszlávia között politikai megegyezés szülessen.³⁴

Ezt követően hónapokig tartó, főként levelezés útján zajló tárgyalások kezdődtek Magyarország és Olaszország között, amelynek eredményeképp sor került az olasz–magyar barátsági szerződés aláírására, amelyhez egy titkos záradék is tartozott: „megállapítván politikai érdekeik számos közös pontját és azon vágytól vezérelve, hogy tovább erősítsék az őszinte barátságot, amely oly örömdetes módon egyesíti nemzeteiket, a barátságot, amelynek nemrég szilárd alapot adtak a barátsági és döntőbíróági egyezmény aláírásával, az Olasz Királyság és a Magyar Királyság kötelezik magukat az érdekeiket érintő kérdések megoldásának folytatására, oly módon, hogy kölcsönös politikai és diplomáciai támogatást nyújtanak egymásnak. E szellemben a két kormány folyamatosan konzultál egymással azokról a kérdésekről, amelyek a köztük létrejött szívélyes kapcsolatokat bármilyen módon befolyásolják.”³⁵ Vagyis Olaszország vállalta, hogy segíteni fogja a magyar revíziót, Magyarország pedig a Jugoszlávia felbomlasztására irányuló törekvéseket. A barátsági szerződés aláírását követően – Pellegrinetti nuncius megítélése

³² Ormos M.: Bethlen koncepciója i. m. 140–143.; Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1999. 254–260.

³³ Hornyák Á.: Magyar–jugoszláv i. m. 228.

³⁴ Hornyák Árpád: A mohácsi beszéd. In: III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: Az integrálódó Európa politikai földrajza. Pécs, 2002. november 7–8. Szerk. Reményi Péter. Pécs 2004. 272–276.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztériumi Levéltár, Politikai Osztály Rezervált Iratai (K 64). 24. cs. 23. t. 73/1927 res. pol. Feljegyzés Barcza és Durini beszélgetéséről. Róma, 1927. febr. 19. Ford.: Kiss Gergely Bálint.

szerint legalábbis – Belgrádban Magyarországot Olaszország jugoszlávellenes törekvéseinek legfőbb támogatójaként tartották számon.³⁶ Ennek a megállapodásnak a szellemében történt meg előbb a macedón, majd a horvát szeparatistákkal való titkos kapcsolatfelvétel, s ezek a kapcsolatok a jugoszláv kormányokkal való viszony mindenkori állása szerint hol mélyebbek, hol pedig felszínesek voltak.

Az óvatos támogatás évei (1927–1932)

A horvát szeparatisták 1927 és 1934 közötti magyar–olasz támogatása további szakaszokra bontható. 1927–1928-ban a viszonyt az óvatos tapogatózás jellemezte, amelynek hátterében Olaszország esetében a területi viták miatti olasz–horvát érdekellentétek álltak, Magyarország pedig – noha kezdettől fogva a horvátok ügyének felkarolása mellett foglalt állást – nem mert egyedül, olasz támogatás nélkül belevágni a szeparatistákkal való kapcsolatok elmélyítésébe. 1929-ben a királyi diktatúra bevezetése fordulatot hozott a horvát szeparatizmus történetében. Az ekkor megalakuló Usztasa Mozgalmat Olaszország rögvest erőteljes támogatásban részesítette, míg Magyarország óvatos politikát folytatott a szervezett kapcsolatban. 1931–1932-ben mind a magyar, mind az olasz diplomácia mérsékelni igyekezett a horvát törekvések támogatását, mivel ezekben az években úgy tűnt, hogy lehetőségük nyílik a Jugoszláviával való viszonyuk rendezésére.

A jugoszláv állam megalakulásakor rögvest jelentkező szerb–horvát ellentétek fokozódását – mint ahogy arról már szó esett – a Horvát Parasztpártot vezető Stjepan Radić meggyilkolása váltotta ki.³⁷ A királyhű szerbeket képviselő Puniša Račić által elkövetett parlamenti vérengzésben a horvát vezető testvére, Ante Radić azonnal életét vesztette, de Stjepan is súlyosan megsebesült, majd később belehalt sérüléseibe.³⁸ Az esetet követően a parlamentben 1925 óta jelen lévő horvát koalíció elhagyta a Skupštinát, és a horvátok addig csak körvonalazódó függetlenségi mozgalmának erőteljesebb szervezésébe kezdett. A koalíciót három párt alkotta. A legjelentősebb erőt kétségkívül az agrárreformot és autonómiát követelő Parasztpárt képviselte, amelynek vezetését Radić halála után Vladimir (Vlatko) Maček vette át. A második párt a tulajdonképpen két frakciót magában foglaló Horvát Blokk volt, amely egyrészt az Ante Trumbić vezette Föderalista

³⁶ Archivio Segreto del Vaticano (Vatikáni Titkos Levéltár, a továbbiakban: ASV), Archivio della Nunziatura (A jugoszláv nunciatura levéltára) Jugoslavia. Busta 4. Telegramma n. 7624. Pellegrinetti Gasparrinak. Belgrád, 1927. nov. 26.

³⁷ ASMAE, AA. PP. 1919–1930. Jugoslavia. Busta 1341. Fasc. Rapporti politici. Telegramma n. 9724/2164. Petrucci Mussolininak. Belgrád, 1928. okt. 31.

³⁸ Hrvatski Državni Arhiv (Horvát Állami Levéltár, a továbbiakban: HDA), 1451 – Hrvatska Seljačka Stranka. (Horvát Parasztpárt) Kutina 4. Szám és dátum nélkül. Nepoznati – Stjepanu Radiću. fol. 4. Ismeretlen szerző írása Radić haláláról.

Pártból, másrészt az Ante Pavelić vezetése alatt működő Jogpártból tevődött össze. A harmadik párt – Független Demokrata Párt – a horvátországi szerbeket tömörítette Svetozar Pribičević vezetése alatt.³⁹

Ez utóbbi a vajdasági magyar diákegyesület elnöke, Nagy Iván szerint ketős játszmát folytatott, nevezetesen „horvát színekben integer jugoszláv politikát. A horvátokat támogatja ugyan a szerbiaiak és azok politikai metódusai ellen, mert azt véli, hogy a horvát–szerb ellentétet tompítani tudja az ilyen szereplésével; a horvátokat visszatartja a határozott, döntő lépésektől, hogy így az egész küzdelmet elnyújtsa, a horvátokat kifárassza, és azután olcsó pénzen, a horvátok egy részének segítségével Belgráddal kiegyezzen.”⁴⁰ Nagy Iván memorandumában kifejtette azt is, hogy reményei szerint a magyar kormány fel fogja karolni a horvátok ügyét, már csak azért is, mert 1918-tól kezdve több horvát politikus élt száműzetésben, emigrációban Budapesten.⁴¹

E remény nem bizonyult hiábavalónak. Radić halála után ugyanis Magyarország sürgetni kezdte Olaszországot a horvátok mielőbbi „felkarolása” érdekében. E lépés egyik előzménye feltehetően az volt, hogy még 1927 őszén a Jogpárt vezetői – Pavelić, Gustav Perčec és a Bécsben élő Ivan Perčević – Budapestre látogattak, ahol Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter állandó helyettese fogadta őket. Khuen-Héderváry ígéretet tett arra, hogy a magyar kormány lehetővé teszi a horvát emigránsok Magyarországon való letelepedését, és arra is, hogy lehetőségeihez képest Budapest titokban hadianyaggal támogatja majd a horvátokat egy esetleges horvát–szerb konfliktus esetén.⁴²

A magyar álláspontról Rómában az a kép alakult ki, hogy bár Magyarországon a horvátok szándékait komolynak tekintik, a mozgalmat nem tartják olyan erősnek, hogy komoly változásokat tudjon elérni. Forster Pál, belgrádi magyar követ eközben szorgalmazta olasz kollégájánál, Carlo Gallinál, hogy egyeztessék a horvátok ügyében követendő magyar és olasz politikát, hogy az közös alapokon működhessen. Mindebből Galli arra következtetett, hogy Magyarország – noha komolynak ítélte a horvát mozgalmat – nem kívánt gyakorlati támogatást nyújtani a szeparatistáknak, mert egyrészt bizalmatlan volt velük szemben, másrészt pedig félt attól, hogy kompromittálódna Európa többi állama előtt.⁴³

³⁹ *Eric Gobetti*: Dittatore per caso: un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. Napoli 2001. 20.

⁴⁰ MNL OL Külügyminisztériumi Levéltár, Politikai Osztály Iratai (K 63), 116. cs. 16–42. t. 1928. Nagy Iván memoranduma. Párizs, 1928. szept. 11.

⁴¹ Uo.

⁴² *Ormos M.*: Merénylet i. m. 57–58.

⁴³ ASMAE, AA. PP. 1919–1930. Jugoslavia. Busta 1341. Fasc. Rapporti politici. Telegramma n. 5801. Galli Mussolininak. Belgrád, 1928. szept. 24.

Forster javaslata annyiban megtette a hatását, hogy azt követően az olasz vezetésben megfogalmazódott az az igény, hogy az olasz sajtó cikkezzen a Horvát Állam függetlensége mellett szóló történeti érvekről, aminek hatására Maček remélhetőleg észreveszi, hogy amennyiben cselekvésre szánná el magát, számíthatna Olaszország segítségére,⁴⁴ mely a horvát szeparatisták közül Mačekot tartotta legalkalmasabbnak a majdani Horvátország vezetésére. Az olasz kormány azonban egyelőre óvatos maradt, ami feltehetően annak volt köszönhető, hogy a horvát közvélemény – Isztria, Dalmácia és Fiume miatt – tulajdonképpen olaszellenes volt. A horvát sajtókampány Magyarországon és Olaszországon kívül Ausztriában és Németországban is igen jelentős volt. Utóbbiban 1934-ig két horvát lap is megjelenhetett, az egyik az angol nyelvű *Croatian Press*, a másik pedig a *Nezavisna Država Hrvatska* volt.⁴⁵

1928 októberében Giacinto Auriti bécsi olasz követ jelentette, hogy információi szerint Badenban a horvát vezetők titkos találkozájára került sor, amelynek magyar résztvevői is voltak, és aminek az lett az eredménye, hogy aláírtak egy titkos szerződést a horvátok és Magyarország jövőbeni szövetségéről.⁴⁶ A híradásban az „írásbeli szerződés” feltehetően túlzás volt, de az megfelelt a valóságnak, hogy Trumbić és Maček Bécsben találkozott Apor Gáborral, a Magyar Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetőjével, akivel közölték, hogy a Parasztpárt – bár megfelelő keretek között a horvát autonómiával is megelégedne – elsősorban Horvátország függetlenségét kívánja elérni.⁴⁷ Maček kifejtette azt az álláspontját is, hogy Magyarország közvetítését igénybe véve Olaszországgal is fel kívánja venni a kapcsolatot.⁴⁸

A horvátokkal való kapcsolatfelvétel tényét október közepén Magyarország külügyminisztere, Walkó Lajos is megerősítette a budapesti olasz követ előtt. Walkó érdeklődött arról is, hogy vajon Olaszország is megtette-e már az első lépéseket ebbe az irányba. Amennyiben nem – fejtette ki a külügyminiszter – Magyarország szívesen vállalkozna a közvetítő szerepre. A magyar külügyminisztérium ugyanis a horvát kérdésben is a legszorosabb olasz–magyar kooperációt tartotta szükségesnek.⁴⁹ Mussolini válaszában kifejtette, hogy az olasz kormány meg van győződve a horvát mozgalom komolyságáról, így annak törekvései

⁴⁴ DDI. Settima serie, vol. 7. 24. irat. 22–23. Szerző és évszám nélküli feljegyzés.

⁴⁵ *Fikreta Jelić-Butić*: Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945. Zagreb 1977. 27–28.

⁴⁶ DDI. Settima serie, vol. 7. 39. irat. 34. Auriti Mussolininak. Bécs, 1928. okt. 15.

⁴⁷ ASMAE, AA. PP. 1919–1930. Jugoslavia. Busta 1341. Fasc. Rapporti politici. Telegramma n. 6198. Petrucci Mussolininak. Belgrád, 1928. okt. 17.

⁴⁸ *Hornyak Árpád*: A magyar kisebbségi kérdés a magyar kormány délszláv politikájában a harmincas években. In: Találkozások–ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből. Szerk. Hornyak Árpád. Pécs 2010. 40–60, itt: 44.

⁴⁹ DDI. Settima serie, vol. 7. 43. irat. 37–38. De Astis Mussolininak. Belgrád, 1928. okt. 17.

szerinte is figyelmet érdemelnek. A Duce nem látta akadályát annak, hogy a magyar kormánnyal együttműködjön ebben a kérdésben, közösen meghatározva a horvátokkal kapcsolatosan követendő politikai irányvonalat. Ennek szellemében felszólította a budapesti olasz követet, Ercole Durini di Monzát arra, hogy folytasson további megbeszéléseket Walkóval a kérdésről, barátságos és bizalmas eszmecsere keretében. Mint fogalmazott, ezek a beszélgetések a magyar–olasz barátság tekintetében is hasznosak lehetnek.⁵⁰

Időközben Magyarországon is sajtókampány kezdődött az egykori jogpárti politikus, Ivo Frank irányításával.⁵¹ Frank 1918-tól élt száműzetésben Budapesten, és kérte mind a magyar, mind az olasz vezetéstől a horvát függetlenség érdekében folytatott propaganda támogatását. Cserébe Olaszországnak kilátásba helyezte, hogy a majdan független Horvátország biztosítani fogja számára a londoni szerződésben foglaltak teljesülését.⁵² Frank ugyanis abban reménykedett, hogy a sajtókampánynak köszönhetően a horvát mozgalom nemzetközi szinten is figyelmet kelt majd, aminek eredményeképp az 1929 tavaszán esedékes parlamenti választásokon Horvátország kinyilváníthatja függetlenségét.⁵³ Pavelić-csel készítettek is egy memorandumot, melyben összefoglalták a horvátok követeléseit, és kifejtették, hogy a magyar és olasz segítséggel elért szabadságuk kivívását követően Magyarországgal és Olaszországgal különlegesen jó viszonyt fog ápolni az új állam.⁵⁴ Olaszországnak még azt is megígérte a memorandum, hogy a függetlenségét elnyert Horvátország tiszteletben fogja tartani Olaszország elsőbbségét az Adria-térségben, és a horvátok tekintettel lesznek az olasz gazdasági érdekekre.⁵⁵

Az olasz diplomácia óvatos léptekkel haladva folytatta a helyzet feltérképezését. Ubaldo Rochira zágrábi konzul a horvát vezetőkkel való tanácskozásai során úgy értesült, hogy Maček, bár legszívesebben önálló és független Horvátországot látott volna hazájaként, kész lett volna elfogadni a föderalizmust, vagy a Magyarországgal való perszónáluniót is, mint az önállóság egy lépcsőfokát.

⁵⁰ ASMAE, AA. PP. 1919–1930. Jugoslavia. Busta 1341. Fasc. Rapporti politici. Telegramma n. 5426. Mussolini De Astisnak. Róma, 1928. okt. 23. A magyar–olasz tárgyalásokon a későbbiekben – különösen Mussolini és a magyar miniszterelnökök, Bethlen és Gömbös megbeszélései során – a „horvát kérdés” (ezzel az elnevezéssel illeték az Ustasa támogatását a korabeli iratok) valóban gyakori téma volt.

⁵¹ DDI. Settima serie, vol. 7. 41. irat. 35–36. De Astis Mussolininak. Bp., 1928. okt. 16.

⁵² *Pino Adriano – Giorgio Cingolani*: La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda. Milano 2011. 31–32.

⁵³ ASMAE, AA. PP. 1919–1930. Jugoslavia. Busta 1341. Fasc. Rapporti politici. Telegramma in arrivo 6257. De Astis Mussolininak. Bp., 1928. okt. 16.

⁵⁴ *Adriano, P. – Cingolani, G.*: La via dei conventi i. m. 48–49.

⁵⁵ *Gobetti, E.*: Dittatore per caso i. m. 23.

Szerette volna elérni, hogy Horvátországot demilitarizálják, és hogy a nagyhatalmak írásban beleegyezzenek a horvát állam örök semlegességébe.⁵⁶

Az 1928-as esztendő tehát az óvatos puhatolózás jegyében telt. Magyarország már ekkor is messzemenően meg volt győződve a támogatás helyességéről, de szövetségese, Olaszország még óvatosságra intette. Ez az év inkább a lehetőségek felméréséről és egyfajta mérsékelt sajtókampány előkészítéséről szólt, mintsem a konkrét támogatásról. Fordulatot – elsősorban az olasz hozzáállásban – az 1929-es esztendő hozott.

1929. január 6-án, az ortodox karácsony napján I. Sándor király, aki megelégtelte a horvátok elszakadási törekvéseit, diktatúrát vezetett be az országban, amellyel a nemzetiségi ellentéteket kívánta felszámolni. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság elnevezést ez év októberében változtatta Jugoszláviára, hogy ezzel is kifejezze birodalma nemzetek felettségét.⁵⁷ A király lépését követően számos horvát nemzetiségű polgár az emigráció mellett döntött, a legkedveltebb célpontok Latin-Amerika – különösen Argentína –, Európán belül pedig Ausztria, Magyarország, Németország és Olaszország voltak.⁵⁸

A szeparatisták legradikálisabb csoportjának vezetője, Ante Pavelić Olaszországot választotta menedékhelyül, ahol megalapította az *Ustasa Horvát Forradalmi Szervezetet* (*Ustaša Hrvatska Revolucionarna Organizacija*), röviden Usztasát, amely Horvátország függetlenségének mindenáron való kivívását tűzte ki célul, nem riadva vissza az esetleges fegyveres konfliktustól sem.⁵⁹ Pavelić a szervezet elveit és törekvéseit csak 1933. június 1-jén foglalta össze írásban. A *Načela Hrvatskog Ustaškog Pokreta* (A Horvát Usztasa Mozgalom alapelvei) címet viselő dokumentum szerint az önálló Horvátország valamenyny horvátlakta területet egyesítene, és az államot érintő döntéshozatalban csak horvát nemzetiségű egyének vehetnének részt. A Horvát Állam sorsáról sem idegen nép, sem idegen állam nem hivatott dönten. A horvátok kötelességgel bírnak az állam felé, azaz meghatározott elvek szerint kell élniük, rendezett és vallásos családi életben, gazdálkodó életvitelt folytatva, és katonai érdemeket felmutatva. Mindeközben a horvát népnek kulturális haladására is figyelmet kell fordítania. A Független Horvát Államot az ilyen tulajdonságokkal bíró horvátok képesek csak kivívni.⁶⁰ Mindezt Pavelić igyekezett történeti érvekkel

⁵⁶ DDI. Settima serie, vol. 7. 46. irat. 42–44. Rochira feljegyzése. Róma, 1928. okt. 22.

⁵⁷ *Sokcevićs Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Bp. 2011. 492.

⁵⁸ HDA, 1355. VIII. Emigracija. Kutina 1. Očevidnik (Szó szerint: Helyszíni szemle. Több kötet, amely a horvát emigránsok nyilvántartását tartalmazza.)

⁵⁹ *Sokcevićs D.*: Horvátország i. m. 494.

⁶⁰ Jugoszlávia 1918–1941: dokumentumok. Szerk. A. Sajti Enikő. Szeged 1989. 71. irat. 186–187. A horvát usztasák mozgalmának alapelvei. H. n. 1933. jún. 1.

alátámasztani, hangsúlyozva, hogy a horvát népnek több évszázados, dokumentálható múltja van és jelentős civilizációs, illetve kulturális értéket képvisel, aminek következtében megérdemli az önálló, független nemzetállamot.⁶¹

Olaszországnak a diktatúra bevezetését követően lett volna lehetősége arra, hogy az új politikai berendezkedésű állammal való viszonyát konszolidálja. 1929. január 27-én ugyanis lejárt az 1924-ben kötött római egyezmény, s a jugoszláv külügyminiszter, Vojislav Marinković szívesen vette volna a szerződés megújítását vagy akár új alapokra helyezését. Mussolini azonban nem élt a lehetőséggel és kijelentette, hogy „e szerződés, mely nem javította meg a helyzetet, valójában kimúlt, még mielőtt érvényét veszítette volna. Nem lett volna őszinte dolog megújítani egy barátsági szerződést, amely valójában sohasem létezett.”⁶² Így az olasz–jugoszláv kapcsolatok továbbra sem javultak, s Mussolini – feltehetően nem kis mértékben a fentebb említett, Frank–Pavelić-féle memorandum hatására – a Pavelić által alapított szervezet erőteljes támogatása mellett döntött. Abban bízott, hogy az Usztasa képes lesz egy olyan méretű felkelést kirobbantani, amely akár Horvátország függetlenségének tényleges kivívását, azaz Jugoszlávia felbomlását is eredményezheti. Még ez évben megkezdte a horvát szeparatisták felfegyverzését, és a Servizio Segreto Croato nevű szervezet 400 ezer líra értékű géppisztolyt és egyéb hadianyagot ígért Pavelićnek.⁶³ Az új fegyverek birtokában 1929 és 1934 között mintegy száz merényletet hajtottak végre, melyek közel felének kiindulópontja Olaszország, Magyarország és Ausztria volt.⁶⁴

A januári események hatására Magyarországon egy kis megingás mutatkozott a jugoszláv kérdésben. A magyar külpolitika 1918 óta gyakorlatilag folyamatosan ingadozott az olasz és a jugoszláv orientáció között, és ez történt 1929-ben is. Forster Pál belgrádi magyar követ azt közölte olasz kollégájával, Carlo Gallival, hogy a délvidéki területek visszaszerzése és a kisantant felbomlasztása érdekében Bethlen István kész lenne szövetkezni Jugoszláviával, mivel a miniszterelnök eddigre már úgy látta, hogy Olaszországtól nem lehet gyakorlati segítséget várni a revízió tekintetében. Ezért Bethlen arra jutott – legalábbis Forster vélhetően manipulatív céllal előadott helyzetértékelése szerint –, hogy amennyiben a szerbek

⁶¹ *Bogdan Krizman*: Pavelić i ustaše. Zagreb 1978. 117–119.

⁶² MNL OL K 63 118. cs. 16-27. t. 90 pol./1929. Hory Walkónak. Róma, 1929. máj. 26.

⁶³ DDI. Settima serie, vol. 8. 129. irat. Grandi feljegyzése Mussolininak, Róma, 1929. okt. (nap nélkül). A Servizio Segreto Croato nevű szervezetet Mussolini hozta létre 1929 tavaszán az Usztasa – különösen az Olaszországban élő usztasák – tevékenységének figyelemmel kísérésére.

⁶⁴ *Ormos M.*: Merénylet i. m. 70.

szövetséget ajánlanának Magyarországnak, Budapest inkább a magyar–jugoszláv viszony megjavítása mellett döntene.⁶⁵

A diktatúra bevezetését követően ratifikálásra került az 1926-ben kötött magyar–jugoszláv kereskedelmi egyezmény, amit Forster kedvező fordulatként értékelt. A jugoszláv kormánynak a vajdasági magyar kisebbséggel való bánásmódjában a magyar követ bőven talált kivetni valót, s ki is fejtette Marinković előtt, hogy a belgrádi kormánynak ezen a téren változtatnia kellene hozzáállásán. Marinković viszont a magyar revíziós törekvések mérséklését kérte.⁶⁶ Mindazonáltal – mivel a magyar vezetés voltaképpen nem igazán bízott a Jugoszláviával való tartós jó viszony lehetőségében – 1929 nyarán Pavelićnek lehetősége nyílt arra, hogy Magyarország felé is kiépítse kapcsolatait. A horvát politikus 1929. július 23-án találkozott Aporral Bolognában, ahol az a horvát kérdés fokozott figyelemmel kíséréséről, és a szervezet anyagi támogatásáról biztosította Pavelićet.⁶⁷

Ugyanebben az évben, 1929. április 20-án Pavelić és Perčec Szófiába látogattak, ahol megbeszélést folytattak Ivan Mihailovval, a VMRO centralista frakciójának vezetőjével. Renato Piacentini olasz követ jelentése szerint a két horvát vezető és Mihailov egyetértettek abban, hogy a jugoszláv rezsimben kisebbségként élni elviselhetetlenül nehéz, így a horvátoknak és a macedónoknak egyesíteniük kell erőiket a Jugoszláviától való függetlenedés mielőbbi kivívása céljából.⁶⁸

Az 1929-es kapcsolatfelvételt követően a horvát szeparatizmus támogatását mind Magyarország, mind Olaszország igyekezett minél diszkrétebben kezelni, mivel egyikük sem kívánta a Jugoszláviával való viszony elmérgesedését. A jugoszláv vezetés ugyanis üldözte a szeparatista megnyilvánulásokat, s ez egészen odáig fajult, hogy 1931 elején a horvát szeparatisták ideológusa, Milan Sufflay professzor politikai gyilkosság áldozata lett. A horvát politikusok meg voltak győződve arról, hogy a gyilkosságot egy, a jugoszláv rendőrség által fizetett bérgyilkos hajtotta végre. Ezzel ugyan végleg megszabadultak az egyik

⁶⁵ DDI. Settima serie, vol. 7. 138. irat. 162–163. Galli Mussolininak. Belgrád, 1929. jan. 4.

⁶⁶ MNL OL K 63 118. cs. 16-7. t. 160. pol./1929. Forster Walkónak. Belgrád, 1929. jún. 18. A további magyar–jugoszláv közeledést azonban nem a kisebbségi kérdés vagy a revíziós propaganda lehetetlenítette el végleg, hanem az, hogy az említett kereskedelmi szerződés – mely a Jugoszláviában és Magyarországon egyaránt javakkal bíró kettősbirtokosok számára lehetővé tette a szabad határátlépést és a termények átvitelét – 1932-ben lejárt, és a jugoszláv kormány nem volt hajlandó meghosszabbítani azt, sőt a mezőgazdasági terményekre vámot is kivetett. Mindezzel vélhetően a kettősbirtokosság intézményét kívánta megszüntetni. Lásd *Hornyák Á.*: Magyar kisebbségi kérdés i. m. 45–46.

⁶⁷ *Ormos M.*: Merénylet i. m. 67.

⁶⁸ ASMAE, AA. PP. 1919–1930. Bulgaria. Busta 927. Fasc. Questione macedone. Telegramma n. 2010/94. Piacentini Mussolininak. Szófia, 1929. ápr. 24.

legtehetségesebb horvát vezetőtől, de ugyanakkor teremtettek egy új mártírt is a „horvát ügynek”.⁶⁹

1931-ben lehetőség adódott az olasz–jugoszláv viszony javítására, amire maga a jugoszláv király szolgáltatott alkalmat. Augusztusban I. Sándor Olaszországba utazott annak érdekében, hogy Mussolinival közvetlenül tárgyaljon az államközi kapcsolatok javításának lehetőségéről.⁷⁰ A király egy magánbeszélgetésen azt állította, hogy a Franciaországgal való szövetséget is kész lenne feladni azért, hogy megegyezésre juthasson Olaszországgal.⁷¹ Olaszország különösen kereskedelmi szempontból lett volna fontos partner Jugoszlávia számára, de a király legalább ennyire kívánta a politikai megegyezést is – azonban, mint hangsúlyozta, csakis Jugoszlávia államberendezkedésének megszilárdításával együtt.⁷² Ez érthető akár úgy is, hogy Sándor király kész lett volna egyezsége jutni az olasz kormánnyal annak érdekében, hogy Olaszország ne támogassa a horvát ellenzéket. De szívesen egyezkedett volna a király Mačekkal is, aki kifejtette – legalábbis az olasz dokumentumok tanúsága szerint –, hogy a horvátok nem kívánják feláldozni magukat egy olyan államért, amely előbb-utóbb úgyis szét fog hullani, mégpedig nem külső ráhatásra, hanem belső ellentétei folytán.⁷³ A horvát ellenzék 1932. november 7-én nyilatkozatot is közzé tett – ezek voltak az úgynevezett zágrábi pontok –, amelyben kifejtették, hogy a horvát lakosság elítéli a szerb hegemoniát és diktatúrát, s célja az ország föderalizálása.⁷⁴

A jugoszláv kormánnyal való megegyezésre olasz részről is mutatkozott némi készség. Az olasz illetékesekben ugyanis csakúgy, mint a magyar politikusokban, időről időre felmerült, hogy a jószomszédi viszony jegyében valamiféle kompromisszumos megegyezést kössenek Jugoszláviával. Ezek a megegyezési kísérletek azonban rendre megghiúsultak.⁷⁵ Ennek oka az volt, hogy valamelyik fél mindig szabott olyan feltételt, amelyet a másik állam nem volt hajlandó teljesíteni. 1932-ben például a jugoszláv kormány azt kívánta, hogy Olaszország mondjon le a Jugoszláviával szembeni területi követeléseiről, és a balkáni törekvéseiről. Ezt pedig Olaszország – félve, hogy ez esetben Franciaország kiszorítaná a vágyott befolyási övezetéből – nem volt hajlandó megígérni. Ő maga ugyanakkor azt kérte Jugoszláviától, hogy a délszláv állam ismerje el pozícióit Albániában, amibe

⁶⁹ ASMAE, AA. PP. 1931–1945. Jugoslavia. Busta 3. Fasc. Separatismo croato. Telegramma n. 653/94. Rochira Grandinak és Gallinak. Zágráb, 1931. febr. 24.

⁷⁰ *Massimo Bucarelli*: Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939). Bari 2006. 198.

⁷¹ DDI. Settima serie, vol. 11. 238. irat. 415–416. Galli Grandinak. Belgrád, 1932. febr. 23.

⁷² Uo.

⁷³ DDI. Settima serie, vol. 12. 16. irat. 14–17. Umiltà Grandinak. Zágráb, 1932. ápr. 15.

⁷⁴ *Sokcevićs D.*: Horvátország i. m. 493–494.

⁷⁵ Az olasz–jugoszláv megegyezés csak később, 1937. márc. 25-én jött létre.

pedig a jugoszláv tárgyalópartner nem akart beleegyezni.⁷⁶ Mindkét fél azt várta el a másiktól, hogy az hagyjon fel balkáni törekvéseivel, így a megegyezési kísérlet értelemszerűen meghíúsult, s a Balkánon folyó hatalmi harc tovább folytatódott.

Abban az esetben, ha Jugoszláviának akár Olaszországgal, akár Magyarországgal sikerült volna megegyeznie, az Usztasa legértékesebb támogatóit veszítette volna el. Pavelić felismerte ezt, ezért az olasz–jugoszláv, illetve a magyar–jugoszláv egyezkedés hírére azonnal akcióba lendült. Első lépésként Carlo Umiltà zágrábi olasz konzult kereste fel, aki Dino Grandi olasz külügyminiszterhez írott levelében arról számolt be, hogy Pavelić – akit Umiltà az egyik legnagyobb horvát ellenzéki csoport vezetőjeként írt le – úgy vélte, hogy 1932 húsvétját már a független Horvátországban tölthetik, amennyiben Olaszország hajlandó gyakorlati támogatást nyújtani ennek eléréséhez.⁷⁷

Vélhetően Pavelić ekkor már tervezgette azt a felkelést, amelyet az Usztasa 1932 őszén, Likában robbantott ki. A lázadás kudarccal végződött, s az eset miatt rengeteg támadás érte a horvát ellenzéket a belgrádi sajtóban, amire a parasztpárti vezető fel is hívta Umiltà figyelmét, nem rejtve véka alá, hogy a horvátok számítanak az olaszok szolidaritására ebben az ügyben.⁷⁸ Szintén figyelemfelkeltő szándékkal igyekezett megköszönni az olasz kormánynak az addigi horvátpárti sajtókampányt, valamint az anyagi és erkölcsi támogatást, melynek eredményeképp Európa előtt nem maradtak ismeretlenek a horvátok törekvései. Maček hangsúlyozta azt is, hogy Horvátország függetlensége nemcsak a horvát nép boldogságát, hanem Olaszország keleti határainak nyugalalmát is el fogja hozni.⁷⁹

A felkelést követően sem az akkor már Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt működő magyar államnak, sem Olaszországnak nem jutott eszébe egy ideig a Jugoszláviával való megegyezés lehetősége. Az 1932 novemberében zajló Gömbös–Mussolini találkozón a két vezető megállapodott, hogy – bízva abban, hogy a jövőben az Usztasa akár forradalom kirobbantására is képes lesz – támogatni fogják a bennük rendkívül jó benyomást keltő Pavelićet.⁸⁰ Magyarországon Gustav Perčec Horvát Emil néven vásárolta meg 1931-ben Szájbély Gyula Jankapuszta nevű tanyáját, amely a horvát határ mentén feküdt,⁸¹ az olasz szakirodalom szerint azzal a céllal, hogy legyen egy hely a jugoszláv határ közelében, ahonnan a terrorcselekményeket el lehet indítani.⁸² 1933 tavaszán Olaszország is

⁷⁶ DDI. Settima serie, vol. 12. 178. irat. 257–159. Galli Mussolininak. Bled, 1932. júl. 27.

⁷⁷ DDI. Settima serie, vol. 11. 155. irat. 274. Umiltà Grandinak. Zágráb, 1932. jan. 5.

⁷⁸ DDI. Settima serie, vol. 12. 572. irat. 690–691. Umiltà Mussolininak. Zágráb, 1932. dec. 24.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Gobetti, E.: *Dittatore per caso* i. m. 47.

⁸¹ Ormos M.: *Merénylet* i. m. 79.

⁸² Adriano, P. – Cingolani, G.: *La via dei conventi* i. m. 98.

táborhelyeket létesített a horvát menekültek számára, akiknek koordinálásával a pisai rendőrfőnököt, Ercole Contit bízták meg.⁸³ A három legjelentősebb olaszországi usztasa tábornak Lipari, Bovigno és Brescia adott otthont.⁸⁴

Galli még ekkor is igyekezett felhívni kormánya figyelmét a Pavelić támogatásában rejlő veszélyekre, de hiába.⁸⁵ A belgrádi olasz követ úgy vélte, hogy a horvát szeparatisták még 1933-ban is csak egy kis csoportját alkották a horvát társadalomnak, nem pedig a többségét. Ezen kívül pedig az Usztasa nem volt elég jól szervezett és dinamikus ahhoz, hogy külső segítség nélkül elérjen bármit is, aminek ékes bizonyítékát a követ abban látta, hogy bár a horvát ellenzék voltaképpen már 1920 óta szervezkedett, tizenhárom év alatt sem tudott elérni semmit.⁸⁶ Az óvatosság valóban indokolt lett volna, ugyanis még ez évben, 1933 novemberében lebukott a jankapusztai horvát tábor, mégpedig oly módon, hogy a tábort lebukató információkat tartalmazó írás kompromittáló adalékokat tartalmazott a horvát szeparatisták radikális szárnyának támogatásában való magyar–olasz együttműködésről is.

Jankapuszta

Jankapuszta⁸⁷ létezését Gustav Perčec egykori szeretője, Jelka Pogorelec revütáncosnő fedte fel 1933-ban egy több nyelven is megjelentetett kiadványban, amely *Az emigráns gonosztevők titkai* (*Tajne emigrantskih zločinaca*) címmel jelent meg először a *Novosti* című napilapban.⁸⁸ A könyvecskét bámulatos gyorsasággal fordították le több nyelvre, köztük magyarra is. A mű a zágrábi Jugoszláv Sajtó Rt. szívéhez szólónak szánt, de első olvasatra is rendkívül manipulatívnek tűnő bevezetőjével kezdődik, elbeszélve, hogy a „természeténél fogva igaz, jó és romlatlan” Jelkát Perčec házasság ígéretével vette rá arra, hogy vele tartson, és politikai tevékenységében együttműködjön vele.⁸⁹

Tattay ezredes, a Jankapusztával kapcsolatban álló katonatiszt, aki a Honvédelmi Minisztérium kémelhárító osztályának munkatársa volt, s akinek

⁸³ Uo.

⁸⁴ *Jelić-Butić, F.*: Ustaše i NDH i. m. 21.

⁸⁵ ASMAE, AA. PP. 1931–1945. Jugoslavia. Busta 30. Fasc. Separatismo croato. Telegramma n. 6210/2459. Galli Mussolininak. Belgrád, 1933. szept. 17.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Jankapusztáról lásd *Ormos M.*: Merénylet i. m.; *Šadek, Vladimir*: Ustaše i Janka-puszta. Prilozi o djelovanju logora Janka-puszta i razvoju ustaško-domobarnskog pokreta u Podravini za vrijeme monarchističke Jugoslavije. Molve 2012.

⁸⁸ *Ormos M.*: Merénylet i. m. 79.

⁸⁹ MNL OL K 63 130. cs. 16-7. t. 6267 pol./1933. Az emigráns gonosztevők titkai. Zágráb, 1933. okt. 4.

kiléte mindmáig ismeretlen,⁹⁰ hamarosan jelentést készített a Pogorelec-féle írással kapcsolatos észrevételeiről.⁹¹ Tattay jelentését a táncosnő múltjának bemutatásával kezdi, elmondva, hogy a hölgy valóban Perčec barátnője volt. Viszonyukból, mely már akkor elkezdődött, amikor Perčec még Zágrábban élt, egy kislány született. Ezt követően Perčec táncosnővé képezte ki Jelkát, aki ebben a minőségében bejárta fél Európát, majd amikor állás nélkül maradt, összeköltözött az akkor már Bécsben élő Perčecce. Itt a táncosnő megismerkedett a jugoszláv követség sajtóattaséjával, Perčec pedig – hasznát akarván húzni az attasétól szerzett információkból – nem ellenezte ez az ismeretséget.⁹²

Jelka Pogorelec beszámolt arról, hogy ő vezette Perčec levelezését, így voltaképpen szinte minden Magyarországon élő horvát vezetőt ismert.⁹³ Ez a kijelentés megkérdőjelezi azt az állítást, hogy a hölgy „áldozatként” élt volna ebben a kapcsolatban.⁹⁴ A kiadvány szövegét a hivatalos dokumentumokkal összevetve elmondható, hogy pár hitelesnek tekinthető információt mindenképpen tartalmazott az írás. Tattay jelentése is sok valós eseményről számolt be, miközben ő is élt ferdítésekkel, elhallgatásokkal.

A táncosnő elmondása szerint Jankapusztán, ahol élt, keményen dolgoztatták az odamenekülőket, és kegyetlen terror alatt tartották mindazokat, akik családjukat választották volna a független Horvátország kivívásáért folytatott harc helyett.⁹⁵ Tattay jelentésében ezzel szemben azt állítja, hogy Jelka valójában nem is Jankapusztán élt, hanem Budapesten, előbb az Erzsébet körúton, majd pedig a Szigony utcában. Az igaz, hogy Perčec néha elvitte őt magával a táborba, így a hölgy némi betekintést valóban nyerhetett az ott lakó horvátok életkörülményeibe.⁹⁶ Tattay szerint az sem helytálló, hogy Jelka intézte volna Perčec levelezését, szerinte a hölgy közönséges szeretőként tartózkodott néha a táborban.⁹⁷

A brossúra szerint „Percsec, Pavelics és a társaik a valóságban ellenséges országok közönséges megfizetett bérencei, akik a jó pénzért nemcsak, hogy nem tettek semmit a szűkebb hazájukért, hanem vakul követték az olasz és a magyar hatóságok rendelkezéseit, elvégezvén a dolgokat, amelyek nemcsak kárt okozhattak az egész országnak, hanem semmiféle hasznót sem hozhattak

⁹⁰ Lásd *Ormos M.*: Merénylet i. m. 224. 13. sz. jegyz.

⁹¹ MNL OL K 63 130. cs. 16-7. t. 170 pol./1934. Tattay jelentése. Bp., 1934. jan. 13.

⁹² Uo.

⁹³ MNL OL K 63 130. cs. 16-7. t. 6267 pol./1933. Az emigráns gonosztevők titkai. Zágráb, 1933. okt. 4.

⁹⁴ Uo. Lásd a Bevezetőt.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ MNL OL K 63 130. cs. 16-7. t. 170 pol./1934. Tattay jelentése. Bp., 1934. jan. 13.

⁹⁷ Uo.

Horvátországnak.”⁹⁸ Jelka nem kimondotta Jankapusztát, hanem az Usztasa magyar–olasz támogatásának gyakorlatát kívánta leleplezni emlékiratában, de a francia és csehszlovák sajtó – minden bizonnyal nagypolitikai érdekek miatt – a magyarországi táborról szóló fejezeteket hangsúlyozta, eltúlozva ezek jelentőségét. Jelka ugyanis úgy vélte, hogy „Percsec és a többi emigráns *főképpen* [kiemelés – H. P.] Olaszország és bizonyos mértékben Magyarországnak is a zsoldosai.” Azaz a kiadvány Olaszországot tartotta fő bűnösnek az Usztasa támogatásában. Szerepel az írásban egy érdekes bekezdés, amely azzal foglalkozik, hogy Olaszország – amely korábban nem volt bizonyos abban, hogy hasznára válhat a horvát szeparatizmus segítése – végül miért is szánta rá magát az intenzív segítségnyújtásra. Pogorelec ugyanis tudni vélte, hogy Perčec, Pavelić, és az időközben velük szövetkező Belső Macedón Forradalmi Szervezet vezetői szerződést kötöttek a római kormánnyal, amelyben megállapodtak arról, hogy a támogatás fejében elő fogják mozdítani Olaszország balkáni törekvéseit.⁹⁹ Ekkor Perčec és társai még Bécsben éltek.

Jelka vallomása voltaképpen csak néhány oldalt szentelt Jankapusztának, e pár oldal azonban bőven tartalmazott olyan információkat, amelyeket fel lehetett használni a magyar kormány kompromittálására. Többek közt hírt adott arról is, hogy Perčecnek az usztasák felügyeletére, tanítására odarendelt magyar személyek is segítségére voltak az emigráció és az eszmék helyett inkább a hazájukat választani akaró horvátok terrorizálásában. Szökési kísérletekről, különféle rémtettekről, öngyilkosságokról, sőt gyilkosságról is beszámolt.¹⁰⁰

Tattay, aki igyekezett megmagyarázni a táborral kapcsolatban nyilvánosságra került információkat a magyar kormánynak „a röpiratból csak a magyar vonatkozásokkal foglalkozott”.¹⁰¹ Ezzel azt érte el, hogy akaratlanul is felnagyította a Jankapuszta rémtetteiről szóló hírek jelentőségét. Ha az egész iratot elemezte volna, Jankapuszta valószínűsíthetően eltörpült volna a többi információ jelentősége mellett. Tattay ehelyett magyarázni kezdte, hogy a táborban nem gyártottak fegyvereket, viszont az igaz, hogy „a Janka pusztán élő emigránsok egy része önvédelmi célból pisztollyal el van látva és azok használatában egyszerűen egyszerű oktatásban részesültek.”¹⁰² Tattay elmondása szerint egy szó sem volt igaz abból, hogy a táborlakókat merényletek elkövetésére készítették volna

⁹⁸ MNL OL K 63 130. cs. 16-7. t. 6267 pol./1933. Az emigráns gonosztevők titkai. Zágráb, 1933. okt. 4.

⁹⁹ Uo. Itt Jelka Pogorelec vélhetően a Pavelić–Frank-féle, 1929-es memorandumra gondolhatott.

¹⁰⁰ MNL OL K 63 130. cs. 16-7. t. 6267 pol./1933. Az emigráns gonosztevők titkai. Zágráb, 1933. okt. 4.

¹⁰¹ MNL OL K 63 130. cs. 16-7. t. 170 pol./1934. Tattay jelentése. Bp., 1934. jan. 13.

¹⁰² Uo.

fel. Jankapuszta ugyanis azzal a céllal létesült, hogy korábbi merényletek elkövetői menekülteként ott élhessenek tovább.¹⁰³ Pár sorral később azonban Tattay így fogalmazott: „A Janka pusztán összegyűjtött emberek túlfűtött temperamentuma, fanatizmusa és lelkiállapotuk folytán azokat fegyelmező eljárás alá kellett vonni, ezért naponta a rendes gazdasági munkák mellett katonai gyakorlatok végzésére is kötelezve lettek és pedig kihallgatás, parancskiadás, tisztelgési és elléptetési gyakorlatok formájában. Hetenkint egyszer vasárnap leventeszerű gyakorlatokat végeztek.”¹⁰⁴ Ebből a mondatból kiviláglik, hogy bár a szó szoros értelemben véve nem zajlott katonai kiképzés a táborban, az mégis tagadhatatlan, hogy a Jankapusztán élő horvát emigránsok birtokoltak – valószínűsíthetően Olaszországból szerzett – fegyvereket. Noha 1933 végén a tábor kiürítése és felszámolása megtörtént, Jankapuszta a későbbiekben okozott még fejfájást Magyarországnak.¹⁰⁵

Nem sokkal később történt azonban egy olyan, nagy politikai vihart kavaró eset, amely alátámasztotta, hogy volt némi alapja annak a feltevésnek, hogy a horvát szeparatisták támogatásában együttműködő Magyarország és Olaszország által üzemeltetett táborokban valóban folyhattak előkészületek a Jugoszlávián belüli politikai merényletek előkészítésére. 1934 januárjában I. Sándor ellen merényletet kíséreltek meg Zágrábban. Ennek végrehajtásával a merénylet kitervelői egy Olaszországban élő, de magyar útlevéllel rendelkező, Petar Oreb nevű huszonkét éves fiataalt bíztak meg.¹⁰⁶ A kísérlet részleteiről Bogoljub Jeftić jugoszláv külügyminiszter számolt be Gallinak. A beszámoló szerint I. Sándor meggyilkolásával három fiatal volt megbízva, akiknek a fegyvereit Olaszországban gyártották. Ráadásul Olaszországot terhelte az eset kapcsán az is, hogy a fiatalok olasz földről utaztak Zágrába, és be is vallották, hogy a horvátok számára létesített olasz menekülttáborokban a lakók fegyvert kapnak ahhoz, hogy Jugoszláviában felkelésre buzdítsák a népet és merényleteket kövessenek el.¹⁰⁷ Galli természetesen tagadta Jeftić előtt, hogy Olaszországban ilyen táborok lennének, de azért figyelmeztette Mussolinit, hogy a jugoszláv vezetés tud arról, hogy Olaszország támogatja Pavelić és Perčec terrorista csoportjait.¹⁰⁸ E két eset egy évvel később okozott igazán kellemetlen napokat Magyarországnak és Olaszországnak, amikor Európa államai a 20. század egyik legismertebb terrorcselekményének előkészítőit keresték.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ *Adriano, P. – Cingolani, G.*: La via dei conventi i. m. 109.

¹⁰⁶ *Massimiliano Ferrara*: Ante Pavelić: il duce croato. Udine 2008. 62.

¹⁰⁷ DDI. Settima serie, vol. 14. 551. irat. 628–632. Galli Mussolininak. Belgrád, 1934. jan. 12.

¹⁰⁸ Uo.

Magyarország és Olaszország, a marseille-i merénylet vádlottjai

Az Usztasa legismertebb akciója – amelyet testvérszervezetével, a VMRO-val együttműködve hajtott végre – az 1934. október 9-én elkövetett marseille-i merénylet volt, amelynek során I. Sándor mellett Louis Barthou francia külügy-miniszter is életét vesztette. A merényletet az Olaszországban élő usztasákat koordináló Ercole Conti értesülése szerint egy hét főből – egy nő és hat férfi – álló terrorista csoport követte el, akik közül hárman megfordultak korábban Jankapusztán is.¹⁰⁹ Az eset igencsak kellemetlen időpontban érintette az olasz kormányt, ugyanis amikor 1933 januárjában Adolf Hitler német kancellár lett, és propagandába kezdett az Anschluss érdekében, Mussolini figyelme ismételen Jugoszlávia felé fordult. Az olasz külpolitika ugyanis szerette volna elérni, hogy egy olasz–osztrák–magyar–jugoszláv blokk létrehozásával megakadályozzák Ausztria Németországhoz való csatlakozását, és elejét vegyék Németország Duna-menti térnyerésének.¹¹⁰ A tragikus esemény másnapján Galli felkereste az I. Sándor kiskorú fia, II. Péter mellé utóbb a régenstanács elnökévé kinevezett Pál herceget – aki egyébként személyes jó barátja volt –, s kifejezte az olasz kormány részvétét.¹¹¹ Jelentésében ugyanakkor nem rejtette véka alá azt a véleményét, miszerint Olaszország számára kedvezőbb lesz Pál régenssége a megboldogult I. Sándor uralkodásánál, ugyanis úgy vélte, hogy Pál céljai között nagyobb szerephez jut az olasz–jugoszláv kapcsolatok megerősítése, mint elődje külpolitikai elképzeléseiben.

Ascanio Colonna, budapesti olasz követ meglepetéssel számolt be arról, hogy Budapest nyugalommal tekintett a Marseille-ben történtek nemzetközi visszhangja elé.¹¹² Olaszország kormányához hasonlóan Schuschnigg osztrák kancellár is igyekezett rögvest tisztára mosni országát az ügyben, miután tudvalevő volt, hogy az Usztasa egyik fő embere, Perčević, Bécsben is tartózkodott. Schuschnigg a *Neues Wiener Journal* hasábjain tette közzé nyilatkozatát, amelyben kifejezte részvétét a jugoszláv királyi családnak, és igyekezett biztosítani a nyilvánosságot afelől, hogy a történetet a civilizált társadalom elvárásaival összeegyeztethetetlennek tartja.¹¹³

Umiltà, az eseményeket mindvégig figyelemmel kísérő zágrábi olasz konzul tudósítása szerint a merényletet követő napokban Horvátország-szerzte az utcákon

¹⁰⁹ *Pasquale Iuso*: Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia. Roma 1998. 67.

¹¹⁰ *Ormos M.*: Merénylet i. m. 85.

¹¹¹ DDI. Settima serie, vol. 16. 35. irat. 38–39. Galli Suvichnak. Belgrád, 1934. okt. 10.

¹¹² DDI. Settima serie, vol. 16. 36. irat. 39–40. Colonna Mussolininak. Bp., 1934. okt. 10.

¹¹³ ASMAE, AA. PP. 1930–1945. Jugoslavia. Busta 55. Fasc. Re Alessandro (Marsaglia). Telegramma n. 4036-A6/2111. Gabriele Preziosi (követségi tanácsos) Mussolininak. Bécs, 1934. okt. 11.

tolongtak az emberek, akik túlnyomó többsége csak a szigorú rendőri intézkedések eredményeként volt hajlandó a felsőbb utasításnak megfelelően fekete zászlót kitenni az ablakába.¹¹⁴ A határozott rendőri fellépés miatt a konzul óvakodott attól, hogy a horvát szeparatista pártok vezetőivel felvegye a kapcsolatot, de más civil és katonai tekintélyekkel volt alkalma beszélni. Ennek eredményeképp megkönnyebbüléssel állapíthatta meg, hogy még senkinek sem jutott eszébe Olaszország felelősségét firtatni a merénylet elkövetése miatt.¹¹⁵

Hamar fordult azonban a kocka, és két nappal később Galli már arról volt kénytelen beszámolni, hogy a jugoszláv sajtóorgánumok Olaszországot okolják a történelemért.¹¹⁶ Sőt mi több, a jugoszláv külügyminiszter testvére, Bora Jeftić kifejtette neki, hogy meggyőző bizonyítékok állnak rendelkezésére arra vonatkozóan, hogy Sándor király megölését Olaszország akarta és tervezte el.¹¹⁷ A gyilkos ugyanis vélhetően a horvát emigránsoknak abból a csoportjából való volt, akiket Gustav Perčec és Ante Pavelić vezetésével Olaszország indított útnak körülbelül egy hónappal a véres események előtt, olasz papírokat biztosítva nekik.¹¹⁸ Ennél is tovább gombolyítva a fonalat, pár nap múlva Galli Mussolinihoz írott levelében arról tudósított, hogy Božidar Purić – Jugoszlávia külügyi ügyvivője (Chargé d'affaires) az Amerikai Egyesült Államokban – szerint I. Sándor gyilkosa Zürichben találkozott egy olasz származású illetővel, aki instrukciókkal szolgált a merénylet kivitelezésére vonatkozóan, és a gyilkosság végrehajtásához szükséges anyagi forrást is rendelkezésre bocsátotta.¹¹⁹ Galli és Purić párbeszéde azzal folytatódott, hogy Purić – hangsúlyozva, hogy ez a mondat már nem képezi a hivatalos tárgyalás részét – felszólította Gallit: „Tegyetek valamit Pavelić ellen, tüntessétek el.”¹²⁰ Erre Galli csak annyit válaszolt, hogy „de ha egyszer nem tartózkodik Olaszországban”.¹²¹ Az igazság azonban az volt, hogy Pavelić a merénylet után Olaszországban maradt, ahol rövid időre letartóztatták őt az olasz hatóságok, majd pár hónap múlva szabadlábra helyezték.

Gallit aggodalommal töltötte el, hogy milyen kimenetele lesz az ügynek. Hamarosan előkerültek azonban a merénylet idején készült fényképek, amik némileg csillapították nyugtalanságát, és egyúttal tanácsadásra is sarkallták. A fotók alapján ugyanis egyértelművé vált, hogy I. Sándor és Barthou gyilkosa egy

¹¹⁴ DDI. Settima serie, vol. 16. 43. irat. 43–44. Umiltà Mussolininak. Zágráb, 1934. okt. 11.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ DDI. Settima serie, vol. 16. 48. irat. 46. Galli Mussolininak. Belgrád, 1934. okt. 13.

¹¹⁷ DDI. Settima serie, vol. 16. 49. irat. 47. Galli Mussolininak. Belgrád, 1934. okt. 13.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ DDI. Settima serie, vol. 16. 57. irat. 51. Galli Mussolininak. Belgrád, 1934. okt. 15.

¹²⁰ DDI. Settima serie, vol. 16. 58. irat. 52. Galli Mussolininak. Belgrád, 1934. okt. 15.

¹²¹ Uo.

bulgáriai macedón volt, aki a magyarországi Jankapusztán élt a horvát menekültekkel.¹²² Ez, mint Galli kifejtette, Olaszország számára nagy megkönnyebbülést jelenthet. A követ azt javasolta Mussolininak, hogy e kedvező fordulatot használják ki arra, hogy az olasz kormány minden ott élő horvát menekültől szabaduljon meg, és tűntessen el Olaszországból mindenkit, akinek a királygyilkossághoz akár csak a legkisebb köze is lehetett.¹²³ Pár nappal később pedig már örömmel számolt be arról, hogy Pavelić és egyik társa, Eugen Kvaternik torinói letartóztatása szintén jó színben tüntetheti fel Olaszországot.¹²⁴ A francia sajtó valóban dicsérte Olaszországot a két usztasa bebörtönzéséért, és a merényletnek hamarosan egyetlen vádlottja maradt: Magyarország. Ennek hátterében az állt, hogy a francia kormánynak – amely ekkortájt az Olaszországhoz való közeledést szorgalmazta – nem állt érdekében Olaszország felelősségre vonása.¹²⁵ Magyarország felelősségét elsősorban Eduard Beneš ismételte, aki a Jelka Pogorelec-féle, egy évvel a merénylet előtt nyilvánosságra került információkra alapozta a magyar kormány bűnrészességét.

November elején Fulvio Suvich olasz külügyi államtitkár arról informálta Pignatti párizsi és Fracassi londoni olasz követeket, hogy a jugoszláv kormány a francia és az angol kormányokat kívánja megkérni arra, hogy mind Rómában, mind Budapesten végezzenek széleskörű nyomozást a merénylet ügyében, horvát terrorsejtek után kutatva.¹²⁶ Mint Suvich fogalmazott, Olaszország nem tűrhet el egy ilyen akciót, mely „minden bizonnyal nem segítené elő a helyzet tisztázását, amit pedig mi óhajtunk leginkább”.¹²⁷

Pár nappal később Gömbös Gyula magyar miniszterelnök felháborodottan fejtette ki római találkozójukon Mussolininak, hogy a horvát menekültek segítségét és a merényletet élesen el kellene különíteni egymástól, ugyanis Magyarország csak a menedéknyújtásban érintett, de a merényletkez semmi köze.¹²⁸ Kis idő múlva Mussolini Schuschnigg osztrák kancellárral is találkozott, aki elmondta, hogy Ivan Perčević, akinek kiadatását a közelmúltban kérte a francia kormány, Ausztriában tartózkodik. A kiadást – mondta Schuschnigg – az osztrák kormány valószínűleg meg fogja tagadni, mire Mussolini leszögezte, hogy Olaszország sem lesz hajlandó kiadni Pavelićet és

¹²² DDI. Settima serie, vol. 16. 60. irat. 53–59. Galli Mussolininak. Belgrád, 1934. okt. 15.

¹²³ Uo.

¹²⁴ DDI. Settima serie, vol. 16. 73. irat. 69–70. Galli Mussolininak. Belgrád, 1934. okt. 20.

¹²⁵ *Ormos M.*: Merénylet i. m. 173.

¹²⁶ DDI. Settima serie, vol. 16. 102. irat. 107–108. Suvich Pignattinak és Fracassinak. Róma, 1934. nov. 1.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ DDI. Settima serie, vol. 16. 112. irat. 121–122. Feljegyzés a Gömbös-Mussolini találkozóról. Róma, 1934. nov. 6.

Kvaterniket.¹²⁹ Perčević kiadatásáért a francia kormány azért folyamodott, mert – a szerb rendőrség szerint – 1933-ban az ő közbenjárásával engedtek szabadon a klagenfurti börtönből egy [meg nem nevezett – H. P.] illetőt, akit Perčević aztán Magyarországra irányított menedékért, és aki részt vett a marseilles-i gyilkosság kivitelezésében.¹³⁰ Decemberre azonban kiderült, hogy az elkövetők közül senki sem tartózkodott soha osztrák földön, így a Perčević elleni vádak alaptalannak bizonyultak.¹³¹

Kánya Kálmán magyar külügyminiszter is személyes találkozót kért és kapott Mussolinitól a kényes ügy megvitatására. Kánya elmondta, hogy pár hónappal a gyilkosság előtt, 1934 májusában Magyarország megállapodott Jugoszláviával egy olyan egyezmény életbe léptetéséről, amely kötelezte Magyarországot a területén lévő horvát táborok felszámolására. Kánya szerint ez meg is történt, Jankapusztát kiürítették, azonban – sajnálatos módon – a magyar kormány jó szándéka ellenére maradhatott egy kisebb horvát „mag” az országban.¹³² A tábort Tattay 1934. február 1-jén kelt tervezete nyomán számolták fel, amelyben az ezredes közölte, hogy április 24-éig felszámolja Jankapusztát. Április közepén az usztasákat valóban elszállították, de többségük Nagykanizsára, a szintén usztasa kézen lévő Horthy Miklós úti házba került, s az országból való kiutasításukra nem került sor. Mindazonáltal a rendszeres kiképzés nem folytatódott tovább.¹³³

Kánya nem a magyar külügyminisztérium „csehszlovák fóbiájától” vezérelve említette Mussolininek, hogy Beneš az, aki leginkább törekszik Magyarország bűnbakká tételére. Egy a prágai olasz követ által Mussolininak küldött számjeltávirat is összefoglalja Csehszlovákia álláspontját a marseille-i üggyel kapcsolatos teendőkről, melyek között az is szerepel, hogy Magyarországra kell hárítani a felelősséget az eset miatt.¹³⁴ Beneš terveit keresztezte azonban az a tény, hogy az olasz külügyminisztérium, amely mint láthattuk, korábban még örült annak, hogy Pavelić és Kvaternik letartóztatása enyhített a rá nehezedő nyomáson, most mégis vállalta a magyar kormány melletti kiállást.¹³⁵ A szolidaritás valódi oka az volt, hogy Kánya több ízben is kijelentette, hogy

¹²⁹ DDI. Settima serie, vol. 16. 157. irat. 165–168. Feljegyzés a Schuschnigg–Mussolini találkozóról. Róma, 1934. nov. 17.

¹³⁰ ASMAE, AA. PP. 1930–1945. Jugoslavia. Busta 55. Telegramma n. 4758/2518. Preziosi Mussolininak. Belgrád, 1934. dec. 6.

¹³¹ Uo.

¹³² DDI. Settima serie, vol. 16. 75. irat. 71–72. Feljegyzés Kánya és Mussolini beszélgetéséről. Róma, 1934. okt. 20.

¹³³ Ormos M.: Merénylet i. m. 113–114.

¹³⁴ ASMAE, AA. PP. 1930–1945. Jugoslavia. Busta 55. Telegramma n. 2115/1473. Guido Rocco Mussolininak. Prága, 1934. nov. 26.

¹³⁵ Uo.

amennyiben a kisantant és egyes nagyhatalmak mindenáron Magyarországra akarják hárítani a felelősséget a merényletért, a magyar kormány a nyilvánosság elé fogja tární a valóságot, azaz Olaszországnak a történelemben játszott szerepét.¹³⁶

A kisantant-államok és Franciaország mind Olaszországot, mind Magyarországot felelősnek tartották az ügyben. Az a nézet terjedt el, miszerint a merényletnek szükséges anyagi forrást közvetlenül Budapesttől kapták ugyan az elkövetők, azonban előzőleg Olaszország küldte Magyarországra a pénzt.¹³⁷ Ezt az olasz kormány nem erősítette meg, de nem is cáfolta. Eszerint Magyarország egyfajta összekötőként szerepelhetett az ügyben, ami logikus is lehetne annak fényében, hogy az 1920-as évek végén Magyarország felajánlotta közvetítő szerepét az olaszoknak a horvátokkal való kapcsolatfelvételben.

A merényletről Vlatko Maček is beszámolt visszaemlékezésében.¹³⁸ Igyekezett hangsúlyozni, hogy ő sohasem szimpatizált semmilyen terrorcselekménnyel, és őszintén együtt érzett a megöltegyült királynéval, osztozva a király halála miatti fájdalomban.¹³⁹ Ezt látszik igazolni egy Mussolininak küldött hivatalos jelentés is, miszerint Pavelić és Maček valójában ádáz ellenségek voltak, és a horvátok legszervezettebb erejét nem Pavelić, hanem Maček vezette a Parasztpárttal, mely még mindig a horvát lakosság többségét tudhatta maga mögött.¹⁴⁰ Vagyis a levél arra utal, hogy egyáltalán nem volt biztos az, hogy a horvát lakosság többsége az elszakadást kívánta.

A király elleni (marseille-i) merénylet – több dokumentum is ezt támasztja alá – nem érhetne volna teljesen váratlanul a jugoszláv kormányt, ugyanis már jóval a Marseille-ben történeket megelőzően készültek jelentések arról, hogy I. Sándor a terrorszervezetek kiemelt célpontja.¹⁴¹ Ennek ellenére a királygyilkosság megtörtént, s – bár az ügyet meglehetősen hamar és könnyen elsimították – nem kétséges, hogy mind Olaszország, mind Magyarország jogosan került a vádak keresztútjába a merényletet követő hónapokban.¹⁴²

¹³⁶ Ormos M.: Merénylet i. m. 176–179.; Hornyák Á.: Magyar kisebbségi kérdés i. m. 48.

¹³⁷ ASMAE, AA. PP. 1930–1945. Jugoslavia. Busta 55. Telegramma n. 6724/1842. Galli Mussolininak. Belgrád, 1934. nov. 13.

¹³⁸ Vlatko Maček: In the Struggle for Freedom. H. n. 1957. 154–155.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ ASMAE, AA. PP. 1930–1945. Jugoslavia. Busta 55. Telegramma n. 6724/1842. Galli Mussolininak. Belgrád, 1934. nov. 13.

¹⁴¹ ASMAE, AA. PP. 1930–1945. Jugoslavia. Busta 55. Fasc. Re Alessandro (Marsaglia). Telegramma n. 6377/1742. Galli feljegyzése Mussolininak. Belgrád, 1934. okt. 13.

¹⁴² A marseille-i merényletet követő népszövetségi tárgyalásokról és az Aix-en-Provence-i perről lásd Ormos M.: Merénylet i. m.

Összegzés

Mind Magyarország, mind pedig Olaszország tevékeny részt vállalt a horvát szeparatisták támogatásában, s mint láthattuk, a velük kapcsolatos politikát a két állam igyekezett egyeztetni egymással. Bár az olasz szakirodalom egy része igyekszik Olaszország szerepét tisztára mosni a kérdésben,¹⁴³ és Magyarországot megtenni a támogatás valódi felelőssévé, a források ismeretében nyilvánvaló, hogy – annak ellenére, hogy Magyarország tette meg az első lépést a szeparatistákkal való kapcsolatfelvétel irányába – a gyakorlati támogatás oroszlánrészét Olaszország nyújtotta nekik. Magyarország, szerepét összevetve az olasz segítséggel inkább csak „asszisztált” az eseményekhez. A horvát szeparatisták kétségkívül remek eszközt jelentettek mind Magyarország, mind Olaszország kezében Jugoszlávia meggyengítésére. Bár a két ország nem egyeztetett pontról pontra minden lépést a szeparatisták támogatásának gyakorlati kivitelezését illetően, az mindenképpen a két állam egyetértésével zajlott, és ezáltal a magyar–olasz kapcsolatok egy fontos fejezetének tekinthető.

HUNGARIAN–ITALIAN COOPERATION IN SUPPORT OF THE CROATIAN SEPARATISTS, 1927 AND 1934

by Petra Hamerli

SUMMARY

After the Hungaro-Italian treaty of friendship was signed in 1927, a great part of the cooperation between the two states took the form of support for the Croatian separatist movement. The latter became especially intense after the establishment of the Ustasha Movement in 1929. During the summit of November 1932, Benito Mussolini and Gyula Gömbös consented to the establishment of Ustasha camps on the territory of their respective states. While in Italy several such camps were formed, in Hungary Jankapuszta, which had been purchased by Gustav Perčec a year earlier, was transformed for the purpose. Following the assassination of King Alexander of Yugoslavia on 9 October at Marseille, however, support for the Ustasha and their camps caused moments of great embarrassment in terms of both Hungaro-Italian relations and the international image of the two states.

¹⁴³ *James J. Sadkovich*: Opportunismo esitante: la decisione italiana di appoggiare il separatismo croato: 1927–1929. *Storia Contemporanea* 16. (1985) 401–426.; *Iuso, P.*: Fascismo e ustascia i. m.; *Gobetti, E.*: Dittatore per caso i. m.

A HANGYA A MALOMKÖVEK KÖZÖTT

Az 1930-as párizsi csehszlovák–magyar szövetkezeti egyezmény és a hozzá vezető út

Az 1918-as társadalmi és gazdasági összeomlás, a hadigazdálkodásról való átállás szociális feszültségei, majd a trianoni békeszerződés rendelkezései döntő módon meghatározták a magyarországi szövetkezeti rendszer további fejlődését.¹ Alapvető és jelentős vagyoni átalakulásokkal tarkított, nemzetpolitikai érdekeket is érintő radikális változásokra került sor. A hatalmi erőterek átrajzolódtak és a politikai-gazdasági döntésközpontok áthelyeződtek. Ez az állapot a kisállami atomizálódást, széttöredezettséget erősítette, s nem segítette a közép-európai térség együttműködésen alapuló fejlesztését.²

A két legjelentősebb magyar szövetkezeti központ, az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) és a Hangya eleve gyengébb pozíciókból folytatható tárgyalásokat az 1919-től agilisán a szlovák nemzetépítés szolgálatában álló, a volt felvidéki területeken a szövetkezetek terén monopolhelyzetre törekvő, a zárgondnokság alkalmazásától, s gyakorlatilag az elkobzás nyomásgyakorló eszközétől sem visszariadó Központi Szövetkezettel (KSZ, Ústředné družstvo).³

A magyar szövetkezeti központokat ugyanis a hatalomváltás következtében az elcsatolt területeken jelentős vagyoni veszteségek érték. Kényszerhelyzetbe kerültek, hiszen a szlovák szövetkezeti elit kezdetben elhatárolódott a vagyoni és jogi problémák tárgyalásos úton történő rendezésétől. A magyar kormányzat szövetkezetpolitikája is lényegében eszköztelen volt, ráadásul a magyar államot a szövetkezeti kérdések mellett ekkoriban sokkal fajsúlyosabb ügyek is terheltek. Ezek közül a legfontosabb közé tartozott a jóvátétel fizetése, az elcsatolt területek pénz- és adóügyi viszonyainak (hadikölcsönök, jogi és fizikai személyek tartozásai, adósságok, rendezetlen ingatlanok, értékpapírok és részvények

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² *Jócsik Lajos*: A Közép-Dunamedence közigazgatása. Bp. 1944. 287.; *Berend T. Iván – Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1976. 255–258.

³ A Központi Szövetkezet céljairól, tevékenységéről és politikai beágyazottságáról részletesebben lásd *Gaucsík István*: A szlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom a hálózatépítés és a központoszervezés tükrében (1918–1938). Fórum Társadalomtudományi Szemle 10. (2008) 3. sz. 74–76.

nosztrifikációja, bankok és szövetkezetek budapesti letétei) rendezése, valamint a devizaforgalom problémáinak mielőbbi megoldása.⁴

Állapotfelmérés és statisztika

Az 1880-as évek agrárius vitáinak és gróf Károlyi Sándor következetes intézményépítő stratégiájának eredményeként alakult meg 1898-ban az OKH, amely a kisbirtokosok hitelezésének biztosítását tartotta elsődleges céljának. Tagjainak túlnyomó részét mezőgazdasági hitelszövetkezetek, kisebbik hányadát iparos hitelszövetkezetek alkották. A központ a tagszövetkezetek működését, pénzügyeit és gazdálkodását ellenőrök útján felügyelte. A tagszövetkezetek az OKH-tól különböző adó- és kamatmentességet, valamint egyéb kedvezményeket kaptak. A hitelszövetkezetek hálózata a felvidéki régióban 1895-től kezdett erőteljesebben kiépülni, főként a megyei gazdasági egyesületekkel való szoros együttműködésben.⁵

Az OKH szervezetét az impériumváltással súlyos veszteségek érték. A hitelszövetkezetek 64,56%-a (1605 szövetkezet), a hitelszövetkezeti tagok 60,54%-a (több mint 400 ezer tag), az üzletrészek 57,13%-a (28,1 millió korona), a betétek 41,55%-a (több mint 221 millió korona) és a vagyon 49,19%-a (176,8 millió korona) került határon túlra.⁶ Csehszlovákia szlovákiai és kárpátaljai területeire ebből az összes szövetkezet 17,19%-a, vagyis 428 szövetkezet jutott (míg Kárpátalján 154 hitelszövetkezetet tartottak nyilván⁷), a változás 1411 községet érintett 109 424 taggal (az összes OKH-tag 15,67%-át).⁸ Az anyagi veszteségek

⁴ Jelentés a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének 1919–1922. évi működéséről. Bp. 1923. 14–19., 34–35.

⁵ *Seidl Ambrus*: Visszapillantás az 1898. évi XIII. tc. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet első öt évi működésére (1899–1903). Bp. 1904.; *Vári András*: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. Századok 142. (2008) 639–641.

⁶ A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei. Szerk. Schandl Károly. Bp. 1938. 16.

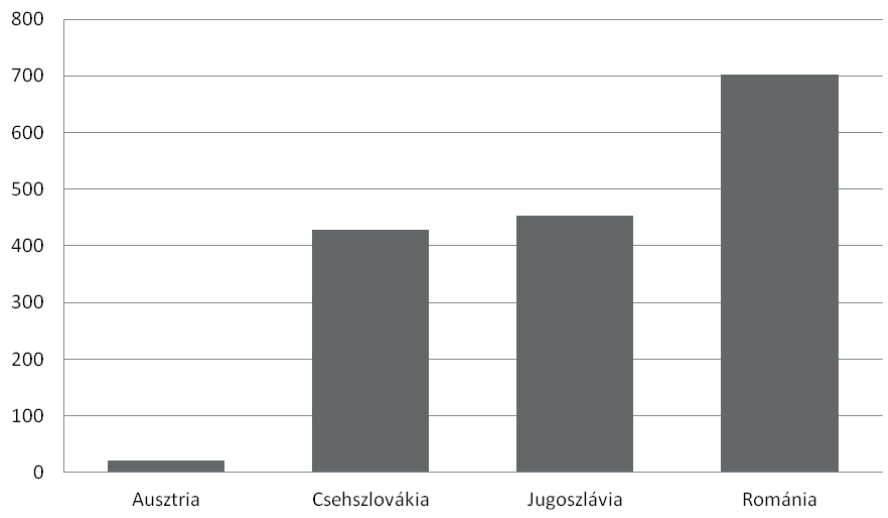
⁷ Slovenský národný archív (Szlovák Nemzeti Levéltár, továbbiakban SNA), Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (Szlovákia Teljhatalmú Minisztériuma, továbbiakban MPMSS), prez. XI., 188. d. 725.

⁸ *Wanke Gusztáv*: A hitelszövetkezeti ügy Magyarországon és külföldön. Bp. 1935. 28–29. A csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalásokra készült, ismeretlen szerzőtől származó tanulmány 421 hitelszövetkezetet említ, melyek közül 50 működött etnikai szempontból tisztán magyarnak számító területen. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) Hangya Termelő, Értékesítő és Fogasztási Szövetkezet, Jogügyi osztály (Z 795) 27. cs. 95. t. Pro memoria a magyar szövetkezeti központok és a csehek által megszállott területeken lévő szövetkezetek közötti kapcsolat rendezése tárgyában. Dátum nélkül.

tekintetében 6,4 millió korona üzletrészt, 42,3 millió korona betétet és 67 millió vagyont mutattak ki erre a területre.⁹

Az OKH csehszlovákiai veszteségei tehát a szövetkezetek száma, a tagok és a betétek, s általában véve az összvagyon tekintetében is jelentősek voltak.

1. grafikon Az utódállamok területére került OKH szövetkezetek száma

Forrás: A magyar szövetkezés negyven éve. Bp. 1938. 16.

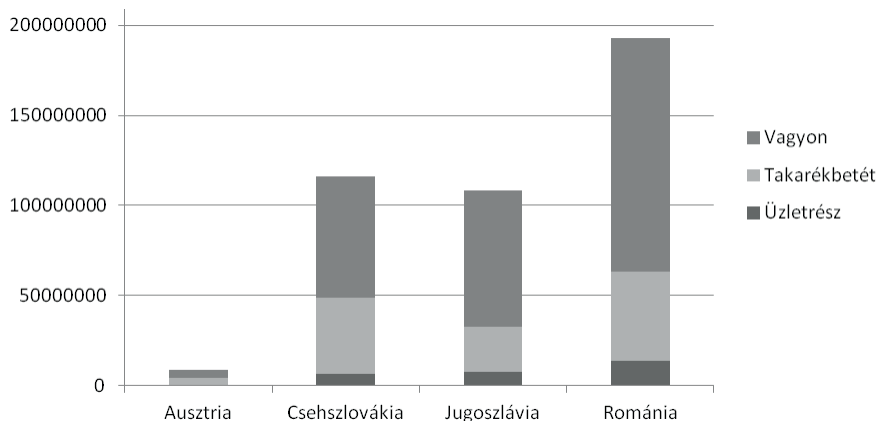
Az OKH tőkéinek meghatározó nagysága, az összes vagyon, üzletrész és takaréket 21,37%-a az új román állam területére került, ezért az erdélyi magyar szövetkezeti kérdés a kezdetektől fogva hangsúlyozottabban jelent meg a magyar nemzetpolitikában.¹⁰ A csehszlovák államkeretbe integrálódott volt felső-magyarországi hitelszövetkezetek az OKH összes tőkéinek 12,82%-át képviselték, ami szinte azonos nagyságú volt a Jugoszláviához került területeken működő szövetkezetek tőkearányának, amely 11,97%-ot tett ki.¹¹

⁹ Wanke G.: A hitelszövetkezeti ügy i. m. 28–29.; A magyar szövetkezés i. m. 16. Az egyik szlovák tanulmány 236 szlovákiai hitelszövetkezetet említ. *Ivan Thurzo*: Vývoj penážnictva na Slovensku od politického prevratu do roku 1928. In: Almanach československého peněžnictví v prvním desetiletí Československé republiky. Szerk. Antonín Pimper. Praha 1928. 291.

¹⁰ A nagyenyedi és nagyváradai Hangya-fiókok átalakításáról lásd MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. A Hangya-központ levelei Nagyenyedre. Bp., 1920. jún. 27., 1920. dec. 11.

¹¹ A számításokat Schandl Károly A hitelszövetkezetek és a trianoni béke című táblázatának adatai alapján végeztem. A magyar szövetkezés i. m. 16.

2. grafikon Az utódállamok területére került OKH vagyon megoszlása

Forrás: A magyar szövetkezés negyven éve. Bp. 1938. 16.

A Hangya az OKH-hoz hasonlóan, szintén 1898-ban alakult Károlyi Sándor anyagi támogatásával. A Hangya a vidéki Magyarország minőségi és olcsó áruellátására szakosodott. Az áruuzsora leküzdését is feladatának tartotta, és a magánkereskedelem versenytársaként igyekezett fellépni. Szorosan együttműködött az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettel és a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetével. A Hangya-szövetkezetek a Felvidéken a 19. század utolsó évtizedétől kezdtek elterjedni. A hitelszövetkezetekkel együtt fontos szerepet játszottak a lokális közösségek szociális megerősödésében.¹²

A területelcsatolással a Hangya hálózatát is érzékeny veszteségek érték. A szlovákiai és kárpátaljai területre jutott szövetkezetek számáról azonban eltérő adatok állnak rendelkezésre. Fedor Houdek szerint például 1918 előtt 670 fogyasztási szövetkezet működött azon a területen, amely Magyarországtól Csehszlovákiához került, s ezek közül körülbelül 390 volt szlovák ügyviteli nyelvű. Üzletrésztőkéjüket nagyjából 10 millió csehszlovák koronára becsülte, a tagok számát pedig 150 ezerre tette.¹³ A szlovák irányítású KSZ 1921-es adatfelmérése 648 fogyasztási szövetkezetet mutatott ki (ezek között tekintettel a kaotikus háború utáni viszonyokra minimális új alapítás lehetett, és a felszámolások miatt Houdek adatainál alacsonyabb is lehet ez a szám).¹⁴ Egy másik megközelítés szerint 1921 végén 918 fogyasztási szövetkezet működött Szlovákiában (feltehetően

¹² A Hangya a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete Évkönyve az 1908-ik évre. Bp. 1908. 21.; *Bernát Gyula*: Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914. Bp. 1938. 269.

¹³ *Fedor Houdek*: Ústředné družstvo. Gazdasági Szemle, 1923. november 1. 204.

¹⁴ SNA, MPMSS, prez. XI., 45. d. 2974.

Kárpátaljával együtt).¹⁵ Egy a KSZ statisztikájára hivatkozó cikk szerint pedig 1921-ben 857 fogyasztási szövetkezet volt Szlovákia területén.¹⁶ Az 1923. évi szlovák szövetkezeti statisztika az államfordulat évében 330 magyar ügyviteli nyelvű fogyasztási szövetkezetet regisztrált.¹⁷ Egy 1926-os szlovák beszámoló szerint 597 Hangya-szövetkezet maradt Szlovákiában, melyek 41,5%-a volt szlovák ügyviteli nyelvű.¹⁸ Pavol Martuliak ezzel szemben 648 fogyasztási szövetkezetet,¹⁹ Miroslav Fabricius pedig 595-öt és 723-at említ.²⁰

A Hangya iratanyagában található megyei szintű kimutatások talán közelebb visznek bennünket az adatok tisztázásához és a csehszlovák területre került Hangya-vagyon körülhatárolásához. A hágai döntőbíróági perre készített magyar elaborátum 683 Csehszlovákia területére került Hangya-szövetkezetet tartott nyilván, ami a trianoni béke előtti tagszövetkezetek 18%-át jelentette. A nyilvántartás szerint a 434 darab 1000 koronás alapítványi üzletrész 434 ezer koronát, a 6159 darab 100 korona értékű rendes üzletrész 615 ezer 900 koronát tett ki. A Szlovákia és Kárpátalja területén működő fogyasztási szövetkezetek a Hangya-üzletrésznek nagyon csekély hányadát, csupán 6%-át tették ki.²¹ A KSZ a Hangya adatait vitatva csak 593 valóban működő Hangya-szövetkezet létezését ismerte el, ezzel is csökkenteni kívánva a Hangya követeléseinek nagyságát. (Ez a szám minden bizonnyal az 1919–1922 között kényszerűen hozzá csatlakozott egykori Hangya-tagszövetkezeteket takarta.)²² A budapesti Hangya-központ azonban a csehszlovák területen található követelések és tartozások számszerűsítésénél más adatokkal is dolgozott (692 és 570).²³

Az egyik 1919-es felmérés szerint a csehszlovákiai magyar ügyviteli nyelvű és magyar etnikai területen található szövetkezetek az összes Csehszlovákiához

¹⁵ Rédler István: A fogyasztási szövetkezet. Gazdasági Szemle, 1922. október 1. 150.

¹⁶ Bálek Lajos: A központi szövetkezet jövő programja. Gazdasági Szemle, 1921. december 1. 6.

¹⁷ Banky a peňažné ústavy na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. Ročenka 1923. Szerk. Jaroslav Skorokovský. Bratislava 1923. 136.

¹⁸ SNA, Ústredné družstvo (Központi Szövetkezet, továbbiakban ÚD), 1400. d. Informačná správa o majetku Hangye na Slovensku o postupovaní nútenej správy a o stave právnom. Bratislava, 1926. ápr. 26.

¹⁹ Pavol Martuliak: Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva 1845–1995. Nitra 1995. 86.

²⁰ Miroslav Fabricius: Družstevníctvo v medzivojnovom období. In: 150 rokov slovenského družstevníctva. Vítazstvá a prehry. Szerk. Miroslav Fabricius et al. Bratislava 1995. 89., 94.

²¹ MNL OL Z 795 26. cs. 94. t. A Hangya felvidéki vagyonának zárolása. Dátum nélkül.

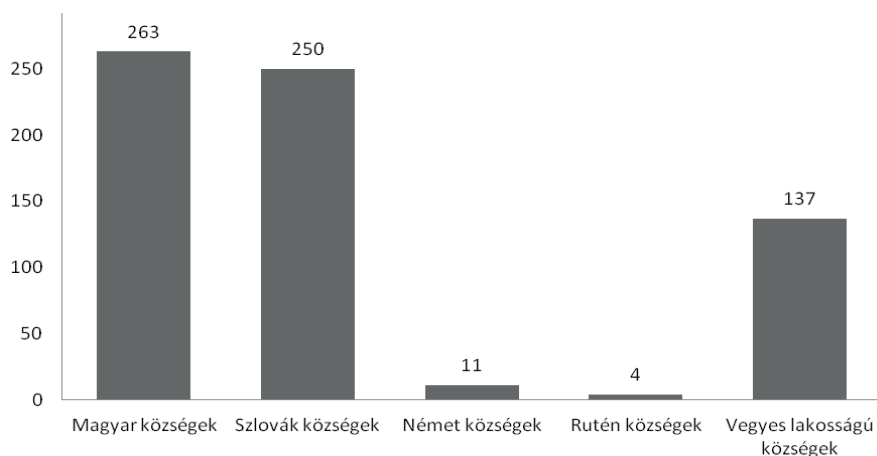
²² MNL OL Z 795 26. cs. 94. t. 193. sz. A Hangya termelési értékesítési szövetkezet a cseh–szlovák állam ellen. (Hivatalos fordítás francia nyelvből.) Bp., 1929. aug. 13.

²³ MNL OL Z 795 26. cs. 94. t. Kimutatás a cseh–szlovák megszállott területen fekvő szövetkezetekink tartozás[airól] és követeléseiről. Bp., 1927. aug. 16. Az 1930-as csehszlovák–magyar megegyezés pénzügyi tételeiben csak a magyar korona számla lett az infláció miatt alacsonyabb. MNL OL Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, Igazgatósági ülések jegyzőkönyvei (Z 791) 17. cs. 102. t. Csehszlovák Elszámolási Intézet levele és melléklet. (22204/31-12321. ügyszám, fordítás.) Prága, 1931. máj. 31.

került Hangya-szövetkezet 39,5%-át tették ki.²⁴ Érdekes jelenség – és új kutatói kihívás is egyben – a vegyes lakosságú, nyelvhatár közeli községekben működő fogyasztási szövetkezetek magas aránya (20,6%).²⁵

A budapesti Hangya-központ minden bizonnyal rendelkezett információkkal az 1918–1919 fordulóján még képlékenynek tűnő demarkációs vonalakon belüli helyzetekről, a katonai öszecsapások, rablások vagy a bizonytalan jövőkép miatt lemorzsolódó tagszövetkezetekről, ugyanis az 1918-ban nyilvántartott 665 tag-szövetkezet számát egy beszámolóban 1919. január 1-jén 618-ra módosította.²⁶ 1922. március 22-én pedig már csak 597-et tartott nyilván,²⁷ míg az 1922. augusztus 7-én készült kimutatás csak 565 működő fogyasztási szövetkezetet sorolt fel. Eredetileg ezek 43%-a a budapesti központhoz, 27%-a a nagyszombati, 25%-a a sátoraljaújhegyi és 5%-a a balassagyarmati kirendeltséghez tartozott.²⁸

3. grafikon A Hangya-szövetkezetek községenkénti megoszlása Csehszlovákia területén

Forrás: MNL OL Z 795 27. cs. 95. t. A nagyszombati kirendeltség és a hozzáosztott szövetkezetek sorsa az 1919. évben

²⁴ MNL OL Z 795 27. cs. 95. t. A nagyszombati kirendeltség és a hozzáosztott szövetkezetek sorsa az 1919. évben. Dátum nélkül.

²⁵ A csehszlovák szövetkezeti statisztika is feltünteti a kétnyelvű, szlovák–magyar fogyasztási szövetkezeteket. Ide sorolja például az egykori Hangya alapítású csakai, hernádcsányi, garani és haniskai szövetkezetet is. Družstva neúvěrní v republice československé v roce 1919. Praha 1926. 6., 12., 28.

²⁶ MNL OL Z 795 27. cs. 95. t. Kimutatás a csehek által megszállott területen levő szövetkezetekről nemzetiségük szerint. Bp., 1919. okt. 14.

²⁷ MNL OL Z 795 27. cs. 95. t. Emlékirat a Hangya szövetkezeti központ kötelékébe tartozó fogyasztási szövetkezetek helyzetéről a trianoni béke következtében. Bp., 1922. márc. 22.

²⁸ MNL OL Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, Könyvelési osztály (Z 803) 16. cs. 29. t. Megszállt és nem működő szövetkezetek adatai. Dátum nélkül. Az összegzés téves adatot tartalmaz. Nem 597, hanem 565 szövetkezet szerepel a jegyzékben.

A budapesti Hangya-központ pozícióinak megőrzése érdekében végig a törvényesség talaján állva a diplomáciai és nyomásgyakorló eszközök gazdag tárházát sorakoztatta fel az 1920-as évek elején, de áttörést nem sikerült elérnie. A nagyszombati kirendeltség szlovák felszámolását jogilag nem ismerte el, a KSZ-t pedig felülről oktrojált szervezetnek tartotta, amely a felvidéki Hangytagszervezetek integrálásával a szervezetzeti autonómia közmegegyezésen alapuló téziseit sértette. A Hangya vezetése az 1919. június 13-a (a KSZ beavatkozása) előtti jogállapotot tartotta magára nézve érvényesnek. A nagyszombati kirendeltség 1923-as önhatalmú szlovák megszüntetése és vagyonának elkobzása után a Hangya a nemzetközi fórumokon kereste igazát, de elhúzódó jogi eljárásra kellett felkészülnie.²⁹

A luzerni csehszlovák–magyar szervezetzeti per 1929-ben

A Hangya a luzerni székhelyű csehszlovák–magyar vegyes döntőbíróshoz 1923. december 30-án nyújtotta be keresetét vagyoni követelése tárgyában. A döntőbíróshoz azonban csak 1927. július 29-én hozott határozatot, amelyet Csehszlovákia a KSZ nevében 1927. október 22-én megfellebbezett. A döntőbíróshoz végül 1929. július 18-ra tűzte ki a következő tárgyalást. Ezen meghallgatta a magyar és a csehszlovák kormány képviselőit, valamint a Hangya ügyvédjét, egyben ügyvezető igazgatóját, Dömötör Lászlót is.³⁰

A döntőbíróshoz kiindulópontként meghatározta a Hangya jogi helyzetét: a szervezet magyar magánjogi kereskedelmi társaságként a trianoni békeszerződés 246. szakaszának értelmében „magyar alattvalónak” minősült. A benyújtott alapszabályok alapján megvizsgálta a központ és a tagszervezetek viszonyát (rendes és alapító tagok, a tagok anyagi jogai kilépéskor, kedvezmények

²⁹ A nagyszombati kirendeltség működésével, a szlovák gazdasági nacionalizmussal és a Hangya pozíciók átmentésére tett kísérletekről lásd *Gaucsík István: A szervezetzeti autonómia jegyében. A Hangya érdekérvényesítési stratégiái Csehszlovákiában (1919–1923)*. Fórum Társadalomtudományi Szemle 17. (2015) 2. sz. 3–25. A KSZ politikájához és a szlovák szervezetpolitikai célokról lásd *Gaucsík István: A szlovákiai magyar szervezetzeti mozgalom a hálózatépítés és a központosítás tükrében (1918–1938)*. Fórum Társadalomtudományi Szemle 10. (2008) 3. sz. 74–76.

³⁰ A luzerni bírósi tárgyalás francia nyelvű jegyzőkönyvének hiteles magyar nyelvű fordítását használtam. MNL OL Z 795 26. cs. 94. t. 193. sz. Hangya termelési és fogyasztási szervezet a cseh–szlovák állam ellen. Bp., 1929. aug. 13. A bírósághoz benyújtott Hangya-dokumentációra lásd uo. *Hoches Schiedsgericht! Dátum nélkül. A magyar kormányt Gajzágó László, neves diplomata és jogász, a csehszlovák kormányt pedig Antonín Koukal képviselte. A döntőbíróshoz összetétele: Schreiber (elnök), Szladits Károly, dunaszerdahelyi születésű jogász (magyar döntőbíró), Hora (csehszlovák döntőbíró) és Struycken (mindkét állam által elismert semleges döntőbíró). A dokumentumban nyilvánvaló elírás az 1919. május 13-i dátum. Lásd még MNL OL Z 791 10. d. 7. t. A Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szervezet a Magyar Gazdaszövetség Szervezeti Központja Igazgatóságának és Felügyelő-Bizottságának közgyűlési jelentése az 1929. évi zárszámadásokról. Bp. 1930. 9.*

szétosztásának szabályai stb.). Ezután következett a tőkenagyság megállapítása: a Hangyát 1919-ben 1320 egyéni tag és 2415 szövetkezet alkotta. Az egyéni tagok 14 527 alapító üzletrészt jegyeztek, fejenként 1000 korona értékben, ezenkívül 2831 részvényt 100-100 korona értékben. Összesen tehát 14 810 100 korona tőkéről volt szó. A fogyasztási szövetkezetek mint alapítók 1000 korona értékben 1734 üzletrészt, és 100 korona értékben 21 169 közönséges üzletrészt jegyeztek. Ez az összeg 3 850 900 korona volt. A Hangya szerint Szlovákia területén, ottani székhellyel 683 fogyasztási szövetkezet működött. Ezek a szövetkezetek 6593 üzletrésszel, tehát 659 300 koronával rendelkeztek. A KSZ ezekből csak 593 szövetkezet létezését volt hajlandó elismerni.

Ezután következett a KSZ jogi helyzetének a megállapítása, a zárlat állami bevezetése és „az új együttműködési központ” szerepének tisztázása. A döntőbírótság felsorolta a Hangya korábbi jogi lépéseit és a prágai legfelsőbb közigazgatási bíróság 1923-as határozatát, amely a zárgondnokságot törvénytelennek találta (a prágai perindítás itt 1922-höz van kötve). A döntőbírótság ezzel kapcsolatban mintha csodálkozását is kifejezte volna: „Tényleg azonban a zárlat fenn lett tartva, a bíróság nem tudja miképpen, és a budapesti Hangya jelenleg a cseh–szlovák vegyes bírósághoz fordult.”

A tárgyalás kezdetén a csehszlovák fél kijelentette, hogy ragaszkodik ahhoz, hogy a KSZ-t is bevonják a perbe. Ez ellen a magyar kormány képviselője tiltakozott, joggal tartva attól, hogy így a per során a Hangya érdekeit kevésbé hatékonyan lehet majd képviselni, de nem járt sikerrel.³¹

A Hangya elsősorban az – az összefüggéseket vizsgálva valójában teljesíthetetlen – anyagi követelésekre helyezte a hangsúlyt: követelte a zárlat feloldását, az ingó és ingatlan vagyona feletti szabad rendelkezés helyreállítását; a nagyszombati, galántai és zsolnai ingatlanok zárlat alóli feloldását és a lefoglalás, tehát az 1919. június 13-i előtti állapot visszaállítását. A pozsonyi zárolt ingatlanért 335 440 csehszlovák koronát követelt.³² Egyéb károkért 2 205 858,16 csehszlovák korona megfizetésére tartott igényt 5% kamattal 1920. január 1-jétől, az 5% kamaton felül pedig további éves kártérítési kamatot, melyet 15%-ban állapított meg. A zsolnai ingatlan bérleti díjaként évenként 1500 csehszlovák koronát követelt 1920. január 1-jétől. Saját alkalmazottainak „rendelkezésre bocsátása” címén 174 968,90 csehszlovák korona megfizetését kérte, kártérítésként. Ezen felül

³¹ „Az Ústredné družstvonak jelen perben semmi szerepe nem lehet. Ezen per a csehszlovák államnak a trianoni szerződéssel ellenkező eljárása és magatartása ellen irányul. Ezen perben semmi szükség statisztákra, akik csak eszközei az alperesnek, s a dolog lényegére nézve csak megismétlik azt, amit alperestől már úgy is hallottunk.” MNL OL Z 795 26. cs. 94. t. 193. sz. Hangya termelési és fogyasztási szövetkezet a cseh–szlovák állam ellen. Bp., 1929. aug. 13.

³² A pozsonyi ingatlan lefoglalása szintén törvényellenes volt.

igényt tartott az addig ismeretlen, a zárlat következményeként keletkezett egyéb károk megfizetésére is.

A vagyoni kérdések rendezésére nem kerülhetett sor. A bíróság „lecövekelt” a cégjogi problémáknál, és a Hangya-vagyon esetleges felosztásának a lehetőségét vizsgálta a trianoni békeszerződés alapján, amihez a magyar szövetkezeti központ jogi személyként való meghatározása társult (255. §.).

A döntőbíróság a vagyoni kérdésekben végül salamoni ajánlást fogalmazott meg: „Mindamellett nincs kizárva, hogy a Hangya alapszabályainak értelmében vagy egyéb alapon a cseh–szlovák fennhatóság alá került régi tagoknak és fiókvállalatoknak ne legyen[ek] ma az Ústředné družstvo ellen érvényesíthető igényeik. Mindenesetre részletesebb információig ezen igényeket nem lehet egyszerű hitelezői követeléseknek tekinteni, amelyeknek a realitása, de a terjedelme is ma még nem határozható meg.”

A döntőbíróság ezt követően a prágai bíróság érveléséhez csatlakozott: „Helyénvaló aláhúzni azon tényt, hogy a prágai legfelsőbb közigazgatási bíróság határozata indoklásában kifejezetten megengedi, hogy a Hangyának Szlovákiában lévő vagyonára vezetett zárlat a trianoni szerződés 250. §-ának rendelkezéseivel ellenzök. A vegyes döntőbíróság nem járhat el helyesebben, minthogy a prágai legfelsőbb közigazgatási bíróság nézőpontját teszi magáévá. Semmi kétség sem áll fenn, hogy a jogi alapot nélkülöző zár alá helyezés Cseh–Szlovákiában tipikus esete a trianoni béke 250-ik § 2. bekezdésében célzott rendszabályoknak, és hogy a cseh–szlovák állam tartozik a zárlatot megszüntetni.”

A status quo ante állapotba való visszahelyezés ténye, melyet egyébként a trianoni szerződés eklatánsan tartalmazott, a Hangya érvelését támasztotta alá. Másfelől viszont a döntőbíróság kimondta, hogy a rendelkezésére álló iratok alapján nem tudja megítélni a Hangya ingó és ingatlan vagyonának nagyságát az 1919. június 13-i állapot szerint. A csehszlovák fél végig kitartott azon álláspontja mellett, hogy a keresetet vissza kell utasítani, mivel a felperes által követelt vagyon nagysága nem állapítható meg objektíven. A bíróság erre „egyszerűen azt konstatálja, hogy ezen igények [mármint a csehszlovák igények – G. I.] némi alappal bírónak látszanak.”

A döntőbíróság figyelembe véve a Hangya igényeit, amelyekről nem dönthetett, és a csehszlovák állam, illetve a KSZ „igényeit is rezerválva” a kétoldalú egyeztetésről határozott: szakértőknek kellett megállapítaniuk az 1919. június 13-án Szlovákiában található Hangya-vagyon nagyságát. A Hangyának és a KSZ-nek egy-egy szakértőt kellett megneveznie, akik nevét és címét egy hónapon belül be kellett terjeszteniük a bíróságnak. A szakértők számára az összes iratot, okmányt és hivatalos könyvet a rendelkezésre kellett bocsátani. A szakértői

véleményeket hat hónapon belül kellett elkészíteni és el kellett juttatni a bíróság titkárságára. A bíróság ezek alapján kívánt határozni.

A luzerni tárgyalás a Hangya érdekei szempontjából fontos állomás volt, és bizonyos tekintetben eredményesnek is tekinthető. Bár kézzelfogható anyagi kompenzációt nem sikerült elérni, a csehszlovák féllel a tárgyalások új – már Prága és Pozsony által is respektálandó – nemzetközi játéktere nyílt meg, ám eredménytelen volt az a kísérlete, hogy a KSZ-t kiszorítsa a perből. Mindent egybevetve sikerként könyvelhette el, hogy nemzetközi fórumon bizonyította szövetkezeti központként kereskedelmi jellegét (société privée).³³ Még ha nem is a teljes vagyon visszaszolgáltatásáról volt már szó, új alkupozíciók kialakítására nyílhatott lehetőség. Ezért inkább a prágai kormányzattal való megegyezésre törekedett, s igyekezett a KSZ-t minél inkább háttérbe szorítani.

A megegyezés kényszere

A Hangya nem hagyhatta figyelmen kívül a KSZ által létrehozott és működtetett szövetkezeti struktúra realitását, a kiépült és az államfordulatot követő válságból kilábaló szlovákiai szövetkezeti rendszert, melynek integráns részévé váltak az egykori Hangya szövetkezetek is; de a Csehszlovákia irányába folyamatosan halmozódó veszteségeket sem, melyek teljes kompenzálása tíz év elteltével valójában már irreális törekvés volt. A csehszlovák–magyar gazdasági kapcsolatok normalizálásának azonban, ami mindkét ország érdekében állt – a szövetkezetek vagyoni jogi kérdéseinek tisztázása fontos előfeltétele volt.³⁴

A Hangya és a szlovákiai, illetve kárpátaljai fogyasztási szövetkezetek pénzügyi kérdéseit csak felsőbb, kormányzati szintről kiinduló kezdeményezések lendíthették ki a holtpontról. Csehszlovákia és Magyarország a szövetkezetek vagyoni jogi kérdéseinek rendezéséről szóló egyezményt 1930. április 26-án Párizsban írta alá (korábban, 1930. január 20-án Hágában már a két kormány

³³ Lásd erről MNL OL Z 795 26. cs. 94. t. Hoches Schiedsgericht! kezdetű fogalmazvány.

³⁴ Elszórt adatok állnak rendelkezésre az üzleti kapcsolatokról. A szlovákiai gazdasági viszonyok megnyugvását követően kezdődhetett a szorosabb üzleti együttműködés a szlovákiai és magyarországi szövetkezetek között. A Kelet-szlovéniai Gazdák Szövetkezete a Futurával és a Nostrával 1924. február 13-án kötött megállapodást állandó üzleti kapcsolat létesítése céljából. A magyarországiak előnyös áron adtak el mezőgazdasági árucikkeket a kassai székhelyű partnernek. A szlovákiai magyar szövetkezet, ha kedvezményt sikerült elérnie a deviza beszolgáltatásnál és a kiviteli engedélyeknél, a Futura és Nostra bizalmi személyének csehszlovák koronában bocsátotta azokat rendelkezésre. A Futura és a Nostra küldöttjén keresztül felügyelte az üzleteket. A szövetkezet kérésére a budapestiek vállalták a rekompenzációs papír- és faüzletek lebonyolítását Szlovákiából. MNL OL Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja (K 437) 1924. 3. cs. 85. t. Jegyzőkönyv felvetett a Futura a Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi Részvénytársaság elnöki helyiségében [...] 1924. február hó 13-án d. e. 12 órakor.

képviselője kézjegyével látta el a dokumentumot). Mindkét félnek kiemelt érdeke volt a pereskedés lezárása és a peren kívüli megegyezés.³⁵

A magyar országgyűlés alig egy hónappal később tárgyalta az egyezményt. Az egyesített külügyi és pénzügyi bizottság elfogadta Rakovszky Endre³⁶ felsőházi tag 1930. május 22-én előterjesztett határozati javaslatát: „Tekintettel arra, hogy a trianoni országhatár által területükben megosztott önkormányzati testületek román és jugoszláv viszonylatban a két utódállammal a trianoni szerződés 256. cikke alapján kötött külön egyezmények szerint a megosztás folytán szenvedett vagyoni veszteségekre megfelelő kárpótlásban részesülnek, míg ellenben a cseh–szlovák határon érdekelt vármegyék, városok és községek vagyonuk felosztására vonatkozólag a magyar állam kiküldötte és a cseh–szlovák állam képviselte között Párizsban 1930. évi április 26-án létrejött megállapodással elfogadott területi elv következtében ily kártalanítástól elestek, a felsőház felhívja a kormányt, hogy ezeknek a közületeknek megfelelő kártalanításáról gondoskodik.”³⁷ A bizottság javasolta a felsőháznak a javaslat elfogadását. Az egyezmény, illetve az ezt tárgyaló jegyzőkönyv az 1931-es XI. törvényben jelent meg.³⁸

Az egyezményt kiegészítő jegyzőkönyv rendelkezett a kölcsönös követelésekkel és tartozásokkal kapcsolatos megállapodás szükségességéről. Azokról az összegekről volt szó, melyek 1919. február 26-a előtt keletkeztek és 1924. november 1-jén még fennálltak. Ezekről a tételekről, melyekhez a volt Hangya-alkalmazottak óvadékait is csatolták,³⁹ a Hangya, a csehszlovák állam megbízottja és a KSZ külön egyezséget kötött, amit a két ország pénzügyminisztériumai hagytak jóvá.⁴⁰

A Hangya és a KSZ 1930 nyarán vette fel egymással a kapcsolatot. Kuthy Géza,⁴¹ a Hanza Szövetkezeti Áruközpont elnöke és Jozef Kukuča a KSZ pénzügyi osztályának igazgatója 1930. június 20-án utazott Budapestre, hogy a

³⁵ MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. An das Gemischte Ungarisch–Tschechoslowakische Schiedsgericht im Haag. Dátum nélkül.

³⁶ Rakovszky Endre (1861–1945) miniszteri tanácsos, a belügyminisztérium tisztviselője. Egy évig, 1906-ban Abaúj-Torna vármegye főispánja, majd ismét 1924–1926-ban. A felsőház tagja 1927–1939 között.

³⁷ MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. A felsőház külügyi és pénzügyi bizottságának együttes jelentése „a trianoni szerződésből folyó kötelezettségekre vonatkozó egyezmények becikkelyezéséről” szóló 525. számú törvényjavaslat tárgyában. Bp., 1930. máj. 22.

³⁸ <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7870>, letöltés 2016. szept. 8.

³⁹ Itt az üzletvezetők letétbe helyezett kaucióiról volt szó, melyek a fogyasztási szövetkezetek folyószámlaköveteléseinek részét képezték. MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. Csehszlovák óvadékok. Dátum nélkül. A két ország között ezek a kérdéseket az 1928-ban megkötött és 1930-ban törvényerőre emelkedett ún. kliringegyezmény szabályozta. *Gaucsík István: A nosztrifikáció és a pénzügy kérdések rendezése a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások tükrében (1920–1930).* In: Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez. Szerk. Jobbágy István. Komárom 2004. 62.

⁴⁰ MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. A Hangya datálatlan jelentése, valószínűleg a kereskedelemügyi miniszternek.

⁴¹ Kuthy Géza (1881–?) A Hanza Szövetkezeti Áruközpont létrehozója és vezetője, a szervezet elnöke. A felsőház behívott tagja lett 1939-től.

Hangya Közraktár utcai székházában megkezdjék a tárgyalásokat. Mindkét gazdasági szervezet a felszámolási intézetek és a pénzügyminisztériumok jóváhagyására várt, illetve velük egyeztettek, és úgy döntöttek, hogy folytatják a tárgyalásokat, sőt a megegyezés szövegváltozatait is megfogalmazták.⁴² A Hangya ragaszkodott hozzá, hogy a vagyoni kérdésekről folytatott tárgyalásokon a csehszlovák állam megbízottja is részt vegyen.⁴³

A 12 fejezetet tartalmazó megegyezés véglegesítésére és aláírására Pozsonyban került sor 1931. május 11-én. Antonín Koukal Csehszlovákia jogi képviselője, a KSZ részéről Fedor Houdek és Jozef Kukuča, a Hangya részéről pedig Dömötör László igazgató írták alá a szerződést.⁴⁴

A Hangya beleegyezett, hogy a KSZ értékesítse a csehszlovák területen található, 1919-ben zárgondnokság alá helyezett vagyonát, s a KSZ rendezhette a szlovákiai fogyasztási szövetkezetek Hangyával kapcsolatban fennálló követeléseit is. A KSZ kötelezte magát arra, hogy a Hangya javára a csehszlovákiai vagyonából, „teljes és végleges kielégítésére” befizet a Magyar Általános Hitelbanknál, Budapesten 500 000 csehszlovák koronát (ez nagyjából a fele volt a per során követelt összegnek). Ez az összeg tartalmazta a tagsági viszonyból és az üzleti összekötésekből származó követeléseket is. A Hangya az összeggel a két állam kiegyenlítő hivatalainak⁴⁵ és pénzügyminisztériumainak a jóváhagyását követően szabadon rendelkezhetett. Az 1930-as ún. klíringegyezmény alól ezt a tőkét mentesítették.⁴⁶

A Hangya lemondott minden követeléséről és igényéről a szlovákiai fogyasztási szövetkezetekkel szemben. A KSZ a következőképpen használhatta fel ezt a vagyonállományt: a csehszlovák államnak a nagyszombati, zsolnai fiókokkal szemben támasztott követeléseinek kiegyenlítésére, a szlovákiai fogyasztási szövetkezeteknek a nagyszombati kirendeltséggel, illetve a zárgondnoksággal szemben fennálló követeléseinek rendezésére, valamint az egykori szlovákiai Hangya-szövetkezetek követeléseinek törlesztésére, tekintet nélkül arra, hogy ezek a tagsági viszonyból (üzletrészek

⁴² MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. 218298. sz. levél, Fedor Houdek levele Dömötör Lászlónak. Bratislava, 1930. jún. 14.; 5601. sz. levél, Fedor Houdek levele a Hangya igazgatóságának. Bratislava, 1930. júl. 15., Hiteles fordítás 39236/31-19. sz. Prága, 1931. jún. 5.; A Hangya levele Wekerle Sándornak. Bp., 1931. ápr. 20. (Mellékletében az egyezség 1930. júl. 25. datálású rövidített fogalmazványa.)

⁴³ MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. A Hangya levele a Központi Szövetkezetnek. Bp., 1930. júl. 17.

⁴⁴ MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. 3438. sz. levél, Fedor Houdek levele Dömötör Lászlónak. Bratislava, 1931. máj. 4.

⁴⁵ Csehszlovákia és Magyarország a régi osztrák–magyar koronában keletkezett tartozások és követelések rendezésének technikai lebonyolítására hozta létre a pénzügyminisztériumok alá rendelt ún. kiegyenlítő hivatalokat. A csehszlovák hitelezőket kielégítő befizetések a Csehszlovák Kiegyenlítő Intézethez (Československý zúčtovací ústav) folytak be. A magyar hitelezők tőkeit a budapesti székhelyű Magyar Királyi Felülvizsgáló és Kiegyenlítő Hivatal kezelte.

⁴⁶ MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. 17006/1931. A Magyar Királyi Felülvizsgáló és Kiegyenlítő Hivatal levele a Hangya igazgatóságának. Bp., 1931. máj. 28.

és kamataik), folyószámlán elhelyezett tőkéikből, vagy az üzleti összeköttetéseikből származtak-e. A KSZ köteles volt kielégíteni az üzletvezetőknek a Hangyánál elhelyezett óvadékait is. Az egyezmény rögzítette, hogy ha az egyezséget és a pénzügyi rendezést követően bármelyik szlovákiai szövetkezet a Hangyához fordulna tartozásainak megtérítése ügyében, a KSZ a Hangyának az „ebből eredő esetleges effektív kiadásait a bíróság által megállapított összegben [...] meg fogja téríteni.”

A Hangya a KSZ-nek átadta követeléseinek részletes jegyzékét és a balasagyarmati, illetve sátoraljaújhelyi kirendeltségek területein található fogyasztási szövetkezetek 1918–1921 közötti folyószámlakivonatait. A KSZ pedig kötelezte magát a szlovákiai Hangya-üzletrészek begyűjtésére, s vállalta, hogy azokat két éven belül átadja a magyar központnak. Az egyezség jogerőre emelkedését követően a Hangya meghatalmazta a KSZ-t összes csehszlovákiai vagyonának értékesítésével, és rendelkezésére bocsátotta az ehhez szükséges okmányokat is. A nagyszombati kirendeltség könyvei és iratanyaga a KSZ-nél letétben maradtak. A két szövetkezeti központ biztosította egymást arról, hogy az egyezség végrehajtása során együttműködnek. Az egyezséggel a korábbi döntőbíróági pert és az immár több mint egy évtizede tartó vitát lezárták.⁴⁷

Összefoglalóan: a határon túlra került szövetkezeti érdekek védelméhez a magyar kormányok részéről nem társulhatott jelentősebb gazdasági erő, csupán politikai támogatás. A szövetkezeti központok elitjeinek korábbi felhalmozott tapasztalata és kapcsolathálói helyell-közzel, rövid távú stratégiák megvalósításában segíthettek, némi sikerrel kecsegtethettek. A szomszéd országokkal folytatott szövetkezeti tárgyalásokat a nemzeti valuták eltérő árfolyamai és az elzárkózó nacionalista gazdaságpolitikák is nehezítették. A kétoldalú tárgyalásokon felmerülő gyakran prioritást élvező ipar- és kereskedelempolitikai témák pedig háttérbe szoríthatták a szövetkezeti kérdéseket.

A magyarországi szövetkezeti központok, legfőképpen a Hangya, a nagyobb anyagi veszteségek és pozícióvesztés elkerülése végett elhúzódozó tárgyalásokra kényszerültek a pozsonyi szlovák és prágai cseh szövetkezeti központokkal. A másik oldalon a többségi nemzetek nemzetépítő gazdaságpolitikáira adott reakciókként értelmezhetők a kisebbségi gazdasági önszerveződés folyamatába ágyazódó nagy jelentőségű magyar szövetkezeti mozgalmak, főleg Csehszlovákiában és Romániában.⁴⁸

⁴⁷ MNL OL Z 791 17. cs. 102. t. A Hangya levele Wekerle Sándornak. Bp., 1931. ápr. 20. (Mellékletében az egyezség 1930. júl. 25. datálású rövidített fogalmazványa.) MNL OL Z 795 27. cs. 95. t. Wekerle Sándor levele a Hangya igazgatóságának. Bp., 1931. máj. 11. A KSZ ezzel 600 szlovákiai fogyasztási szövetkezet az 1919. febr. 26-i állapot szerinti 7 766 935,69 régi korona követelését is rendezhette. MNL OL Z 795 26. cs. 94. t. A Pénzügyi Központ levele a Hangya igazgatóságának. Bp., 1928. márc. 28.

⁴⁸ *Gaucsík István*: A magyar gazdasági szervezetek csehszlovákiai integrációja. In: Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Szerk. Bárdi Nándor – Simon Attila. Somorja–Dunaszerdahely 2006. 219–237.; *Hunyadi Attila*: Nemzetgazdasági önszerveződési modellek Erdélyben. In: Uo. 189–217.

THE “HANGYA” BETWEEN THE MILLSTONES

The 1930 Paris Treaty on Cooperatives
between Czechoslovakia and Hungary, and its Preliminaries

by István Gaucsík

SUMMARY

Cooperatives constituted an important part of the interwar economic rivalry between Czechoslovakia and Hungary. Accordingly, the present study deals with the legal and financial situation of the Hangya (Ant) cooperatives which were incorporated into the new Czechoslovak state after 1918. This topic, indeed, represents a hitherto neglected chapter in the historiography of the Hungarian minorities and the cooperatives. The author examines the relations between the Hangya and the Central Cooperative (Ústredné družstvo), the organization established to strengthen the economic position of the Slovaks. The over-politicised, tense and conflict-ridden period which existed after the change of regime gave way to a time of rapprochement in the late 1920s. Finally, an agreement concluded before the Luzern International Court of Arbitration in 1929 settled the disputed financial issues between the two cooperative centers.

ERDÉLYI TÖRTÉNETEK – TÖRTÉNETEK ERDÉLYRŐL

Erdélyi Történelemtudományi Doktorandusz Konferencia
Nagyvárad, 2017. május 12–13.

2017. május 12–13-án második alkalommal rendezte meg az Erdélyi Történelemtudományi Doktorandusz Konferenciáját a Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók Szövetségének Bihar megyei szervezete Nagyváradon.¹ Az 1999-ben megalakult RODOSZ a tudományos munkát végző magiszteri és PhD-hallgatók szakmai és érdekvédelmi szervezeteként a megrendezett konferenciával fórumot szeretne teremteni a fiatal kutatók számára. Tőts Áron (ELTE), a rendezvény ötletgazdája és főszervezője, a RODOSZ Bihar megyei szervezetének elnöke köszöntőjében elmondta: küldetésük az, hogy a tágabb értelemben vett Erdéllyel foglalkozó fiatal történészek – kutassanak bárhol, bármilyen nyelven – rendszeresen megoszthassák és megvitathassák egymással kutatási eredményeiket.

Az ülést a rendezvény első napjának is helyet adó Partiumi Keresztény Egyetem rektora, Pálfi József nyitotta meg, majd az ezt követő plenáris előadást Egyed Ákos történész, az MTA levelező tagja tartotta *A Magyar Történelmi Társaság megalakulása és tevékenysége gróf Mikó Imre elnöksége idején (1867–1876)* címmel. Elmondta, hogy a szervezet megalakulását a kiegyezés nyújtotta kedvezőbb viszonyok tették lehetővé, mely már működésének első éveiben magasabb szintre emelte a magyar történetírást. A társadalom felé nyitó egyesülés célja a hazai történettudomány minden ágának művelése és megkedveltetése volt. Az 1867 májusi alakuló ülésen gróf Mikó Imrét választották meg az elnöki tisztségre, Horváth Mihály pedig alelnök lett. Egyed Ákos a tények megvizsgálása során körüljárta az Erdélyi Múzeum Egyesület szerepét, Mikó akadémiai tagságát és kapcsolatrendszert, valamint forráskutatói munkásságát. Mindezek alapján elnökké választása addigi munkásságának elismerését jelentette. A megalakulást követő években helyi szinten is megkezdődött a Társaság megszervezése (például 1868-ban a Kolozsvári Bizottság), valamint sorra jöttek létre kutatóintézmények (például Nagyváradon). A szervezetek egymással szoros kapcsolatot tartottak fent, elsősorban a Társulat folyóirata, a *Századok* által, melynek meghatározó szerepe volt a történetírás szakosodásában, és nagy hatással volt a nemzeti öntudat alakulására.

A folyóirat működtetése mellett a vándorgyűléseket emelte ki az előadó, melyek alkalmával Horváth felvázolta a polgári történetírás elveit és tematikáját,

¹ A konferenciával kapcsolatos egyéb információk, fotók és videók elérhetőek a www.etkonferencia.wordpress.com weboldalon, illetve a RODOSZ facebook oldalán.

valamint megfogalmazták a vándorgyűlések feladatait (ilyen volt a kolozsvári erdélyi főúri családok levéltárainak feltérképezése, a műemléképületek emléktáblákkal való megjelölésének terve és védelme, egy állandó bizottság felállítása). A Kolozsvárott tartott első sikeres gyűlést követően (1868) a vándorgyűlés modellt képviselt további vidéki helyszínek számára is. Előadása végén Egyed Ákos kiemelte, a jelenleg is működő szervezet tevékenységét tehát erősen megalapozta Mikó Imre elnökségének első időszaka és annak mérföldkövei.

A plenáris előadás után Rüszt-Fogarasi Enikő, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem dékánhelyettese és egyetemi tanára, a főszerkesztésével készült *Fürdőélet Erdélyben. Erdélyi évszázadok. A kolozsvári Magyar Történeti Intézet évkönyvét* mutatta be, melynek alapjául egy 2014-es kolozsvári konferencia témája szolgált. Az akkor elhangzott tíz előadásból hét tanulmány került bele a kiadványba, Kósa László, Várkonyi Gábor, Burkhardt Britta, Fehér Andrea, Ferencz-Mátéfi Kriszta, Imecs-Magdó Eszter és Zepeczánér Jenő tollából. A tematikus tanulmányokon kívül az évkönyvben található *Műhely* rész, mely ifjú kutatók és doktoranduszok írásainak kínál publikálási lehetőséget, valamint *Arcél* fejezet az erdélyi nagyokról, illetve *Könyvszemle* és *Krónika* is. A szerkesztők tervei közé tartozik a fürdőélet témakörének bővítése és további tematikus kiadványok összeállítása évenkénti megjelenéssel.

A nyitó előadásokat követően megkezdődtek a szekció-előadások, melyek – tekintettel a jelentkezők nagy létszámára – két napon át párhuzamosan, összesen tíz tematikus egységben folytak. A három országból érkező közel harmincöt résztvevő tizenöt felsőoktatási, illetve kutatóintézményt képviselve mutatta be és vitatta meg új kutatási eredményeit a hallgatósággal.

A konferencia első napján két szekció előadásaira került sor. Az első a Szent László-évvel összefonódva Szent László kultusza és a törvényhozó uralkodó témakört járta körül, míg a második a társadalmi viszonyrendszerek és kapcsolati háló – egyén, család, közösség – kérdéskört állította középpontjába, mely két részletben a konferencia második napján a harmadik szekció előadásaival folytatódott.

Az első szekció-előadást Bélfenyéri Tamás János (Babeş-Bolyai Tudományegyetem) tartotta, és Szent László király törvénykönyveit vizsgálta meg, míg Bödő Krisztián (Pécsi Tudományegyetem) a lovagkirály ikonográfiájában megjelenő angyali koronázásról beszélt az Anjou hatalmi reprezentáció tükrében. Horváth Illés (Pécsi Tudományegyetem), mintegy az előző előadás folytatásaként, a Szent László-kultusz megjelenését vizsgálta meg Luxemburgi Zsigmond idején.

A második nap plenáris előadását Nagy Levente, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi docense tartotta *Lehetséges küldetés? Hitek és tévhitek a román reformáció körül* címmel. Bevezetőjében elmondta, hogy a román–magyar kapcsolatrendszer egy szeletének elemezése során mindkét értelmezési keretet körüljárva vizsgálta meg a témát. A román megközelítés bemutatását két szerző

– Ioan-Aurel Pop és Dumitru Suciú történészek – idézete alapján vázolta fel, melyeknek fókuszában a mártírológia áll. Ezek tükrében egyrészt a románokat a kálvinista fejedelmek a magyar nyelv használatára próbálták rávenni, emiatt kísérelték meg körükben a tömeges áttérítést a református vallásra, másrészt az erdélyi reformáció üldözte a román civilizációt és ortodoxizmust. Fontos megjegyezni, hogy semmilyen adat nincs arra vonatkozóan, hogy vallási okok miatt a 16–18. században egyetlen román is megölték volna. Ezzel szemben a magyar megközelítés kulcsszava a civilizációs aktus, miszerint az erdélyi kálvinista fejedelmek azért indították meg a reformációt, hogy felemeljék a románokat a nyugati kultúra szintjére. Bár mind a két álláspont ugyanarra az eredményre jut – nincs román reformáció –, ennek okait másban fedezik fel: a románok a hősiesség ellenállásban, a magyarok pedig a keleti ortodoxia kimozdíthatatlanságában. A két szélsőséges megközelítés között léteznek árnyaltabb szemléletek is. Egy ilyen megközelítés szerint a kálvinista misszió nem térítési vagy elnyomási kísérlet, hanem a görögkeleti egyház belső átalakítására való törekvés. Ezen belül két nézet érvényesül a kezdeményezőkre vonatkozóan: az egyik szerint kívülről a kálvinista fejedelmek és püspökök voltak az átalakulás elindítói, a másik szerint viszont a román egyházban létezett egy belső igény a reformra. Ezt követően Nagy Levente bemutatta, hogyan jelenik meg a reformáció az erdélyi és magyarországi románok körében. Végezetül kiemelte, hogy a kálvinista román püspökség és a keleti ortodox pravoszláv püspökség megmaradt egészen a 17. század végéig, annyi különbséggel, hogy a kálvinista román püspökséget beolvasztották a magyar püspökségbe. Az ekkor megerősödő katolikus unió és a bécsi udvar politikájának hatására azonban mindez megváltozott, és a 18. század közepére megszűnt a román kálvinizmus.

A plenáris előadást követően megkezdődtek a második nap szekció-előadásai, párhuzamosan két teremben. A délelőtti szekciók a társadalmi rétegződést, a vallás identitás meghatározó szerepét, valamint a várostörténet egyes kérdéseit vizsgálták.

Elsőként Zay Éva (Babeş-Bolyai Tudományegyetem) a 19. századi kolozsvári főúri otthonokról tartotta előadását, melynek forrásául elsősorban a családi levéltárakban fellelhető inventáriumok és lakásleltárak szolgáltak, majd Simon Erzsébet (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) Teleki Andor emigrációján keresztül mutatta be az erdélyi arisztokrácia helyzetét a második világháborút követően. Nagy Emőke (Eötvös Loránd Tudományegyetem) egy nagyvárosi lakótelep társadalomszervezéséről és az ott élők életmódjának változásáról beszélt azt vizsgálva, hogy mi történik egy közepes méretű városban akkor, amikor szisztematikus városépítésre kerül sor. Bartha Zoltán (Babeş-Bolyai Tudományegyetem) a felekezeti váltás arányáról tartott előadást a 18. századi erdélyi nemesség körében család- és egyháztörténeti források, magánlevelezések kutatására alapozva. Olosz Levente az (Eszterházy Károly Egyetem) témája Krausz József cionista rabbi életének vizsgálata volt, s

ennek kapcsán arra a kérdésre kereste a választ, vajon mi volt az oka, hogy az elcsatolt területeken a cionizmus megerősödött és virágzásnak indult?

A délutáni szekciók előadásainak témakörei a művészettörténet, a nacionalizmus és kisebbségtörténet, a diplomáciatörténet és a művelődéstörténet egyes kérdéscsoportjait járták körül. András Szabolcs (Babeş-Bolyai Tudományegyetem) 20. századi erdélyi politika és teológia kapcsolatáról, illetve konfrontációjáról a Filioque-kérdésben tartott beszámolót. Harkai Ágnes (Babeş-Bolyai Tudományegyetem) a kolozsvári magyarság életében fontos szerepet betöltő *Keleti Újság* 1940–1944 közötti jobbratolódásáról beszélt, míg Szabó Csongor (Eötvös Loránd Tudományegyetem) a két világháború közötti székelyföldi helyhatósági választásokkal kapcsolatos kutatásairól számolt be. Szalai Ágnes (Pécsi Tudományegyetem) Teleki Mihály nevelés- és művelődéspártoló tevékenységét mutatta be, a szekció utolsó előadójaként pedig Tóth Gödri Iringó (Babeş-Bolyai Tudományegyetem) az erdélyi *Dolgozó Nő* lapjain megjelenő emancipáció, internacionalizmus és propaganda tekintetében kívánt adalékkul szolgálni a 20. századi erdélyi magyar sajtó történetéhez. A szekció-előadások befejezését követően a konferencia két bemutatóval zárult. Fazakas László alapító főszerkesztő, Olosz Levente munkatárs és Tőtös Áron rovatvezető az idén útjára indult *Erdélyi Krónika* online portált mutatták be a jelenlévőknek, melynek küldetése, hogy fórumot biztosítson az Erdély történelmével foglalkozó kutatók számára, ahol a történészek a szélesebb közönséggel is megoszthatják legújabb kutatási eredményeiket, kapcsolatba kerülhetnek szakmatársaikkal, valamint a tudományágat illető legfrissebb hírekről és eseményekről is értesülhetnek. Török Péter Budapest Főváros Levéltárának főlevéltárosa pedig az online Bihar-kutatás két elektronikus oldala: a *biharkutatas.hu*, illetve az *Új Nézőpont* online folyóirat céljairól beszélt. Ezeken a fórumokon össze szeretnék gyűjteni a Biharral, Bihar vármegyével foglalkozók számára a fellelhető tudományos és tudományos ismeretterjesztő adatokat, és hírt adni Bihar tudományos életéről, valamint létrehozni egy elektronikus szakkatalógust a közgyűjtemények adatbázisai alapján.

A rendezvény záróeseményére a második nap színhelyén, a Continental Hotelban került sor, ahol Tőtös Áron főszerző összegezte a két nap eredményeit és tapasztalatait, valamint felhívta a figyelmet arra, hogy az elhangzott előadások tanulmánykötetként, nyomtatott formában is megjelennek majd.

A konferencia a XXVI. Festum Varadinum rendezvénysorozat keretében, Magyarország Emberi Erőforrások Minisztériumának főtámogatásával és a Partiumi Keresztény Egyetemmel Partnerségben valósult meg.

Papp Csilla

SZ. JÓNÁS ILONA (1929–2017)

Amikor Sz. Jónás Ilonát tizennyolc éve, hetvenedik születésnapján megajándékozták kollégái egy tanulmánykötettel, enyém volt az a megtisztelő feladat, hogy szeretett tanáromat mindannyiunk nevében köszöntsem – ez megjelent a *Középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére* című kötet (1999) előszavaként. Most, hogy eltávozott közülünk és nekrológban kell méltatnom munkásságát, úgy látom, ma sem tudnám pontosabban összefoglalni róla kialakított mondandómat, ezért úgy döntöttem, idézem a köszöntő fontosabb részleteit, és ehhez fűzöm hozzá pályafutásának részletesebb értékelését.

„Sz. Jónás Ilona egy sajátos minőséget hozott életünkbe: a középkor szeretetét. Köszöntjük őt, aki hetvenévesen is ifjonti lendülettel, szenvedéllyel és lelkesedéssel küzd e rég letűnt kor emlékének, tanulságainak megőrzéséért, közvetítéséért. Ő a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék legrégebbi munkatársa, negyvenöt éve tanítja a leendő történelemtanárokat mindannak a pontos ismeretére, amivel az európai középkor ajándékozta meg a világot.

Honnan e gyöngéd szeretet, honnan e kitartó szenvedély? 1948-ban Miskolcon érettségizett, 1954-ben szerzett történész diplomát, ahol egy 'szakmai önéletrajzában' írja: 'Szabó Árpádtól kaptam a történelem iránti vonzódást, Győry Jánostól a középkor szeretetét, Gyóni Mátyás a történelmi kútfők és az igazság tiszteletére, Váczy Péter a források lelkének megszólaltatására tanított.' Előbb demonstrátorként, majd 1954-től tanársegédként dolgozott az ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszékén, a középkor tanítását szolgálták első jelentős szakmai publikációi: társszerzője az 1958-ban elkészített egyetemes történeti jegyzetnek, és ő állította össze az először 1971-ben megjelent és azóta három kiadást megért *Egyetemes történeti szövegyűjteményt*, amely mintegy három évtizeden át nélkülözhetetlen tananyag és élvezetes olvasmány az egyetemisták és a középkor iránt érdeklődők számára. [...] A középkorral foglalkozó történészek között sokan mondhatják el magukról – velem együtt –, hogy először az ő szemináriumain csodálkoztak rá a középkori falvak, városok, nemesi-fejedelmi udvarok, kolostorok, egyetemek világára, először ő érzékelte velünk olyan középkori gondolkodók nagyságát, mint Beda Venerabilis, Gerbert d'Aurillac, Abélard, Clairvaux-i Szent Bernát, Hugo de Sancto Victore, Assisi Szent Ferenc, Aquinói Szent Tamás vagy Bonaventura, s először ő engedett bepillantani olyan megkapó élettörténetek kulisszái mögé, mint Árpád-házi Szent Erzsébeté.”

Eddig az első idézet, mely összefoglalja Sz. Jónás Ilona egyetemi tanári munkásságának lényegét, amit csupán annyival kellene itt kiegészíteni, hogy 1985 és 1995 között tanszékvezető volt az ELTE Középkori Egyetemes Történeti

Tanszékén, ezután a Középkori Egyetemes Történeti Doktori Iskola irányítója lett. Energiáinak legjavát egyetemi előadásaira, szemináriumaira, szakdolgozatok és doktori disszertációk irányítására fordította, amihez további fontos feladatként hozzákapcsolódott a középkorral foglalkozó történeti munkák fordításainak szakmai ellenőrzése, jegyzetelése, gondozása, és a középkor népszerűsítése rádió- és TIT előadásokban. 1999-től „emerita”-ként vett részt a tanszék munkájában, még hosszú évekig. Jelentős szerepe volt a Károli Gáspár Református Egyetem középkori egyetemes történeti oktatásának megszervezésében is. Doktori hallgatóival visszavonulása után, betegsége idején is tartotta a kapcsolatot.

Sz. Jónás Ilona történetírói munkássága kapcsán érdemes elgondolkodni azon, hogy mit jelent a magyar történettudomány számára a középkori egyetemes történet kutatása. „A középkori egyetemes történelem művelői nem abban különböznek a magyar történelem specialistáitól – írtam 1999-ben –, hogy ők nem foglalkoznak a magyar témákkal, hanem abban, hogy azokat minden esetben az európai történelem részeként, egyetemes történeti meghatározottságaikat tekintetbe véve vizsgálják. Ez különösen kézenfekvő a középkori latin kereszténység történeténél, ahol egy széles körű nemzetközi kapcsolatrendszerre támaszkodó egyház hierarchiája, szerzetesrendjei, egyetemei, dogmatikája, liturgiája, szentkultuszai próbálták egységes civilizációvá összefogni a sokféle helyi és regionális sajátosságot. Minthogy a hatvanas-hetvenes évek Budapestjéről visszapillantva a középkori civilizáció ilyen általános szemléleti módja nem lehetett magától értetődő, különös jelentősége volt annak, hogy néhány oktató, köztük Sz. Jónás Ilona nagy szeretettel ráirányította az egyetemisták figyelmét a latin forrásokban, az európai irodalmi és művészeti emlékekben és a nemzetközi történetírás remekműveiben fellelhető kincsekre.”

Mindehhez hozzátehetnénk, hogy ez a szemlélet, sajnos, továbbra sem, vagy inkább megint nem magától értetődő. A középkori latin univerzalizmus iránt a kilencvenes években országszerte ígéretesen felébredő új lelkesedés az évezredforduló reprezentatív és túlzottan államosított millennium-ünneplései nyomán, az új évezredünkben hanyatlott. A hagyományőrzés, az őskeresés, a középkori királyok szünni nem akaró, büszke ünneplése mellett mintha megkopott volna az érdeklődés a középkori civilizáció egyetemes értékrendje, európai kapcsolatrendszere iránt. Háttérbe szorulni látszik a magyar történelem fő kérdéseinek egyetemes nézőpontból történő újragondolása, és bekapcsolása a mai nemzetközi történész-együttműködés fórumain folytatott szakmai vitákba, valamint az az igény, hogy magyar kutatók mértékadó módon szóljanak hozzá az egyetemes történelem különböző – a sajátunkétól távolabbi – kérdéseihöz.

Ebben az összefüggésben tanulságos áttekinteni, milyen történettudományos kutatást folytatott Sz. Jónás Ilona az ötvenes-hatvanas évek szűkös lehetőségei között, a francia történetírás új irányzatával kialakított kapcsolataira

támaszkodva. Miután első fontosabb cikkét 1959-ben *Párizs és a Jacquerie* elemzéséről jelentette meg a *Századokban*, bölcsészdoktori disszertációját 1961-ben ugyancsak Párizs társadalomtörténetéről írta: *Párizs kereskedő és iparúzó polgárságáról az 1313. évi adólajstrom alapján*, ennek eredményeit 1963-ban francia fordításban publikálta. 1966-ban kapott először hosszabb, öt hónapos külföldi ösztöndíjat Franciaországba. Párizsi kutatómunkája nyomán két hónapon keresztül Aix-en-Provence-ban tanulmányozta a levéltári forrásokat, és ott megismerkedett Georges Dubyvel, az *Annales*-iskola egyik vezető egyéniségével. Ez a szakmai kapcsolat évtizedeken át megmaradt, Duby is elismeréssel emlegette Sz. Jónás Ilona munkáit. E tanulmányút gyümölcse az 1968-ban, a *Századokban* megjelent cikke, *A középkori falvak elnéptelenedésének kérdéséhez egy provençe-i baillage 1343. évi összeírása alapján*, és ebben az időben állította össze az *Európa és Közel Kelet – IV-XV. század. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény, középkor I/1-II/2* első kiadását.

Az új francia történetírás gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint művelődéstörténeti módszereire támaszkodva, 1969-es brüsszeli és 1977-es párizsi levéltári kutatásai nyomán készítette el és védte meg 1977-ben *Párizs adófizető népessége a XIII–XIV. század fordulóján* című kandidátusi értekezését. A francia középkorkutatókkal kialakított együttműködését jelzik tanulmányai: *A világi értelmiség térnyerésének történetéhez. Az intellektuális munkához kapcsolódó mesterségek a XIII. század végig párizsi adólajstromokon* (1974), *Structure sociale de l'industrie textile parisienne à la fin du XIIIe siècle* (1975). 1986-ban egy szemesztert vendégtanárként Lyonban töltött.

Történetírói érdeklődése ebben az időben kiterjedt a kora újkori politikai gondolkodás területére is: írt tanulmányt a zsarnokölés hugenotta nézeteiről (1978), ő válogatta, majd vetette össze az eredetivel Jean Bodin *Az államról* írt könyvét, melynek magyar fordítása is neki köszönhető (1987). E témakörben készítette 1993-ban akadémiai doktori értekezését (*Az erőszak megnyilvánulási formái és irodalmi reflexiói a XVI. század második felében*), amit 1997-ben védett meg.

Noha a francia középkor volt érdeklődése középpontjában, történészi összehasonlító munkássága nem korlátozódott erre a területre. Legnépszerűbb könyve, *Árpád-házi Szent Erzsébet* három kiadást megélt életrajza (1986.) Erzsébet vallási ideálját a szerteágazó európai hagiográfiai források alapján mutatta be és helyezte el a 13. század vallási mozgalmainak összefüggéseiben. E könyv megírására tanszéki kollégája, H. Balázs Éva kérte fel, aki *Életek és korok* című sorozatában a hetvenes évek elejétől ráirányította a figyelmet az életrajz műfajára, a történetírásnak erre az ötvenes-hatvanas években méltatlanul elhanyagolt területére. Sz. Jónás Ilona számára is szerencsés felfedezés volt e történeti életrajz, melyben a középkori vallástörténetről, művelődéstörténetről, és egyúttal „egy XIII. századi női ideál” újszerű bemutatásáról az egyetemes történeti oktatásban felhalmozódott gazdag ismereteit is összegezni tudta. E könyv nyomán még több további tanulmányt is

készített a magyar szent királyok rokon témaköréről: *Az európai Szent István-kép kialakulásáról* (1989, 1991), a *Szent patrónus és a patriotizmus* kérdéséről (1990, 1992). Ugyancsak a középkori uralkodók újszerű, művelődéstörténeti alapozottságú megközelítése figyelhető meg két népszerűsítő könyvében: *A középkor nagy császárai* (1993) és a *Barbár királyok* (1994) áttekintette a kora középkor egész világát Hispániától Bizáncig, Itáliától az angolszász területekig. E munkálatok közben formálódott több évtizeden át dédelgetett terve, egy alaposan dokumentált fordításgyűjtemény és elemzés a kora középkori politikai gondolkodás legfontosabb műfajáról, az uralkodóükrökről – ez végül sajnos mégsem készült el.

Az új művelődéstörténeti módszerek jegyében a 90-es években egy további fontos új terület keltette fel érdeklődését: 1995-ben a középkori gondolkodás természetképéről tartotta habilitációs előadását, ezután éveken át a történeti ökológia kutatása felé terelte tanítványai érdeklődését. Fontosabb tanulmányai e tárgyban: *Természet és technika a középkori Európában* (1993), *Vadon és civilizáció. A középkori erdő világa* (1993), *A vízről a középkori írások nyomán* (1998), *Kolostorkert a barokk korban* (1999), *Középkori gyümölcsöskertek* (2000), *Az egyszarvú a középkor vallásos szimbolikájában* (2008).

A Közép- és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék akkori oktatóinak közös munkájaként születő, az én szerkesztésemben megjelent kétkötetes egyetemes történeti tankönyv, az *Európa ezer éve: a középkor* (2004) új alkalmat adott Sz. Jónás Ilonának kedves történeti témái áttekintésére: ő mutatta be az angolszász és az ír kereszténységet, a Karoling állam, egyház és kultúra történetét, a 12. századi reneszánszt, az egyetemek, summák és katedrálisok világát, és az itáliai reneszánsz kezdeteit. 80. születésnapjára két tanszéki kollégája, Nagy Balázs és Novák Veronika egy szép kötetet állított össze tanulmányaiból, *Sokszínű középkor. Természet – társadalom – kultúra a középkori Európában* címmel (2010), melyben hat témacsoportba rendeződtek a – fentiekben részben bemutatott – szép esszék (összesen harmincegy): a természet világa; változó mentalitás – változó társadalom; műveltség, iskolák – kelet és nyugat; szentek mint társadalmi ideáltípusok; egy középkori nagyváros társadalma; politikai irodalom.

Ha belegondolunk, volt mit szeretni, értékelni ebben a színes világban. És van mit megbecsülni, értékelni ebben a „megértő, magyarázni igyekvő történetírásban”, mely „példát adott arra, hogy a magyarságot és egyetemességet a középkor kultúrájában nem lehet egymástól különválasztani” – ahogy Marosi Ernő írta e tanulmánygyűjtemény előszavában. Sz. Jónás Ilona egész életén át arra törekedett, hogy megismertesse, megszerettesse ezt a világot – ekként örizzük emlékét.

Klaniczay Gábor

HANDBUCH CHRONIKEN DES MITTELALTERS

Szerk. Gerhard Wolf – Norbert H. Ott
De Gruyter, Berlin–Boston 2016. 1042 oldal

A szerkesztők (Norbert Ott és Gerhard Wolf, Universität Bayreuth) által jegyzett bevezető tanulmány nemcsak a történeti műfajok vázlatos áttekintését nyújtja az ókortól a kötet időhatáráig, a 16. századig, hanem egyúttal a középkori történetírást sokat vitatott műfaji meghatározásaiba, térbeli és időbeli felosztásába is bevezet. A kötetnek mindvégig hangsúlyos részét alkotják a lábjegyzetek, mivel összesített irodalomjegyzék híján ezekből lehet tájékozódni a legfrissebb szakirodalomról. Már a bevezető tanulmány meggyőzi az olvasót, hogy a középkori historiográfiára vonatkozó kortárs publikációknak az áttekintése is lehetetlen; a medievisztika egyik legtermékenyebb és leggyorsabban fejlődő rész diszciplínájáról van szó. A kézikönyvek, segédletek közzététele jórészt még mindig nemzeti keretek között folyik, igaz régóta már internetes honlapokon is (www.geschichtsquellen.de, www.narrative-sources.be). Már a 11 kötetes *Repertorium fontium* vállalkozása megmutatta, hogy a középkori historiográfiáról áttekintés csak nemzetközi együttműködésben adható, így vállalkoztak a szerkesztők ennek a kötetnek a kiadására is, 26 szerzővel. Mára elfogadottá vált, hogy a kézikönyvek kilépnek a latin nyelv keretei közül, s kitekintenek az Európán kívüli területekre. (The Oxford History of Historical Writing: 400–1400. II. Szerk. Sarah Foot – Chase F. Robinson. Oxford 2012. Ebben a cseh–lengyel–magyar fejezetet Berend Nóra írta. Személyi átfedést csak Sverre Bagge szerzősége jelent a skandináv forrásokról.) Jelen kötetbe is így kerül be egy-egy fejezet az arab (Kurt Franz, Universität Tübingen) és az indiai-perzsa krónikaírásról (Stephan Conermann, Universität Bonn), ugyanakkor ezeknek az irodalomnak kapcsolata az európai középkori történetírással egyáltalán nem került szóba – a bizánci fejezet egy utalásától eltekintve. A közelmúlt nagy összefoglaló munkái (Encyclopedia of the Medieval Chronicle. III. Szerk. Graeme Dunphy. Leiden 2010.) után érthető, hogy a szerkesztők témaválasztása a kevésbé ismert, illetve az utóbbi évtizedekben reflektorfénybe került témakörök és területek bemutatására irányult a skandinávtól az ibériai krónikáig.

A klasszikus, nagy átfogó témák bemutatására tulajdonképpen csak két tanulmány vállalkozott. Alheydis Plassmann (Universität Bonn) a középkori latin „nemzeti” (origo gentis típusú) történetírást tekintette át Jordanestől Saxo Grammaticusig, míg Roman Deutlinger (Bayerische Akademie der Wissenschaften) a 10–13. századi német területek világkrónikáiról adott egy összefoglalást. A terület megválasztása nem véletlen, hiszen az Ottók, Száliak és Staufok császárságának részéről a Római Birodalommal és kora középkorral való folyamatosság tudatos ápolása ösztönző hatással volt a műfaj művelésére. Persze a közönség a rövid és világosan eligazító munkákat kereste, így érthető, hogy miért a legrovidebb krónika, Honorius Augustodunensis *Imago mundi*-ja érte el a 300 másolatot. A világkrónikák egy különleges elágazása a pápa-császár krónikák, amelyeket Heike Johanna Mierau (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg) tekintett át. A műfajt sokáig lenézték, s csak az újabb évtizedekben helyezték irodalomtörténeti és társadalomtörténeti kontextusba. Ennek a műfajnak magában álló magyarországi változata a Vizkelety András által újra „felfedezett” Utino-féle bibliai történet és pápa-császár krónika tucatnyi 15. századi latin és német kézirat, amikor egyébként is a legnépszerűbbé vált e műfaj. A kedveltségét mutatja, hogy Mierau a műfaj közel 1000 kéziratának katalógusát tette az interneten 2006-ban hozzáférhetővé. Utino művét háromszor is említik a kötetben, de egyszer sem derül ki, hogy a pápa-császár függelék már nem magának Utinónak az alkotása, hiszen ő 1366-ban meghalt. A műfaj már

azért is érdekes, mert nyitott voltával szinte ösztönözte a folytatókat az időben következő pápák és császárok bejegyzésére, aminek köszönhetően ugyanazon mű egyes kéziratai is bizonyosan különböznek egymástól. A szoros tartalmi kapcsolódás miatt itt kell megemlíteni Tobias Tannebergnek (Technische Universität, Dresden) a családfák és uralkodói leszármazási fáknek a kéziratok, leginkább a világkrónikák és pápa-császár krónikák vizuális kultúrájában játszott szerepéről szóló tanulmányát.

A késő középkori és kora újkori német nyelvű krónikairodalommal 11 tanulmány foglalkozik. Ezek sorában megismerkedhetünk a német nyelvű történetírás 11–12. századi kezdeteivel (Stephan Müller, Universität Wien); a 13. századi német világkrónikákkal (Mathias Herweg, Universität Karlsruhe), Heinrich von Münchennel az Utinó-féle krónika kapcsán is emlegetett világkrónikájával (Norbert H. Ott); a braunschweigi és mecklenburgi rímes krónikával (Gesine Mierke, TU Chemnitz); a bajor és osztrák dinasztikus és tartományi történetírás alapítás mítoszaival (Joachim Schneider, Johannes Gutenberg-Universität Mainz). Távolabbi kitekintésre hívnak a svájci és a német lovagrendi történetírást átfogóan bemutató írások (Regula Schmid, Universität Bern; Arno Mentzel-Reuters, MGH München). A virágzó világi városi történetírás termésének bemutatása során a nemesi családi krónikákat (Gerhard Wolf, Universität Bayreuth), Ulrich Richental konstanzi zsinati krónikáját (Thomas Martin Buck, Pädagogische Hochschule Freiburg) ismerhetjük meg, míg Peter Johanek (Westfälische Wilhelms-Universität Münster) a városi történetírás átfogó képét tárja az olvasó elé. Thomas Alexander Bauer az általa monografikusan is feldolgozott 1475-ös *Landshuter Fürstenhochzeit*, György bajor herceg és Jagelló Anna esküvőjét, és a rákövetkező örökösödési háború forrásait mutatja be. Az egyik fő forrás – a Mátyás–Beatrix esküvőt is megörökítő Hans Seybolt kapcsán – említést nyer egy a kéziratban található, de itt nem azonosított „magyar” krónika, aminél pedig utalni kellett volna a Grzesik tanulmányában egyébként szereplő Heinrich von Mügel *Ungarnchronik*jára.

Az „európai krónikák” fejezetben 9 tanulmány olvasható, köztük a minket legközelebb érintő kelet-közép európai területről a lengyel–magyar krónika kapcsán nálunk jól ismert Ryszard Grzesik (Poznań) írása. A cseh, lengyel és magyar késő középkori historiográfia korrekt, bár éppen magyar vonatkozásban nem mindig a legújabb szakirodalmon nyugvó adat gazdag összefoglalóját nyújtja. Az orosz fejedelemségek történeti irodalmának értő bemutatását Font Márta (Pécsi Tudományegyetem) jegyzi, míg a bizánci történeti irodalmat Julianus Africanustól a közel száz példányban fennmaradt, erotikus epizódokkal színesített Manasses-féle verses krónikáig Sergei Mariev (Ludwig-Maximilians-Universität München) tekintette át, a magyar bizantinológusok közül egyedül Orosz Lajosra hivatkozva.

A magyar olvasó számára jól hasznosíthatóak a nyugat-európai történetírásokkal foglalkozó fejezetek. Mintaszerű a budapesti Közép-Európai Egyetemen is gyakran megfordult Sverre Bagge (Universität i Bergen) tanulmánya a skandináv országok irodalmáról, s különösen tanulságos az írott krónikák és a szóbeli hagyomány viszonyát forráskritikai szempontból vizsgáló alfejezete. Bagge tanulmánya során felmerül, hogy ha (közel) azonos szempontok szerint (anyanyelv és latinitás, világi és hagiografikus irodalom, írott és orális kultúra, szent és világi életrajzok, krónikák és társadalom viszonya) vizsgálták volna az egyes szerzők a rájuk bízott korszakot, akkor a könyv egésze is koherensebb és didaktikusabb lett volna.

Hasonlóképpen jól szerkesztett tanulmányok olvashatók a holland, angliai, itáliai és ibériai krónikákról. A holland fejezetben Geert H. M. Claassens a legfontosabb holland nyelvű krónikákat mutatja be. Külön figyelmet szentel a *Speculum historiale*n alapuló Jacob van Maerlants krónika Mohamedet és az iszlámot tárgyaló fejezeteinek, valamint annak a kérdésnek, hogy a történeti műfajokban miért maradt meghatározó a verses forma egészen a 14. századig. Graeme Dunphy (Hochschule für angewandte Wissenschaften

– Würzburg-Schweinfurt) angol fejezete szinte a lehetetlenre vállalkozik (609–662.) az ír, angol, skót latin és nemzeti nyelvű, ideértve a franciát is, történetírói hagyatékának az áttekintésekor, amit csak néha tudott elemzőbb részekkel, például Geoffrey of Monmouth és a Brut-hagyomány részletesebb bemutatásával változatosabbá tenni. Hasonlóképpen hatalmas feladatra vállalkozik Brigitte Burrichter (Universität Würzburg) a francia nyelvű középkori historiográfia vázlatának a megírásakor (663–706.). A szerző jól súlyozva és válogatva emel ki korszakokat (keresztes háborúk kora), szerzőket és műveket (Grandes Chroniques de France, Froissart, Philippe de Commines), vagy témákat (a népnyelvű irodalom és a publikum, a vers és próza forma változása). Cristian Bratu (Baylor University, Waco, Texas) világosan tagolt összefoglalása olvasható az itáliai egyházi és világi krónikákról, magyar vonatkozású (Buonaccorsi, Carbone), de sajnos nagyon vázlatos kitekintéssel az Itálián kívül alkotókra. Heidi R. Krauss-Sánchez (Madrid) a hispán irodalmat bemutatva a hangsúlyt Hispánia területi, etnikai, nyelvi és kulturális összetettségére és sokféleségére helyezte, innen az írás címe is *Mater Hispania*. Meggyőzően tájékoztat a vizigót, latin, zsidó és arab irodalom történetírásának a tendenciáiról, kölcsönhatásairól, a hispán történelem olyan kulcsfontosságú fordulatairól, mint a Kézai Simon figyelmét sem elkerülő Las Navas de Tolosa-i keresztény győzelemmel végződő ütközetről, vagy a zsidók kiűzéséről.

A kötet, s ez a tanulmányok jó részéről elmondható, rendkívül hasznos bevezetés a téma iránt érdeklődő szakembereknek, egyetemistáknak, sőt termékenyítően hathat a hazai hasonló tárgyú vizsgálatokra. Ugyanakkor nem lehet említés nélkül hagyni a szerkesztés számos hiányosságát, a belső keresztutalások, a szerzők bemutatásának elmaradását, a lektorálás alkalmankénti elszigettségét. Ennek az impozáns kézikönyvnek természetesen ott van a medievista könyvtárak polcain a helye.

Veszprémy László

Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba – Pálffy Géza

CORONATIO HUNGARICA IN NUMMIS

A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai (1508–1916)

MTA BTK Történettudományi Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum

Bp. 2016. 414 oldal

Amikor száz évvel ezelőtt, 1916. december 30-án a budavári Nagyboldogasszony templom oltára előtt Csernoch János esztergomi érsek IV. Károly fejére helyezte a Szent Koronát, még senki sem sejtette, hogy ez lesz az utolsó magyar királykoronázás. Az esemény arra indította Gohl Ödönt, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának numizmatikusát, hogy ebből az alkalomból – mintegy négyszáz évre visszatekintve – összegyűjtse és közreadja a magyar uralkodókoronázások numizmatikai emlékeit. Az utolsó magyar királykoronázás centenáriuma az MTA BTK Történettudományi Intézet 2012 nyarán megalakult Lendület Szent Korona Kutatócsoportja mintegy fél évtizedes kutatómunka eredményeként – Gohl alapművének nyomdokain haladva – megjelentette a koronázási érmei teljességre törekvő katalógusát. Munkájuk az 1508 és 1916 közötti időszak 24 király-, királynő- és királynékoronázása kapcsán kibocsátott érmei és zsetonok csoportját tárja az olvasók elé – bőséges

történeti háttéranyaggal. A kötet olvasói nem csupán egy szép kiállítású katalógust, de egy tartalmas szakmunkát vehetnek kézbe.

Már maga a kettős címadás is célirányos. Míg a rövidebb, latin nyelvű cím mindenki számára érthető kíván lenni (rövidítése mellesleg lehetőséget ad a katalógus könnyebb citálására – CHIN – is), addig a bővebb magyar nyelvű cím pontosan felrajzolja a mű tartalmát az időbeni határokkal együtt. A keménykötésű, több mint ezer színes fényképpel illusztrált katalógusban a bemutatott veretek mérethű fotói mellett egykorú metszetekről és festményekről készült színes mellékleteket is találunk.

A kötet hatalmi és művészeti reprezentációról szóló, rendkívül igényes, adatgazdag bevezető tanulmányát *Régi hagyományok – új kihívások* címmel Pálffy Géza írta. Először a koronázások helyszínének problémája kerül tárgyalásra, hiszen az ősi koronázóváros, Székesfehérvár 1543-ban török fennhatóság alá került. A magyar tanácsosok 1561-ben I. Miksa koronázásának színhelyéül a Bécshez közeli szabad királyi várost, Pozsonyt javasolják, amely az ország igazgatási székhelye mellett így koronázóvárossá is lesz. E különleges szerepét egészen 1830-ig meg is tartja, bár közben katonai és politikai megfontolások alapján Sopronban és Budán is történnek koronázások. 1867-től végleg megváltozik a helyszín, az utolsó négy koronázásra az új fővárosban, Budán, illetve Budapesten kerül sor.

Az 1563. évi koronázást megelőzően a szervezőknek számos szertartási és politikai-reprezentációs kérdést kellett tisztáznuk. A főpapok és a nagyurak ugyanis határozottan kijelentik: a koronázásnak a magyar nemzet ősi szokásai szerint kell zajlania. Míg azonban az egyházi részhez – vezérfonalként – adott a római szertartáskönyv, a világi koronázási rendtartás elemeit előbb össze kell gyűjteni, majd ki kell alakítani sorrendjüket, tartalmukat, végül pedig mindezt adaptálni az új helyszínekre. Az elkészült „forgatókönyv” összességében sikeresnek mondható, hiszen a koronázások innentől mindvégig e szerint zajlanak. Ekkor kerül rögzítésre az is, hogy a koronázási menet vonulása közben zsetonokat szórnak a nép közé. Ezek a szóró-zsetonok kevésbé értékes, kisebb ezüstök voltak – az aranyakat és a nagyobb ezüstöket a reprezentatív ajándékozás céljára fordították. A koronázási szertartás során kezdetben az egyházi dominancia érvényesült, idővel azonban – egy szükségszerű kompromisszum nyomán – az esztergomi érsek és a nádor már együtt helyezték a koronát az új király fejére.

Egyedi mozzanata a koronázás világi részének a kardvágás, amely szertartás a magyar őstörténetből ered. A koronázódombra fellovagló király a négy világtáj felé sújt kardjával, jelezve: országát minden rátámadó ellenséggel szemben megvédelmezi. E gesztusnak számos esetben valódi háborús aktualitása volt – elegendő csupán a hódoltság korára, a Pragmatica Sanctio utáni helyzetre, vagy az 1916-os „nagy háborúra” utalni. A jelzett esemény először III. Károly 1712-es koronázásakor került emlékéremre, majd 1916-ig még számos alkalommal. Az állami reprezentációt – a Magyar Királyság államiságát, politikai jelentőségét, hagyományait és függetlenségét – megjelenítő másik látványos mozzanat a koronázási zászlók felvonultatása a koronázási menetben. Igen érdekes ívet rajzol a körülhordozott zászlók köre. 1563-ban a Magyar Királyságé mellett Bulgária, Bosznia, Szerbia, Szlavónia, Horvátország, Dalmácia lobogóit vitték. Az 1572-es menetben ez kiegészült Galícia, Lodomeria, Kumánia/Kunország zászlajával. Egészen 1830-ig ezt a tíz lobogót használták, majd 1867-ben csatlakozott hozzájuk a „visszatért” Erdély zászlaja is. Látványos voltak ellenére a nemzeti lobogók csak 1867-ban kerültek fel először koronázási emlékéremre.

A magyar uralkodókoronázások érmeiről és zsetonjairól Soltész Ferenc Gábor és Tóth Csaba írt elmélyült tanulmányt. Dolgozatuk nyitányában áttekintést adnak a koronázási numizmatika hosszú és tartalmas, a 18. század elejétől napjainkig – az egyedi közlésektől az összefoglaló munkáig – húzódó kutatástörténetéről. Egyetlen, tágas panteonban láthatjuk ezáltal mindazon tudósok portréját, akik a szakterület fejlődéséért a legtöbbet tették.

Dolgozatuk másik része a különféle érmeknek a koronázások egyházi és világi szertartásaiban betöltött szerepét taglalja. Az *Opferpfennig*-et – vagy felajánlási érmet – az egyházi szertartás folyamán adományozta a megkoronázott király az oltárra. Ezek a 16. században még forgalmi pénzek, aranyforintok voltak, a későbbiekben azonban súlyos, csupán néhány példányban vert aranyérmek léptek a helyükbe. A nép közé szórt érmék – *Auswurfmünzen* – nevüknek megfelelően eleinte szintén forgalmi pénzek voltak, míg egy átmeneti időszakot követően, a 17. század elejétől immár az eseményt feliratukban közlő, nemesfém koronázási zsetonok váltották fel őket. Megszerzésükért – amint azt a kötet számos metszete megjeleníti – minden alkalommal közelharc dúlt a nézők között, hiszen nemesfémtartalmuk lehetőséget adott az ünnepi evés-ivás finanszírozására.

A koronázási érmek fejlődésének áttekintése során képet kapunk arról, hogy a tárgyalta, több mint fél évezredben a koronázási szertartások során feladatot ellátó érmek milyen pályát futottak be: éremképeik, felirataik tartalma és nyelve, technikai kivitelük és súlyuk hogyan változott.

A koronázáshoz szervesen nem kapcsolódó, az eseményeket, elvárásokat, személyi kvalitásokat megörökítő, művészi színvonalú emlékérmeken a szerzők egyes uralkodók esetében előre rögzített elveken alapuló képi programokat ismertek fel. I. József koronázása (1687) a török elleni felszabadító háború idejére esett, így nem véletlen, hogy az örökös királyság igényének alapját – a fegyverrel megszerzett országot – az érem tervezői a hadi sikerek és eredményeik bemutatásával igazolták. III. (császárként VI.) Károly éremképeit a hajdani birodalom újraegyesítésének szimbolikája uralja. Feleségét, Erzsébet Krisztinát – nem véletlenül – az okos szépség, míg Mária Teréziát a birodalom megvédésére irányuló törekvés – a harcias királynő eszméje – motiválta. Mindez érmeik képi anyagában is kifejezésre jutott.

A katalógusrész az uralkodók megkoronázásának sorrendjét követi. Minden uralkodó esetében négy, illusztrációkkal ellátott egységet alakítottak ki a szerkesztők: benne az uralkodó vázlatos életrajzát, koronázása rövid leírását, numizmatikai bevezetőt és éremleírásokat találunk. Utóbbiak a (még) létező, kézbe vehető darabok, illetve jól dokumentált, megfelelő minőségű fényképek alapján készültek.

A közölt érmek többnyire köralakúak, emellett néhány csegely és ovális érmen túl füles, illetve átlukasztott változat is felbukkan, jelezve: az utóbbiak a ruházat díszeként is szolgálhattak. A koronázási érmek tömege szintén tág határok között szóródik: az alig 1 grammos zsetonoktól a közel 15 dekát nyomó emlékéremig terjed a skála.

Az érmek leírása feltűnően alapos, a közölt adatok köre (sorszám, éremfénykép a közölt darab azonosítójával, az elő-, a hátlap és a perem leírásai, típus/altípusok, megjegyzés, művész- és/vagy kibocsátónév, vonatkozó irodalom) megfelel a szakmai elvárásoknak. A láthatóság érdekében a 30 mm-nél kisebb átmérőjű darabok fényképe nem csupán méretarányos, de nagyított változatban is közlésre került. Része a leírásoknak az érmek fizikai paramétere (méret, súly) – több darab esetén ezek tartományai is. Ahol lehetett, megadták az adott típusal párhuzamba állítható korabeli forgalmi pénzkategóriákat, vagy egyéb más numizmatikai jellemzőket.

Nem vállalkoztak ugyanakkor a szerzők a gyűjtőket elsősorban érdeklő kérdés megválaszolására: mennyire ritkák az egyes darabok? A kötet bemutatóján a téma iránt érdeklődőknek a papíralapú szakirodalom mellett az internetes honlapok látogatását javasolták. Aki a tárgykörben a katalógustól vár segítséget, csupán a *Függelék*ben közölt súlyadatokra támaszkodva vonhat le következtetéseket.

Végül ugyancsak a *Függelék*be kerültek az érmeken olvasható latin és német feliratok fordításai, a pre-decimális mértékegységek értelmezését segítő metrológiai segédlet, az egyes éremtípusok súlyadatainak forrásközlései, az uralkodók zsetonjainak feliratait összehasonlító

táblázatok, a művészek nevei az általuk készített érmek sorszámaival, a közölt illusztrációk listája, a rövidítésjegyzék és egy kétrészes irodalomjegyzék (szakirodalom, illetve árverési jegyzékek listája).

Túlzás nélkül állítható, hogy a belbecs és külcsín harmóniáját magán hordozó, *Coronatio Hungarica in Nummis – A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai (1508–1916)* címmel megjelent katalógus interdiszciplináris mű. Szintetizálja a numizmatika mellett a történettudomány, a történeti ikonográfia és a levéltári kutatás célirányos eredményeit. A végeredmény egy rangos, nemzetközi szinten is versenyképes mű, melynek érdeklődve várjuk a szerzők szándéka szerint 2018-ban megjelenő angol nyelvű változatát.

Soltész Márton

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNETE III.

Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919

Szerk. Hermann Róbert
Zrínyi, Bp. 2016. 488 oldal

1984-ben jelent meg az utolsó, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársai és a magyar hadtörténész-gárda által készített, kétkötetes összefoglalás Magyarország hadtörténetéről. Az eltelt több mint három évtized alatt felnőtt egy új kutatói gárda – új szemlélettel, a rendszerváltozás óta új kutatási szempontokkal, lehetőségekkel és látásmóddal –, amely elérkezettnek látja az időt egy napjaink színvonalát, naprakész kutatási eredményeit és megváltozott szemléletét prezentáló, többkötetes szintézis összeállítására. Amint a mostani kötet *Bevezetőjéből*, a szerkesztői előszóból megtudhatjuk, a négykötetesre tervezett sorozat, a *Magyarország hadtörténete* az előzőekhez képest más korszakolással és más hangsúlyokkal mutatja be a nagyközönségnek a teljes hadi történiáját. Az első a honfoglalás előtti idősakkal kezdődik és az 1526. évi mohácsi katasztrófával zárul, a következő Moháctól az Oszmánok kiűzéséig, az 1716–18 közötti Habsburg–Oszmán háborút lezáró pozsareváci békéig tekint át az eseményeket. A jelenlegi, a sorozat részeként kiadott harmadik kötet az Oszmánok kiűzésétől az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a történelmi Magyarország 1918. évi felbomlásáig és a magyarországi Tanácsköztársaság, valamint az oroszországi polgárháborúban résztvevő magyarok tevékenységéig foglalja össze a magyar hadügyet, a negyedik kötet a trianoni békediktátumtól Magyarország NATO-csatlakozásáig és az azt követő külföldi katonai szerepvállalásokig.

E mostani, kiváló tematikájának legfőbb sajátossága, hogy az ország történetének olyan időszakát tekintti át, amikor az politikai függetlenségét elveszítve birodalmi keretek között, a Habsburg Monarchia részeként működött, ráadásul 1718–1848 és 1849–1867 között két vagy több részre szabdalva, 1848–49-ben és 1867–1918 között egységes államként. Hermann Róbert szerkesztői előszava foglalja össze, hogy a szerzők milyen, a korábbiakhoz képest új szemléletmód, mentalitás alapján gondolták újra Magyarország hadtörténetének kérdéseit, törekedve arra, hogy a témák kifejtése során elkerüljék a csapdát, miszerint a rendszerváltozás előtti politikai okokból népszerűbb témák most ne kapják meg a fontosságukhoz képest túlzott hangsúlyt.

A mostani kötet kapcsán kiderült: ugyancsak a szerzői szándékoknak eleget téve sikerült szakítani a korábbi összefoglalókat jellemző „függetlenségi” szemléletmóddal. Ez a magyarázata, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc története a korábbiaknál az egészhez képest rövidebb terjedelmet, viszont a 18. századi dinasztikus háborúk, a napóleoni háborúk, valamint az első világháború nagyobb hangsúlyt kapott. A szemléletbeli újdonságot az jelenti, hogy a kutatás a Rákóczi-szabadságharcot lezáró időszaktól az 1848–49-es szabadságharcig elveti az önálló magyar haderő megszűnésének teóriáját, mert bebizonyosodott: összbirodalmi keretek között hol alárendeltebb, hol hangsúlyosabb részként, de folyamatosan működött. Végül, a magyar hadtörténetírás szakított a háborúk történetének – és tegyük hozzá: ideológiai mozgatóinak – kizárólagos bemutatásával is. Azonos hangsúllyal tárgyalja a szervezeti kérdéseket, a logisztikát, a felső vezetést, a hadkiegészítés rendszerét, s olyan témákat, melyeknek kutatása a korábbiakhoz képest új eredményeket hozott, például az életmód-, a viselet-, a mentalitás-, a tudománytörténeti és nem utolsósorban a gazdaságtörténeti aspektusokat. Öröndetes módon sikerült további két buktatót elkerülni, ami arányaiban kiegyensúlyozott kötetet eredményezett. Egyrészt napjaink egyik leginkább kutatott területe (legalábbis Magyarországon), a társadalomtörténet nem vált a kötetben egyeduralkodóvá, a szerzők hasznosították a napjainkban háttérbe szoruló gazdaságtörténeti, s a kevésbé kutatott tudomány- és technikatörténeti vonatkozásokat is. Másrészt szerencsés módon a divatos kutatási témák (például: propaganda, életmód, mindennapi élet) arányaiban nem kaptak túlzott mértékben teret.

Czigány István a Magyar Királyság 18. század eleji hadügyi berendezkedésének kérdéseit, a császári-királyi hadsereg működését, ellátását, a magyar alakulatok összbirodalmi hadseregbeli szerepének aspektusait, a dinasztikus, törökellenes háborúkban való részvételüket tárgyalja, különös tekintettel a huszárokra, mint megbecsült és hatékony, speciálisan magyar eredetű fegyvernemre.

A magyar csapatok és katonák szerepét a Habsburg birodalmi hadseregben Mária Terézia uralkodását követően a Napóleon-ellenes háborúk végéig Lázár Balázs tekintette át. Nagy feladatra vállalkozott, amit kitűnően oldott meg, hiszen a magyar történelem egyik legkevesbé kutatott időszakáról van szó, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a bécsi kongresszusról készített 200. évfordulós kiállításon (*Európa Bécsben. A bécsi kongresszus, 1814/15*) a kollégák a történeti háttérter primer levéltári források alapján kellett, hogy áttekintsék, mert az osztrák történetírás is mostohán bánik a korszakkal. Ráadásul, egy jóformán háborús eseményeket tekintve állandósult, ezzel párhuzamosan modernizációs törekvések sorozatát felvonultató időszakról van szó, melyet folyamatában és nemcsak politikai, katonai, hanem gazdasági összefüggéseiben kell értelmezni, ahogyan Lázár Balázs is ezt a metódust alkalmazta. A Szent Szövetség időszaka (1815–1848) politikai elitjének legfontosabb felismerése, mint ahogyan arra Hermann Róbert rávilágított a korszak hadtörténetét összefoglalva, hogy (a törékeny) európai hatalmi egyensúly nem tartható fenn tovább az állandó katonai konfliktusok lezárása nélkül. Az 1848-as bécsi kongresszus megállapodásai több mint fél évszázadon át, ha békét nem is, de működőképes egyensúlyi politikai rendszert tudtak teremteni. A katonai kihívást a Monarchia hadserege számára ugyanakkor az 1820-ban, 1831-ben, majd 1848–49-ben birodalomszerte fellángoló felkelések, szabadságharcok jelentették.

Az önálló nemzeti haderő megteremtésének reformkori előzményeit Molnár András ismertette. A nemzeti haderő erőfeszítéseit, a '48–49-es hadjáratok pontos eseménytörténetét a társadalmi, politikai átalakulások tükrében, valamint a nagyközönség előtt kevésbé ismert katonai eseményt: a magyarországi katonaság birodalmi felhasználását az észak-italiai háborúkban pedig a kötet szerkesztője foglalta össze.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc örökségeként felfogható magyar katonai emigráció törökországi, észak- és dél-amerikai, itáliai tevékenységét, két évtizedes politikai szerepvállalását (a független Magyarország megteremtéséért) Kedves Gyula összefoglalásából ismerhetjük meg. Csikány Tamás a szabadságharc vége és a kiegyezés közötti időszak császári hadseregének át-, illetve a magyarországi kiegészítésű ezredek újjászervezését, az erdélyi határőrezredek megszüntetését, a hadügy szinte minden területét érintő reformok magyarországi vonatkozásait, s egy újabb háborús időszak eseménytörténetét: az 1859. évi itáliai háborúban a magyar ezredek részvételét, az 1864. és az 1866. évi háborúk históriáját írta meg.

A dualizmus időszaka és az első világháború teljes katonai történetének összegzésére Balla Tibor és Pollmann Ferenc vállalkozott a kiegyezéstől a Tanácsköztársaság végéig, Krámlí Mihály pedig a császári (és) királyi haditengerészet történetét foglalta össze. Ebben az időszakban folyamatosan napirenden volt a császári és királyi haderő osztrák és magyar hadseregre történő bontása a poroszoktól 1866-ban elszenvedett vereség következtében bevezetett hadseregreform okán, a kiegyezést megelőző követelések hangoztatásakor azonban a császári politikai vezetés ettől mindvégig mereven elzárkózott. Emiatt a magyar politikusok a közös hadsereg rovására a nemzeti haderőnek tekintett, 1868–69-ben gyalogos- és lovascsapatokból felállított magyar királyi Honvédség jelentős szervezeti fejlesztésére, létszámának növelésére, a felszerelés és a fegyverzet színvonalának emelésére törekedtek, s hogy a Magyarországról sorozott ezrekben minél több magyar tiszt szolgáljon. A könyvnek talán ezek azok a fejezetei, melyek a leginkább építettek a társadalomtörténeti összefüggésekre, különös tekintettel a tisztikarra. Az első világháború magyar vonatkozásai a hadszíntereken folyó események korrekt felsorakoztatásával kerültek bemutatásra. Mindvégig szem előtt tartva, hogy a Monarchia háborús politikájába és katonai cselekvési „programjába” szervesen illeszkedjen, és ezáltal nemcsak érthetővé, hanem az összbirodalmi motivációkat tekintve értelmezhetővé váljon a magyar katonai szerepvállalás. Hiszen e nélkül többek között a veszteségi arányok sem érzékelhetők (az elszenvedett kárt – nagyon átgondolt módszertani eszközök figyelembe vételével – csak becsülni lehet, pontos nagyságát ugyanis sem a kortársak, sem az utókor nem tudta felmérni a katonai és polgári adminisztráció által készített dokumentáció megsemmisülése, selejtezése miatt).

Nem volt könnyű helyzetben Pollmann Ferenc, amikor a Károlyi-korszak katonai és a magyarországi Tanácsköztársaság hadügyi politikájának megírására vállalkozott. A téma kutatását ugyanis a rendszerváltás előtt ideológiailag befolyásolták, utána pedig egészen napjainkig, a trianoni trauma máig kellően fel nem dolgozott mivolta miatt a napi politika, a sajtó és a publicisztika is véleményt nyilvánít erről az időszakról (talán elég, ha csak Károlyi Mihály történeti szerepének megítélésére utalok). Ez a tudományos kutatást ugyan nem befolyásolja, de a kutatási eredmények korrekt, mértéktartó hangnemben tolmácsolt elfogadtatását a közönséggel nem könnyíti meg. Pollmann Ferenc összefoglalója okkal lehet a továbbiakban kiindulópont a kérdés után érdeklődők számára.

Kolontári Attila a magyar internacionalisták 1917–1922 közötti szerepvállalását foglalta össze az oroszországi polgárháború összefüggésrendszerében. A kérdés az elmúlt időszakban új rendszerbe helyeződött azáltal, hogy a kutatás igyekezett feltárni a magyar hadifoglyok oroszországi sorsát, a körükben végzett agitáció valós történetét, eredményeit. Gyökeres szemléletváltás történt annak megválaszolásában, hogy miért csatlakoztak tömegesen a hadifoglyok a bolsevikokhoz. „A forradalmi messianizmust” felváltotta a valós indok: „számosan voltak olyanok is, akik a táborokban uralkodó nyomorúságos, elviselhetetlen körülmények miatt” tették ezt.

A kötet utolsó negyedének tematikáját a történeti muzeológia területére érkezve a korszak tárgyi kultúrájának bemutatása adja. Megtaláljuk benne a fegyverzettörténeti (Kedves

Gyula, Lugosi József), numizmatikai (Makai Ágnes), viselettörténeti (Ságvári György) és zászlótörténeti (Cs. Kottra Györgyi) vonatkozásokat. A tárgyi emlékek így módon váltak a kötetben az írott kordokumentumok egyenrangú forrásaivá, és nem csak illusztrációkká, ami szemléletében megint újdonság az előző szintézisekhez képest.

A kötetben a tájékozódást a *Névmutató* segíti, s jegyzetek hiányában a további kutatást egy 649 tételtől álló, korszakanként és tematikusan tagolt válogatott bibliográfiai összefoglaló. Utóbbiban a keresést egy mutató is megkönnyíti, melyben földrajzi nevek és katonai, hadtörténeti és történeti terminológiák szerint lehet a szakirodalmi tételeket megtalálni.

Két kritikai megjegyzést kell tennem, az első ennek a színes, látványos kötetnek formai megjelenésére vonatkozik, ugyanis annak nagy látványosságra törekvő, ezért szabálytalan tipográfiája több helyen sajnos zavaró, s már-már a megértést is akadályozza. Csak néhány „típuspélda”: van olyan oldal, például a 439., ahol öt (!) különféle betűtípus találkozik, ráadásul két különböző színnel, vagy a 209. oldalon egyetlen szerző egyetlen fejezetcímét három különböző betűtípussal szedték; a térképek felirata hol azok alatt, hol fölöttük található meg, valamint követhetetlen, hogy az élőfej mikor és miért marad el. Véleményem szerint a kiadvány megérdemelt volna egy alaposabb tördelői munkát. A másik észrevétel: sajnálatos, hogy a kötet lábjegyzetek nélkül jelent meg, mert hivatkozott jegyzetapparátus nélkül csak a tudományos ismeretterjesztő művek kategóriájába sorolható.

A kötet egyik legnagyobb érdeme ugyanakkor Nagy Béla jóvoltából az a sok színes áttekinthető térkép, melyek nagyon magas színvonalon, rendkívül szemléletesen mutatnak be egy-egy hadjáratot, hadmozdulatot stb. Ugyanez mondható el a képanyagról és minden más illusztrációról, melyeknek köszönhetően egy igen látványos, szép és szemléletes könyv született.

Kincses Katalin Mária

Gábori Kovács József

A CENTRALISTA PESTI HÍRLAP POLITIKAI STRATÉGIÁI 1844–1847

Argumentum, Bp. 2016. 374 oldal

A centralista baráti-politikai munkaközösség a reformmozgalom egyik sajátos-egyedi jelenségeként nagy hangsúllyal volt és van jelen a reformkor politika- és esztétörténeti irodalmában. A centralista-irodalom önmagában sem kicsiny méretű, de az alapműveken kívül is sajtó- és köztörténeti összefoglalások, politikai gondolkodástörténeti kézikönyvek és biográfiák sokasága érinti vagy tárgyalja újra és újra a centralista-kérdést; megkerülhetetlenül, hiszen az 1840-es évek közéletének egyik markáns törésvonala jött létre a fellépésükkel. Gábori Kovács József kötete mindenképpen annak fényében is mérlegelendő, hogy mennyiben, milyen mértékben és milyen érvennyel tud hozzájárulni ehhez a sokrétű és gazdag anyaghoz. A munka a szerző doktori disszertációjának (*Egységtől egységig. Csengery Antal és a centralista Pesti Hírlap szerepe az Ellenzéki Párt megszervezésében I–II.*) és tanulmányainak egybeszerkesztett, kiegészített (olykor újraformált) könyvváltozata, mely *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái 1844–1847* címmel jelent meg az Irodalomtörténeti Közlemények sorozat részeként.

A monográfia a liberális ellenzéki centralista csoport reformkori tevékenységét követi nyomon a *Pesti Hírlap* 1844. júliusi átvételétől az Ellenzéki Nyilatkozat 1847. júniusi rögzítéséig. Fő célja a centralisták tettei mögött meghúzódó „tudatos” stratégiai és taktikai megfontolások vizsgálata, s ezáltal a központosítók „újrpozicionálása” a negyvenes évek politikai terében. Elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy az 1845 novemberében a reformellenzékkel szemben látszólag alul maradt csoportosulás 1847-ben hogyan kerülhetett újra – „számottevő erőként” – a politika élvonalába.

Gábori Kovács a méretes háttérioradalom áttekintése által igazolva látja előfeltevését, miszerint „a szakirodalom egy része (Gerő András, Fenyő István, Erdődy Gábor) politikailag tapasztalatlannak, taktikai érzék nélkülinek tartja a centralistákat.” Véleménye szerint e téves megállapítással ellentétben a centralistákat tudatos stratégiai gondolkodás jellemezte, hiszen „a centralizáció eszméjének hirdetését a csoport helyzetének és lehetőségeinek felmérése előzte meg.” Értelmezése alátámasztására számos, korábban még nem, vagy csak érintőlegesen tárgyalt forrást elemez. Például kiemelten vizsgálja Eötvös Józsefnek a Szalay Lászlóhoz írott 1845. novemberi és Teleki Lászlónak Wesselényi Miklóshoz írt (mindmáig kiadatlan) 1846. februári levelét. Szerinte a leveleket tárgyaló szakirodalom (Sőtér István, Fenyő István, Bódy Pál, Taxner-Tóth Ernő, Ferenczi Zoltán) „nem figyelt fel” az üzenetekben rejlő stratégiai ajánlatra, pedig ezáltal lehetőség nyílik „a stratégiailag tudatos gondolkodó centralista csoport képének” megrajzolásához. Ebben a kontextusban elmarasztalás éri Fenyő Istvánt is, amiért alapvető munkájában nem említi a központosítóknak „a megerendszer ideiglenes fenntartására vonatkozó kitételét,” pedig az a szerző értelmezésében láthatóvá tette volna, hogy „a centralisták jóval az 1845. novemberi ellenzéki tárgyalás előtt keresni kezdték a kapcsolatot a reformellenzékkel.” Úgy tűnik, hogy Gábori Kovács a centralisták és a reformellenzék megerendszert védelmező szárnya közötti bonyolult kapcsolatot, illetve a konfrontációt az „eötvösi kitétel” felől nézve igyekszik újraértékelni. Ez a „kitétel” a kötet következetesen alkalmazott vezérmotívuma, s a szerző ezt jelöli maga is munkája „nóvumának.” Szerinte a stratégia szakirodalmi alulértékelésének döntően az az oka, hogy Eötvös (és társai) publicisztikai szövegeit nem kellő figyelemmel használták fel az elemzésekben.

Az egyesülés/egyeségsülés kontextusában értelmezett centralista pozíció lehetővé teszi a szerző számára, hogy – Ferenczi Zoltán, Deák Ágnes, Taxner-Tóth Ernő nyomán – a fő különbséget az ellenzéki csoportok között ne az elérendő reformokban, hanem az általuk követni kívánt stratégiákban lássa/láttassa. Azonban, ha a centralisták és a municipalisták eszméi valóban csak néhány ponton tértek el, és az elérendő reformok megvalósításának módjában is többnyire egyetértettek, akkor miért kerültek szembe „az oppozíció informális vezetőivel” (Batthyány, Kossuth, Teleki); és miért kellett meghirdetni „a központosítás eszméjének a reformellenzékkel történő elfogadtatását”? Vagyis miért támadt több esetben is éles polémia a két felfogástípus (tábor?) között? Gábori Kovács úgy látja, hogy a laphoz jutás a centralista eszmék kifejtésének és megismertetésének adott teret, ami nyilvánvalóan együtt járt az ellenzék egységének bomlásával és a lap példányszámának a csökkenésével. Agitációjuk várható következményeivel Eötvösök már a lap átvétele előtt számoltak, s így ennek fényében alakították ki politikai stratégiájukat.

Az alapfogalmak tisztázása során a szerző elsősorban (Daren G. Lilleker, Jennifer Lees-Marshment, Stephen Barber, David M. Farrell, Ronald A. Fauchaux, Laure Paquette, Török Gábor munkáiból kölcsönzött) politológiai fogalmi meghatározásokkal operál, aminek következtében sikerül is a stratégiai tervezés (mintegy „a stratégiakészítés útmutatójának”) főbb elemeit felvázolni. Az első lépés mindig az adekvát politikai célok („a politikai tevékenység remélt végeredményének”) meghatározása – amelyek általában hosszú és rövid távon is definiálhatóak –, mert a stratégia (vagyis a „célok eléréséhez szükséges átfogó terv”) csak ezt

követően, a célok ismeretében választható ki, illetve ezek ismeretében alakítható ki a tervezhető és aktualizálható eszközjellegű taktika.

A centralisták 1844–1847 közötti tevékenységében a „reformellenzék eszmerendszerének centralista színezetűvé alakításának” alapvető céljából kiindulva Gábori Kovács József három periódust különböztet meg, amelyek a stratégia elmozdulásait is mutatják: 1. Kísérlet a municipalisták meggyőzésére hírlapi vita útján. Politikai pozíciók az ellenzék szakadásakor (65–190.); 2. Stratégiaváltás. A kompromisszumból eredő új politikai pozíció (191–275.); 3. Az országgyűlés előtt. Kísérlet a reformellenzék politikai pozíciójának befolyásolására (276–333.).

A centralisták laphoz jutásától Csengery Antal szerkesztői székbe kerüléséig (1844 júliusától 1845 júliusáig, de tulajdonképpen őszeig) terjedő periódusban a szerző ismerteti a központosítók által alkalmazni kívánt stratégiákat. Véleménye szerint a kortársak és a szakirodalom által „a centralisták cikkeiből kimutatott következtetlenségeket jórészt” az Eötvös és Szalay által követendő stratégiák különbségei okozták. Szalay a centralista eszmék azonnali, maradéktalan kifejtése mellett érvelt, míg Eötvös az óvatos és fokozatos elfogadtatást hangsúlyozta. Taktikai szempontból a stratégiákat a Dobszay Tamás által javasolt eljárások alapján („Szokjon gyapjas fülkük az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”. *Századvég* 13. (2008.) 47. sz. 113–150.) „a verbális szoktatás mérsékelt (Eötvös) és radikális (Szalay)” típusaiként írja le. Ezzel is hangsúlyozza, hogy a centralisták és az ellenzék közös taktikai elemeket alkalmaztak. (Példaképpen Deák mérsékelt és Kossuth radikális verbális szoktatását idézi föl). Ugyanakkor Eötvös és Szalay eltérő stratégiája abban a tekintetben egyezést mutat, hogy „elveiket mindketten elsősorban a *Pesti Hírlap* hasábjain kívánták kifejteni”, és rövid távú céljuk a municipalisták meggyőzése, eszméik elfogadtatása volt. Bár Szalay és a centralisták többsége végül az azonnali elfogadtatás stratégiája mellett döntött, azonban a körülmények kedvezőtlen alakulása – az adminisztrátori rendszer tértnyerése, a konzervatívok előretörése, a reformellenzék zöméhez fűződő viszony megromlása, az aktuálpolitikai megfontolásokra (az 1843–44-es diéta eseményeire és tárgyaira) való fókuszálás és az előfizetők számának csökkenése – miatt „a központosítók által alkalmazott egyik stratégia sem érhetett célt”, ezért „kénytelenek” voltak új stratégiához nyúlni és szerkesztőt cserélni.

A *Pesti Hírlap* 1845 végi irányváltásának a magyarázata talán a munka legfontosabb része. A szerző tézise szerint – a *stratégiaváltás periódusában* (1845 novemberétől 1847 januárjáig) – „a centralistákat nem a reformellenzék zöme kényszerítette a központosítás elve melletti agitáció felfüggesztésére”, hanem az Eötvös által 1845 novemberében javasolt új elképzelés, a *beépülve elfogadtatás stratégiája*. A központosítók taktikája arra irányult, hogy a municipalistáknak tett engedményekkel előbb személyüket fogadtassák el (ellenzéken belüli erőként), majd ezt követően visszatérve saját elveik terjesztéséhez, eszméiket is elfogadtassák az ellenzékkel. A szerző véleménye szerint a centralisták (és főként Csengery) számos gesztusértékű engedményt tettek az ellenzék zömének, például a centralista eszmék hirdetésének ideiglenes eltiltása, a lap átengedésének lehetősége, Csengery 1846-os újrakezdési közös ellenzéki programja, a municipalisták beengedése a lapba, a reformellenzék „fogalomkészletének”, a republikánizmus politikai nyelvének a használatával. Az új stratégia gyakorlati megvalósítása az új szerkesztőre, Csengery Antalra hárult, aki Gábori Kovács József interpretációjában közvetítő szerepet töltött be a két csoport között. Nyilvánvaló, hogy Csengery szerkesztői tevékenységének vizsgálata a mű központi, koherenciateremtő eleme, ami a szerző érvelésében ismét az egyesülés kontextusában értelmezett centralista pozíció definiálására ad lehetőséget.

A szerző az első fejezetben (*Alapfogalmak*) jelzi, hogy „tisztában van azzal, hogy egymás mellett több, egymásnak ellentmondó történeti konstrukció is felépíthető”, és elismeri, hogy a saját narratívája csak egy a lehetségesek között. Nem kutatja a narratívájának esetleges bizonytalanságait, hanem érveket gyűjt mellé, emiatt az összképben (főleg az erős magyarázó

logika folytán) eltűnnek vagy hangsúlytalanokká válnak azok a kronológiai és politikatörténeti esetlegességek, amelyek nem illeszthetők be a szerző szemléleti keretébe. Különösen akkor elgondolkodtatóak ezek „az úgy vélem, hogy”, „rámutatok arra, hogy” szerkezetű érvek és megfogalmazások, amikor a viszonyítási pont többféleképpen is megragadható értékartalomhoz kötődik; vagyis amikor a történeti narratíva autonóm világa éppen azon múlik, amit kihagy az elbeszélésből (el nem mondott vagy kizárt történetek).

Némi hiányérzetet kelt/kelthet, hogy Gábori Kovács József – „a Dávidházi Péter által alkalmazott nemzetképviselési beszédmódra alapozva” (*Dávidházi Péter: Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Bp. 2004.) – a centralisták csoportképviselési beszédmódjáról ír, miközben nem teszi világossá, hogy pontosan mit is érthetünk ez alatt. Bár lábjegyzetében rögzíti a „közösségsugalló jellegzetességek”-et, ennek ellenére nem vizsgálja a csoportképviselést, mint informális csoportszerkezet jellemzőit (csoportkohézió, csoporttudat, csoportcélok, csoporttagok viszonyrendszere, „csoportvezér” problematikáját). Valószínű, hogy a szerző az általa centralistáknak tekintett politikusokat (Eötvös, Szalay, Trefort, Csengery) „egy baráti társaságból kifejlődő, dinamikusan változó” (Szemere, Irinyi, Kemény), eszmeileg egységes csoportnak véli, akik a reformkorban meghatározó szerepet tölthettek be.

Megközelítésével a szerző tudatosan vagy sem, de beleilleszkedik a magyar történeti hagyomány centralista diskurzusának mainstream-jébe (Beksics, Szekfű, Kosáry, Fenyő), annak ellenére, hogy kritikusan is ír néhol a nevezett szerzőkről. Gábori Kovács József hangsúlyai nem teljesen újak tehát a centralista irodalomban, de kétségtelenül a kérdés részletes vizsgálata, a bizonyítékok felépítése és rendszerezése egyedülálló.

A szerző a kosellecki terminológia – vagyis a tapasztalatokat teremtő fogalmak – felhasználásával igyekszik bebizonyítani, hogy a szemantikai és hatalmi viták során a két csoport által kijelölt politikai pozíciók közeledtek egymáshoz, annak ellenére, hogy Eötvös szerint „a centralista fogalmak tapasztalati tartalma nagyobb” volt, mint az ellenzéké.

Ez a jelentős terjedelmű és színvonalas munka, amely több ponton is törekszik a szakirodalom korábbi megállapításait revideálni, módosítani, valóban más – az eddigiektől eltérő – aspektusból tárgyalja a centralista csoport politikai tevékenységét. A könyvben a centralisták 1844–47 közötti „tudatos” stratégiai és taktikai megfontolásai kerülnek a középpontba, úgyhogy teljesen érthető az *Összegzés és kitekintés* című fejezetben megfogalmazott szerzői szándék: a szerző a munka továbbépítését tervezi, az időhatárok (1848 felé történő) tágításával. Érdeklődve várjuk tehát a folytatást.

Mezei Milán

A „NAGY HÁBORÚ” ÉS EMLÉKEZETE (Speculum Historiae Debreceniense 22.)

Szerk. Püski Levente – Kerepeszki Róbert

Debrecen 2015. 268 oldal

A 2014-es év igen termékenynek bizonyult az első világháború feltárásának tekintetében. Számtalan konferencia, kötet, illetve egyéb publikáció jelent meg az esemény centenáriuma kapcsán mind nemzetközi, mind hazai szinten. A szóban forgó kiadványok sorát erősíti a Püski Levente és Kerepeszki Róbert szerkesztésében *A „Nagy Háború” és emlékezete* című

tanulmánykötet, mely a 2014. szeptember 17–18-án Debrecenben a háború 100. évfordulójára megrendezett azonos című konferencia anyagát tartalmazza. A gyűjteményben szereplő 18 tanulmány javarészt követi a rendezvény programját. A háború egyházi vonatkozásait vizsgáló szekció előadásait azonban a Debreceni Református Hittudományi Egyetem korábban már közölte egy önálló kötetben, így ezek a tanulmányok ebben a kiadványban már nem szerepelnek.

Püski Levente szerkesztői előszavában leszögezi, hogy mind a konferenciának, mind az abból megvalósult kötetnek két alapvető célkitűzése volt. Egyrészt az, hogy a korszakkal foglalkozó rangos történészek mellett a pályájuk elején álló fiatal kutatók is lehetőséget kapjanak arra, hogy a konferencia szakmai közönsége és az olvasók elé tárhassák kutatási eredményeiket. Másrészt arra próbált törekedni, hogy a hagyományosabbnak nevezhető, főleg politikára és hadtörténetre fókuszáló aspektusok mellett újszerű, eddig talán kevesebb hangsúlyt kapó értelmezési módok is szerepeljenek a kiadványban. Ennek eredményeképp a közölt tanulmányok egy része a külpolitikát, más része pedig a társadalmat és a háború viszonyrendszerét állítja a középpontba, ezen belül is különválasztva a személyes élményekhez, tapasztalatokhoz és a háború utóéletéhez, emlékeztetéséhez kapcsolódó kérdésköröket.

A szerkesztő is elismeri, hogy ilyen megközelítés mellett az olvasóknak kínált kép igen sokszínű, ám óhatatlanul mozaikszerű lesz. Ennek elkerülése érdekében a kötet Romsics Ignác áttekintő tanulmányával indul, amely végigveszi az első világháború fontosabb köztörténeti eseményeit, nagy hangsúlyt fektetve arra, hogy mentalitástörténeti forráscsoportokon, tábori és családi leveleken, naplófeljegyzéseken, irodalmi műveken keresztül mutassa be, hogyan élte meg az 1914 és 1918 közötti időszakot a kor embere, és ezt miként interpretálta az európai történetírás az elmúlt száz esztendőben.

A bevezető tanulmányt követő első rész a „Nagy Háború” bizonyos aspektusait a nemzetközi kapcsolatok tükrében láttatja. A négy tanulmányt felölölő fejezet első írásában Barta Róbert áttekintő az internacionális viszonyokat a háború előtt, magukat a szemben álló feleket, a háborúhoz vezető legfontosabb diplomáciai eseményeket, a háború fordulópontjait, és a békerendszer hiányosságait. Maga a témaválasztás szorosan kötődik a szerző munkásságához, hiszen ez a munkája a 2010-ben Debrecenben *Az első és második világháború képes története* címmel megjelent kiadvány vonatkozó részeinek átdolgozott változata. Barta Róbert értekezésében felhívja a figyelmet a „rövid 20. század” kifejezésre, ami a magyar és nemzetközi történetírásban egyaránt kezd egyre elfogadottabbá válni, melynek értelmében a korszak kezdete nem a századforduló, hanem az első világháború kitörésének évszáma, azaz 1914. Lezárása pedig nem a 2000-es ezredforduló, hanem a Szovjetunió szétesése, a hidegháború lezárása, vagyis 1991. A soron következő három tanulmány már nem rendelkezik ilyen széles spektrummal, hanem egy-egy konkrét külpolitikai, főleg angolszász kérdéskör vizsgálatával foglalkozik. Hajdúfi Orsolya Éva az első világháború Írországra gyakorolt rövid és hosszú távú hatásait elemzi, így az ír elszakadási törekvések elhalasztását, a pártok általános radikalizálódását és a különböző félkatonai szervezetek megjelenését a háborúban csak közvetetten, a brit birodalom által érintett térségben. Lévai Csaba egy igen problematikus kérdéskört jár körbe, amikor az Egyesült Államok világháborús részvétele, illetve annak katonai és diplomáciai vetülete helyett a korabeli alapvető polgári szabadságjogokat korlátozó kémkedési törvényekkel foglalkozik három esettanulmányon keresztül. A szerző megállapítja, hogy az Egyesült Államok kormánya a háborús helyzetben számos esetben korlátozta az egyén természetes és politikai jogait, ám kétségtelen, hogy más hadviselő országokkal ellentétben, bírói tárgyalás nélkül egyetlen kémkedéssel gyanúsított vádlottat sem ítélték halálra. A fejezet utolsó tanulmányában Szeghő Patrik a szerbek és más délszláv népek szerepét elemzi az első világháborús brit külpolitika tükrében. Rávilágít arra, hogy a közös ellenség megléte és

a szerb hadsereg katonai sikerei olyan feltételeket teremtettek Szerbia szigetországi pártfogói számára, hogy propagandájuk által a balkáni országot a civilizáció és a kereszténység védelmezőjévé emelhették. Szerbia kétségtelenül olyan nagyfokú népszerűségnek örvendett Nagy-Britanniában a háború végére, mint korábban egyik kelet-európai nemzet sem. Ez a kedvező szigetországbeli megítélés az 1929-es királydiktatúra bevezetéséig élt is.

A kötet második tematikai egysége és az itt szereplő hét tanulmány a háborús élmények és tapasztalatok témaköréhez csoportosul. Ez az egység elsősorban azt állítja a középpontba, hogy az egymástól igencsak eltérő helyzetű, státuszú emberek hogyan élték meg a háborús eseményeket, milyen kihívásokkal kellett ebben az adott szituációban szembenézniük. Úgy vélem, hogy ez a megközelítés a kötet legnagyobb erénye. Kónya Péter helytörténeti kutatásai nyomán áttekinti az 1914–15-ös felső-zempléni és felső-sárosi orosz katonai betörést és annak következményeit, a frontországgá válást. Boros László munkájában Lehoczky Tivadar régész, történész, néprajzkutató a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegének gyűjteményében fellelhető naplóiból ismertet részleteket, amelyek révén egy kortárs szemszögből mutatja be, miként hatottak a határ menti Munkács városára és környékére az első világháború első éveinek hadi és gazdasági következményei. Kaló József tanulmányában az események hadtörténeti fonalát veszi fel, amikor az első háborús év, 1914 fő hadszínterére, a nyugati front hadászati terveire, hadműveleteire, illetve a mozgóháború harcászati jellemzőire fókuszál. Kollányi Irén a zsidóság első világháborús szerepvállalását vizsgálja. A téma aktualitásához nem fér kétség, mivel a közgondolkodásban téves vagy tudatosan félreértelmezhető nézetek bukkantak fel újra ezzel kapcsolatban. A szerző bebizonyítja, hogy a hazai izraelita felekezetűek már a hadüzenetet is a magyarság részeként élték meg, részt akartak venni az ország minden gondjában, a háborús erőfeszítésekben. Mester Attila szerint az első világégés áldozatai közé nemcsak az elesettek és hadirokkantként hazatérő katonák tartoznak, hanem azok is, akik fizikai sérülések nélkül megúszták ugyan a harcokat, de lelküket egy életre megnyomorították az átélt borzalmak. Orsós Ferenc orvosprofesszor életútja és első világháborús tapasztalata remek példa erre, ugyanis addig felépített szakmai karrierje kettétört, magánélete is válságba került, illetve a békediktátumok révén szülőföldjét is elcsatolták Magyarországtól. A frontélmények ismertetését folytatja Pusztai Gábor is, amikor munkájában Radnai István 2001-ben Hollandiában előkerült kétkötetes naplóját elemzi. A fejezet záró tanulmányában Suslik Ádám kutatásai alapján azt állapította meg, hogy az észak-keleti görög katolikus vármegyék (Bereg, Máramaros, Ung, Ugocsa) helyzete igen kedvezőtlenül alakult, egyrészt a terület marginális elhelyezkedése, másrészt a lakosság nagyfokú szegénysége, végül pedig a magyar propaganda gyanakvó magatartása miatt. Összességében mégis leszögezhető, hogy minden felekezet arra törekedett, hogy elviselhetőbbé, a hit által élhetőbbé tegye a háború borzalmait mind a fronton harcoló katonaság, mind a hátszországban maradt civil lakosság körében.

A kötet harmadik, egyben utolsó részében helyet kapó hat tanulmány javarészt a háború emlékeztetőre koncentrál. Bezsenyi Tamás által egy régi, ám már a maga korában is nagy szenzációnak számító bűnügy elevenedik meg a kötet hasábjain. A szerző munkájában felöleli „Pipás Pista”, a férfiként élő nő, az első világháború árnyékában elkövetett alföldi gyilkosságsorozatát feldolgozó műveket, rávilágít arra, hogy mennyire más kontextusba került egy emberélet kioltása a háború után, illetve hogy a hagyományos vidéki értékrend megkérdőjelezése egészen a 20. század második feléig érezteti történeti hatását. Csákvári Sándor és Martinkovics Katalin többéves kutatómunkájuk eredményeiről számolnak be, amikor debreceni temetők első világháborús katonasírait adatolják. Erős Vilmos tanulmányában a hanyatlás motívumát tárgyalja a két világháború közötti magyar történetírásban és történeti gondolkodásban három emblematikus alak: Szekfű Gyula, Németh László, illetve Lukács

György szemszögéből. A kötet egyik szerkesztője, Püski Levente pedig arra vállalkozott, hogy bemutassa a Horthy-korszak emlékezetpolitikáját és annak ideológiai összetevőit Habsburg József főherceg világháborús megemlékezésekben vállalt reprezentatív tevékenységén keresztül. Szóts Zoltán Oszkár forrásfeltáró írásában az egykori történettudományt és az első világháborút taglalja a *Századok* folyóirat cikkeinek tükrében. Megjegyezhetjük, hogy a korabeli történetírás művelői, azaz a publikáló szerzők igyekeztek reagálni a háborús eseményekre, ha hivatalos álláspontot közvetítettek is, tevékenységük az érzékelhető visszafogottságuk miatt közel sem nevezhető propagandisztikusnak. A kötet utolsó tanulmányában Törő László Dávid közel száz történész kollektív munkáján alapuló 'Writing the Nation' historiográfiai sorozat szempontrendszerével, apparátusával vizsgálta meg az 1945 előtti történelem tankönyvek első világháborúval foglalkozó anyagait, hogy ez által tetten érje a nemzeti homogenitást, illetve a nemzeti narratíva dominanciáját az oktatásban.

A kötet tanulmányai alapos, ugyanakkor szerteágazó betekintést nyújtanak a „Nagy Háború” forrásaiba, a kortársak személyes élményeibe és tapasztalataiba, nemzetközi viszonyaiba, valamint az esemény emlékezetébe. Rámutatnak arra, hogy mennyire sokrétűen lehet az első világháborúhoz közelíteni, ezért meggyőződésem szerint a mű tökéletesen illeszkedik a legújabb történeti kutatások sorába.

Végh Loretta Vivien

Karsai László

SZÁLASI FERENC. POLITIKAI ÉLETRAJZ

Balassi, Bp. 2016. 524 oldal

Karsai László könyvének bevezető soraiban maga írja, hogy 1986 óta foglalkozik a magyar történelem egyik legellentmondásosabb személyének, Szálasi Ferencnek az életművével. A több évtizedes kutatást, sok publikációt és több szakmai vitát követően elkészült könyvről elmondhatjuk, hogy minden fontosabb kérdésre kiterjedően, nagy alaposággal mutatja be témáját. A vaskos kötet 13 fejezetre tagolódik, amelyek időrendi sorrendben tárják elénk Szálasi Ferenc életútjának egy-egy szakaszát, származásától, gyermekkorától és családi körülményeitől kezdve egészen az 1945-ben történt letartóztatásáig, sőt az utolsó fejezet részletesen beszámol bírósági peréről és elítéléséről is. A főszöveget komoly függelék egészíti ki: mutatók, időrend, a felhasznált források és szakirodalom jegyzéke, sőt még egy értelmező szótár is, amelyben azoknak a különös kifejezéseknek, szavaknak a magyarázata olvasható, amelyeket Szálasi Ferenc talált ki és használt politikai megnyilatkozásaiban (mint például „életszövettség” vagy „vérhaza”). Kiemelhető továbbá a függelékből az a mintegy 70 oldalas névmutató, amely tartalmazza minden Szálasi-val kapcsolatba hozható személy rövid életrajzát.

A dédszülők szintjén tiszta örömeny származású, s onnan német, szlovák és magyar felmenőkkel is rendelkező Szálasi világnézetének kiformalódása a katonai gondolkodás és logika mentén történt. A munkáskérdést például szerinte azért kell megoldani, hogy háború esetén nehogy sztrájkba lépjenek, az egyke problémát pedig azért, hogy legyen elég katona a hadsereg számára. Ez a szemlélet persze nem meglepő, hiszen a családjában minden erről szólt: apja is hivatásos katonatiszt volt, aki mind a négy fiát erre a pályára küldte. Szálasi Ferenc 1915-ben, 19 évesen kapta meg hadnagyi kinevezését, s azonnal a frontra került. 36 hónapig

szolgált, s közben roham század-, majd roham zászlóalj parancsnok lett. Ez a militarista világnézet fontos szerepet játszott hungarista ideológiájának létrejöttében.

Szálasi 1930 táján kezdte magában felfedezni a teoretikus gondolkodót. Ekkor jelentek meg első írásai, melyekből világossá vált világnézetének másik alapvetése, az állam mindenhatóságába és egyén feletti fensőbbiségébe vetett hite. Az egyik 1931-ben megjelent cikkében például azt írta, hogy a nép nem tudja, hogy mi a közérdek, mert szubjektív, ezt csak az „objektív államhatalom” tudja eldönteni. Politikai ideológiáját összefoglalóan először az 1933-ban megjelent művében, *A magyar állam felépítésének terve* címűben fejtette ki. 1935-ben kérte nyugállományba helyezését, s ettől kezdve minden idejét a pártszervezésnek szentelte. Március 4-én egy olcsó albérteti szobában megalakította, a Nemzet Akaratának Pártját, ahol rajta kívül leghűségesebb harcostársa, Csia Sándor, valamint három jelentéktelen személy vett részt. Kísérletet tett a politikai életbe való bekapcsolódásra is, de az 1935-ös választásokon még a jelöltséghez szükséges támogatásokat sem tudta összegyűjteni, 1936-ban pedig egy időközi választáson szenvedett csúfos vereséget. Ezek a kudarcok azonban nem szegték a kedvét, fáradhatatlanul folytatta a pártszervezést és a tagtoborzást, sőt 1936 októberében, Gömbös Gyula miniszterelnök halálakor már úgy gondolta, hogy ő az egyetlen méltó utódja. E célból kihallgatást is kért Horthytól, a kormányzó azonban 1944-ig nem volt hajlandó szóba állni vele.

Szálasi Ferenc ellentmondásossága nem abban van, hogy tevékenysége pozitív volt-e a magyar történelemben, hiszen minden józanul gondolkodó ember számára világos, hogy ideológiája és nemzetiszocialista állama szemben állt az európai civilizáció alapértékeivel, s e felől Karsai munkája sem hagy kétséget. A kötet nagy erénye – a nagyon alapos és mindenre kiterjedő életút bemutatása mellett –, hogy felvet és tisztáz olyan kérdéseket, amelyekkel kapcsolatban eddig egymásnak ellentmondó álláspontok fogalmazódtak meg. Ilyen probléma Szálasi népszerűsége a magyar társadalomban, és hatalomra jutása. A korábbi történeti szakirodalom sokáig azt állította, hogy Szálasi nemzetiszocialista pártja azért tudott egyre népszerűbbé válni Magyarországon az 1930-as évek végén, mert anyagi segítséget kapott a hitleri Németországtól. Ezzel az utóbbi években már több történész által is cáfolt állítással kapcsolatban Karsai is ki mondja és igazolja, hogy a németek „1944 tavaszáig szóba sem álltak a nyilasokkal, pénzügyi támogatást Szálasi pedig nem kért és nem is kapott Németországtól”. Ehhez kapcsolódik a nyilas párt társadalmi bázisának a kérdése. Itt Karsai és munkatársai egy nagyon komoly, eddig még fel nem tárt forrást is elemeztek, a nyilas párt tagságának hivatalos személyi kártyáit 27 500 fő esetében, amely az összes regisztrált tag körülbelül 10%-a. A nyilas pártok társadalmi bázisával kapcsolatban eddig élt az a tévhit, hogy annak tagjai között nagyok sok volt a bűnöző, a lecsúszott, lumpen elem, a többit pedig a társadalom legkevésbé iskolázott tagjai alkották. Karsai ezt is cáfolja, bizonyítva, hogy bár a társadalom alsóbb rétegei magasabb arányt képviseltek a párttagok között, de mellettük megtalálható volt minden foglalkozási ág képviselője, így tisztviselők, közalkalmazottak és értelmiségiek is.

A szerző választ keres arra a kérdésre is, hogyan tudott Szálasi a sok kis szélsőjobb oldali pártból tömegmozgalmat kovácsolni. „Mindenkinek másnál jobban akarta a hatalmat, mindenkinek másnál jobban hitt magában és saját igazságában.” – írja. Vizsgálja a nyilas vezér személyiségét is, amely komoly neurotikus jegyeket viselt magán, különösen a paranoia és a küldetés tudat miatt. Ezekből fakadt két legsúlyosabb tünete: a fanatizmus és a valóságtól való elrugaszkodás, a misztikus fantáziavilágba keveredés állapota. Saját magát prófétának, messiásnak tekintette, akit a nemzetnek „meg kell érdemelnie”. A szerző sorolja a példákat arról, hogy Szálasi munkakörnyezetében az 1940-es évek elejére gyakorlatilag már mindenkinben felmerült a gondolat, hogy a párt vezére őrült, és orvosi kivizsgálás alá kellene vetnie magát. Ezek a zavartságra utaló tünetek azonban nem eredményezték minden esetben a racionális

cselekvés hiányát, sőt még segítették is, mivel az iskolázatlanabb hívei Szálasi zavaros tettei és beszédei mögött valami misztikus varázst, felsőbbrendű akaratot sejtettek, amit ők nem is érthetnek meg. Ugyanakkor sok esetben, például a magánéletben – sok ismert náci vezetőhöz hasonlóan – kifejezetten kedves ember benyomását keltette. Másrészt szó sincs arról, hogy zseniális politikai vezető vagy karizmatikus személy lett volna. Népszerűségét és hatalomra jutását nem személyes képességeinek, hanem a történelmi és politikai körülményeknek, első-sorban a gazdasági válságnak és a háborús helyzet alakulásának köszönhette.

Ezt bizonyítják az 1939 után történt események és pártharcok. Amikor a nyilas mozgalom a választásokon megerősödve, komoly erővé válva bejutott a parlamentbe, Szálasi még a börtönben ült. Ekkor a népszerűsége, a pártja által sulykolt „mártíromsága” révén folyamatosan ívelt felfelé, s szabadulása után az összes nyilas frakció mögéje állt. Nem sok idő kellett azonban ahhoz, hogy ez az egység szilánkokra hasadjon, mert sokak számára nyilvánvalóvá vált, hogy a „karizmatikus vezető” valójában egy öntörvényű, összeférhetetlen fantaszt.

Karsai részletesen bemutatja Szálasi zsidókérdésben vallott nézeteit is, amely soha nem tartalmazta a zsidók fizikai megsemmisítésének tervét. Első írásaiban, 1933 és 1935 között a zsidókérdés nem is szerepelt programjában. Zsidógyűlölete és ennek részletes kifejtése csak 1936-tól figyelhet meg, s 1938-tól válik egyre inkább központi témává. Szálasi a zsidók elleni fellépést nem antiszemitizmusnak nevezte, hanem aszemitizmusnak. Ezt a kifejezést Karsai szerint Szálasi Bangha Béla jezsuita pátertól vette át, de nem az általa hivatkozott *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című 1920-ban megjelent művéből, mert abban ez nem fordul elő. A szó tartalma, jelentése Szálasinál az, hogy Magyarországot teljesen mentesíteni kell a zsidóktól. Szerinte az antiszemitizmus eddig csak a „kis zsidókat” érintette, a háttérben álló „nagyokat” sohasem. Ezért az aszemitizmus azt jelenti, hogy Magyarországot teljesen megtisztítjuk a zsidó befolyástól, de nem fizikai megsemmisítés által, mert a zsidóság számára meg kell adni a lehetőséget, hogy saját hazát teremtsen magának. Bár ennek részleteit nem fejtette ki, mind Szálasi, mind pártjának vezető személyiségei a zsidóság Magyarországról történő kitelepítésében gondolkodtak. A szerző hangsúlyozza is a tényt, hogy a magyarországi zsidóság gettóba zárása és Auschwitzba deportálása nem Szálasi hatalomra jutása után, hanem azt megelőzően, a Sztójay-kormány időszakában (1944. március 22. – augusztus 29.) történt. Ebből következett, hogy még a Sztójay-kormány a zsidókat érintő ügyekben szolgai módon engedelmeskedett a német elvárásoknak, Szálasi több esetben ellentmondott azoknak.

Szálasi a zsidókérdést szorosan összekapcsolta gazdasági programjával is oly módon, hogy minden zsidó kézben lévő tulajdont keresztény kézbe kell adni. A nagyipart államosítani akarta, „munkaállmot”, azaz teljes foglalkoztatottságot kívánt megvalósítani, ahol mindenki annyi juttatásban részesül, amennyit megérdemel. Az általa és szakértői által megfogalmazott gazdasági programok a legtöbb esetben olyan demagóg szövegeket tartalmaztak, amelyeknek a gyakorlati megvalósítását nem részletezték, mint például a „gazdasági lejtőn való lecsúszást meg kell állítani”, „rögzíteni kell az árakat és a béreket” stb.

Szálasi a magyar nemzetiszocializmust a némettel egyenrangúnak vélte. Elítélte a fajelméletet, szerinte a germán fajelmélet ugyanolyan, mint a zsidó, mindkettő egy ideológia alapján kívánja a világot az igájába hajtani. Ebből következett, hogy több korábbi kormányzati politikussal szemben, neki eszébe sem jutott, hogy Magyarországot a német igényeknek rendelje alá. Szálasi az európai politikai rendezést a nemzetiszocialista hatalmak együttműködésében és életerük megvalósulásában látta, amely szerint Németország megkapná Ausztriát és Csehországot, Magyarország a saját régi területeit, valamint egyes részeket Jugoszláviából, s hozzájuk csatlakozna még szövetségként Lengyelország. A Kárpát-medencében szerinte kizárólag a magyar az államalkotó nemzet, ezért ennek a politikai struktúráját is ez határozza meg. Ezt az „igazságot” szerinte előbb-utóbb az itt élő népek is belátják majd.

Szálasi 1945 áprilisáig hitt a nemzetiszocialista hatalmak győzelmében, mert lehetetlennek tartotta, hogy „zsidó-liberális” államok legyőzzék azokat. Szilárdan hitt a nemzeti közösségre épített állam felsőbbrendűségében és saját „nemzetmentő” küldetésében. Karsai könyvéből világossá válik, hogy Szálasi személye nem más, mint egy személyiségzavarral súlyosbított példája azoknak a szélsőséges politikai vezetőknek, akik saját magukat megváltónak képzelik, kizárólag a saját nézeteikben hisznek és egyáltalán semmit nem értenek meg az egyéni teljesítményre és emberi szabadságjogokra épülő demokratikus jogállam és társadalom működéséből.

Paksy Zoltán

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Eöry Gabriella PhD

történész, Chichester

Gaucsík István PhD, tudományos főmunkatárs

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Hamerli Petra doktorjelölt

PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs

Hámori Péter társadalomtörténész, Budapest

Kádár Tamás történész, Budapest

Kincses Katalin Mária kandidátus, főszerkesztő

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Klanczay Gábor az MTA doktora, egyetemi tanár

Közép-európai Egyetem Középkori Tanszék, Budapest

Mezei Milán PhD-hallgató

DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Molnár Péter kandidátus, egyetemi adjunktus

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Paksy Zoltán PhD, főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg

Papp Csilla PhD-hallgató

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Soltész Márton PhD, tudományos főmunkatárs

Kertész Imre Intézet, Budapest

Szalai Miklós PhD

történész, Budapest

Végh Loretta Vivien egyetemi hallgató

ELTE BTK, Budapest

Veszprémy László az MTA doktora, igazgató

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Hadtörténeti Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Péter Molnár*: The Origins of Hungarian Serfs According to Simon of Kéza:
Possibilities and Dead Ends of Interpretation (Part 2) 713
- Péter Hámori*: Pauper Lives Reflected by Petitions of Relief Addressed
to the Archbishopric of Kalocsa (1920–1944) 743

PAPERS

- Tamás Kádár*: Prince Saul, Ispán Bors and the Lord Iván. Notes and reflections on
the struggle for the Royal Succession in the Last Years of Stephen II's Reign 787
- Gabriella Eöry*: The Spread of Casinos in Hungary 809
- Miklós Szalai*: From National Liberalism to Christian New Conservatism:
The Intellectual Career of János Asbóth 843
- Petra Hamerli*: Hungarian–Italian Cooperation in Support
of the Croatian Separatists, 1927 and 1934 879
- István Gaucsík*: The „Hangya” between Millstones. The 1930 Paris Treaty on
Cooperatives between Czechoslovakia and Hungary, and its Preliminaries 905

CHRONICLE

- Csilla Papp*: Transylvanian Histories – Stories of Transylvania. Transylvanian
Historical Conference for Doctoral Candidates, 12–13 May 2017. 919

IN MEMORIAM

- Ilona Sz. Jónás (1929–2017) (*Klaniczay Gábor*) 923

BOOK REVIEWS

Gerhard Wolf – Norbert H. Ott (szerk.): Handbuch Chroniken des Mittelalters (<i>László Veszprémy</i>).....	927
<i>Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba – Pálffy Géza: Coronatio Hungarica in Nummis.</i> A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai (1508–1916) (<i>Márton Soltész</i>)	929
Hermann Róbert (szerk.): Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919 (<i>Katalin Kincses</i>).....	932
<i>Gábori Kovács József: A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái 1844–1847</i> (<i>Milán Mezei</i>)	935
Püski Levente – Kerepeszki Róbert (szerk.): A „Nagy Háború” és emlékezete (<i>Loretta Vivien Végh</i>)	938
<i>Karsai László: Szálasi Ferenc. Politikai életrajz</i> (<i>Zoltán Paksy</i>)	941
AUTHORS OF THIS ISSUE	945